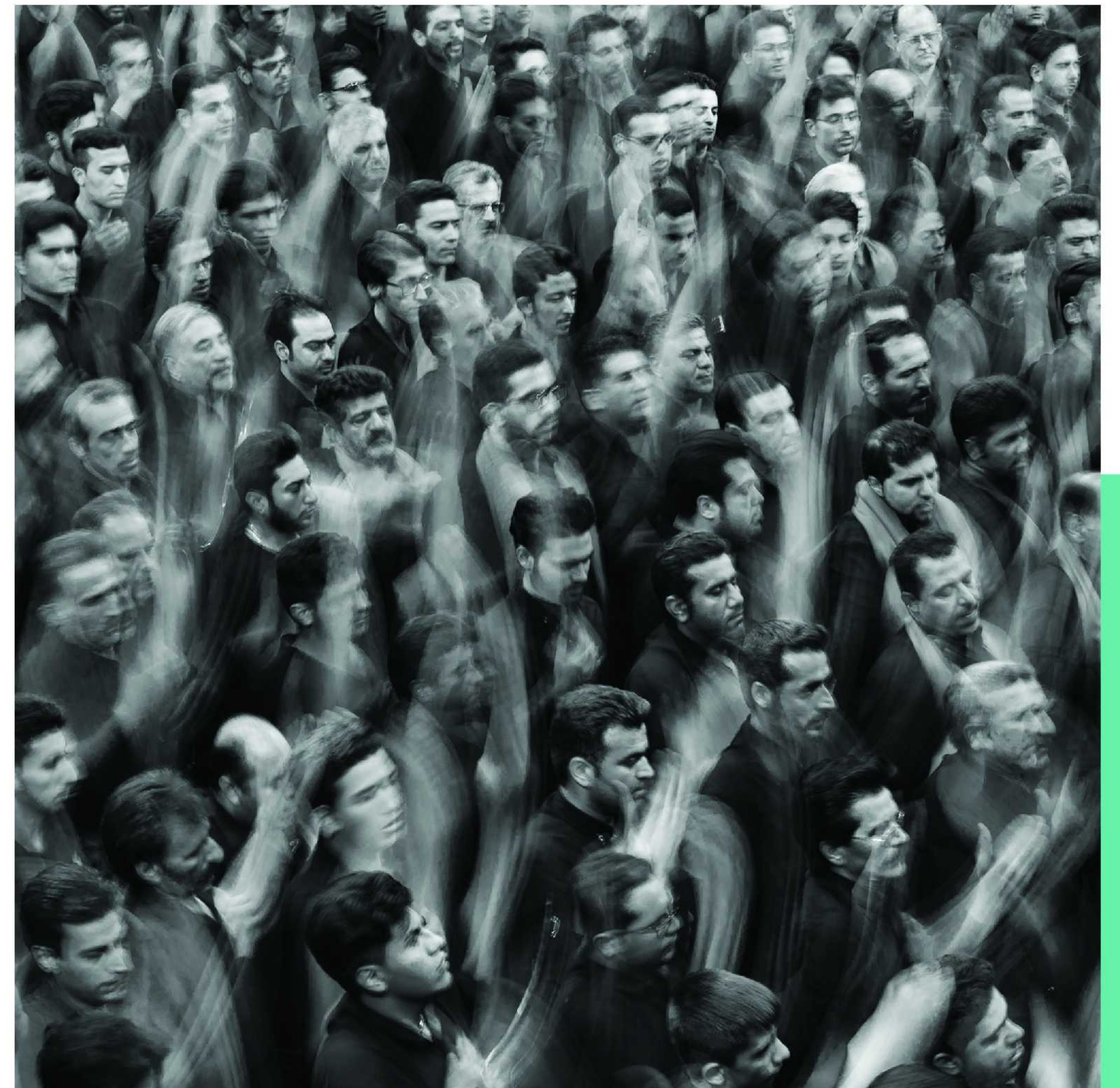

Boban D. Petrović • LEKSIČKI MODEL SOCIJALNIH STAVOVA : studija na srpskom jeziku

LEKSIČKI MODEL SOCIJALNIH STAVOVA

studija na srpskom jeziku

Boban D. Petrović

Boban D. Petrović

**LEKSIČKI MODEL SOCIJALNIH STAVOVA:
STUDIJA NA SRPSKOM JEZIKU**

dr Boban D. Petrović

Leksički model socijalnih stavova:
studija na srpskom jeziku

Izdavač:

Institut za kriminološka i sociološka istraživanja
Gračanička 18, Beograd

E-mail: krinstitut@gmail.com

Za izdavača:

dr Ivana Stevanović

Priredio:

dr Janko Međedović

Recenzenti:

Prof. dr Goran Knežević
dr Liljana Lazarević
dr Leposava Kron

Kompjuterska obrada teksta:

Tatjana Zlatanović

Dizajn korica:

dr Ana Batričević

Fotografija:

Sasan Rashtipour on Unsplash

Štampa:

Pekograf d.o.o.

Tiraž

300

Objavljivanje ove knjige finansiralo je Ministarstvo prosvete, nauke i
tehnološkog razvoja Republike Srbije

Sadržaj

Predgovor	7
Zahvalnica	9
Struktura, determinante i korelati leksički deriviranih socijalnih stavova u Srbiji	11
Structure, determinants and correlates of lexically derived social attitudes in Serbia	15
1. O socijalnim stavovima	19
1.1 Socijalni stavovi - određenje i osnovni pojmovi	19
1.2. Kratak pregled istorije istraživanja strukture socijalnih stavova	23
2. Modeli strukture socijalnih stavova	25
2.1. Jednodimenzionalni modeli strukture socijalnih stavova	25
2.1.1. Autoritarnost	25
2.1.2. Dogmatizam	29
2.1.3. Konzervativizam	30
2.1.4. Tradicionalizam	33
2.1.5. Jednodimenzionalni modeli - zaključna razmatranja	34
2.2. Višedimenzionalni modeli strukture socijalnih stavova	35
2.2.1. Višedimenzionalni modeli socijalnih stavova – komparativni prikaz	36
2.2.2. Struktura socijalnih stavova u post-komunističkim zemljama ...	40
2.2.3. Višedimenzionalni modeli - zaključna razmatranja	42
2.3. Zaključna razmatranja	43
3. Bazični socijalni stavovi – leksički pristup	47
3.1. Leksički pristup – osnovne karakteristike	47
3.2. Leksički pristup istraživanju strukture socijalnih stavova	48
3.3. Leksički derivirani socijalni stavovi – kros-kulturalna validacija	50
3.4. Zaključna razmatranja	53

4. Ličnost i bazični socijalni stavovi	55
4.1. HEXACO crte ličnosti i socijalni stavovi	59
4.2. Dezintegracija i socijalni stavovi	62
4.3. Ličnost i leksički socijalni stavovi	63
4.4. Crte ličnosti kao determinante socijalnih stavova	65
4.5. Završna razmatranja	66
5. Nomološka mreža bazičnih socijalnih stavova	69
5.1. Vrednosti i socijalni stavovi	69
5.2. Moralne osnove i socijalni stavovi	73
5.3. Konfliktni etos i socijalni stavovi	75
5.4. Militantni ekstremizam i socijalni stavovi	77
5.5. Završna razmatranja	79
6. Uloga socijalnih stavova u razumevanju socijalno-relevantnog ponašanja	81
6.1. Bazični socijalni stavovi i političko ponašanje	81
6.2. Bazični socijalni stavovi i podrška pridruživanju Evropskoj uniji	85
6.3. Bazični socijalni stavovi i podrška nezavisnosti Kosova	86
6.4. Bazični socijalni stavovi i odnos prema imigrantima	87
7. Individualne i kontekstualne determinante bazičnih socijalnih stavova	89
7.1. Individualne determinante socijalnih stavova	89
7.2. Socijalni kontekst i uticaj na socijalne stavove	92
7.3. Završna razmatranja	94
8. Problem istraživanja	95
9. Studija I	97
9.1. Ciljevi istraživanja	97
9.2. Metod istraživanja	98
9.2.1. Faza I. Definisanje korpusa izama	98
9.2.2. Faza II. Kreiranje endogenog modela leksičkih socijalnih stavova	101
9.2.2.1. <i>Varijable i instrumenti</i>	101
9.2.2.2. <i>Metod prikupljanja podataka</i>	102
9.2.2.3. <i>Uzorak</i>	104
9.2.2.4. <i>Obrada podataka</i>	105
9.3. Rezultati istraživanja	106
9.3.1. Ekstrakcija termina sa sufiksom „-izam“	106

9.3.2. Kreiranje modela leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika	108
9.3.2.1. <i>Utvrdjivanje broja latentnih dimenzija leksičkih socijalnih stavova.</i>	108
9.3.2.2. <i>Utvrdjivanje sadržaja 5- i 6-faktorskog modela leksičkih socijalnih stavova</i>	112
9.3.2.3. <i>Validacija i izbor optimalnog modela leksičkih socijalnih stavova.</i>	119
9.3.2.4. <i>Da li je moguće detektovati uže dimenzije leksičkih socijalnih stavova?</i>	126
9.3.3. Upitnička operacionalizacija 6-faktorskog modela leksičkih socijalnih stavova.	131
9.3.4. Leksički socijalni stavovi - Komparacija srpskog i američkog modela	136
9.4. Rezime osnovnih nalaza.	137
10. Studija II.	139
10.1. Ciljevi istraživanja.	139
10.2. Metod istraživanja.	143
10.2.1. Varijable i instrumenti	143
10.2.2. Uzorak.	148
10.2.3. Obrada podataka	149
10.3. Rezultati istraživanja.	149
10.3.1. Replikabilnost leksičkog modela socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika	149
10.3.2. Osnovni deskriptivni podaci o ispitivanim varijablama.	153
10.3.3. Konstrukt validnost leksičkog modela socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika	155
10.3.3.1. <i>Komplementarnost dva modela leksičkih socijalnih stavova.</i>	155
10.3.3.2. <i>Konvergencija sa drugim merama socijalnih stavova</i>	156
10.3.3.3. <i>Latentni prostor socijalnih stavova</i>	159
10.3.4. Leksički socijalni stavovi i osobine ličnosti	159
10.3.5. Nomološka mreža leksičkih socijalnih stavova	162
10.3.6. Prediktivna validnost leksičkih socijalnih stavova	168
10.3.6.1. <i>Predikcija socijalno-relevantnih psihičkih karakteristika</i>	168
10.3.6.2. <i>Predikcija odnosa prema važnim društvenim pitanjima</i>	172

10.3.7. Diskriminativna validnost leksičkih socijalnih stavova	174
10.3.7.1. <i>Diskriminacija glasača na republičkim izborima</i> 2014-te godine.	174
10.3.7.2. <i>Diskriminacija na osnovu religijskog opredeljenja</i>	178
10.3.8. Determinante leksičkih socijalnih stavova	181
11. Dodatne analize.	187
11.1. Da li je Nacionalizam šesti faktor leksičkih socijalnih stavova?	187
11.2. Hijerarhijska organizacija leksičkih socijalnih stavova	191
12. Diskusija.	195
12.1. Kreiranje endogenog modela leksičkih socijalnih stavova.	196
12.2. Interpretacija šest izama.	200
12.3. Pod-izmi: uže dimenzije leksičkih socijalnih stavova.	209
12.4. Nad-izmi: hijerarhijska organizacija leksičkih socijalnih stavova	213
12. 5. Leksički socijalni stavovi i ličnost	216
12.6. Nomološka mreža leksičkih socijalnih stavova	218
12.7. Prediktivna i diskriminativna validnost leksičkih socijalnih stavova. . .	222
12.8. Determinante leksičkih socijalnih stavova.	226
12.9. O univerzalnosti leksičkih socijalnih stavova	229
13. Završna razmatranja.	231
Literatura	239
PRILOZI	
Prilog 1. Pregled termina sa sufiksom „izam” izolovanih iz rečnika srpskog jezika . .	271
Prilog 2. Instrument leksički socijalni stavovi Srbija - verzija 1 (LSS/S-1)	327
Prilog 3. Upitnik Leksički socijalni stavovi Srbija – 96 (LSS/S-96)	339
Prilog 4. Stavke Upitnika LSS/S-60 i njihova zasićenja na prvoj glavnoj komponenti . .	345
Prilog 5. Deskriptivne karakteristike i interkorelacije ostalih varijabli.	347

Predgovor

U septembru 2016. godine Boban Petrović je odbranio svoju doktorsku tezu pod nazivom „Struktura, determinante i korelati leksički deriviranih socijalnih stavova u Srbiji” na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Teza je predstavljala rezultat njegovog višegodišnjeg rada i interesovanja u oblasti individualnih razlika, leksičke hipoteze i onih ljudskih karakteristika koje su ključne za razumevanje socijalnog sveta i ponašanja vezanog za socijetalne fenomene. Kao i mnogi doktori nauka, Boban je razmišljao da svoju doktorsku tezu objavi kao naučnu monografiju. On nije žurio s tim iz nekoliko razloga, najvažniji među njima je što je bio zauzet svojim aktuelnim istraživanjima od kojih su mnoga predstavljala dalji rad na samim socijalnim stavovima i srodnim fenomenima. Najzad, za mladog istraživača doktorat je najčešće tek početak ozbiljnog profesionalnog rada na nekoj temi; to je i kod Bobana bio slučaj - tek se očekivao veliki broj novih i uzbudljivih radova na temu socijalnih stavova, uverenja i političkog ponašanja.

Ali to se nije desilo. Niko od nas ne može da bira kada će da ode i besmisleno je i pomišljati da naše poslove možemo da završimo, da zaokružimo, da stavimo tačku. Pogotovo kad vam je posao strast, onda vas goni ta žudnja da istražujete, pišete, otvarate teme, bez da unapred razmišljate kako ćete ih zatvoriti. Priča se nikad ne može ispričati do kraja, onda se uvek nastavlja, ako ne možemo da je nastavimo mi sami nek to učini neko drugi. Stoga, objavljivanje Bobanovog rada je sada naš zadatak. Prvo sledeće poglavlje je ova knjiga. Ona predstavlja integralni tekst Bobanove disertacije. Kada sam uzeo da ga priređujem mislio sam da će tu biti više posla, činilo mi se da će posle tri godine biti potrebno da se tekst doradi, izmeni i ažurira. Nekako sam i sam bio uznađen kada sam shvatio da nema potrebe za tim. Verovatno je da za to možemo zahvaliti Bobanovoj pedantnosti, koja je nekad išla i do perfekcionizma, i koja je odgovorna za iscrpan, obuhvatan i razumljiv tekst.

Postoji barem nekoliko razloga zbog kojih će ova knjiga biti jako zanimljiva istraživačima društvenih fenomena, dakle ne samo psiholozima već svim društvenim naučnicima, antropolozima, sociolozima, politikolozima svakako. Prvo, njen uvodni deo predstavlja najbolju sintezu literature o socijalnim stavovima koji sam imao prilike da vidim, pogotovo na našem jeziku. Čak i udžbenici iz socijalne psihologije nemaju tako iscrpan pregled građe o ovoj temi, praćen naravno komentarima i interpretacijama samog autora. Ja sam već uključio deo ovog teksta kao gradivo na kursu iz individualnih razlika koji predajem i mislim da su reakcije studenata bile jako pozitivne. Drugo, ova knjiga donosi veliku količinu

novih empirijskih podataka. Taj deo monografije biće uzbudljiv za sve koji uživaju da posmatraju podatke, da uočavaju obrasce među njima, da promišljaju veze između fenomena koji opisuju složeno socijalno ponašanje ljudi. Za nas koji se bavimo individualnim razlikama ljudi, ovaj deo knjige predstavlja i lekciju kako se pedantno i minuciozno sprovode statističke analize u cilju dobijanja optimalnog strukturalnog modela koji opisuje tako kompleksne kognicije kao što su one o egalitarizmu ili državnom intervencionizmu. Ova avantura socijalnih stavova se nastavlja u poslednjem delu knjige gde autor ubedljivo i autoritativno interpretira, promišlja i preispituje svoje podatke (odmah ću vam reći: zaplet je veoma napet, jer jedan od glavnih junaka nije ono što se čini da jeste!). Najzad postoji i treći deo knjige i nemojte da vam on promakne - to se može lako desiti, jer on sledi nakon referenci i mnogi bi pomislili da je to tek neki dopunski beznačajni tekst. Naime, ova knjige predstavlja snažnu podršku i ohrabrenje svim budućim istraživačima socijalnih stavova. Na kraju knjige se nalazi instrument za merenje socijalnih stavova gde su ajtemi precizno poređani po aspektima faktora; štaviše, prikazana su i njihova zasićenja na faktorima što onda pruža informaciju i za skorovanje rezultata na ovom upitniku. Ja bih voleo da ovo bude i najvažniji deo samog teksta, jer upravo on omogućuje da se priča nastavi i da vidimo do kakvih novih zapleta socijalni stavovi mogu da nas odvedu. Ali ja ne mogu da utičem na to. Jer to je sada vaš zadatak.

U Beogradu, januar 2020.

Janko Mededović

Zahvalnica

U okviru ove doktorske disertacije sprovedene su dve obimne studije, čija je realizacija zahtevala uključivanje i podršku velikog broja ljudi. Ovom prilikom želim da zahvalim svima koji su na različite načine doprineli da se ovo istraživanje pripremi, realizuje, i konačno finalizuje u obliku ove doktorske teze.

Na prvom mestu, zahvalnost dugujem mentoru prof. dr Goranu Kneževiću, koji je svojim ogromnim znanjem i iskustvom doprineo da se ovo istraživanje realizuje. Ali, ne samo to. Prof. Knežević je mentorisao i moj diplomski, kao i master rad, i tokom godina zajedničkog rada naučio me praktično svemu što o istraživačkom zanatu znam, a najpre da radoznalost i interesovanje za ponašanje ljudi budu osnovna vodilja u mom istraživačkom radu. Zbog toga, neizmerno mu hvala.

Takođe, zahvalnost dugujem dr Iris Žeželj, dr Oliveru Toškoviću i dr Goranu Opačiću sa Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, koji su svojim komentarima i sugestijama u znatnoj meri unapredili moje znanje kao i rad na izradi ove doktorske teze.

Dr Ljiljani Lazarević posebno sam zahvalan ne samo zbog pomoći u realizaciji pojedinih segmenata ovog istraživanja, već i zbog velike i prijateljske podrške i motivisanja da istrajem u realizaciji ove disertacije.

Pavle Trajkovski, Uroš Kovačević, Andrijana Damjanović, Aleksandra Jovanović, Ignjat Milinković i Đorđe Vuksanović, u vreme realizacije prve studije studenti psihologije na Fakultetu za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, uradili su veliki posao pomažući mi u pretrazi rečnika i u prikupljanju podataka. Zbog toga im dugujem veliku zahvalnost. Hvala i Mariji Branković sa Fakulteta za medije i komunikacije Univerziteta Singidunum, koja mi je pomogla u realizaciji nekih od ključnih segmenata prve studije ovog istraživanja.

Veliku zahvalnost dugujem i Bojani Bodroži i dr Bojani Dinić sa Filozofskog fakulteta i dr Tamari Jovanović sa Prirodno-Matematičkog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu, dr Maji Savić sa Filološkog fakulteta, Mironu Sopiću sa Farmaceutskog fakulteta, dr Ani Orlić sa Fakulteta sporta i fizičkog vaspitanja, dr Danki Purić sa Filozofskog fakulteta i dr Predragu Teovanoviću i dr Tatjani Mentus sa Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju Univerziteta u Beogradu za pomoć u prikupljanju podataka.

Posebno sam zahvalan dr Vladimiru Peroviću iz Centra za multidisciplinarno istraživanje Instituta za nuklearne nauke Vinča, bez čije pomoći u izradi on-line platforme za prikupljanje podataka ovo istraživanje ne bi moglo biti realizovano u ovom obliku i obimu.

Bez pomoći Branislave Džide ispitanici bi ostali bez informacija o njihovim skorovima na skalama leksičkih socijalnih stavova – zato Brani puno hvala za tehničku pomoć pri pružanju povratnih informacija učesnicima u ovom istraživanju. Na pomoći u tehničkom oblikovanju rada zahvalnost dugujem i Svetislavu Korodeloviću.

Naravno, imam potrebu da iskažem zahvalnost i ispitanicima za strpljenje i spremnost da odvoje značajnu količinu svog vremena i daju odgovore na zaista veliki broj stavki.

Duboku zahvalnost dugujem dr Janku Međedoviću, koji je učestvovao u svim fazama ovog istraživanja, svojim znanjem metodologije doprineo da se različiti metodološki problemi prevaziđu, a kroz mnogobrojne diskusije doprineo da se moje znanje o socijalnom ponašanju ljudi, uključujući i razumevanje i interpretacije rezultata ovog istraživanja, značajno unaprede. Posebno mu zahvaljujem na završnim razmatranjima. Dugogodišnji zajednički istraživački rad i prijateljstvo sa njim je iskustvo od neprocenjive vrednosti.

Do ove disertacije ne bi došlo da moji roditelji, Slavica i Dragi Petrović, nisu bili rukovođeni devizom „prati i podržavaj“ u odnosu prema meni, da nisu imali poverenja u mene i da nisu pružali maksimalnu podršku mom obrazovanju. Zato, jedino mogu da kažem – puno vam hvala! Puno hvala i mom bratu Marjanu, kao i porodicama Gemović i Stepić, na motivaciji da istrajem u izradi ove disertacije. Zahvaljujem i svim mojim prijateljima koji su verovali u mene i pružali mi podršku tokom rada na ovoj disertaciji.

Mojoj porodici, Branki i Borjanu, zahvaljujem na ogromnoj ljubavi, podršci, ohrabrenju, kao i na beskrajnom strpljenju koje su imali za mene tokom izrade ove disertacije. A najviše im hvala za radost koju su uneli u moj život.

Struktura, determinante i korelati leksički deriviranih socijalnih stavova u Srbiji

Rezime

Polazeći od leksičke paradigme kao referentnog okvira koji bi trebalo da obezbedi obuhvatnost i reprezentativnost uzorka socijalnih stavova, ovo istraživanje je fokusirano na dva osnovna cilja. Prvi je da se utvrdi da li se iz rečničkog korpusa srpskog jezika mogu ekstrahovati dovoljno obuhvatni i stabilni leksički socijalni stavovi. Drugi cilj je da se ispita da li će utvrđena struktura leksičkih socijalnih stavova ići u prilog hipotezi o univerzalnosti ili hipotezi o njihovoj kulturnoj specifičnosti. U tu svrhu, u okviru ovog istraživanja realizovane su dve studije.

Prva studija imala je za specifične ciljeve da kreira endogeni leksički model bazičnih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika, te da dobije ni model uporedi sa izvornim američkim modelom. Ova studija je realizovana u dva koraka. Prvi korak se odnosio na definisanje korpusa jezičkih deskriptora socijalnih stavova (termina koji se završavaju sufiksom -izam). Primenom metodologije proistekle iz leksičkog pristupa, iz rečnika srpskog jezika koji je obuhvatao oko 85000 reči ekstrahovano je 243 deskriptora socijalnih stavova (termina sa sufiksom -izam) sa pripadajuće 264 rečničke odrednice. Tih 264 definicija -izama transformisane su u upitničke stavke, koje su onda elektronskim putem aplicirane uzorku opšte populacije od 1079 ispitanika (67.7% ženskog pola, prosečne starosti 31.65 godina, sa prosečno 16 godina formalnog obrazovanja). Istovremeno, zadat je i instrument SDI-24, koji operacionalizuje 4 leksička socijalna stava sa engleskog govornog područja: Tradicionalne i religiozne izvore autoriteta, Sebične interese, Humanizam i Spiritualnost. Rezultati su pokazali da je iz rečnika srpskog jezika, primenom metodologije zasnovane na leksičkoj paradigmi, moguće izdvojiti indikatore socijalnih stavova. Oni se mogu opisati sa pet do šest širokih dimenzija socijalnih stavova. Ipak, šestofaktorski model se pokazao optimalnijim, u smislu stabilnosti strukture, odnosa sa eksternim merama, te po svojim prediktivnim kapacitetima. Tih šest širokih dimenzija se mogu interpretirati kao Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Lični interesi, Humanizam, Spiritualnost, Egalitarizam i Nacionalizam. U okviru svakog od ovih faktora, moguće je identifikovati uže stavske dimenzije, kojih ima 12, interpretiranih kao: Religioznost, Tradicionalizam, Sebični hedonizam, Socijalna dominacija, Demokratske vrednosti, Vera u dobru stranu ljudske prirode, Misticismizam, Filozofski idealizam, Komunizam, Anomija, Etatizam i Nacionalna privrženost. Kreirana upitnička operacionalizacija

ovih stavskih dimenzija pokazuje da skale svake od njih interkoreliraju na interpretivan i zadovoljavajući način, da imaju dobre metrijske karakteristike, uključujući i vremensku stabilnost, kao i da ostavaruju smislene povezanosti sa dimenzijama originalnog američkog modela leksičkih socijalnih stavova.

Druga studija je dominantno usmerena na validaciju u prethodnoj studiji postavljenog modela leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz srpskog jezika. Konkretnije, ciljevi ove studije su bili da a) ispita replikabilnost dobijenog leksičkog modela bazičnih socijalnih stavova; b) ispita njihovu konvergentnu i divergentnu validnost kroz ispitivanje njihovih relacija sa drugim fenomenima koji čine njihovu nomološku mrežu, uključujući i crte ličnosti; c) da testira prediktivnu i diskriminativnu validnost leksičkih socijalnih stavova; i konačno d) da utvrdi njihove individualne i kontekstualne determinante. Ova studija realizovana je na uzorku od 540 ispitanika (72.8% ženskog pola, prosečne starosti od 23.5 godina, te u proseku 14 godina formalnog obrazovanja). Rezultati ove studije pokazali su da šest generalnih leksičkih faktora imaju zadovoljavajuću replikabilnost, izuzev subscale Etatizma. Nasuprot nekim indicijama, empirijski argumenti dominantno idu u prilog nezavisnosti Nacionalizma u odnosu na Tradicionalne i religiozne izvore autoriteta. Leksički socijalni stavovi organizovani su u hijerarhijsku strukturu, na čijem je vrhu generalni faktor Konzervativizma. Oni takođe pokazuju adekvatnu konvergentnu i divergentnu valjanost. Imaju i smislene odnose sa crtama ličnosti, pri čemu je najinteresantniji i teorijski najvažniji u ovom istraživanju doprinos dezintegracije (šizotipije). Takođe, na smislen i predvidljiv način su povezani sa drugim fenomenima koji čine njihovu nomološku mrežu: vrednostima, moralnim osnovama, konfliktnim uverenjima i militantno-ekstremističkim uverenjima. Leksički socijalni stavovi derivirani iz srpskog jezika pokazuju dobre prediktivne i diskriminativne sposobnosti, značajno bolje u odnosu na konkurentni američki leksički model, kada je u pitanju predviđanje evaluacije političkih partija, percepcije stanja u društvu, konfliktnog etosa, religijske orijentacije, te odnosa prema važnim društvenim temama: pridruživanju Evropskoj uniji, nezavisnosti Kosova i imigrantima. Oni su dominantno determinisani crtama ličnosti, mada postoje i određeni relativno slabi efekti šire socijalne sredine, pre svega multietničnosti sredine.

Rezultati ovog istraživanja dominantno idu u prilog hipotezi o univerzalnosti socijalnih stavova, jer prvih pet stavova sadržinski odgovara onima identifikovanim u drugim kulturama. Razlika je u ekstrakciji šestog faktora, Nacionalizma, što može biti pitanje metoda retencije i interpretacije faktora u drugim istraživanjima. Još jedna razlika je i u relacijama ovde identifikovanog Egalitarizma, koji se ne ponaša u skladu sa očekivanjima, već gradi pozitivne odnose sa konzervativnim pa i nacionalističkim stavskim dimenzijama – stoga njegova identifikacija ukazuje na potencijalnu opravdanost koncepta levičarske autoritarnosti u post-komunističkim društvima. Stoga se, dakle, može reći da struktura može biti

univerzalna, ali da sam sadržaj faktora može biti pod uticajem specifičnih društveno-istorijskih okolnosti pod kojima se jedno društvo razvija. Rezultati ovog istraživanja ukazuju da leksička paradigma pokazuje značajan potencijal kada je u pitanju istraživanje socijalno relevantnih oblika ponašanja ljudi.

Ključne reči: socijalni stavovi, leksički pristup, faktorska analiza, struktura, ličnost, nomološka mreža, konvergentna i divergentna validnost, prediktivna i diskriminativna validnost.

Structure, determinants and correlates of lexically derived social attitudes in Serbia

Abstract

Starting from the lexical paradigm as a reference framework which should ensure comprehensiveness and representativeness of the sample of social attitudes, this research focused on two main objectives. The first was to determine whether sufficiently comprehensive and stable lexical social attitudes can be extracted from the dictionary of the Serbian language. The second objective was to examine whether the established structure of lexical social attitudes goes in favor of the hypothesis proposing the universality or the other arguing their cultural specificity. For this purpose, two studies were carried out in this research.

The specific aims of the first study were to create endogenous lexical model of basic social attitudes derived from the dictionary of the Serbian language, and to compare the proposed model with the original American model. This study was carried out in two steps. The first step was related to the definition of the corpus of linguistic descriptors of social attitudes (the terms ending with suffix -ism). By applying the lexical approach methodology, from the Serbian language dictionary, including around 85000 words, 243 descriptors of social attitudes with associated 264 vocabulary definitions were extracted. These 264 definitions of -isms were transformed into questionnaire items, and were electronically administered to the community sample of 1079 respondents (67.7% female, mean age 31.65 years and on average 16 years of formal education). At the same time, SDI-24, which operationalized four lexical social attitudes in the English-speaking region, i.e. Traditional and religious source of authority, Unmitigated self-interests, Humanism and Spirituality, was applied. The results showed that from the Serbian language dictionary, using methodology based on the lexical paradigm, it was possible to extract the indicators of the social attitudes. They could be reduced to the five or six broad dimensions of social attitudes. However, the six-factor model proved to be optimal in terms of the stability of the structure, relationships with external measures, and its predictive values. These six broad dimensions could be interpreted as Traditional and religious sources of authorities, Selfish interests, Humanism, Spirituality, Egalitarianism and Nationalism. Within each of these factors, it was possible to identify 12 narrow social attitude dimensions, interpreted as: Religiosity, Traditionalism, Selfish hedonism, Social dominance, Democratic values, Faith in the good side of human nature, Mysticism, Philosophical idealism, Communism,

Anomie, Etatism, and National adherence. Questionnaire-type operationalisations of these dimensions showed that these dimensions and sub-dimensions correlated in the interpretive and meaningful way, had good psychometric properties, including temporal stability, and were meaningfully related with the dimensions of the original American model of lexical social attitudes.

The second study was predominantly focused on the validation of the previously established model of lexical social attitudes derived from the Serbian language. More specifically, the objectives of this study were to examine: a) the replicability of the obtained lexical model of basic social attitudes; b) their convergent and divergent validity through examination of their relations with other phenomena that make their nomological network, including personality traits; c) the predictive and discriminative validity of the lexical social attitudes; and, d) their individual and contextual determinants. This study was carried out on the sample of 540 respondents (72.8% female, mean age of 23.5 years, and in average 14 years of formal education). Results of this study showed that six general lexical factors have satisfactory replicability, except subscales of Etatism. Contrary to some indications, the empirical arguments were dominantly in favor of the independence of Nationalism in comparison to Traditional and religious sources of authorities. Lexical social attitudes are hierarchically organized, topped by a general factor of Conservatism. They showed adequate convergent and divergent validity. They also had a meaningful relationship with personality traits - the effects of the disintegration (schizotypy), identified in this research for the first time, were the most interesting and theoretically important. In addition, they are connected with other phenomena that make their nomological network, i.e. values, moral foundations, conflict beliefs and militant-extremist beliefs in a meaningful and predictable way. When it comes to predicting the evaluation of political parties, the perception of social conditions, ethos of conflict, religious orientations and relationship to important social issues: accession to the European Union, the independence of Kosovo and immigrants, lexical social attitudes derived from the Serbian language demonstrated good predictive and discriminative characteristics, significantly better than the competitive American lexical model. They were predominantly determined by personality traits, although there were some relatively weak effects of the wider social factors, especially multi-ethnic environment.

The results of this research predominantly were in favor of the hypothesis proposing universality of social attitudes, since content of the five attitudes corresponds to those identified in other cultures. The difference is in the extraction of the sixth factor, Nationalism, which can be a matter of interpretation and retention method of the factors in other studies. Another difference is in the relations of identified Egalitarianism with other measures, which were not in line with expectations, i.e. it builds positive relationships with conservative and even nationalist attitudinal dimensions - hence its identification points to a potential justification

for the concept of left-wing authoritarianism in post-communist societies. Therefore, it could be concluded that the structure of the social attitudes is universal, but that the content of the attitudinal dimensions can be influenced by specific socio-historical circumstances under which certain society develops. The results of this study indicate that lexical paradigm has significant potential when investigating socially relevant human behaviors.

Keywords: social attitudes, lexical approach, factor analysis, structure, personality, nomological network, convergent and divergent validity, predictive and discriminative validity.

1. O socijalnim stavovima

1.1. Socijalni stavovi - određenje i osnovni pojmovi

Jedan od najznačajnijih, a ujedno i najkontroverznijih i najeksploatisanijih koncepata u socijalnoj psihologiji je koncept stava. Značaj ovog konstrukta je, pre svega, u njegovoj složenosti, mogućnosti integracije različitih psihičkih sistema (kognitivnog, afektivnog i konativnog), mogućnosti objašnjenja, pa i predviđanja kompleksnijih oblika ponašanja. Iako je poslednji razlog bio izložen snažnoj kritici i osporavanju (Wicker, 1969), slično konstruktu crte u psihologiji ličnosti (Mischell, 1968), ovaj konstrukt je uspeo da se održi i ne izgubi na važnosti do današnjih dana.

Kao jedan od najkontroverznijih i najeksploatisanijih konstrukata u psihologiji, konstrukt stava je prošao kroz različite pokušaje određenja, odnosno, definisanja, pri čemu je svaka epoha razvoja psihologije dala svoj doprinos definisanju i praktičnoj vrednosti ovog konstrukta. Jednu od prvih i verovatno najuticajnijih definicija stavova dao je još Olport (Allport, 1935). On je stavove definisao kao neuralnu i mentalnu spremnost, formiranu na osnovu iskustva, koja vrši direktivni ili dinamički uticaj na reagovanje pojedinca na objekte i situacije s kojima dolazi u dodir. Tokom istorije, određenja stava su se menjala, pre svega u smislu stavljanja naglasaka na određene aspekte stava. Tako su autori u prvoj polovini XX veka naglasak stavljali pre svega na ponašanje prema stavskom objektu (npr. jedna od uticajnijih definicija je da je stav trajna stečena predispozicija da se na dosledan način ponaša prema nekoj grupi objekata (English and English, 1958)). Međutim, negde od 70-ih godina prošlog veka, sve više se akcenat stavlja na evaluativnu dimenziju stava (npr. Bem (1970) stavove definiše kao „naklonosti ili nenaklonosti“). Ovakva tendencija opstaje do današnjih dana, te i u novije vreme autori stavove definišu naglašavajući pretežno evaluativnu komponentu stava (npr. „Stav je predispozicija da se odgovara na dosledno naklon ili nenaklon način u vezi sa datim objektom“ (Oskamp and Schultz, 2005), ili „Stav je ukupna evaluacija datog objekta, zasnovana na kognitivnim, emotivnim i bihevioralnim informacijama u vezi sa datim (stavskim) objektom“ (Fazio, 2007)), ali ne samo u kognitivnom smislu, već u smislu integracije kognitivnih, afektivnih i bihevioralnih informacija o stavskom objektu. Istraživači se danas u principu slažu da se kao najbitnije karakteristike stavova mogu izdvojiti: njihova evaluativna priroda, uticaj na ponašanje, dispozicioni karakter, složenost u smislu integracije različitih psihičkih sistema, kao i trajnost. Ako se na osnovu ovih informacija napravi pokušaj određenja konstrukta stava, moglo bi se reći da se radi o relativno trajnoj dispoziciji za

ponašanje prema određenom stavskom objektu zasnovano na evaluativnoj integraciji kognitivnih, afektivnih i bihevioralnih podataka o samom objektu.

Kada se odnose na socijalno-relevantne stavske objekte, odnosno, objekte koji su od opšte socijalne važnosti u ekonomskom, političkom, religijskom, obrazovnom, etničkom ili za socijalni život ljudi drugom relevantnom smislu (Kerlinger, Middendorp, & Amon, 1976), stavovi se nazivaju socijalnim. Socijalni stavovi se u principu tiču toga kako pojedinci percipiraju važne karakteristike njihove socijalne realnosti (što podrazumeva kognitivnu komponentu), kako se osećaju u vezi istih (afektivna komponenta) i njihove spremnosti da deluju u odnosu na njih (konativna komponenta). Mnogi od socijalnih stavova, kako navode Čeng i saradnici (Cheng, Bynner, Wiggins, & Schoon, 2012), prepoznatljivi su pod terminima poput „liberalizam“, „konzervativizam“, i slično. Imajući u vidu ove termine, često se u literaturi o njima govori kao o ideologijama (npr. Jost, Federico, & Napier, 2009). Sam konstrukt ideologije definiše se kao „set uverenja o poželjnom uređenju društva i načinima kako da on bude ostvaren“ (Erikson & Tedin, 2003), ili kao „deljeni okvir mentalnih modela koji poseduju grupe pojedinaca koji im omogućava da razumeju svoju okolinu i načine na koje ona može biti strukturirana“ (Denzau & North, 1994). Navodi se još i da specifične ideologije predstavljaju široko rasprostranjena uverenja, mišljenja, stavove i vrednosti neke društvene grupe ili društva u celini (Knight 2006). Može se, dakle, reći da je njihova osnovna uloga da omoguće da se svet opiše i interpretira, kroz kreiranje pretpostavki o ljudskoj prirodi, istorijskim događajima, sadašnjosti, kao i budućim dešavanjima, odnosno, da se sagleda svet kakav bi mogao biti, u smislu postizanja određenih socijalnih, ekonomskih ili političkih ideala (Jost, et al., 2009).

Još od Ajzenkovog postuliranja prvog teorijskog modela socijalnih stavova (Eysenck, 1954), koji podrazumeva njihovu hijerarhijsku organizaciju, ideologije se razumevaju kao hijerarhijski nadređeni konstrukti socijalnim stavovima. Tome u prilog idu, kao što se moglo videti iz prethodno napisanog, i različite definicije ideologije koje podrazumevaju da su ideologije organizovani sistemi socijalnih stavova, mišljenja i uverenja koji se nalaze u nekoj vrsti funkcionalne međuzavisnosti (Converse, 1964). Ipak, uprkos ovako širokim određenjima ideologija kao sistema socijalnih stavova, što nesumnjivo jesu, ako se napravi paralelni pregled literature u kojoj se kao ključne reči mogu naći „ideologija“ i „socijalni stavovi“, može se primetiti da se o ideologijama govori praktično samo u kontekstu razumevanja, interpretacije i organizacije informacija koje se tiču političke sfere delovanja (Feldman, 1988; Jost, et al., 2009; Cheng, et al., 2012), što je samo jedan od segmenata socijalnog ponašanja ljudi. Kako bi se izbegla moguća nejasnoća i razumevanje predmeta ovog rada u tom užem smislu, i kako bi se naglasilo da je ovo istraživanje usmereno na razumevanje stavova prema objektima koji su od opšte socijalne važnosti u ekonomskom, političkom, religijskom, obrazovnom, etničkom ili za socijalni život ljudi drugom relevantnom smislu (Kerlinger,

Middendorp, & Amon, 1976), u ovom radu ćemo umesto termina „ideologija“ za sisteme socijalnih stavova, mišljenja i uverenja, koristiti termin „bazični socijalni stavovi“. Shodno tome, polaznu osnovu ovog rada upravo će predstavljati određene bazičnih socijalnih stavova kao sistema stavova, uverenja i mišljenja od opšte socijalne važnosti za mnoge ljude u religijskom, ekonomskom, političkom, obrazovnom, etničkom i drugim socijalnim domenima (Kerlinger, 1972).

Već je iz navedenog jasno da, iako se pod stavovima podrazumeva evaluativni odnos prema stavskom objektu zasnovan na kognitivnim, afektivnim i bihevioralnim informacijama, i iako je moguće ispoljavati (i proučavati) stavove prema pojedinom stavskom objektu, ipak stavovi se retko javljaju izolovano, već su često povezani sa nizom drugih stavova, čineći pri tome sisteme stavova. Da je to tako, svedoče već prve faktorsko-analiitičke studije stavova - tako je, npr. još Ferguson (1939) pokazao da se faktor Religioznosti sastoji od nekoliko stavova - prihvatanja postojanja Boga, te negativnih stavova prema evoluciji i kontroli rađanja. To praktično znači da se od osobe koja je religiozna može očekivati da neće podržavati evolucionu paradigmu, kao i da će biti protiv abortusa i drugih aspekata društvene prakse koji se tiču kontrole rađanja.

Ova empirijska činjenica ishodila je Ajzenkovim modelom organizacije socijalnih stavova (Eysenck, 1954). On je, povlačeći paralelu sa hijerarhijskim ustrojstvom crta ličnosti, postavio hijerarhijski model ustrojstva socijalnih stavova, po kojem su socijalni stavovi organizovani kroz 4 različita nivoa. Na najnižem nivou nalaze se specifična mišljenja i uverenja pojedinaca. Ova uverenja ni na koji način ne karakterišu osobu koja ih u datom momentu ispoljava (situaciono su uslovljena, odnosno, u nekim drugim okolnostima ista osoba bi mogla iskazati sasvim drugačije mišljenje), i nisu povezana sa drugim mišljenjima, niti su reproducibilna. Na drugom nivou, nalaze se uobičajena mišljenja i uverenja, koja su relativno konzistentna i stabilna, i mogu se razumeti kao svojstvena pojedincu, odnosno, da će ih pojedinac iskazivati nazavisno od situacija i okolnosti. Ova dva nivoa se u principu reprezentuju kroz stavke u instrumentima za merenje stavova. Treći nivo je nivo stavova. Stavovi se sastoje od većeg broja međusobno povezanih uobičajenih mišljenja o datom društvenom pitanju, odn. objektu stava. Ovaj nivo hijerarhijskog ustrojstva socijalnih stavova operacionalizuje se kroz skorove na skalama stavova. Međutim, istraživanja pokazuju da se ni stavovi ne javljaju nezavisno jedni od drugih, već da postoji tendencija da će pojedinci koji imaju izražene određene stavove ujedno imati i izražene neke druge stavove. Npr. ako je neko religiozan, on će se vrlo verovatno zalagati i za poštovanje autoriteta i za poštovanje tradicionalnih vrednosti i normi. Stoga, više međusobno povezanih stavova grade ideologije, odnosno, bazične socijalne stavove, koje se nalaze na četvrtom i najvišem nivou hijerarhijske organizacije. I sam Ajzenk navodi da se bazični socijalni stavovi mogu utvrditi primenom faktorsko-analiitičkih statističkih metoda. Važno je imati u vidu da ovaj model i danas praktično predstavlja paradigmu

kada se govori o strukturi socijalnih stavova, a faktorska analiza je glavna metoda utvrđivanja bazičnih socijalnih stavova (videti, npr. Ashton, Danso, Maio, Esses, Bond, & Keung, 2005; Cheng, et al., 2012).

Ovde je bitno naglasiti i da, kada se govori o strukturi stavova, istraživači koji se bave stavovima smatraju važnim da se napravi distinkcija između dva različita pristupa, odnosno, dva tipa strukture stavova (Fabrigar, MacDonald, & Wegener, 2005). Prvi tip se tiče intra-stavske strukture, i odnosi se na strukturu pojedinačnog stava. U ovom smislu, razvijeni su različiti modeli strukture stava, kao što su trokomponentni ili ABC model, po kojem se stav sastoji od afektivne, kognitivne i ponašajne komponente koje su međusobno povezane (videti, npr. Manstead and Hewstone, 1999; Olson and Maio, 2003; Oskamp and Schultz, 2005), model nezavisnih entiteta (npr. Eagly & Chaiken, 1993; Zanna & Rempel, 1988), prema kojem ove tri komponente mogu ali ne moraju biti međusobno povezane, ili model stava kao latentnog procesa (Oskamp and Schultz, 2005), prema kojem stav predstavlja intervenišuću varijablu implicitnih procesa i eksplicitnih oblika ponašanja. Drugi tip se odnosi na inter-stavsku strukturu, i tiče se međusobne povezanosti različitih stavova u sistem stavova, bilo da se radi o strukturi stavova prema različitim ali međusobno povezanim stavskim objektima, bilo o strukturi dva ili više različitih stava prema istom stavskom objektu (npr. Wilson, Lindsey, & Schooler, 2000). U fokusu ovog istraživanja je upravo ovaj drugi tip strukture socijalnih stavova.

Međutim, iako se stavovi, i posebno socijalni stavovi izučavaju već stotinak godina, ni danas ne postoji jasan i univerzalno prihvaćen okvir izučavanja individualnih razlika u socijalnim stavovima. Sosije (Saucier, 2000) sumira aktuelno stanje navodeći da postoje tri grupe istraživanja socijalnih stavova: 1) istraživanja pojedinačnih, često korišćenih konstrukata, koji su međusobno povezani (poput autoritarnosti, religioznosti, konzervativizma, i sl.; Altemeyer, 2004; Schoon, Cheng, Gale, Batty & Deary, 2010; Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003), a koji pretenduju da predstavljaju generalni faktor socijalnih stavova; 2) istraživanja i razvoj novih konstrukata, poput orijentacije na socijalnu dominaciju (Social-Dominance orientation-SDO, Pratto, Sidanius, Stallworth & Malle, 1994), koji mogu biti relativno nezavisni od drugih socijalnih stavova; i 3) istraživanja strukture socijalnih stavova, s ciljem empirijskog utvrđivanja broja i sadržine bazičnih dimenzija kojima se može opisati prostor različitih socijalnih stavova. Imajući u vidu da postoji solidan korpus istraživanja koja ukazuju da stavovi mogu biti kulturno-specifični (npr. Ashton, et al., 2005; Krauss, 2006), i u smislu strukture i u smislu sadržaja, ovde treba dodati još jednu specifičnost, a to je da su u literaturi dominantna istraživanja strukture socijalnih stavova u zapadnom demokratskom svetu, dok ima veoma malo pokušaja, samim tim i znanja o socijalnim stavovima i njihovoj strukturi u drugim zemljama, uključujući i postkomunističke, tranzicione zemlje, i to tek u zadnjih petanestak godina (Todosijević, 2008; Saucier, Kenner, Iurino, Malham, Chen, Thalmayer,... & Shen-Miller, 2015).

1.2. Kratak pregled istorije istraživanja strukture socijalnih stavova

Kada se govori o stavovima, treba imati u vidu da su prva istraživanja stavova pre svega bila istraživanja socijalnih stavova, odnosno onih čiji su stavski objekti, tj. predmeti evaluacije bili socijalno važni fenomeni (Bogardus, 1925; Thurstone, 1928; Ferguson, 1939). Praktično od prvih istraživanja stavova, značajna pažnja je posvećena ispitivanju strukture socijalnih stavova, te je od 20-ih godina XX veka pa sve do kraja sedamdesetih godina veliki broj istraživanja posvećen ispitivanju strukture sistema socijalnih stavova. Može se reći da je ovaj predmet izučavanja svoj vrhunac doživeo u periodu od 50-ih do 70-ih godina XX veka, kada dolazi i do definisanja nekoliko nejznačanijih modela strukture socijalnih stavova (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, & Sanford, 1950; Eysenck, 1954; Rokeach, 1954; Wilson, 1973; Kerlinger; 1972). Važno je reći da je snažno interesovanje za razumevanje socijalnih stavova i njihove strukture bilo uzrokovano nastojanjem da se razumeju društveni fenomeni koji su u značajnoj meri oblikovali svet tokom prve polovine prošlog veka, a to je masovni uspon fašizma, antisemitizma i nacizma i posledice koje su ove ideologije imale na ljudsko društvo (Adorno et al., 1950). Nakon toga sledi jedan višedecenijski jaz, kada se psiholozi nisu bavili, ili su se bavili veoma retko izučavanjem strukture socijalnih stavova.

Razlog tome je snažna kritika socijalnih stavova, koja je dolazila iz nekoliko pravaca. Prvu snažnu kritiku predstavljala je uticajna studija Conversa (Converse, 1964), koja je pokazala da političko (glasačko) ponašanje većine glasača, koji ne pripadaju nekoj „ideološkoj eliti“, nije rukovođeno nikakvim ideološkim stavovima, odnosno, da je nestabilno, nepredvidivo, nekoherentno i ideološki neorganizovano. Druga snažna kritika, slično Michelovoj kritici crta ličnosti, ticala se povezanosti stavova i ponašanja. Naime, Viker (Wicker, 1969) je analizom 42 studije ustanovio da stavovi koreliraju sa ponašanjem u proseku oko .15, i zaključio da su stavovi slabo ili nikako povezani sa ponašanjem. I konačno, treća snažna kritika je metodološke prirode. Naime, različiti empirijski nalazi su pokazali da instrumenti razvijeni u svrhu merenja širokih unidimenzionalnih socijalnih stavova, poput autoritarnosti, konzervativizma, dogmatizma, nisu zadovoljavajućih metrijskih karakteristika, što dovodi u pitanje i mogućnost merenja ovih socijalnih stavova. Pored toga, pokazali su i da ovi socijalni stavovi, konceptualizovani kao jednodimenzionalni, u stvari to nisu - jer su faktorsko-analitičke studije sprovedene na njihovim operacionalizacijama pokazale da se, u stvari, radi o multidimenzionalnim konstruktima (Duckitt & Sibley, 2010).

Tek početkom XXI veka struktura socijalnih stavova počinje da bude ponovo u žiži interesovanja psihologa. Ako se napravi pokušaj pregleda istraživanja strukture socijalnih stavova u poslednjih 15-ak godina, može se načelno uočiti nekoliko linija istraživanja. Jedna linija predstavlja nastavak klasičnih faktorsko-analitičkih istraživanja strukture socijalnih stavova, i njihove kros-kulturne validacije (npr. Ashton et al., 2005). Druga linija istraživanja tiče se pre svega razumevanja

političkog ponašanja, i individualnih razlika u opštem ideološkom okviru na dimenziji konzervativizam-liberalizam, odnosno desničarsko-levičarske ideologije (Jost et al., 2009). Treća linija istraživanja rukovođena je rastućim brojem istraživanja autoritarnosti i orijentacije na socijalnu dominaciju - odnosno, nalaza da su ova dva konstrukta, primarno određena kao autoritarna submisivnost i autoritarna dominacija, u stvari praktično ortogonalna i odraz su dva različita motivaciona sistema (Duckitt, 2001). I konačno, četvrtu liniju predstavljaju leksičke studije strukture socijalnih stavova, motivisane potrebom da se nađe jasan referentni okvir koji će obezbediti reprezentativni uzorak socijalnih stavova (Saucier, 2000, 2013).

Ovde je važno napomenuti da se aktuelna znanja o socijalnim stavovima i njihovoj strukturi dominantno zasnivaju na istraživanjima sprovedenim u zapadnim demokratskim društvima, dok se oni praktično nisu istraživali u zemljama pod komunističkim uređenjem, ili ako i jesu, nisu metodološki ni konceptualno komparabilna sa opštim znanjima proisteklim iz zapadne kulture, uglavnom usled praktično nepostojeće komunikacije između zemalja (pa i naučnika) zapadnog i istočnog bloka. Od početka 1990-ih i pada komunizma, počinje intenzivnija saradnja istraživača iz zapadnih i istočnih zemalja, te nastaju prva komparativna istraživanja različitih socijalnih stavova: autoritarnosti (McFarland, Ageyev, Abalakina-Paap, 1992; Duriez, Van Hiel, & Kossowska, 2005), religioznosti (White, McAllister, & Kryshatanovskaya, 1994), nacionalizma (Weiss, 2003), konzervativizma (Kossowska & Van Hiel, 2003; Aspelund, Lindeman & Verkasalo, 2013), itd. Ipak, sve do pre desetak godina, nije bilo istraživanja usmerenih na ispitivanje strukture socijalnih stavova. Danas postoji nekoliko modela socijalnih stavova razvijenih pre svega u Hrvatskoj (Milas & Rihtar, 1998; Milas, Mlačić & Mikloušić, 2013) te Srbiji i Mađarskoj (Todosijević, 2008, 2014).

Nakon skoro 100 godina istraživanja socijalnih stavova i njihove strukture, danas možemo reći da literatura obiluje različitim modelima strukture socijalnih stavova, od onih koji su zastupali jednodimenzionalne modele (npr. Adorno et al., 1950; Wilson, 1973), dvodimenzionalne (npr. Thurstone, 1934; Eysenck, 1954; Kerlinger, 1972; Ashton et al., 2005; Duckitt, 2001), trodimenzionalne (Ferguson, 1939; Eysenck 1975), četvorodimenzionalne (npr. Heaven 1992), petodimenzionalne (npr. Guilford, 1959), sve do devetodimenzionalnih modela (npr. Sidanius Ekehammar, & Ross, 1979). Međutim, tek su neki od ovih modela ostavili dublji traga, te će se nadalje razmotriti samo oni modeli koji su imali najveći uticaj na istraživanje socijalnih stavova i njihove strukture kroz istoriju, kao i oni koji su od neposredne važnosti za ovo istraživanje. Sami modeli mogu se prikazati na različite načine. Jedan od njih je predložio Todosijević (2014), a on podrazumeva istorijski prikaz razvoja modela strukture socijalnih stavova. Drugi, koji, čini se, otvara više mogućnosti za kritički osvrt, podrazumeva prikaz i analizu postojećih modela shodno broju dimenzija bazičnih socijalnih stavova.

2. Modeli strukture socijalnih stavova

2.1. Jednodimenzionalni modeli strukture socijalnih stavova

Bilo da su teorijski postavljeni kao jednodimenzionalni, poput autoritarnosti (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, & Sanford, 1950) i dogmatizma (Rokeach, 1954, 1960), ili da je njihova jednodimenzionalnost bazirana na empirijskim podacima, kao u slučaju konzervativizma (Wilson, 1973), jednodimenzionalni modeli strukture socijalnih stavova imali su važnu ulogu u razvoju korpusa znanja o socijalnim stavovima, a u političkoj psihologiji pre svega imaju značajnu ulogu i sada, pre svega kada je u pitanju konzervativizam/liberalizam (videti, npr. Jost, et al., 2009). Ovi modeli odraz su tendencije da se opštim dimenzijama opiše prostor socijalnih stavova. Ovde će biti detaljno razmotrena četiri jednodimenzionalna modela strukture socijalnih stavova, odnosno sami ovi široki socijalni stavovi: autoritarnost, dogmatizam, konzervativizam i tradicionalizam, posebno u kontekstu njihove eksplanatorne moći i mogućnosti da obuhvate širok spektar socijalnih stavova koji se mogu identifikovati u ljudskom socijalnom funkcionisanju.

2.1.1. Autoritarnost

Autoritarnost se kao konstrukt u društvenim naukama, pre svega u psihologiji, pojavljuje tokom 30-ih i 40-ih godina XX veka, pre svega kao pokušaj da se objasne aktuelni društveni procesi, tj. masovno prihvatanje nacističke i fašističke ideologije, uključujući i rastući antisemitizam (Duckitt, 2009). Sam koncept autoritarnosti verovatno se prvi put pojavljuje u psihološkoj literaturi u Fromovim delima (Fromm, 1941/1989; Mihić, Bodroža, & Čolović, 2009). Tokom ovog perioda proučavanja autoritarnosti, koji Dakit (Duckitt, 2009) naziva i ranim stadijumom, autori autoritarnost uglavnom tretiraju kao crtu ličnosti, pre svega iz razloga njene pretpostavljenje stabilnosti, te postojanja individualnih razlika po ovoj dimenziji. Međutim, ovaj rani period odlikuje pre svega spekulativni pristup razumevanju autoritarnosti, bez sistematskog empirijskog pristupa i bez merenja ovog konstrukta.

Situacija se značajno menja sa studijom Adorna i saradnika (Adorno, et al., 1950), koja na temelju empirijskog pristupa postavlja jasan teorijski okvir za razumevanje autoritarnosti, a postuliranjem čuvene F skale omogućava i merenje ovog konstrukta. Model koji su postavili Adorno i saradnici verovatno predstavlja prvi empirijski zasnovan jednodimenzionalni model stavova (Duckitt & Sibley, 2010). Prema njima, socijalni stavovi su međusobno povezani i organizovani u okviru jedne opšte dimenzije, koja se može interpretirati kao konzervativno-liberalna, odnosno desničarsko-levičarska dimenzija. Na jednom polu ove dimenzije nalaze

se antidemokratski, profašistički, i konzervativni stavovi, koji vode nekritičkom prihvatanju uspostavljenih autoriteta. S druge, nalaze se prodemokratski, egalitarni, liberalni i socijalistički stavovi. Ova stavovska dimenzija direktna je ekspresija specifične crte ličnosti - autoritarnosti. Prema njima, autoritarnost je multifacetni konstrukt, koji obuhvata: konvencionalizam, autoritarnu submisivnost, agresivnost, antiintraceptivnost, poštovanje vlasti, destruktivnost i cinizam, projekciju, rigidnost i preterano interesovanje za seksualne različitosti.

Studija Adorna i saradnika po mnogo čemu predstavlja prekretnicu u konceptualizaciji i izučavanju socijalnih stavova. Pored toga što nudi jedan od prvih jednodimenzionalnih modela socijalnih stavova, ova studija predstavlja prvu sistematsku teoriju autoritarnosti, nudi metodološki okvir za merenje socijalnih stavova, a na snažnoj kritici ove studije iznedrile su se nove konceptualizacije važnih socijalnih stavova, poput Dogmatizma (Rokeach, 1954) i Konzervativizma (Wilson, 1973). Pored toga, ova studija otvorila je i pitanje odnosa ličnosti i stavova, jer, kao što će se kasnije ispostaviti, iako su autori ove studije govorili o autoritarnoj ličnosti, sama koncepcija autoritarnosti koju su ovi autori dali u većoj meri predstavlja socijalne stavove nego dimenziju ličnosti (Duckitt, 2009). Ona, takođe, predstavlja i prvi pokušaj da se širok opseg socijalnog, političkog i međugrupnog ponašanja objasni postuliranjem jedne relativno stabilne dimenzije individualnih razlika - autoritarnosti (Duckitt, Bizumic, Krauss, & Heled, 2010), što će postati tendencija u daljem izučavanju socijalnih, pre svega političkih stavova (Jost, et al., 2009).

Međutim, uprkos svom značaju, ova studija je snažno kritikovana i sa teorijskog i, posebno, sa metodološkog stanovišta, a istraživači su nastojali da revidiraju, pre svega metodološki, koncept autoritarnosti i njegovo merenje. Verovatno naznačajnija rekonceptualizacija proizašla je iz studija Boba Altemejera. Period izučavanja autoritarnosti počev od Altemejerovog prvog rada (Altemeyer, 1981) Dakit naziva trećim stadijumom izučavanja autoritarnosti. Polazeći od koncepta autoritarnosti Adorna i saradnika, Altemejer nudi nešto drugačije, u stvari fokusiranije viđenje autoritarnosti. Po njemu, autoritarnost je dimenzija ličnosti koja podrazumeva kovariranje tri sržne komponente, ili klastera stavova, koje su predložili još Adorno i saradnici: autoritarnu submisivnost, koja podrazumeva submisivni i nekritički stav prema uspostavljenim moralnim autoritetima određenog društva, autoritarnu agresivnost, koja se odnosi na generalnu agresivnost prema različitim pojedincima i grupama koje se percipiraju kao sankcionisane od strane autoriteta, te konvencionalizam, odnosno, privrženost konvencijama prihvaćenim od strane društva i autoriteta (Altemeyer, 1996). Za razliku od Adorna i saradnika, koji su se za interpretaciju autoritarnosti poslužili psihoanalitičkom teorijom, Altemejer nastanak i razvoj autoritarnosti objašnjava oslanjajući se na Bandurinu teoriju socijalnog učenja. Ipak, mnogo važnije od same teorijske rekonceptualizacije je to što je Altemejer razvio skalu desničarske autoritarnosti (Right-Wing Authoritarianism - RWA), koja i danas predstavlja dominantan instrument kada je u pitanju izučavanje autoritarnosti (detaljniji opis

Altemejerovog modela i RWA skale prikazan je u Petrović, 2001). Kada se govori o ovoj skali kao operacionalizaciji autoritarnosti, treba reći nekoliko važnih stvari. Pre svega, sam termin „desničarski“ u Altemejerovom modelu nema političku konotaciju, već se vezuje za postojeće, već uspostavljene autoritete (Mihic i sar., 2009). Pored toga, treba imati u vidu da Altemejer, iako autoritarnost definiše kroz kovarijaciju autoritarne submisivnosti, agresivnosti i konvencionalizma, smatra da je to unidimenzionalni konstrukt, što ima implikacije i na samu RWA skalu, odnosno, njenu konstrukciju. Naime, stavke ove skale konstruisane su tako da iskazuju dve ili tri ideje istovremeno (na primer, „Našoj zemlji preko je potreban snažan vođa koji će učiniti sve što je neophodno kako bi se uništili novi radikalni trendovi i grehovi koje nas uništavaju“); ovaj ajtem, u stvari, je kompozit tri različita ajtema koji nose tri različite ideje: „Našoj zemlji preko je potreban snažan vođa“, koji operacionalizuje autoritarnu submisivnost, „Novi radikalni trendovi i grešnosti nas uništavaju“, koji iskazuje konvencionalizam i „Novi radikalni trendovi i grešnosti treba da budu uništeni“, što je operacionalizacija autoritarne agresivnosti (Duckitt, et al., 2010). To, naravno, znači da je nemoguće identifikovati koja od ovih komponenti u stvari elicitira odgovor ispitanika, samim tim ni šta dati ajtem, odnosno skala, tačno meri.

Autoritarnost se i danas uglavnom tretira kao unidimenzionalni konstrukt, odnosno, izračunava se ukupan skor na RWA skali. Međutim, da li je autoritarnost unidimenzionalni ili multidimenzionalni konstrukt jedno je od važnih pitanja oko kojih se danas vodi polemika. Sve je veći broj nalaza koji pokazuju da se u stvari radi o multidimenzionalnom konstrukt koji sačinjavaju distinktna, mada međusobno povezane dimenzije. Tako su, na primer, faktorsko-analitičke studije pokazale da se izoluju dva faktora - pozitivno orijentisani ajtemi konstituišu prvi faktor, i izražavaju autoritarnu agresivnost, dok negativno orijentisani sačinjavaju drugi faktor, koji uglavnom odražava konvencionalizam (Duckitt & Fisher, 2003). Druga istraživanja pokazala su da trodimenzionalna struktura (koja odražava tri dimenzije Altemejerovog modela) bolje fituje podacima od jednodimenzionalne (Funke, 2005; Van Hiel, Cornelis, Roets, & DeClercq, 2007).

Drugo je pitanje da li je autoritarnost dimenzija ličnosti ili socijalni stav. I sam Altemejer tretirao je autoritarnost kao dimenziju ličnosti, iako je sačinio skalu koja sadrži stavke koje su po svojoj prirodi stavske (u prethodnom primeru stavke, „Našoj zemlji preko je potreban snažan vođa koji će učiniti sve što je neophodno kako bi se uništili novi radikalni trendovi i grehovi koje nas uništavaju“, lako je identifikovati stavske objekte i odnos prema njima, ali ne i prideve kojima pojedinac opisuje sebe i svoje psihičke karakteristike, što bi se očekivalo od stavke koja je indikator crte ličnosti, npr. „Kada radim, ponekad imam teškoća jer sam neorganizovan“ koja je indikator savesnosti u HEXACO-PI-R-u). Iako i danas ima autora koji autoritarnost tretiraju kao crtu ličnosti (Ludeke & Krueger, 2013), njihovi se argumenti pretežno oslanjaju na stabilnost i genetsku determinisanost autoritarnosti. Nasuprot njima, sve je više empirijskih dokaza da je autoritarnost socijalni

stav, odnosno, sistem stavova, koji može biti pod uticajem, ali nije direktna ekspresija ličnosti (Duckitt, et al., 2010). Tako je, na primer, u jednoj studiji testiran uticaj potrebe za kognitivnom zaključenjem¹, autoritarne submisivnosti i dominantnosti na genezu konzervativnih uverenja i rasizma (Van Hiel, Pandelaere, & Duriez, 2004). Autori su testirali dva strukturalna modela. U prvom, mere autoritarne submisivnosti i dominantnosti su postavljene kao nezavisne varijable, a mere potrebe za kognitivnim zaključenjem kao medijatorske varijable. U drugom modelu, mere potrebe za kognitivnim zaključenjem su postavljene kao nezavisne, a mere autoritarnosti kao medijatorske varijable. Rezultati su pokazali da je drugi model znatno superiorniji od prvog modela, iz čega su autori izvukli zaključak da se autoritarnost pre može interpretirati kao socijalni stav nego kao crta ličnosti.

Na bazi ove dve linije nalaza - da je autoritarnost multidimenzionalni konstrukt i da je pre sistem socijalnih stavova nego dimenzija ličnosti, i oslanjajući se na nalaze da autoritarnost, definisana kao podrška podređivanju pojedinca kolektivnom autoritetu, predstavlja izraz potrebe za kolektivnom bezbednošću i društvenom kontrolom (Duckitt, Wagner, du Plessis, & Birum, 2002), predložena je nova, empirijski dobro utemeljena rekonceptualizacija Altemeyerovog modela autoritarnosti, poznata kao tripartitni model autoritarnosti (Duckitt, et al., 2010; Duckitt & Bizumic, 2013). Prema ovom modelu, Altemejerov konstrukt autoritarne submisivnosti odnosi se na nekritičko prihvatanje društvenih autoriteta i institucija, i izražava potrebu za redom, harmonijom i kohezivnošću u jednom društvu, odnosno, održavanje postojećeg društvenog uređenja, te autori smatraju da ovaj set uverenja u stvari odgovara konceptu konzervativizma. Isto tako, autoritarna agresivnost odnosi se na podržavanje striktno društvene kontrole ponašanja od strane države i autoriteta, te autori predlažu da se ova komponenta u stvari nazove autoritarnost. Treća komponenta, koja se odnosi na favorizovanje tradicionalnih društvenih normi i vrednosti, u Altemejerovom modelu nazvana konvencionalizam, prema ovim autorima, bolje se može opisati kao tradicionalizam. Sve tri dimenzije, u stvari, predstavljaju socijalne stavove koji su izraz specifičnih strategija za postizanje kolektivne sigurnosti - konzervativizam kroz suprotstavljanje društvenim promenama i nastojanju da se održi *status quo*, autoritarnost kroz podržavanje kažnjavanja odstupanja od društvenih normi, nekonformizma ili inovacija, a tradicionalizam kroz favorizovanje tradicionalnog životnog stila, društvenih normi i vrednosti. Ove tri komponente, operacionalizovane kroz ACT skalu, su distinktno, ali međusobno povezane - na uzorcima iz različitih kultura, Autoritarnost i Konzervativizam koreliraju oko .50, a Konzervativizam i Tradicionalizam

¹ Potreba za kognitivnim zaključenjem (Need for Cognitive Closure) predstavlja potrebu za završavanjem epistemičke aktivnosti i samim tim formiranjem jasnih sudova o nekom objektu procene; može se definisati i kao potreba da se dobije jasan i određen odgovor na neko pitanje, nasuprot neizvesnosti, neodređenosti i sumnje (Kruglanski & Fishman, 2009). *Prim prim.*

oko .60. Nešto su niže interkorelacije Autoritarnosti i Tradicionalizma - oko .40 (Duckitt et al., 2010). Važno je naglasiti da sa religioznošću korelira samo Tradicionalizam, i to između .60 i .75, dok ostale skale nisu povezane sa religioznošću. Interesan je i nalaz da na uzorku iz Srbije ove tri skale ostvaruju znatno niže koeficijente korelacije - oko .20 (ove niže korelacije autori objašnjavaju psihometrijskim razlozima), a pri tome ispitanici iz Srbije postižu značajno više skorove na autoritarnosti i tradicionalizmu, a niže na konzervativizmu u odnosu na ispitanike sa Novog Zelanda (Duckitt & Bizumic, 2013). Iako kroz prizmu revizije Altemejerovog koncepta desničarske autoritarnosti, ovo istraživanje je pokazalo visoku međupovezanost ova tri socijalna stava, sa tendencijom da se mogu podvesti pod jedan opštiji, bazičniji socijalni stav. Time je na tragu brojnih istraživanja koja su pokazala da je autoritarnost u snažnoj vezi sa drugim stavovima, poput konzervativizma, tradicionalizma, religioznosti, nacionalizma, itd. Supstantivna povezanost, pre svega autoritarnosti, konzervativizma i religioznosti, razlog je što su ova tri socijalna stava ujedinjena i pod nazivom Trijade tradicionalnih moralnih vrednosti (Traditional Moral Values Triad - TMVT, Koenig & Bouchard 2006).

2.1.2. Dogmatizam

Već ubrzo po objavljivanju studije Adorna i saradnika, i sam koncept autoritarnosti kako su ga oni definisali izložen je snažnoj kritici, pre svega zbog svoje ideološke obojenosti: kritike su se u principu svodile na hipotezu da autoritarnost nije psihička dispozicija koja karakteriše samo desnu stranu socijalno-političkog spektra, već i levu, radikalnu, odnosno, liberalnu (Shils, 1954; Eysenck, 1954; za detaljniji opis ovih kritika videti i De Regt, Mortelmans, & Smits, 2011; inače, važno je spomenuti da danas postoji solidna empirijska građa koja potvrđuje povezanost desnog političkog spektra i autoritarnosti, dok, kada je u pitanju levičarska autoritarnost (left-wing authoritarianism, Altemeyer, 1996), uprkos tome što su istraživači posvetili značajnu pažnju ovom pitanju, uključujući i samog Altemejera (Altemeyer, 1996), rezultati nisu jednoznačni; i kada su u pitanju savremena istraživanja, neka od njih pokazuju da je levičarska autoritarnost svojevrsan mit (Altemeyer, 1996), dok druga, realizovana na uzorcima iz Zapadne Evrope (Van Hiel, Duriez, & Kossowska, 2006), a posebno ona koja su autoritarnost izučavala u istočno-evropskim, postkomunističkim društvima, idu u prilog levičarskoj autoritarnosti (Krauss, 2002; Todosijević & Enyedi, 2008; De Regt et al., 2011).

Jedna od verovatno nauticajnijih kritika, odnosno, može se reći, rekonceptualizacija autoritarnosti ogleda se u Rokičevom konceptu dogmatizma. Rokič (Rokeach, 1954, 1960) je pokušao da definiše koncept generalne autoritarnosti, oslobođene od ideološke sadržine, definišući ga kao „relativno zatvorenu kognitivnu organizaciju uverenja i neverovanja o realnosti“ (Rokeach, 1954, str. 195). Kroz ovaj konstrukt, on pažnju usmerava ne toliko na sam sadržaj uverenja,

odnosno, ono u šta se veruje, nego na strukturu uverenja, odnosno, način na koji se veruje. Dogmatizam je, u stvari, sistem verbalnih i neverbalnih, implicitnih i eksplicitnih uverenja i neverovanja (uverenja koja su za pojedinca neprihvatljiva). Prema Rokiču, dogmatični pojedinci imaju teškoća u obradi novih informacija, kao i informacija koje mogu da utiču ili menjaju njihov postojeći sistem uverenja. Dogmatični pojedinci ne samo da će biti skloni da odbacuju uverenja koja im nisu bliska, već i pojedince i grupe koje imaju drugačija ili suprotstavljena uverenja (Duckitt, 2009). Upravo zbog toga se generalna autoritarnost, odnosno, dogmatizam može naći kod pojedinaca na ekstremnim krajevima i desnog, konzervativnog, i levog, radikalnog (liberalnog) političkog spektra (Rokeach, 1960).

Za merenje dogmatizma, Rokič je kreirao čuvenu D skalu, koja se, međutim, po različitim parametrima pokazala problematičnom. Pored toga što nije zadovoljavala osnovne psihometrijske kriterijume, jedan od najvećih problema sa ovom skalom je što nije na adekvatan način opracionalizovala svoj predmet merenja, jer je, pored ostalog, sadržavala i ajteme preuzete iz F skale Adorna i saradnika, što je naravno uticalo na veličinu koeficijenata korelacije operacionalizacija ova dva konstrukta. Iako je sam konstrukt dogmatizma privukao znatnu pažnju istraživača, činjenica da nije zadovoljavajuće opracionalizovan, samim tim i nemogućnost adekvatnog merenja dogmatizma, dovela je do toga da se dogmatizam praktično nije ni istraživao, sve do Altemejerove rekonceptualizacije dogmatizma i konstrukcije DOG skale (Altemeyer, 1996). Prema njemu, dogmatizam predstavlja relativno nepromenjivu, neopravdanu ubeđenost u istinitost svojih uverenja, uz neuvažavanje (ili čak i odbacivanje) argumenata u prilog suprotnim stanovištima (Altemeyer, 2002).

Iako u samoj definiciji dogmatizma stoji da on predstavlja specifičnu kognitivnu organizaciju uverenja bez obzira na sam sadržaj uverenja, još su istraživanja sa D skalom pokazala da dogmatizam dosledno korelira sa merama konzervativizma (Saucier, 2000). Slično je i sa Altemejerovom DOG skalom - dogmatizam meren ovim instrumentom dosledno korelira sa autoritarnošću, oko .60 (Crowson, DeBacker, & Davis, 2008; Crowson, 2009; Dušanić, 2008), religioznošću od .20 do .70 (Altemeyer & Hunsberger, 1992; Crowson, 2009; Saroglou, 2002), orijentacijom ka društvenoj dominaciji oko .40, nacionalizmom oko .40 (Crowson, 2009) i konzervativizmom, s kojim ostvaruje korelacije reda .40 (Crowson, DeBacker, & Davis, 2008; Crowson, 2009; Jost, Glaser, Kruglanski, & Sulloway, 2003; Puhalo, 2010; White-Ajmani & Bursik, 2011).

2.1.3. Konzervativizam

Konzervativizam kao socijalni stav u literaturi se pojavljuje još početkom XX veka (Saucier, 2000), a i prve faktorsko-analiitičke studije strukture socijalnih stavova (Thurstone, 1934; Ferguson, 1939) kao prvi faktor izolovale su upravo

konzervativizam. I drugi istraživači, uključujući i Ajzenka (1954) kao opšti faktor socijalnih stavova identifikovali su konzervativizam, u stvari, dimenziju konzervativizam-radikalizam (liberalizam). Ipak, konzervativizam poseban značaj dobija tek sa Vilsonovim radovima (Wilson, 1973), kao svojevrsnoj reakciji na studiju autoritarnosti Adorna i saradnika (Adorno et al., 1950). Na bazi faktorske analize velikog broja termina, tj. ključnih reči koje se odnose na socijalne stavove relevantne za period u kojem je Vilson definisao svoj model, on je došao do zaključka da se prva glavna komponenta, koja nosi najviše varijanse, može interpretirati kao konzervativizam. On je konzervativizam definisao kao otpornost na promene i preferenciju sigurnih, tradicionalnih i konvencionalnih formi institucija i ponašanja (Wilson, 1973), a sam konzervativizam je razumeo kao projekciju ličnosti u prostor socijalnih stavova, kao osetljivost na doživljavanje opasnosti i straha pri suočavanju sa neizvesnošću. Stoga, on je, kao sržne elemente konzervativizma prepoznao otpornost na promene, novine i različitosti i preferenciju reda, strukture i tradicije. Vilsonova operacionalizacija konzervativizma, C skala, jedna je od najkorišćenijih mera za procenu konzervativizma. Njena povezanost sa F skalom Adorna i saradnika i Rokičevom D skalom sugerise da ova tri instrumenta mere ako ne isti, onda vrlo slične konstrukte (Duckitt, 2009).

Navedeno Vilsonovo određenje konzervativizma aktuelno je i danas, a može se reći da je određena dopuna razumevanju konzervativizma proistekla iz rada Josta i saradnika (Jost et al., 2003). Prema njima, konzervativizam poseduje svoje bazične, stabilne odrednice, kao i one periferne, koje su podložne društveno-istorijskim uticajima. Dve sržne odrednice konzervativizma, koje su međusobno povezane, mada različite, ogledaju se u otpornosti na (društvene) promene i prihvatanju nejednakosti. U tom smislu se i može razumeti način na koji se konzervativizmu danas pristupa - kao dimenziji konzervativizam-liberalizam (odnosno, desničarsko-levičarskoj dimenziji). Osobe sa visokim skorom na konzervativizmu će favorizovati zadržavanje postojećeg stanja u društvu, pružati otpor novim idejama, zastupati hijerarhijsko ustrojstvo društva, pa i zagovarati agresiju prema drugim socijalnim grupama, dok će osobe sa visokim skorom na liberalizmu zagovarati progresivne aspekte društvenog funkcionisanja, nove ideje, zastupati promene društvenog uređenja, kao i socijalnu i ekonomsku jednakost i ravnopravnost (Jost et al., 2003; Zavala, Golec, Cislak, & Wesolowska, 2010).

Važno je imati u vidu da su empirijska istraživanja pokazala da konzervativizam, u stvari, nije jednodimenzionalni konstrukt, odnosno, da se može govoriti o najmanje dva njegova aspekta, kulturnom, odnosno socijalnom, i ekonomskom konzervativizmu - mada su ova dva aspekta dominantno registrovana u zapadnim demokratskim društvima (Crowson, 2009; Everett, 2013). Prethodno navedena određenja konzervativizma (odnosno, konzervativizma-liberalizma), posebno ono koje se odnosi na dimenziju otpornosti na promene, odgovaraju onome što se naziva kulturnim konzervativizmom. Ekonomski konzervativizam, s druge

strane, odnosi se na zastupanje privatnog vlasništva i nemešanje države u ekonomski život građana - osobe visoke na skalama ekonomskog konzervativizma zastupaju kapitalističku ekonomiju, privatnu inicijativu i protive se intervencijama država u smislu redistribucije dobara radi unapređenja socijalne i/ili ekonomske jednakosti (Champlin & Knoedler, 2005; Van Hiel & Mervielde, 2004) - te više odgovara dimenziji prihvatanja nejednakosti.

Ipak, istraživanja povezanosti kulturalnog i ekonomskog konzervativizma sa drugim relevantnim konstruktima su još uvek relativno retka - konzervativizam se generalno tretira kao unidimenzionalni konstrukt, kojim se može opisati socijalno, a pre svega političko ponašanje ljudi. Pored autoritarnosti, sa kojom korelira između .35 i .50 mada pojedina istraživanja nalaze i korelacije od .70 (Bouchard, Segal, Tellegen, McGue, Keyes, & Krueger, 2003; Crowson, Thoma, & Hestevold, 2005; Everett, 2013) i dogmatizma, s kojim je povezan intenzitetom koeficijenta korelacije od .40 (Everett, 2013), konzervativizam korelira i sa tradicionalizmom - oko .60 (Bouchard et al., 2003), orijentacijom na socijalnu dominaciju - oko .50 (Everett, 2013), kao i sa religioznošću, sa kojom ostvaruje nisku, ali stabilnu korelaciju od .10 do .20 (Crowson, et al., 2005; Malka, Lelkes, Srivastava, Cohen, & Miller, 2012)

Ovde bi valjalo dodatno razmotriti odnos između konzervativizma i autoritarnosti. Naime, i među laicima i među stručnjacima rasprostranjeno je mišljenje o visokoj povezanosti ova dva konstrukta, a tome u prilog idu i empirijski podaci. Pri tome, treba imati u vidu da su još Adorno i saradnici postulirali autoritarnost kao dimenziju ličnosti koja stoji u osnovi konzervativnih (antidemokratskih) socijalnih stavova, a Vilson je kao neke od sržnih konstituenta konzervativizma navodio i religiozni fundamentalizam, zagovaranje strogih kazni za prekršioce društvenih pravila, militarizam, etnocentrizam, itd. Stoga, moglo bi se reći da su autoritarnost i konzervativizam dva naziva za isti generalni socijalni stav. Međutim, iako istraživanja mahom pokazuju da su ovi konstrukti povezani, oni koreliraju, u stvari, umerenim intenzitetom, od .35 do .50 (npr. Bouchard et al., 2003; Crowson, et al., 2005; Everett, 2013), što pokazuje da se radi o povezanim, preklapajućim, ali ipak distinktnim konstruktima. Istraživanja Krousona i saradnika (Crowson, et al., 2005) pružila su i valjan empirijski dokaz za to, pokazujući još i da autoritarnost ima medijatorsku ulogu u odnosu između crta ličnosti, poput kognitivne rigidnosti i konzervativizma.

Konzervativizam se, kao što je prikazano, u principu vezuje za desničarsku ideologiju. Međutim, najveći broj istraživanja konzervativizma (i ne samo konzervativizma), sve do 90-tih godina prošlog veka i raspada istočnog, komunističkog bloka, realizovan je u zapadnim zemljama, i tu su podaci jednoznačni da se konzervativizam asocira za desnu političku ideologiju i pogled na svet. Međutim, u poslednjih 20-ak godina sve je više istraživanja i u zemljama Istočne Evrope. I u ovom slučaju, rezultati su manje jednoznačni. Naime, studija Aspelunda i saradnika

(Aspelund, Lindeman, & Verkasalo, 2013) pokazala je da je u postkomunističkim zemljama (istraživanje je urađeno u 15 zapadnih i 13 postkomunističkih zemalja Centralne i Istočne Evrope) povezanost konzervativizma i desničarske ideologije i pozitivna, i negativna i nulta, a da se konzervativizam asocira i sa desnom i sa levom političkom orijentacijom. Ovakve nalaze autori objašnjavaju time da, pored zajedničke komunističke prošlosti, zemlje Istočne i Centralne Evrope razlikuju u pogledu kulturne, političke i ekonomske situacije, što dovodi i do ovako nejednoličnih rezultata, kada je u pitanju konzervativizam. Ovi nalazi idu u prilog i tvrdnji Josta i saradnika (Jost et al., 2003) da se način na koji se konceptualizuje konzervativizam može razlikovati kroz vreme, geografske tačke i sociopolitičke kontekste, ali da mu osnovna funkcija ostaje ista - zalaganje za tradicionalno, tj. suprotstavljanje socijalnim promenama i zastupanje društvene hijerarhije i nejednakosti.

2.1.4. Tradicionalizam

Tradicionalizam, definisan kao zalaganje za očuvanje postojećeg stanja u društvu i poštovanje tradicionalnih društvenih i moralnih vrednosti i autoriteta identifikovan je kao važan aspekt svih prethodno opisanih konstrukata koji su pretendovali da imaju ulogu generalnog socijalnog stava, a pre svega konzervativizma (Kandler, Bleidorn, & Riemann, 2012). Ipak, tradicionalizam kao takav nije bio percipiran kao konstrukt koji može i sam imati potencijala da bude generalni faktor socijalnih stavova, sve do prvih radova Bušarda i saradnika (Koenig & Bouchard, 2006; Bouchard, 2009; Ludeke, Johnson, & Bouchard, 2013), i definisanja koncepta Trijade tradicionalnih moralnih vrednosti (Traditional Moral Values Triad – TMVT).

Koncept TMVT, ili, jednostavno, tradicionalizma Bušarda i saradnika počiva na tri ključna argumenta. Prvi je taj što obilje empirijskog materijala ukazuje na snažnu međupovezanost tri ključna socijalna stava, koji su ujedno i najviše istraživani, a to su konzervativizam, autoritarnost i religioznost – korelacije između njih se kreću u rasponu od .20-.70 (Bouchard, 2009; Ludeke et al., 2013), što daje indicije da se može pretpostaviti postojanje faktora višeg reda. Ovaj faktor višeg reda odnosi se na zajedničku karakteristiku ova tri socijalna stava - a to je odnos pojedinca prema tradicionalno uspostavljenim autoritetima koji uključuje poštovanje i poslušnost prema njima i njihovim simbolima, bilo da se radi o društvenim, političkim, religioznim ili porodičnim autoritetima (Koenig & Bouchard, 2006). Prema ovom modelu, koji svoju teorijsku osnovu pronalazi u evolucionoj psihologiji, jedna od elementarnih adaptacija koja je vodila ka čoveku kao socijalnom biću, ali i većem reproduktivnom uspehu je poslušnost autoritetima, odnosno, prilagođavanje nužnosti nametanja reda/kontrole/organizovanja važnih aspekata ljudskog funkcionisanja kako bi se obezbedilo funkcionisanje u zajednici. Tako, autoritarnost se odnosi na pitanje organizacije porodičnih odnosa (polazeći od

pretpostavke da je poslušnost i poštovanje roditeljskog autoriteta u porodici jedna od prvih stvari koje deca uče), konzervativizam na pitanja društvenog uređenja, dok se religioznost tiče pitanja kontrole, odnosno, organizacije univerzuma (Bouchard, 2009).

Drugi argument proističe iz bihejvioralno-genetičkih studija, koje pokazuju da postoji supstantivni genetički uticaj na sva tri socijalna stava koja čine TMVT: autoritarnost, konzervativizam i religioznost, te da ova tri konstrukta imaju značajan deo međusobno deljene (zajedničke) genetičke varijanse, odnosno, da imaju zajedničku genetičku osnovu (Koenig & Bouchard, 2006), što vodi ka pretpostavci da i tradicionalizam, kao generalni faktor koji ih objedinjuje, mora imati snažnu genetičku zasnovanost. Ova pretpostavka potvrđena je u jednom skorijem istraživanju (Ludeke et al., 2013), koje je pokazalo da se varijansa sva tri elementa TMVT može u visokom stepenu objasniti genetičkim faktorima, pri čemu se i 44% varijanse latentne dimenzije (tradicionalizma) može objasniti aditivnim genetičkim uticajima. Ovo istraživanje je pokazalo i još jednu važnu stvar, a to je da postoji suštinsko preklapanje varijanse TMVT kao latentnog faktora konzervativizma, autoritarnosti i religioznosti i Tradicionalizma merenog Tellegenovom skalom Tradicionalizma iz Multidimenzionalnog inventara ličnosti (Multidimensional Personality Questionnaire – MPQ; Tellegen & Waller, 2008). Naime, registrovano je preklapanje 91% aditivne genetičke i 62% sredinske komponente varijanse ova dva konstrukta, što predstavlja jedan od ključnih nalaza u prilog hipotezi o tradicionalizmu kao zajedničkom (latentnom) faktoru.

Treći argument za tradicionalizam kao generalni faktor socijalnih stavova Boušard i saradnici nalaze u Sosijeovim leksičkim studijama socijalnih stavova, odnosno, u činjenici da je Sosije (Soucier, 2000, 2013) našao da prvi ekstrahovani faktor, koji Bušard (Bouchard, 2009) interpretira kao Tradicionalizam, obuhvata indikatore religioznosti, konzervativizma i autoritarnosti.

2.1.5. Jednodimenzionalni modeli - zaključna razmatranja

Ideja da se jednom opštom dimenzijom može opisati prostor socijalnih stavova, kao što je prikazano, okupirala je značajan broj istraživača, i imala snažan uticaj u oblasti istraživanja socijalnih stavova (a kada je u pitanju istraživanje političkih stavova, i danas je jednodimenzionalni model konzervativizma-liberalizma, odnosno, desnog-levog političkog opredeljenja dominantna opcija (Jos et al., 2003; Jost et al., 2009)). Međutim, uprkos relativno dobrim teorijskim konceptualizacijama jednodimenzionalnih konstrukata, niti njihova unidimenzionalnost, niti njihova obuhvatnost za prostor socijalnih stavova nisu izdržali empirijsku potvrdu. Pre svega, faktorsko-analiitičke studije operacionalizacija ovih modela, i klasičnih, kao što su F, D ili C skala, kao i novijih, kao što je RWA skala, pokazale su da se ne radi o jednodimenzionalnim instrumentima (Duckitt,

2009). Ovi nalazi direktno su sugerisali da se ne može govoriti ni o unidimenzionalnosti samih konstrukata koje su ove mere operacionalizovale. Drugo, kao što se može videti, iako postoje supstantivne korelacije između mera koje reprezentuju navedene jednodimenzionalne konstrukte, postoji jedno snažno neslaganje oko primarnosti hijerarhijski nadređenog konstrukta (tako, na primer, Dakit i saradnici (Duckitt et al., 2010) smatraju da su konzervativizam, tradicionalizam i autoritarna agresivnost aspekti autoritarnosti, dok Bušard i saradnici (Bouchard, 2009) nalaze da su konzervativizam, autoritarnost i religioznost aspekti tradicionalizma), a izostaju i pokušaji da se adekvatno rešenje pronade. Konačno, treba imati u vidu da su svi ovde opisani modeli nastali prvenstveno kao teorijski koncepti za čiju su potvrdu naknadno traženi empirijski argumenti. Obrnuti, induktivni put takođe je prisutan kada su u pitanju istraživanja socijalnih stavova i njihove strukture, a to su faktorsko-analiitičke studije manje ili više širokog opusa pojedinačnih socijalnih stavova, koje su pokazale da se latentni prostor socijalnih stavova ne može svesti na jednu jedinstvenu dimenziju, odnosno, da se postuliranjem jednodimenzionalnog modela ne može adekvatno opisati celokupan prostor socijalnih stavova. Faktorsko-analiitičke studije su, dakle, ukazivale da je ovaj prostor multidimenzionalan.

2.2. Višedimenzionalni modeli strukture socijalnih stavova

Praktično od prvih istraživanja strukture socijalnih stavova (Thurstone, 1934; Carlson, 1934; Ferguson, 1939), baziranih na upotrebi faktorske analize, pokazano je da se latentni prostor socijalnih stavova može smisleno opisati sa više od jedne dimenzije. Najraniji modeli strukture socijalnih stavova su Terstonov (Thurstone, 1934), Karlsonov (1934) i Fergusonov (Ferguson, 1939, 1942, 1973). Sva tri modela nastala su na bazi uključivanja onih socijalnih stavova koje su autori u datom vremenu smatrali relevantnim za date društvene događaje, i onda njih podvrgli faktorskoj analizi. Terston je izolovao dva opšta faktora: Radikalizam-Konzervativizam i Nacionalizam-Internacionalizam. Karlson je takođe našao dva faktora: Religioznost i Radikalizam-Konzervativizam. Ferguson je u prvim analizama našao dva faktora, Religioznost i Humanitarnost. Međutim, izuzev Fergusonovog, ostali rani modeli nisu ostavili značajnijeg traga u psihološkoj nauci. Kasnije razvijeni modeli, a pre svega Ajzenkov, su ostavili mnogo dubljeg traga. Može se reći da su među najznačajnijim višedimenzionalnim modelima bazične strukture socijalnih stavova svakako modeli koje su predložili Ferguson (1939), Ajzenk (1954) i Kerlinger (1972, 1984), a poslednjih godina sve dominantniju ulogu poprima model dva motivaciona procesa (Dual-process motivational model - DPM) Dakita i saradnika (Duckitt, 2001, Duckitt & Sibley, 2009, Duckitt & Sibley, 2010). Stoga će ovde biti ukratko opisani samo ovi modeli.

2.2.1. Višedimenzionalni modeli socijalnih stavova – komparativni prikaz

Kao što je već navedeno, Fergusonov model (1939) je jedan od prvih empirijski dobijenih modela strukture socijalnih stavova, baziran na primeni faktorske analize sa kosouglom rotacijom faktora. On je podvrgao faktorskoj analizi podatke sa 10 skala socijalnih stavova: prema ratu, bogu, patriotizmu, tretmanu kriminalaca, teškim oblicima kažnjavanja, cenzuri, evoluciji, kontroli rađanja, primeni zakona i komunizmu. Analize su rezultovale dvofaktorskom strukturom, pri čemu je prvi faktor interpretiran kao Religioznost, a drugi kao Humanitarnost. Prvi faktor je određen verovanjem u Boga nasuprot kontroli rađanja i teoriji evolucije, a drugi pacifističkim stavovima i negativnim stavom prema strogim oblicima kažnjavanja kriminalaca. U kasnijim radovima, Ferguson (1942) nalazi mogućnost ekstrakcije još jednog faktora, koga sačinjavaju patriotizam i pozitivni stavovi prema cenzuri i doslednoj primeni zakona, što je on interpretirao kao Nacionalizam. Iako je dugo zagovarao trofaktorsko rešenje, u svom poznom radu (Ferguson, 1973) on ipak nalazi visoku korelaciju između Religioznosti i Nacionalizma, te prihvata dvofaktorsku strukturu, koja je, u načelu, svodiva na Ajzenkovu.

Verovatno najuticajniji model strukture socijalnih stavova je Ajzenkov (Eysenck, 1954), i to iz tri razloga. Prvi je taj što hijerarhijski model organizacije socijalnih stavova koji je Ajzenk predložio danas predstavlja osnovnu paradigmu strukture socijalnih stavova (Milas, 2004, Todosijević, 2014). Drugi razlog proističe iz njegovih istraživanja bazičnih socijalnih stavova, pri čemu je on postavio model po kojem se prostor socijalnih stavova može svesti na dve bazične dimenzije: Radikalizam – Konzervativizam i Tvrdoglavost-Popustljivost, odnosno, Društvena neosetljivost-Društvena osetljivost (Milas, 2004). Ajzenk smatra da se svi specifični stavovi mogu pozicionirati na bazi ove dve temeljne dimenzije socijalnih stavova, koje je dobio kada je ekstrahovane faktore ostavio u nerotiranoj formi. Kao što se iz samih naziva vidi, dobijeni faktori su dvopolni. Na radikalnom, odnosno, liberalnom polu dimenzije Radikalizam-Konzervativizam nalaze se, pored ostalih, pozitivni stavovi prema teoriji evolucije, mešanim brakovima, studentskim protestima, reformi pravnog sistema, nudističkim kampovima, pop-muzici, imigraciji, itd. Konzervativni pol sastojao se od stavova poput pozitivnog odnosa prema dominaciji belaca, smrtnoj kazni, antisemitizma, protivljenja kontroli rađanja, itd. Tvrdokornost, tj. Društvena neosetljivost (Tough-mindedness) je obuhvatao pozitivne stavove prema prisilnoj sterilizaciji, eutanaziji, rasizmu, nasilju prema ženama, strogim kaznama za kriminalce, i sl. S druge strane, blagost, odn. Društvena osetljivost (Tender-mindedness) se odnosio na stavove poput pacifizma, antidiskriminacije, protivljenja smrtnoj kazni, i sl. Kada je Ajzenkov model u pitanju, ovde je važno pomenuti još dve stvari. Prva je da je, u kasnijim radovima, Ajzenk našao da je moguće ekstrahovati još jedan faktor, koji se izdvaja iz dimenzije Konzervativizam-Radikalizam, a koji je nazvao Ekonomskim konzervativizmom nasuprot Socijalizmu. Međutim, ovaj treći faktor se nije pokazao stabilnim, te se i danas, kada

se govori o ovom modelu, govori kao i o dvodimenzionalnom. Druga je ta da je još i sam Ajzenk smatrao da dimenzija Društvene osetljivosti-neosetljivosti u stvari ne predstavlja socijalni stav u pravom smislu, kao što je to prva dimenzija, već pre projekciju ličnosti u prostor socijalnih stavova, tj. način na koji će neko zastupati svoje stavove. Odnosno, smatrao je da i ekstremni konzervativci i ekstremni radikali, tj. liberali mogu u svojim stavovima biti tvrdokorni.

Treba imati u vidu i da novija istraživanja, sa primenom slične metodologije, potvrđuju Ajzenkov dvodimenzionalni model, mada, mora se reći, i Fergusonov, te da dobijene solucije pokazuju određenu kros-kulturalnu stabilnost (Ashton et al., 2005), što predstavlja još jedan razlog za aktuelnost ovog modela. Naime, Ešton i saradnici su sprovedi kros-kulturno istraživanje sa ciljem da utvrde koliko se faktora smisleno može pronaći ako se imaju u vidu različiti konteksti i društva, te da li se dati faktori mogu replikovati u zadovoljavajućoj meri. Istraživanje je realizovano u SAD, Kanadi, Velsu, Hong-Kongu i Gani. Faktorskom analizom seta socijalnih stavova odabranih po aktuelnosti i značaju za društveni život u SAD, izolovana su dva faktora, interpretirana kao Moralna regulacija nasuprot Individualnim slobodama i Saosećanje nasuprot Kompeticiji. Postoji nekoliko važnih ishoda ovog istraživanja. Prvo, ova dva faktora su replikovana u Kanadi, Velsu i Hong-Kongu, na bazi analize stavova aktuelnih za ta društva. Drugo, ova struktura nije replikovana u slučaju Gane – prvi ekstrahovan faktor je predstavljao svojevrstu mešavinu indikatora Moralne regulacije i Saosećajnosti, dok je drugi faktor sadržavao indikatore za i protiv aktuelne vlade u Gani. Ovi podaci direktno su sugerisali da su zapadna društva dovoljno slična da se na bazi analize socijalnih stavova koji odražavaju aktuelni društveni kontekst tih društava dobiju veoma slične latentne dimenzije, dok iskorak van društva koje karakteriše zapadni demokratski sistem dovodi i do promena u strukturi socijalnih stavova. Treći važan ishod je da dva ekstrahovana faktora u ovom istraživanju, prema rečima samih autora, u svojoj rotiranoj formi odgovaraju Fergusonovim dimenzijama Religioznosti i Humanitarnosti, dok su u nerotiranoj komplementarni Ajzenkovim dimenzijama Konzervativizma-Radikalizma i Društvene (ne)osetljivosti. Kao što će se videti, i kada su drugi klasični modeli u pitanju, istraživanja su pokazala da su praktično svi drugi modeli u manjoj ili većoj meri svodivi na Ajzenkov model socijalnih stavova, što je ujedno i četvrti razlog njegove uticajnosti.

I kod Ajzenka, kao i kod drugih istraživača koji su identifikovali konzervativizam-liberalizam kao generalni, ili bar faktor koji objašnjava najveći procenat ukupne varijanse socijalnih stavova (npr. Wilson, 1973; Jost et al., 2009), on je definisan kao bipolarna dimenzija. Međutim, još je Kerlinger (1972, 1984) postavio pitanje da li pojedinac može biti u isto vreme i konzervativan i liberalan. On je smatrao da se konzervativizam i liberalizam oslanjaju na različite, međusobno nezavisne referentne odrednice, na primer, konzervativci na nacionalizam, religioznost, privatno vlasništvo, a liberali na poštovanje ljudskih prava i društvene reforme, te da se, stoga, radi o međusobno nezavisnim dimenzijama. Svoju analizu

zasnovao je na ajtemima detektovanim na osnovu obimne i sistematske pretrage različite literature, podatke prikupljao u različitim zemljama, a u analizi se nije oslanjao samo na eksploratornu faktorsku, nego i na hijerarhijsku faktorsku analizu, kao i na konfirmatorne modele (Todosijević, 2014). Kerlinger je našao da se i konzervativizam i liberalizam sastoje od nekoliko faktora nižeg reda: konzervativizam od religioznosti, tradicionalnog i ekonomskog konzervativizma, a liberalizam od građanskih prava, socijalnog liberalizma, polnih sloboda, ljudske topline i osećajnosti, kao i progresivnosti. Premda njegove analize nisu potvrdile pretpostavku da su liberalizam i konzervativizam ortogonalni faktori, one su pokazale da se radi o distinktnim dimenzijama koje međusobno negativno koreliraju. Interesantno je istraživanje koje je sprovedeno krajem 1980-tih sa ciljem da testira Kerlingerov model (Sidanius & Duffy, 1988). Ovo istraživanje pokazalo je da, u stvari, jednodimenzionalni model bolje opisuje prostor socijalnih stavova u odnosu na dvodimenzionalni model sa ortogonalnim dimenzijama, ali i da je dvodimenzionalni model sa negativno koreliranim faktorima adekvatniji od oba prethodna modela. Ovi nalazi potvrđeni su i u jednom skorijem istraživanju, koje je pokazalo da su konzervativizam i liberalizam strukturalno, ali i funkcionalno (u smislu odnosa sa eksternim varijablama) nezavisni (Choma, Hafer, Dywan, Segalowitz & Busseri, 2012). Međutim, izgleda da je i ovaj model svodiv na Ajzenkov – naime, još je Ajzenk pokazao da je Kerlinger svoje analize zasnovao samo na stavkama koje indiciraju društvenu osetljivost tj. blagost, dok nema indikatora tvrdokornosti, te su dobijeni nezavisni faktori u stvari odraz društveno osetljivog konzervativizma i liberalizma (Eysenck & Wilson, 1978).

Navedeni modeli, i Ajzenkov i Kerlingerov, pa i Fergusonov, i danas privlače pažnju istraživača. Međutim, u poslednjih petnaestak godina mnogo više pažnje je privukao, a samim tim i mnogo više je empirijski validiran, tzv. model dva motivaciona procesa (Dual-process motivational model - DPM) Dakita i saradnika (Duckitt, 2001; Duckitt & Sibley, 2009, 2010). Ovaj model proistekao je iz istraživanja dva stavka konstrukta koja su od početka devedesetih godina XX veka preuzela primat u istraživanju socijalnih stavova, prvi usled pojave skale desničarske autoritarnosti (Right-Wing Authoritarianism – RWA; Altemeyer, 1981, 1996), kojom konstrukt autoritarnosti konačno dobija valjanu operacionalizaciju, što stimuliše veliki broj istraživanja autoritarnosti, a drugi usled pojave novog konstrukta velike eksplanatorne moći, koji uz to, takođe, ima valjanu operacionalizaciju – orijentacije na socijalnu dominaciju (social dominance orientation - SDO; Prato, Sidanius, Stallworth, & Malle, 1994).

Sve veći broj istraživanja pokazao je da oba ova konstrukta predstavljaju snažne prediktore socio-političkog i međugrupnog ponašanja i stavova, a njihova konceptualna sličnost sugerisala je i da se potencijalno radi o dva aspekta jedne iste dimenzije – autoritarnosti (Duckitt & Sibley, 2009). Međutim, empirijski podaci su pokazali da se radi o dva distinktna konstrukta. Prvo, analiza ajtema upitničkih

operacionalizacija ovih konstrukata pokazala je da postoji značajna razlika u samim ajtemima – dok RWA skala sadrži indikatore socijalne kontrole i poslušnosti i poštovanja uspostavljenih autoriteta, SDO skala sadrži ajteme koji ukazuju na pozitivan odnos prema socijalnoj i ekonomskoj nejednakosti i pravo snažnijih socijalnih grupa da dominiraju nad slabijima. Drugo, korelacije između ova dva konstrukta ne idu u prilog hipotezi da su oni aspekti istog konstrukta – naime, korelacije u značajnoj meri variraju između kultura. Dok su najsnažnije pozitivne korelacije između RWA i SDO registrovane u zemljama zapadne Evrope, u Severnoj Americi su nađene slabe pozitivne ili neznačajne korelacije, dok su u istočnoevropskim, post-komunističkim zemljama nađene čak i negativne korelacije (Duckitt & Sibley, 2009). I treće, pokazalo se da ove dve skale koreliraju različito sa eksternim varijablama – tako, na primer, kada su u pitanju osnovne ljudske vrednosti (Schwartz, 1992), RWA korelira sa Sigurnošću, Konformizmom i Tradicijom, dok SDO ne korelira sa ovim vrednostima; s druge strane, SDO korelira sa vrednostima Moć i Postignuće, s kojima izostaju korelacije autoritarnosti (Cohrs, Moschner, Maes, & Kielmann, 2005; Duriez, Van Hiel, & Kossowska, 2005; Livi, Leone, Falgares, & Lombardo, 2014). Takođe, autoritarnost odražava percepciju sveta kao opasnog, a SDO kao kompetitivne džungle, u kojoj samo najjači opstaju, dok slabiji propadaju (Van Hiel, Cornelis & Roets, 2007). Ovi nalazi sugerisali su i da autoritarnost i orijentacija na socijalnu dominaciju odražavaju dva različita seta vrednosti i motivacionih ciljeva, što znači da imaju različite psihičke i socijalne uzroke, kao i da dovode do različitih oblika socijalnog ponašanja: efekti sredinskih faktora i različitih crta ličnosti na ideološke dimenzije autoritarnosti i SDO posredovani su percepcijom sveta kao opasnog, odnosno, kao kompetitivne džungle, a ove dve ideološke dimenzije rezultuju različitim socijalnim stavovima i oblicima socijalnog i političkog ponašanja (za detaljniji opis modela videti: Duckitt & Sibley, 2009, 2010).

Kao što se može videti iz prethodnog pregleda, opisani modeli uglavnom postuliraju dve, eventualno tri latentne dimenzije kojima se može opisati struktura socijalnih stavova, i oni imaju značajnu empirijsku podršku. Ipak, tokom istorije razvijani su i modeli koji su postulirali i veći broj dimenzija bazičnih socijalnih stavova (npr. Guilford, 1959; Sidanius, Ekehammar, & Ross, 1979, itd.). Iako ovi modeli nisu privukli značajniju pažnju istraživača, neki od njih će biti ukratko opisani kako bi se stekla jasnija slika i o mogućnosti da se prostor socijalnih stavova opiše i uz pomoć većeg broja bazičnih socijalnih stavova.

Jedan od najranijih višedimenzionalnih modela predložio je Guilford (Guilford, 1959). Za razliku od prethodno navedenih modela socijalnih stavova, čiji su autori težili identifikaciji najopštijih dimenzija bazičnih socijalnih stavova, Guilford je, u skladu sa svojim modelom ličnosti, smatrao da se prostor socijalnih stavova optimalno može opisati pomoću pet širokih dimenzija stavova: Liberalizam - konzervativizam, Religioznost - ateizam, Nacionalizam - internacionalizam, Humanizam - nehumanizam, Evolucionizam - revolucionarnost. Međutim, pojedini

autori smatraju da se i ovih pet faktora, primenom faktorske analize višeg reda, mogu svesti na Ajzenkov dvodimenzionalni model (Milas, 2004).

Još jedan model, razvijen krajem 70-ih i početkom 80-ih godina prošlog veka je od značaja pomenuti ovde, a to je model razvijen u Švedskoj (Sidanius, Ekehammar, & Ross, 1979; Ekehammar & Sidanius, 1982). Ovi autori su na bazi eksploratorne faktorske analize 36 ajtema S5 skale konzervativizma našli da je prostor socijalnih stavova moguće opisati optimalno pomoću 6 bazičnih dimenzija: političko-ekonomski konzervativizam, religioznost, autoritarna agresivnost, socijalna nejednakost, ksenofobija i rasizam. Interesantno je da su autori potvrdili dobijenu strukturu i na australijskom uzorku, tačnije, replikovano je pet faktora, dok je umesto ksenofobije dobijen faktor prozapadne stavske orijentacije. Međutim, u kasnijim radovima (Sidanius & Ekehammar, 1983), sami autori su našli da se ovi faktori udružuju u faktore višeg reda, koje su interpretirali kao Levicu-Desnicu i Fašizam-Humanizam, i nalaze diskutovali u svetlu svođenja i ovog modela na Ajzenkov model.

2.2.2. Struktura socijalnih stavova u post-komunističkim zemljama

Modeli strukture socijalnih stavova o kojima se ovde raspravljalo razvijani su i validirani dominantno u zapadnim demokratskim društvima, dok u zemljama sa komunističkim uređenjem tokom XX veka praktično nije bilo istraživanja strukture socijalnih stavova, ili bar šira naučna javnost nije upoznata sa njima. Od pada komunizma početkom 1990-ih, u post-komunističkim zemljama u Evropi pojavljuju se i prva istraživanja socijalnih stavova, pre svega u kontekstu komparacije zapadnoevropskih i istočnoevropskih zemalja, iako je do danas tek nekoliko takvih pokušaja, uprkos prilici da se empirijski proveriti da li se i na koji način dugotrajni društveno-istorijski procesi i njihove eventualne promene reflektuju i na socijalne stavove i njihovu strukturu.

Da takvi efekti mogu da postoje na socijalne stavove, ilustruju istraživanja koja su se bavila pojedinim socijalnim stavovima. Tako je, na primer, nađeno da postoje značajne razlike kada je autoritarnost u pitanju – u zapadnim, kapitalističkim zemljama autoritarizam je povezan sa favorizovanjem socijalne nejednakosti, dok je u bivšim komunističkim zemljama povezana sa marksističkom ideologijom i podržavanjem ekonomskih egalitarističkih ideja (McFarland, Ageyev, & Abalakina-Paap, 1992; Duriez, Van Hiel, & Kossowska, 2005). Slično je i u slučaju nacionalizma – dok u zapadnoevropskim društvima nacionalizam korespondira sa neoliberalnim kapitalističkim principima i etničkom netolerantnošću, u istočnoevropskim je povezan sa etničkom netolerantnošću, ali i zagovaranjem državnog intervencionizma i negativnim stavom prema kapitalističkom sistemu (Weiss, 2003). Vrlo su interesantni i nalazi koji se tiču konzervativizma. U jednoj novijoj studiji (Aspelund, Lindeman & Verkasalo, 2013) ispitivan je odnos političkog

konzervativizma, tj. njegovih dimenzija otpornosti na promene i prihvatanja nejednakosti i političke orijentacije na dimenziji levica-desnica u 15 zapadnoevropskih i 13 centralno- i istočnoevropskih zemalja. Oba aspekta konzervativizma dosledno pozitivno koreliraju sa desničarskom ideološkom orijentacijom u zapadnoevropskim zemljama. U centralno- i istočno-evropskim zemljama, pak, konzervativizam je povezan i sa desnicom i sa levicom, u zavisnosti od specifičnih kulturoloških, političkih i ekonomskih okolnosti u svakoj od zemalja, što, prema ovim autorima, ukazuje na veliki diverzitet između ovih post-komunističkih društava, uprkos relativno dugoj zajedničkoj komunističkoj prošlosti.

Tek je par istraživanja usmereno na strukturu socijalnih stavova, i oba su realizovana u zemljama nastalim raspadom bivše Jugoslavije – u Hrvatskoj (Milas & Rihtar, 1998; Milas, Mlačić & Mikloušić, 2013) i Srbiji (Todosijević, 2005, 2013, 2014). Upravo zato su ova dva modela od posebne važnosti kada je u pitanju predmet ovog istraživanja.

Milas je sa saradnicima (Milas & Rihtar, 1998; Milas, et al., 2013) svoj model strukture socijalnih stavova razvio na bazi dve osnovne pretpostavke – da socijalni stavovi moraju reflektovati aktuelne društvene procese koji nisu obuhvaćeni ranijim studijama socijalnih stavova, kao što je, na primer, razvoj i sve veće prisustvo modernih tehnologija; i druge, da moraju biti relevantni za aktuelnu društvenu i političku situaciju u datom društvu, u ovom slučaju, u Hrvatskoj. U tom smislu, on je veliki broj ajtema iz različitih upitnika socijalnih stavova uključio u analizu, s tim što je stavove prilagodio aktuelnim društveno-političkim uslovima u Hrvatskoj, i konvertovao ih u formu ključnih fraza, na način na koji je to preporučio Vilson (Wilson, 1973). Analize Milasa i saradnika ishodile su, u konačnoj formi, ekstrakcijom pet dimenzija socijalnih stavova, nazvanih Religioznost, Seksualne slobode, Kosmopolitizam, Moderne tehnologije i Socijalna Pravda. Ovaj model pokazao je dobru prediktivnu validnost kada su u pitanju pre svega različiti oblici političkog ponašanja: glasanje, politička identifikacija, poverenje u političke subjekte, i slično.

Na bazi serije istraživanja stavova realizovanih tokom 1990-ih i početkom 2000-ih, a uključujući veliki broj stavova izabranih na osnovu pregleda literature i teorijskih pretpostavki o opravdanosti uključivanja istih na osnovu relevantnosti za društveno-politički kontekst u Srbiji, Todosijević (2005, 2013, 2014) nalazi da se na nivou faktora prvog reda ekstrahuje interpretabilnih 15 faktora. Ti faktori su: Nacionalizam, Međunarodna integracija, Klerikalizam, Ekonomski liberalizam, Socijalistička ekonomija, Environmentalizam, Feminizam, Ekonomski egalitarizam, Tradicionalizam, Libertarijanski individualizam, „Filozofski“ konzervativizam, Radna etika, Hijerarhijski individualizam, Kolektivizam, i Populistička orijentacija. Ovih 15 faktora formiraju 4 faktora drugog reda, koje je autor interpretirao kao: Socijalistički konzervativizam, Desni konzervativizam, Socijalni red i hijerarhija i Post-materijalistička orijentacija. Dok se poslednja tri faktora mogu naći,

pod nešto drugačijim nazivima, i u drugim modelima socijalnih stavova, razvijenim u zapadnim društvima, ovde je posebno interesantan faktor Socijalističkog konzervativizma, koji sačinjavaju indikatori tipični za konzervativizam, poput Nacionalizma, Tradicionalizma, Militarizma, ali i oni koji reflektuju dugogodišnje komunističko uređenje društva tokom druge polovine XX veka, uključujući i period tokom devedesetih godina, poput Socijalističke ekonomije, Kolektivizma i prorežimskog socijalističkog (populističkog) stava. Interesantno je da ovaj bazični socijalni stav pozitivno korelira sa autoritarnošću, što je nađeno i u istraživanjima u drugim post-komunističkim zemljama (npr. McFarland, et al., 1992; Duriez, et al., 2005), ali i sa obe subskele orijentacije na socijalnu dominaciju – društvenom dominacijom i egalitarizmom. Može se reći da ovaj faktor reflektuje specifične društveno-istorijske i političke okolnosti u kojima se razvijalo društvo u Srbiji u poslednjih 60 godina. U prilog ovom zaključku idu i rezultati studije u kojoj se komparativno pristupilo istraživanju strukture političkih stavova u Srbiji i Mađarskoj (Todosijević, 2008). Naime, nađeno je da se socijalni stavovi grupišu oko dve dimenzije u obe zemlje - prvi faktor je sličan u oba slučaja – u Mađarskoj je to socijalna alijenacija i socijalizam, a u Srbiji socijalna alijenacija i egalitarizam. Međutim, značajna razlika postoji u pogledu drugog faktora – u Mađarskoj, to je nacionalistički anti-socijalizam, dok je u Srbiji prokomunistički nacionalizam. Ovi faktori na neki način reflektuju iskustvo tranzicije nakon pada komunizma u ove dve zemlje.

2.2.3. Višedimenzionalni modeli - zaključna razmatranja

Već je konstatovano da, iako i danas veliki broj istraživača latentni prostor socijalnih stavova tretira kao jednodimenzionalan, najčešće na dimenziji konzervativizam-liberalizam, empirijska istraživanja jasno pokazuju da se socijalni stavovi optimalnije mogu objasniti postuliranjem većeg broja dimenzija. Tokom istorije, razvijani su različiti modeli višedimenzionalne strukture socijalnih stavova, od onih dvodimenzionalnih, do modela sa pet, šest, pa i više dimenzija. Kada su u pitanju dvodimenzionalni modeli, čini se da je i danas najuticajniji i empirijski najvalorizovaniji model koji je predložio još Ajzenk, a ostali dvodimenzionalni modeli se, u principu, mogu svesti na ovaj model. Na primer, Fergusonove i Kerlingerove dimenzije praktično predstavljaju Ajzenkove dimenzije rotirane za 45° (Ashton et al., 2005), a model dva motivaciona procesa Dakita i saradnika (Duckitt, 2001) je u principu u potpunosti svodiv na Ajzenkov. Iako su pojedini autori, poput Gilforda ili Sidaniusa i saradnika, pošli od pretpostavke da se socijalni stavovi optimalnije mogu opisati postuliranjem većeg broja dimenzija, daljim analizama ispostavilo se da su i ovi modeli na kraju svodivi na Ajzenkov dvofaktorski model. Stoga, izgleda da se za sada može reći da se latentni prostor socijalnih stavova optimalno može objasniti pomoću dve latentne dimenzije. Međutim, ovakav zaključak bi mogao da se donese imajući u vidu studije i modele realizovane u

zapadnim društvima. Istraživanja u post-komunističkim zemljama, iako ih nema puno, ukazuju na mogućnost da se stavovi drugačije organizuju, odn. ukazuju na snažne uticaje društveno-istorijskih i političkih okolnosti na organizaciju socijalnih stavova. Stoga, čini se, i dalje ostaje otvoreno pitanje univerzalnosti bazičnih socijalnih stavova, ali i pitanje optimalnog broja dimenzija kojima se latentni prostor socijalnih stavova može optimalno opisati.

2.3. Zaključna razmatranja

U prethodnim poglavljima prikazani su najuticajniji i ujedno najaktuelniji modeli strukture socijalnih stavova bazirani na „klasičnoj” istraživačkoj paradigmi – bilo da se radi o deduktivnom, bilo o induktivnom pristupu, istraživači su manje ili više opsežno generisali indikatore socijalnih stavova, koje su onda mahom podvrgavali faktorskoj analizi i na bazi rezultata definisali modele strukture socijalnih stavova. Međutim, ovakav pristup, kako se pokazalo, rezultira mnogobrojnim metodološkim problemima, koji se reflektuju i na same predložene modele.

Pokazalo se, u stvari, da su mnogi modeli zasnovani na relativno malim, često *ad hoc* uzorcima ispitanika, pretežno iz studentske populacije, što naravno umanjuje mogućnost generalizacije nalaza. Drugo, najveći broj prikazanih modela razvijen je pretežno u zapadnim kulturama, a kros-kulturna istraživanja, posebno imajući u vidu istočno-evropska društva, ali i druge zemlje širom sveta, relativno su retka; ona istraživanja koja postoje, sugerišu da su društveno-istorijski uticaji na formiranje socijalnih stavova od značaja, i da se ili dobijaju drugačije dimenzije bazičnih socijalnih stavova, ili se nalaze drugačije povezanosti ili interpretacije standardnih psiholoških konstrukata proisteklih iz zapadne socijalne psihologije. Međutim, mnogo veći problemi ogledaju se u broju stavova koji ulaze u analizu, načinu selekcije stavova i ajtema, izabrane metode faktorske analize, te, konačno, kriterijuma za ekstrakciju i zadržavanje smislenog broja latentnih dimenzija. Još od najranijih studija, a takva je praksa zadržana sve do skora, autori nisu detaljno izveštavali o načinu selekcije stavova i ajtema, niti davali objašnjenje za uključivanje datih setova stavova u analizu. Ono što se može videti je da su nastojali da u obzir uzmu one stavove za koje su smatrali da su relevantni za društveni i istorijski kontekst u kojem su istraživanja realizovana; na neki način, izuzetak je Kerlingerov pristup, baziran na sistematskoj i iscrpnoj pretrazi literature i sredstava javnog diskursa kako bi identifikovao početni uzorak stavova koji će biti uključeni u analizu. Međutim, i ovakav pristup reflektuje mogućnost pristrasnosti istraživača pri selekciji stavova za inicijalnu analizu. Naravno, ovakav pristup reflektovao se i na dobijene modele strukture stavova, jer faktorskom analizom ekstrahovani faktori definisani su inicijalnim setom ajtema koji ulazi u analizu. Stoga se može reći da većina opisanih modela predstavlja modele strukture analiziranih stavova, a ne

strukture socijalnih stavova u opštem smislu (Todosijević, 2014). Pri tome, treba imati u vidu i da je broj inicijalnih stavova koji ulaze u analizu vrlo varijabilan, od 20-ak (kao u slučaju Fergusonovih, pa čak i analiza Eštona i saradnika) do oko 400 (kao u slučaju Kerlingerovih analiza). Posebno treba naglasiti da, iako je faktorska analiza moćno oruđe za analizu podataka, činjenica je da se tek u poslednje vreme ozbiljnije radi na primeni egzaktnih metoda za utvrđivanje broja latentnih dimenzija koje treba zadržati – iako su metode poput paralelene analize poznate odavno (Horn, 1965), njihova primena je nekako izostajala, a broj značajnih faktora je često određivan na osnovu prilično subjektivnih kriterijuma (Vilson je, na primer, do zaključka da je konzervativizam generalni faktor socijalnih stavova došao na osnovu toga što je prvi ekstrahovani faktor, koji naravno objašnjava najviše varijanse, proglasio za generalni, a ostale potencijalne ekstrahovane faktore nije ni razmatrao). Takva situacija rezultuje, naravno, različitim latentnim dimenzijama, pa i različitim brojem zadržanih faktora, tj. bazičnih dimenzija socijalnih stavova, jednom rečju, teškoćama u replikaciji faktora usled neusaglašenih teorijskih, metodoloških i statističkih kriterijuma za određivanje broja faktora. U stvari, može se reći da primenom istih metoda na uzorak istih ajtema faktori budu uglavnom replicirani, mada su ovakvi pokušaji realizovani uglavnom od strane saradnika autora modela (za pregled videti Todosijević, 2014). Primena drugačije metode ekstrakcije ili rotacije faktora često je vodila i drugačijim faktorskim rešenjima, što je ukazivalo i na zavisnost dobijenih rezultata od primenjene metode obrade podataka, i samim tim umanjivalo njihovu generalizabilnost i replikabilnost.

Uprkos brojnim metodološkim teškoćama, razvijeni modeli strukture socijalnih stavova, bar u slučaju njihove komparacije, ili sagledavanja sa jedne meta-pozicije, nude okvir za razumevanje potencijalnog optimalnog broja bazičnih dimenzija kojima se može opisati latentni prostor socijalnih stavova. Jedan takav uporedni pregled različitih modela strukture socijalnih stavova prikazan je u Tabeli 1.

Prvi zaključak koji se iz ove tabele može izvesti je da je, kroz različite modele sa različitim brojem latentnih dimenzija, dimenzija konzervativizam-liberalizam najstabilnije ekstrahovana, te stoga možda i jeste opravdana pretpostavka da je ovaj bazični stav u stvari generalni faktor socijalnih stavova. Naravno, ovu pretpostavku bi trebalo i empirijski proveriti. Drugi, možda još važniji zaključak je da se, pored dimenzije konzervativizam-liberalizam, kroz različite modele dosledno izoluju još najmanje 4 bazična socijalna stava: religioznost, nacionalizam, humanizam i socijalna dominacija-egalitarizam. Ovaj uporedni prikaz ukazuje i na mogućnost identifikacije još jedne, šeste dimenzije bazičnih socijalnih stavova, međutim, oko njenog sadržaja za sada nema slaganja, kako izgleda da je situacija kada su u pitanju prethodnih pet bazičnih socijalnih stavova. Ova analiza pruža okvir za pretpostavku o broju i sadržini bazičnih socijalnih stavova kada bi se pokušalo sa kreiranjem jednog obuhvatnog modela strukture socijalnih stavova koji bi bilo lišen prethodno navedenih konceptualnih i metodoloških teškoća.

Tabela 1. Uporedni pregled modela strukture socijalnih stavova

Autori	Stavovi			
Carlson, 1934	Religioznost	Konzervativizam-Radikalizam		
Thurstone, 1934		Konzervativizam-Radikalizam	Nacionalizam-internacionalizam	
Ferguson, 1939/42	Religioznost		Nacionalizam	Humanizam
Eysenck, 1954		Konzervativizam-Radikalizam	Društvena (ne) osetljivost	
Adorno et al., 1950	Autoritarnost-Demokratska orijentacija			
Rokeach, 1954	Dogmatizam-Otvorenost			
Guilford, 1959	Religioznost-atizam	Konzervativizam-Liberalizam	Nacionalizam-internacionalizam	Humanizam-nehumanizam
Wilson, 1973		Konzervativizam-Liberalizam		
Sidanius, et al., 1979	Religioznost	Konzervativizam-Liberalizam	Ksenofobija	Socijalna nejednakost
Kerlinger, 1984		Konzervativizam	Liberalizam	Rasizam
Milas & Rihtar, 1998	Religioznost	Seksualne slobode	Etnocentrizam-Kosmopolitizam	Socijalna pravda
Duckitt & Sibley, 2001		Autoritarnost		Orijentacija na socijalnu dominaciju-Egalitarizam
Todosijević, 2005		Desni konzervativizam	Postmaterijalizam	Socijalni red i hijerarhija
Koenig & Bouchard, 2006		Tradicionalizam		
				Socijalistički konzervativizam

Rezimirajući napred navedeno, može se reći da su, iako veoma značajni za razumevanje socijalnih stavova i socijalnih fenomena generalno, svi ovde navedeni modeli podložni značajnim kritikama, koje su, pre svega, usmerene na arbitran izbor pojedinačnih stavova koji su ušli u analizu, mali broj tih stavova, te teškoće u replikaciji faktora, i kao najvažnija, nedostatak okvira koji će obezbediti reprezentativni uzorak socijalnih stavova (Saucier, 2000). U tom smislu, nametnula se potreba za pronalaženjem takvog okvira, koji će ponuditi veliki i reprezentativan uzorak stavova, čijom se analizom može doći do bazičnih dimenzija stavova, na način da se izbegnu navedene primedbe. Takav kontekst pronađen je u okviru leksičkog pristupa.

3. Bazični socijalni stavovi – leksički pristup

Leksički pristup, tj. pristup baziran na tzv. leksičkoj hipotezi, veoma uspešno primenjen u istraživanju individualnih razlika u ličnosti, predstavlja istraživačku paradigmu koja bi trebalo da dovede do prevazilaženja suštinskih nedostataka klasičnih modela strukture socijalnih stavova, a to su pre svega pristrasnost u izboru socijalnih stavova koji ulaze u analizu, te njihova nedovoljna reprezentativnost, što u načelu ima za posledicu teškoće u replikaciji faktora bazičnih socijalnih stavova i samim tim definisanja jasnog i jedinstvenog modela strukture socijalnih stavova sa konačnim brojem faktora (Saucier, 2000). Stoga će se ovde razmotriti osnovne karakteristike leksičkog pristupa, njihova primenljivost na izučavanje bazičnih socijalnih stavova, kao i postojeći modeli strukture socijalnih stavova proizašli iz primene leksičkog pristupa.

3.1. Leksički pristup – osnovne karakteristike

Leksička hipoteza predstavlja vodič za istraživanje individualnih razlika u bazičnim aspektima ljudskog funkcionisanja, pre svega ličnosti, već skoro sto godina (Saucier, 2009). Ova istraživačka paradigma bazirana je na samo jednoj pretpostavci, a to je da su svi aspekti ljudskog funkcionisanja koji su bili od nekog značaja, koristi ili interesa kroz istoriju već registrovani u jezičkoj supstanci, odnosno, da je stepen reprezentacije nekog termina u jeziku u korespondenciji sa njegovom opštom važnošću (Knežević, Džamonja-Ignjatović i Đurić-Jočić, 2004; Saucier, 2000; 2009). Na bazi ove pretpostavke, razvijeni su mnogi modeli ličnosti (za detaljan pregled pogledati Knežević i sar., 2004; Smederevac i Mitrović, 2006), uključujući i dva trenutno najuticajnija modela: model Velikih pet (Digman, 1990; Goldberg, 1990) i HEXACO model ličnosti (Ashton & Lee, 2007).

Kao osnovne karakteristike modela proisteklih iz leksičke hipoteze, Sosije i Goldberg (Saucier & Goldberg, 1996) navode: leksički modeli ljudskog ponašanja su deksriptivni, a ne eksplanatorni, jer se i jezik odnosi na opservabilne a ne genotipske, tj uzročne karakteristike; sve opservabilne karakteristike su kodirane u jeziku; stepen reprezentacije neke karakteristike ljudskog funkcionisanja u jeziku u korespondenciji je sa njegovom opštom važnošću - kako u kros-jezičkom smislu (da različiti jezici imaju termine za datu karakteristiku) tako i u unutar-jezičkom (da u okviru jednog jezika postoji veći broj sinonima i generalno termina koji su u vezi sa datom karakteristikom); leksički pristup povećava mogućnost odabira reprezentativnog uzorka indikatora datih aspekata ljudskog ponašanja i smanjuje mogućnost

pristrasnosti pri odabiru; svi poznati jezici sadrže termine koji referiraju na neke važne karakteristike ljudskog funkcionisanja; postoji velika korespondencija između pridevskih konceptata na kojima je zasnovan opis ličnosti u leksičkim studijama i upitničkih fraza i rečenica kojima se opisuju crte ličnosti; najvažnije dimenzije ljudskog funkcionisanja su univerzalne i dosledno se pojavljuju u različitim uzorcima, kulturama, jezicima, metodama analize podataka.

Sosije (Saucier, 2009) je, sumirajući osnovne karakteristike leksičkog pristupa istraživanju ljudskog funkcionisanja, naveo da se sržne odrednice leksičkog pristupa tiču kriterijuma socijalne relevantnosti, što podrazumeva da je stepen reprezentacije neke karakteristike ljudskog funkcionisanja u jeziku u korespondenciji sa njegovom opštom važnošću; kriterijuma vremenske i kros-kulturne replikabilnosti i generalizabilnosti, što podrazumeva ekstrakciju sličnih faktora u različitim ljudskim populacijama i u različitim vremenskim tačkama, te kriterijuma komprehenzivnosti, odnosno, mogućnosti da se obuhvati širok opseg ljudskog ponašanja (Sosije navodi kao ilustraciju da se pre modela Velikih pet nije obraćala pažnja na Saradljivost i Savesnost, a tome se može dodati i faktor Poštenja-Skromnosti kojim je rezultovao HEXACO model ličnosti; Sosije još navodi i da postoji prostor za obuhvatanje i drugih aspekata ljudskog ponašanja koji ne potpadaju pod usku definiciju ličnosti, kao što su vrednosti, stavovi, i sl.).

3.2. Leksički pristup istraživanju strukture socijalnih stavova

Iako dominantan u okviru istraživanja ličnosti, leksički pristup baziran je na hipotezi da je stepen reprezentacije nekog termina u jeziku u korespondenciji sa njegovom opštom važnošću. Kako stavovi imaju veliki uticaj na ponašanje, posebno socijalno, i ukupan odnos prema svetu u svim njegovim aspektima, logično je pretpostaviti da su i stavovi reprezentovani u jezičkoj supstanci.

Prvu i najznačajniju leksičku studiju utvrđivanja bazičnih dimenzija stavova u engleskom jeziku realizovao je Sosije (Saucier, 2000). On je pošao od pretpostavke da su socijalni stavovi primarno kodirani u engleskom jeziku (pa i u drugim evropskim jezicima) na tri različita načina: kao imenice koje se završavaju na –ist (Communist, Fundamentalist, i sl.; u srpskom jeziku, to bi bile imenice koji se završavaju na –ist/ista: komunista, fundamentalista, i sl.), kao pridevi koji se završavaju na –ic (Individualistic, Demokracic; u srpskom jeziku, to bi bili pridevi koji se završavaju na –čki, ski: individualistički, demokratski, i sl.), te kao pridevske imenice koje se završavaju na –ism (Communism, Fundamentalism, Individualism i sl. u srpskom jeziku, to bi bile pridevske imenice koje se završavaju na –izam: komunizam, fundamentalizam, individualizam, i sl.). Sosije je našao da su jezički najbogatije, fleksibilne i lako prevodive na druge forme upravo pridevske imenice koje se završavaju na –ism. Iz Američkog tradicionalnog rečnika engleskog jezika, u prvom krugu, Sosije je izolovao 721 termin sa –ism sufiksom.

Međutim, nisu se svi termini odnosili na stavove i uverenja. Daljom analizom definicija ovih termina od strane tri nezavisna procenjivača i eliminacijom neadekvatnih termina na osnovu stepena njihove relevantnosti kao stavova i uverenja, preostalo je 292 termina, sa pripadajućih 374 definicije ovih -izama – naime, neki termini su imali i veći broj rečničkih definicija koje su procenjene kao socijalno-relevantne od strane nezavisnih procenjivača. Na osnovu njih je napravljena prva verzija upitnika, sa pridruženom petostepenom skalom Likertovog tipa. Faktorskom analizom dobijenih podataka ekstrahovano je 10 faktora, od kojih su tro- i četvero-faktorska solucija imale interpretativnu vrednost, te su obe varijante zadržane. Dobijeni faktori su bili vrlo široki i semantički heterogeni, pa je Sosije ovim faktorima dao nazive oslanjajući se na grčki alfabet, te ih je nazvao alfaizmima, betaizmima, gamaizmima, i deltaizmima (u slučaju četvorofaktorske strukture) odnosno, gamadeltaizmima (u slučaju trofaktorske strukture). Konačnom eliminacijom ajtema, Sosije je konstruisao i instrument koji je nazvao Inventar na rečniku zasnovanih izama (Survey of dictionary-based Isms, SDI), koji obuhvata 40 ajtema sa pridruženom petostepenom skalom Likertovog tipa. Na osnovu analize sadržaja faktora, kao i povezanosti faktora sa drugim merama stavova, poput mera Religioznosti, Konzervativizma, Autoritarizma, Makijavelizma i Orijentacije na socijalnu dominaciju, Sosije je pristupio interpretaciji faktora.

Alfaizmi reprezentuju pozitivan odnos i poverenje u tradicionalne i religiozne izvore autoriteta, i sadrže u sebi indikatore pozitivnih stavova prema očuvanju postojećeg stanja u društvu, uključujući religioznost, tj. njegove konvencionalne forme, konzervativizam i autoritarnost. Betaizmi reflektuju egoističke i sebične motive, kao i indikatore politički nekorektnih sistema uverenja, poput šovinizma, fašizma, etnocentrizma, i sl. – stavove koji vode ka maksimizaciji ostvarenja nečijih sebičnih interesa. Gamaizmi reprezentuju pozitivan stav prema građanskom društvu, ljudskim pravima i slobodama, prema liberalizmu i humanizmu. Konačno, Deltaizmi predstavljaju stavove prema spiritualnosti i netradicionalnim oblicima religioznosti, kao što su, npr. Budizam ili tzv. Nju Ejdz (New Age). Sadržaj faktora i primeri ajtema prikazani su u Tabeli 2.

Međutim, nešto više od 10 godina posle ovog prvog rada, Sosije novom serijom istraživanja (Saucier, 2013) potvrđuje ova četiri faktora, ali otvara mogućnost i za uvođenje još jednog, petog faktora, koji naziva faktorom epsilon (ϵ), a interpretira ga kao Egalitarizam, odnosno, Averzija prema nejednakosti (opis termina i primer stavke prikazani su u Tabeli 2.). Kako Sosije navodi, ovaj faktor na jednom polu sadrži indikatore zajedničkog vlasništva, programa socijalne zaštite i socijalističke organizacije društva, dok se na suprotnom polu nalaze indikatori socijalne dominacije i nejednakosti. Stoga bi ovaj faktor trebalo da bude pandan Orijentaciji na socijalnu dominaciju. Sosije navodi da ekstrakcija ovog faktora opravdava pretpostavku da ljudska društva generišu nejednakosti, ali da se ljudi u njima razlikuju po tome koliko nejednakosti narušavaju njihove standarde i ideale.

Sosije je pokazao da leksički socijalni stavovi pokazuju smislene povezanosti ne samo sa drugim socijalnim stavovima (konzervativizmom, autoritarnošću,

religioznošću, orijentacijom na socijalnu dominaciju, Makijavelizmom, egalitarizmom), već i sa drugim konstruktima koji su od značaja za njihovo razumevanje, kao što su bazične dimenzije ličnosti, vrednosti, te političke preferencije, ukazujući ujedno na to da leksički socijalni stavovi imaju značajnu ulogu u detekciji promena tokom vremena u političkim preferencijama, pa čak i u bazičnim crtama ličnosti (Saucier, 2000, 2013).

Tabela 2. Bazični socijalni stavovi proistekli iz leksičkog pristupa (Saucier, 2000, 2013)

Dimenzija	Opis dimenzija	Okvirni sadržaj dimenzija	Primer stavke
α	Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta	Legalizam, institucionalizam, tradicionalizam, teizam, mesijanizam, teokratizam...	„Religija bi trebalo da ima najvažniju ulogu u javnim poslovima.“
β	Sebični interesi	Materijalizam, senzualizam, hedonizam, solipsizam, fašizam,...	„Ovozemaljska blaga su najveće dobro i najviša vrednost u životu.“
γ	Društvena racionalnost	Poštovanje individualnih sloboda, patriotizam, konstitucionalizam, humanizam, racionalizam	„Treba da insistiramo na ekonomskom razvoju, ali takođe i na društvenoj pravdi.“
δ	Subjektivna spiritualnost	Hinduizam, transcedentalizam, taoizam, spiritualizam, ...	„Prosvetljenje se može postići meditacijom, intuicijom i posmatranjem samog sebe.“
ϵ	Egalitarizam	Velfarizam, komunalizam, marksizam, anarhizam...	„Vlada treba da preuzme odgovornost za individualno i društveno blagostanje svih građana.“

3.3. Leksički derivirani socijalni stavovi – kros-kulturalna validacija

U poslednjih nekoliko godina, Sosijeov model bazične strukture stavova, kao i instrumenti proistekli iz njegovog rada, kako originalna 40-ajtemska, tako i skraćene forme instrumenta SDI, poput SDI28, ili SDI24 (Saucier, 2008), sve se češće koriste, kako u istraživanjima u kojima su bazični socijalni stavovi značajni korelati (npr. Stankov, 2009; Stankov & Lee, 2009; Stankov, Saucier, & Knezevic, 2010; Međedović & Petrović, 2013), tako i u istraživanjima koja imaju za cilj utvrđivanje bazične strukture socijalnih stavova (npr. Krauss, 2006; Petrović & Međedović, 2011).

Pri tome, najznačajnija su istraživanja koja su bila usmerena na ispitivanje replikabilnosti Sosijeovog leksičkog modela socijalnih stavova, odnosno, univerzalnosti istih. Iako njih ima samo nekoliko, veoma su važna jer su realizovana u post-komunističkim društvima Jugoistočne Evrope, i pružaju i dodatne

informacije o uticaju specifičnih socijalnih i istorijskih okolnosti u kojima su se ova društva razvijala na formiranje socijalnih stavova.

Za sada jedino emsko² istraživanje realizovano je na rumunskom govornom području (Krauss, 2006). Sledeći metodologiju koju je definisao Sosisje (Saucier, 2000), Kraus je, iz rečnika rumunskog jezika, ekstrahovao 235 -izama i 245 njihovih definicija, konvertovanih u 263 ajtema, i primenom eksplorativne faktorske analize ekstrahovao 4 interpretabilna faktora, vrlo slična onima koje je dobio Sosisje. Faktor alfa u potpunosti je replikovao, i na američkom i na rumunskom uzorku obuhvata izme koji se tiču tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta. Faktor beta, na oba uzorka obuhvata stavke koje ukazuju na totalitarne, fašističke i nacionalističke sadržaje, međutim, u slučaju Rumunije, ovaj faktor obuhvata i termine koji referišu na komunizam, što autor interpretira specifičnim oblikom autoritarnog, diktatorskog komunističkog uređenja koje je bilo dominantno u ovoj zemlji do početka 1990-ih. Preostala dva faktora pokazuju značajne sličnosti kada su u pitanju američki i rumunski podaci: delta primarno zasićuje netradicionalna religijska uverenja, pre svega daleko-istočne religije, ali, u slučaju Rumunije, i protestantsko i katoličko hrišćanstvo, dok gama u oba slučaja reflektuje humanističke, demokratske i racionalističke stavove, s tim što je u rumunskom prisutan i element reformizma. Dakle, ovo istraživanje pokazalo je da su leksički socijalni stavovi u značajnoj meri replikabilni, tj. da se potencijalno može govoriti o univerzalnoj strukturi leksičkih socijalnih stavova, ali da, opet, socijalne i istorijske okolnosti u kojima se jedno društvo razvija utiču na sadržaj širokih, bazičnih socijalnih stavova.³

² U leksičkim studijama se razlikuju dva pristupa: emski i etski. U emskim leksičkim studijama se iz rečnika svakog jezika na čijem se govornom području vrši istraživanje traže deskriptori (tj. termini koji referišu na crte ličnosti, vrednosti, stavove) na kojima se onda vrše dalje analize sa ciljem identifikacije stabilnih faktora. U etskim istraživanjima se u jednom jeziku identifikuju deskriptori, podvrgavaju faktorskoj analizi kako bi se identifikovali stabilni faktori, a zatim se na bazi tih nalaza kreiraju merni instrumenti, koji se onda prevode na druge jezike i zadaju ispitanicima drugih govornih područja i kultura. U tom smislu, istraživanje koje je realizovano u okviru ove doktorske disertacije predstavlja emsko istraživanje.

³ Postoji još jedna, skorašnja emska leksička studija koja je objavljena nakon završetka ove publikacije te nije uvršćena u originalni tekst. U pitanju je studija sprovedena u Kini i Tajvanu (Chen, Hsu, Zhou, & Saucier, 2018). Nalazi ovog istraživanja pokazuju da se u obe države prostor socijalnih stavova najoptimalnije opisuje sa četiri dimenzije. Prva tri ekstrahovana faktora su veoma slična na oba uzorka: oni opisuju Sebične interese, Društvenu racionalnost i faktor koji predstavlja kombinaciju Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i Subjektivne spiritualnosti. Četvrti faktor, međutim ima različit sadržaj u ova dva uzorka: faktor ekstrahovan u Kini opisuje stavove prema Komunističkoj partiji Kine, dok faktor izolovan na Tajvanu opisuje aspiraciju ka dostizanju sreće. Interesantno je i da nije izolovan stav koji bi bio pandan Egalitarizmu (izbegavanju nejednakosti): indikatori ove dimenzije su u najvećoj meri bili povezani sa četvrtim faktorom izolovanim u oba uzorka. Dakle, ova studija, za razliku od one iz Rumunije, pokazuje veće razlike u prostoru izlovanih socijalnih stavova koje su jasno produkt kulturno-istorijskih događaja iz druge polovine dvadesetog veka. *Prim prir.*

Jedino etsko istraživanje strukture leksičkih socijalnih stavova realizovano je u Srbiji. U istraživanju koje su realizovali Petrović i Međedović (2011), jedan od osnovnih ciljeva je bilo ispitivanje replikabilnosti Sosijeovog modela strukture bazičnih socijalnih stavova dobijenih na osnovu leksičkog pristupa na engleskom govornom području. Rezultati ovog istraživanja takođe su ukazali na mogućnost ekstrakcije 4 interpretabilna faktora, ali sa nešto izmenjenim sadržajem u odnosu na one dobijene u originalnoj studiji (Saucier, 2000). Prva komponenta sadrži ajteme religioznosti, te je tako i nazvana, i, kao takva, u potpunosti predstavlja replikaciju Sosijeovog Alfa faktora. Druga komponenta je sačinjena od ajtema koji ukazuju na hedonističku i sebičnu orijentaciju, ali bez referiranja na ideološke ili političke principe, za razliku od Sosijeovih betaizama, pa je stoga nazvana Hedonizam. Treći faktor opisuje spiritualna verovanja zajedno sa racionalističkim gledištem, i nazvana je Racionalna duhovnost. Po četvrtom faktoru, koji jasno ukazuje na visoko vrednovanje sopstvene nacije, zemlje, i tradicionalne kulture, i koji je nazvan Nacionalna privrženost, struktura na srpskom govornom području se najviše razlikuje od originalne strukture.

Ovo istraživanje je, s jedne strane, pružilo dokaze u prilog univerzalnoj strukturi socijalnih stavova, ali je, s druge, ukazalo, slično kao i istraživanje Krausa (Krauss, 2006), da na formiranje stavova utiču aktuelne društvene i kulturno-istorijske okolnosti i da postoje određene kulturalne razlike. Ovaj zaključak još više dobija na snazi ako se ima u vidu da je donekle drugačija struktura u slučaju Srbije u odnosu na američku dobijena na istom instrumentu, odnosno, na istim stavkama.

Kada se opisuje heterogen prostor, kakav je prostor bazičnih socijalnih stavova, sa malim brojem ajtema (instrument primenjen u ovom istraživanju je Sosijeov SDI-24, koji ima 24 stavke), ove razlike se mogu pokazati kao jako značajne. Iako leksička hipoteza obezbeđuje najopsežniji i najreprezentativniji skup opisa nekog predmeta merenja (koji uopšte može biti kodiran u jeziku: Ashton & Lee, 2005), društveni procesi mogu u većoj meri definisati koncept stava, nego kad je reč o crtama ličnosti na primer. Ovo jasno ilustruje nalaz o komponenti koja je u navedenom istraživanju nazvana Nacionalna privrženost (ali i sam Hedonizam pokazuje važna odstupanja od originalnog faktora: on nosi samo jedan deo značenja prvobitnog entiteta, homogeniji je i jasniji). Da li je američka privrženost sopstvenoj naciji skrivena u strukturi originalnog faktora gama, usled multikulturalne i multinacionalne strukture ove zemlje, dok se u našoj zemlji izoluje njegov čistiji oblik, jedno je od pitanja na koja bi trebalo odgovoriti. Kako se, dakle, može reći da postoji značajan varijabilitet socijalnih stavova čiji su izvor kulturalne razlike, od velikog je značaja izvršiti leksičku analizu „izama“ ekstrahovanih iz rečnika srpskog jezika.

3.4. Zaključna razmatranja

Inicijalni korpus empirijskih podataka pokazuje da je moguće, pored ličnosti, i strukturu socijalnih stavova istraživati u okviru leksičke paradigme, jer je i na socijalne stavove primenjiva osnovna pretpostavka na kojoj je bazirana leksička hipoteza, a to je da su svi aspekti ljudskog ponašanja od opšte važnosti kodirani u jeziku, te da ovaj pristup omogućava da se istraživanja baziraju na razumno reprezentativnim uzorcima deskriptora i ličnosti i socijalnih stavova. Ipak, istraživanja ličnosti i socijalnih stavova u okviru leksičke paradigme razlikuju se u nekoliko važnih tačaka. Pre svega, s obzirom da su deskriptori ličnosti u jeziku kodirani kao pridevi, ili eventualno imenice, leksičke studije ličnosti usmerene su ne na istraživanja ličnosti *per se*, nego na deskripciju ličnosti. S druge strane, kao što je prikazano, u leksičkim studijama socijalnih stavova analiza nije bazirana na primarnim terminima (poput liberalizma, etatizma, i sl.), pre svega zbog njihove složenosti i relativno male zastupljenosti u svakodnevnom govoru u izvornom obliku, već je bazirana na njihovim rečničkim definicijama, što omogućava direktno ispitivanje socijalnih stavova, a ne njihovih opisa. Pored toga, kada su u pitanju socijalni stavovi, treba imati u vidu da sami termini kojima su kodirani socijalni stavovi („izmi“) često jesu ekspertske reči, te da komunikacija stručnjaka iz različitih zemalja i kultura, a usled važnosti samih fenomena o kojima se komunicira, dovodi do toga da u različitim jezicima budu prisutni isti termini (npr. komunizam, demokratizam, kapitalizam), što dovodi do toga da opus indikatora socijalnih stavova u različitim jezicima bude mnogo sličniji nego u slučaju deskriptora ličnosti. Konačno, činjenica da se u leksičkim studijama socijalnih stavova kao stimulusi koriste ne sami rečnički termini kao u slučaju leksičkih studija ličnosti, već njihove rečničke definicije doprinosi da se prevaziđe ekspertska priroda samih „izama“, te da su, ujedno, sami ajtemi bazirani na definicijama dostupni i razumljivi širokom krugu pojedinaca (Krauss, 2006).

Pored relativno objektivnog izvora varijabli, kao što je rečnik, leksički pristup izučavanju socijalnih stavova obezbeđuje i obuhvatnost, povećava mogućnost selektovanja reprezentativnog skupa varijabli i, konačno, garantuje da su selektovane varijable socijalno relevantne, generalizabilne i važne i van konkretnih kulturno-istorijskih okolnosti (Saucier, 2013). U ovom kontekstu mogu se sagledati i dosadašnji rezultati istraživanja strukture bazičnih socijalnih stavova zasnovanih na leksičkom pristupu. Da se radi o socijalno relevantnim aspektima ljudskog ponašanja može se zaključiti iz relativno velikog broja rečničkih termina koji referiraju na socijalne stavove, kako unutar pojedinih jezika, tako i kros-jezički. Takođe, leksički socijalni stavovi uspešni su prediktori važnih socijalno-psiholoških fenomena kao što su konfliktni etos (Petrović & Međedović, 2011), evaluacija političkih partija (Međedović & Petrović, 2013), a doprinose i razumevanju promena u preferenciji političkih stranaka (Saucier, 2013). Da je zadovoljen

kriterijum obuhvatnosti indicira to što su, pored indikatora stavova koji su klasično izučavani, poput konzervativizma, religioznosti, liberalizma, tradicionalizma, autoritarnosti, leksičke studije otvorile mogućnost istraživanja još (za sada) najmanje dva široko definisana bazična socijalna stava, koji se ranije nisu detektovali, ili bar se nisu izučavali kao socijalni stavovi, a to su subjektivna spiritualnost i sebični interesi. Ovde je važno pomenuti i da su istraživanja leksičkih socijalnih stavova dala snažan doprinos distinkciji religioznosti i spiritualnosti, koji su se ranije, bez jasne empirijske podrške, istraživali kao strogo povezani fenomeni (Saucier & Skrzypinska, 2006). Dosadašnja istraživanja pokazala su i da su slične dimenzije socijalnih stavova detektovane u različitim jezicima u društvima sa različitom kulturno-istorijskom pozadinom (engleskom i rumunskom, Krauss, 2006), što ide u prilog njihove kros-kulturne replikabilnosti i generalizabilnosti. Pored toga, skorije kros-kulturno istraživanje (Saucier, Kenner, Iurino, Malham, Chen, Thalmaier, ... & Altschul, 2015) u kojem su ispitivane razlike između 33 različite kulture u pogledu, pored ostalog, i Sosijeovih „izama“, pokazalo je da se kulture međusobno najsnažnije razlikuju u pogledu indikatora religioznosti, najslabije u pogledu indikatora bazičnih crta ličnosti, dok leksički socijalni stavovi spadaju u red konstruktata koji imaju umerene efekte na razlike između društava (naravno, u pitanju su kvantitativne, a ne kvalitativne razlike). Inicijalni podaci idu u prilog i stabilnosti u vremenu leksički deriviranih socijalnih stavova – koeficijenti test-retest pouzdanosti Sosijeovog četvorofaktorskog modela leksičkih socijalnih stavova za četvorogodišnji period kreću se između .64 i .85, pri čemu je najveći koeficijent retest stabilnosti za faktor Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, koji po svom intenzitetu prevazilazi i koeficijente test-retest pouzdanosti bazičnih crta ličnosti (Saucier, 2008).

Imajući u vidu specifične kulturno istorijske i društvene okolnosti u kojima se razvijalo društvo u Srbiji (višedecenijska komunistička prošlost, zatim, početkom 90-ih, započinjanje tranzicionog perioda za koji je karakterističan uspon nacionalizma i ratovi uzrokovani raspadom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, te uspostavljanje demokratskog političkog sistema početkom 2000-ih), od velike je važnosti sprovesti leksičku studiju socijalnih stavova na bazi rečnika srpskog jezika, pre svega u smislu doprinosa odgovoru na pitanje univerzalnosti ili kulturne specifičnosti leksičkih socijalnih stavova.

4. Ličnost i bazični socijalni stavovi

Pitanje odnosa ličnosti i stavova ima dugu tradiciju u psihologiji, mada se o ozbiljnijem i temeljnijem empirijskom pristupu ovom problemu može govoriti tek u zadnjih 20-ak godina. Razlog tome je što je dugo bilo dominantno shvatanje da stavovi predstavljaju deo sveobuhvatno shvaćene ličnosti, te se istraživanju odnosa ličnosti i stavova nije pridavalo puno značaja. Već je navedeno da u konceptualnim utemeljenjima bazičnih socijalnih stavova praktično nije pravljena razlika između toga da li se radi o dimenzijama ličnosti ili o socijalnim stavovima, bilo da je u pitanju koncept autoritarne ličnosti, kao kod Adornoa i saradnika (Adorno et al., 1950), i kasnije, Altemejera (Altemeyer, 1981), dogmatizma (Rokeach, 1960), orijentacije na socijalnu dominaciju (Prato et al., 1994). Ipak, novija istraživanja su pokazala da se radi o preklapajućim, ali ipak različitim konstruktima, odn. da između ličnosti i stavova postoji supstantivna povezanost, ali da se radi o konstruktima različitog konceptualnog statusa (npr. Van Hiel, Pandelaere, & Duriez, 2004; Duckitt, 2009).

Pored ovog, može se govoriti o još jednom stanovištu, prema kome se stavovi i ličnost ne poistovećuju, već se smatra da između njih postoji povezanost, sa pretpostavkom kauzalnog odnosa, pri čemu ličnost utiče na formiranje stavova. Verovatno najuticajniji model koji reprezentuje ovaj drugi pristup je Ajzenkov model (1954), koji polazi od pretpostavke da su i ličnost i stavovi pod znatnim uticajem procesa socijalizacije, čiji način realizacije, ipak, zavisi od nekih kvaliteta ličnosti; tako, neke dimenzije ličnosti određuju u kom će stepenu pojedinac biti osetljiv na procese socijalizacije, koji, sa svoje strane, opet definiše načine na koje će različite osobine ličnosti da se manifestuju.

Prema ovom modelu, proces socijalizacije dominantno se vezuje za dimenzije Psihoticizma i socijalne poželjnosti (mada je Ajzenk izvorno smatrao da u ovom procesu značajnu ulogu ima i dimenzija Ekstraverzije, pa i Neuroticizma, što empirijski podaci nisu potvrdili).

Iako je i sam Ajzenk našao veliki broj nalaza koji idu u prilog važnosti ove dve dimenzije, ne toliko za usvajanje društvenih normi, već pre za uzdržavanje od kažnjivih oblika ponašanja (Milaš i Žakić-Milaš, 2001), kratki pregled istraživanja odnosa ličnosti i stavova, koja su se oslanjala na Ajzenkov model, a realizovana su u zadnjih 20 godina, ukazuju na dominantnu povezanost dimenzije Psihoticizma, pa i Društvene poželjnosti, i različitih stavova, dok su dimenzije Neuroticizma i Ekstraverzije manje značajne u ovom smislu (Tabela 3.). Značajno je, ipak, primetiti da su koeficijenti korelacije između stavova i dimenzija ličnosti, iako značajni, ipak niski do umereni (do .50), što ukazuje da se ličnost i stavovi ne mogu

poistovetiti, već da se pre radi o povezanim, ali distinktivnim psihičkim karakteristikama.

Tabela 3. Odnos bazičnih dimenzija ličnosti Ajzenkovog modela i stavova

Referenca	Stav	N	E	P	L
Milaš i Žakić-Milaš, 2001	Religioznost			-.32	.20
	Kosmopolitizam				
	Polne slobode			.25	
	Modernizam				
	Ekonomski radikalizam				
Hills, Francis, Argyle & Jackson, 2004	Religioznost Ekstrinzička	.22		-.17	.15
	Intrinzička			-.23	
Verhulst, Hatemi & Martin, 2010*	Religioznost			-.50(-.53)	.24(.27)
	Konzervativizam-Liberalizam			-.50(-.57)	.26(.36)
Unterrainer, Huber, Sorgo, Collicutt & Fink, 2011	Religioznost			.11	
Abdel-Khalek, 2013*	Religioznost			-.33(-.46)	.21(.21)

Napomena: U tabeli su, zbog preglednosti, prikazani samo koeficijenti korelacije značajni na nivou .05 ili manje; potpuni podaci mogu se dobiti uvidom u navedene reference. * U zagradama su date vrednosti za ženski pol.

Pored ovog pristupa, koji je pružio značajnu osnovu za razumevanje prirode odnosa stavova i ličnosti, može se postulirati i treći pristup, koji se oslanja na petofaktorski model ličnosti Koste i MekKrea (McCrae and Costa, 1999, Smederevac i Mitrović, 2006), prema kome stavovi predstavljaju adaptaciju na proces kontinuirane interakcije ličnosti i sredine.

Istraživanja bazirana na ovom modelu, a kratki pregled osnovnih rezultata istraživanja realizovanih u poslednjih 20-ak godina prikazan je u Tabeli 4., ukazuju na četiri zaključka:

1. dimenzija Otvorenosti za iskustvo je najfrekventnije povezana sa različitim stavovima, pri čemu ostvaruje i najsnažniju povezanost (najveće koeficijente korelacija, između -.20 i -.60);
2. dimenzija Saradljivosti takođe ima značajnu ulogu: uglavnom negativno korelira (-.20 do -.50) sa različitim socijalnim stavovima poput konzervativizma, autoritarnosti, orijentacije na socijalnu dominaciju, kao i dimenzija Savesnosti, koja uglavnom ostvaruje pozitivne korelacije intenziteta .20-.40
3. Neuroticizam i Ekstraverzija praktično imaju zanemarljivu ulogu u odnosu ličnosti i stavova
4. Iako značajne, korelacije dimenzija ličnosti i stavova su niske do umerene.

Iako je ova analiza zasnovana na svega 22 studije, te više predstavlja ilustraciju nego detaljan pregled studija odnosa petofaktorskog modela ličnosti i stavova, njeni ishodi su slični zaključcima koji su ishodili iz jedne metaanalitičke studije odnosa stavova i ličnosti, objavljene 2008. godine (Sibley & Duckitt, 2008). Ova metaanalitička studija realizovana je na uzorku od 71 studije odnosa stavova i ličnosti definisane na osnovu modela pet faktora, realizovanih u periodu od 1990. do 2007, sa ciljem ispitivanja odnosa između Pet velikih dimenzija ličnosti i stavova, definisanih kroz opštu sklonost predrasudama (Generalized prejudice), desni autoritarizam i orijentisanost na socijalnu dominaciju (SDO). Studija je pokazala presudan značaj Otvorenosti i Saradljivosti (pa i Savesnosti), pri čemu je Otvorenost dominantno bila (negativno) povezana sa Desnim autoritarizmom ($r=-.36$), s kojom je sistematski povezana i povišena Savesnost ($r=.15$), dok je SDO povezana sa Saradljivošću ($r=-.29$) i nešto slabije sa Otvorenošću ($r=-.16$). I Saradljivost ($r=-.22$) i Otvorenost ($r=-.30$) su negativno povezane sa Generalizovanim predrasudama. Iako su efekti Otvorenosti i Saradljivosti robustni i konzistentni kroz uzorak (a isti je i nalaz koji sledi iz pregleda izloženog u Tabeli 4.), mora se zapaziti da su sve korelacije slabe. Rezultati ukazuju i na mogućnost da su relacije Otvorenosti i Saradljivosti, s jedne strane i Predrasuda s druge posredovani Autoritarizmom i SDO.

Tabela 4. Odnos bazičnih dimenzija ličnosti iz petofaktorskog modela i stavova

Referenca	Stav	N	E	O	A	C
Riemann et al., 1993	Konzervativizam			-.57		
Trapnell, 1994	Konzervativizam			-.18		
	Autoritarnost			-.29		
Van Hiel and Mervielde, 1996	Konzervativizam			-.42		
Peterson et al., 1997	Autoritarnost			-.33		
Kossowska, 1999*	Konzervativizam			-.22 (-.41)		.30 (.31)
Van Hiel, Kossowska and Mervielde, 2000	Konzervativizam			-.47		
Milaš i Žakić-Milaš, 2001	Religioznost			-.18		.27
	Kosmopolitizam				.15	
	Polne slobode				-.15	-.26
	Modernizam				-.17	
	Ekonomski radikalizam					
Strauss, Connerley and Ammermann, 2003	Stav prema različitosti			.17	.40	
Ekehammar and Akrami, 2003	Generalizovane predrasude			-.45	-.45	

Referenca	Stav	N	E	O	A	C
Ekehammar, Akrami, Gylje and Zakrisson, 2004	Autoritarnost	-.18	.15	-.28		.25
	Orijentacija na socijalnu dominaciju (SDO)				-.25	
	Generalizovane predrasude	-.14		-.16	-.20	
Van Hiel, Mervielde and De Fruyt, 2004	Konzervativizam			-.25	-.21	
	Konzervativizam - samopozicioniranje			-.27		
	Autoritarnost			-.42		
	Konzervativizam - Preferencija političke stranke			-.21	-.20	.20
Akrami and Ekehammar, 2006	Autoritarnost			-.49		
	SDO			-.35	-.46	
Van Hiel, Cornelis and Roets, 2007	Autoritarnost			-.50		.27
	SDO			-.29	-.35	
Ekehammar and Akrami, 2007	Generalizovane predrasude			-.49	-.49	
Saroglou & Muñoz- García, 2008	Religioznost	.15			.19	.19
Colémont, Van Hiel & Cornelis, 2011	Autoritarnost	.15		-.53		.23
	SDO			-.34	-.32	
Perry & Sibley, 2012**	Autoritarnost			-.18 (-.32)		
	SDO			-.26	-.44 (-.39)	
Swami, Nader et al.,2012	Restrikcija građanskih sloboda		-.12	-.35	-.29	.19
	Autoritarnost		-.11	-.40	-.24	.19
Cohrs, Kämpfe-Hargrave & Riemann, 2012***	Autoritarnost			-.41(-.22)		
	SDO		-.01(-.25)	-.16(-.20)		-.17(-.40)
	Generalizovane predrasude			-.40(-.26)		-.07(-.36)
Corr et al., 2013	Autoritarnost		.26	-.31	-.32	.41
	SDO		.22		-.46	

Napomena: U tabeli su, zbog preglednosti, prikazani samo koeficijenti korelacije značajni na nivou .05 ili manje; potpuni podaci mogu se dobiti uvidom u navedene reference.

* Studija realizovana na uzorcima ispitanika iz Poljske i Belgije – u zagradi su prikazane korelacije na uzorku iz Belgije; ** U studiji su ispitivane povezanosti ličnosti i stavova u dve vremenske tačke; u zagradi su prikazani značajni koeficijenti korelacija u drugij vremenskoj tački. *** U studiji su ispitivane samoprocene i procene od strane drugog - u zagradi su prikazane korelacije stavova i ličnosti na bazi procene od strane drugog.

U jednoj novijoj metaanalizi (Sibley, Osborne & Duckitt, 2012) ispitivan je odnos crta ličnosti definisanih petofaktorskim modelom i dimenzije konzervativizam-liberalizam, izražene putem samoprocene na jednoajtemskoj meri političke orijentacije. Na osnovu analize 73 studije, utvrđeno je da politički konzervativizam korelira značajno ali nisko sa Otvorenošću za iskustva ($r=-.18$) i Savesnošću ($r=.10$). Pokazano je i da je odnos ovih crta ličnosti i konzervativizma posredovan pogledom na svet koji je baziran na percepciji pretnje i netoleranciji na neizvesnost.

Petofaktorski model ličnosti je, dakle, omogućio da se steknu sistematska znanja o odnosima ličnosti i stavova, pokazavši, pre svega, da nisu sve crte ličnosti povezane sa socijalnim stavovima, već da ulogu u razumevanju bazičnih socijalnih stavova imaju pre svega Otvorenost, Saradljivost i Savesnost. Međutim, novije leksičke studije strukture bazičnih crta ličnosti pokazuju da se prostor ličnosti ne može sa izvesnošću svesti na pet širokih crta definisanih ovim modelom (Saucier, 2009), već da se mora postulirati još jedna široka crta ličnosti, od potencijalnog značaja i za razumevanje bazičnih socijalnih stavova, a to je crta Poštenja-Skromnosti (Ashton & Lee, 2007).

4.1. HEXACO crte ličnosti i socijalni stavovi

Novije leksičke studije ličnosti realizovane na velikom broju jezika pokazala su da se prostor bazičnih crta ličnosti optimalnije može opisati šestofaktorskom u odnosu na petofaktorsku strukturu (Ashton, Lee, Perugini, Szarota, de Vries, Di Blas, Boies, & De Raad, 2004). Za sada najoptimalniji model šestofaktorske strukture ličnosti je HEXACO model (Ashton & Lee, 2007). Slično petofaktorskom modelu ličnosti, i HEXACO model sadrži pet osnovnih dimenzija: Emocionalnost, Ekstraverziju, Saradljivost, Savesnost i Otvorenost, s tim što im je pridružen i šesti faktor Poštenja-skromnosti. Važno je naglasiti da su, u stvari, samo crte Ekstraverzije, Savesnosti i Otvorenosti iz ovog modela komplementarne crtama istih naziva iz petofaktorskog modela ličnosti. Dve crte petofaktorskog modela, Neuroticizam i Saradljivost, su pretrpele izvesne promene. Pre svega, Sadržaj crte Neuroticizma se samo delimično preklapa sa sadržajem Emocionalnosti iz HEXACO modela - u novoj crti nema indikatora impulsivnosti, hostilnosti i depresivnosti, već se ona pre svega bazira na doživljajima anksioznosti, straha i emocija koje nastaju u socijalnim interakcijama - sentimentalnosti, empatije i vezanosti za druge osobe, koje su sa Saradljivosti iz petofaktorskog modela prešle u Emocionalnost, dok su indikatori iritabilnosti i hostilnosti iz Neuroticizma prešle na negativan pol Saradljivosti (Lee & Ashton, 2004; de Vries, Lee, & Ashton, 2008). Indikatori impulsivnosti iz Neuroticizma su prešli na negativan pol dimenzije Savesnosti, a pored toga, Emocionalnost ne sadrži ni indikatore depresivnosti, koje je sadržao Neuroticizam.

Međutim, glavna razlika između ova dva modela je, kao što je navedeno, dodatna, šesta crta, koja upotpunjuje opis strukture bazičnih crta ličnosti - crta

Poštenja-Skromnosti, koju opisuju osobine poput iskrenosti, osećaja za fer igru, skromnosti, nasuprot prevrtljivosti, licemernosti, uobraženosti i pohlepe, težnjom za socijalnim statusom (treba napomenuti da su ovi indikatori u petofaktorskom modelu ličnosti obuhvaćeni domenom Saradljivosti, iz kojeg se praktično izdvojio faktor Poštenja-Skromnosti). Sudeći po deskriptorima ove dimenzije, ona je odgovorna za moralno relevantno, prosocijalno ponašanje, koje uopšteno može biti opisano kao recipročni altruizam (Ashton, & Lee, 2007). Stoga deluje opravdano pretpostavka da ova dimenzija može biti jedna od krucijalnih za razumevanje bazičnih socijalnih stavova i ideoloških dimenzija, pre svega onih koje su vezane za grupnu jednakost/nejednakost, te se stoga može očekivati da ova dimenzija (na svom negativnom polu) bude jedan od sržnih ličnosnih korelata socijalnih stavova poput orijentacije na socijalnu dominaciju, ili ekonomskog konzervativizma (Leone, Desdimoni & Chirumbolo, 2012).

Na žalost, nema puno istraživanja odnosa HEXACO crta ličnosti i socijalnih stavova, pa se i ne mogu za sada donositi neki opštiji zaključci o njihovim relacijama. Ipak, pregledom postojeće literature (Tabela 5.), mogu se uočiti neki trendovi.

Pre svega, kao i u slučaju petofaktorskog modela, najviše su istraživani odnosi HEXACO crta ličnosti i autoritarnosti, orijentacije na društvenu dominaciju i političkog konzervativizma – pored njih, postoje i istraživanja odnosa sa liberalnim stavovima, humanističko-egalitarističkim stavovima i religioznošću. Kao i u slučaju crta iz petofaktorskog modela, niska Otvorenost je glavna karakteristika kada su u pitanju odnosi HEXACO crta ličnosti i stavova, a pored nje i Saradljivost ima značajnu ulogu. Ono što čini suštinsku razliku između ova dva modela kada je u pitanju odnos sa socijalnim stavovima je dominantna uloga faktora Poštenja-Skromnosti. Ostale crte, Emocionalnost, Ekstraverzija i Savesnost, praktično imaju zanemarljivu ulogu.

S obzirom na to da postoji veći broj radova, može se jasnije govoriti o trendovima povezanosti HEXACO crta ličnosti i pojedinačnih socijalnih stavova. Tako, autoritarnost je dominantno povezana sa niskom Otvorenošću (-.20 do -.50), a orijentacija na socijalnu dominaciju sa negativnim polom crte Poštenje-Skromnost (-.20 do -.50), koju prati povezanost sa niskom Otvorenošću (-.10 do -.40). Konzervativizam je dominantno povezan sa niskom Otvorenošću (-.20 do -.40), zatim Nepoštenjem (-.20 do -.30) te antagonizmom (niskom Saradljivošću, -.10 do -.20). U slučaju ostala tri socijalna stava za koja postoje dostupni podaci (religioznost, liberalizmi humanizam/egalitarizam), s mnogo manjom sigurnošću se može govoriti o trendovima njihovog odnosa sa HEXACO crtama ličnosti. Ipak, ono što je evidentno je pozitivan doprinos Poštenja-Skromnosti u sva tri slučaja. U slučaju Humanizma/Egalitarizma ipak dominantniju ulogu imaju Emocionalnost i Impulsivnost, a registrovan je i efekat Ekstraverzije i Saradljivosti. U slučaju Religioznosti značajna je i povezanost sa Ekstraverzijom, Saradljivošću, Savesnošću, ali i niskom Otvorenošću.

Tabela 5. Odnos bazičnih dimenzija ličnosti iz HEXACO modela i stavova

Stav	Referenca	H	E	X	A	C	O
Autoritarnost	Sibley, Harding, Perry, Asbrock & Duckitt, 2010	.20	.10		.15		-.26
	Lee, Ashton, Kanada						-.25
	Ogunfowora, Koreja						-.22
	Bourdage & Shin, SAD						-.51
	2010*						
	Leone, Chirumbolo & Desdimoni, 2012	-.45	-.23	.17	-.18		-.15
	Leone, Desdimoni & Chirumbolo, 2012				.18		-.33
Orijentacija na socijalnu dominaciju	Desdimoni & Leone, 2014**	(-.21)					-.18(-.36)
	Silvia, Nusbaum & Beaty, 2014			.27			-.34
	Sibley, Harding, Perry, Asbrock & Duckitt, 2010	-.24	-.22	-.10		-.14	-.14
	Lee, Ashton, Kanada	-.48	-.20		-.14		-.19
	Ogunfowora, Koreja	-.38			-.21		
	Bourdage & Shin, SAD	-.30			-.23		-.19
	2010*						
	Leone, Chirumbolo & Desdimoni, 2012	-.22					-.40
	Leone, Desdimoni & Chirumbolo, 2012	-.33	-.16	-.14		-.19	-.27
	Desdimoni & Leone, 2014**	.30(.40)					(-.19)
Konzervativizam	Ho, Sidanius, Kteily, Sheehy-Skeffington, Prato, Henkel, Foels & Stewart, 2015	-.31	-.18		-.11		-.29
	Chirumbolo & Leone, 2010	-.17			-.11	.23	-.21
	Zettler & Hilbig, 2010	-.27			-.21		-.40
	Zettler, Hilbig & Haubrich, 2011	-.20	-.14		-.15		-.16
Liberalizam	Silvia, Nusbaum & Beaty, 2014			.27			-.34
	Kajonius & Daderman, 2014	.36					
Religioznost	Aghababaei, Wasserman & Nannini, 2014	.29		.23	.31	.19	
	Silvia, Nusbaum & Beaty, 2014	.34		.26			-.22
Humanizam / Egalitarizam	Silvia, Nusbaum & Beaty, 2014	.13	.38	.16	.17	-.21	

Napomene: * Studija je realizovana na tri uzorka iz različitih zemalja, svi podaci su prikazani u tabeli. ** u studiji su ispitivani odnosi socijalnih stavova odvojeno za aspekte Poštenja i Skromnosti, te Otvorenosti za kulturne sadržaje i Otvorenosti kao radoznalosti; u zagradama su prikazane korelacije sa Skromnošću i Radoznalošću. Prikazane su samo korelacije značajne na nivou .05 ili manje.

S obzirom da su istraživanja odnosa HEXACO crta ličnosti i socijalnih stavova praktično tek u povoju (u psihologiji ličnosti je model Velikih pet dominantna paradigma), a da HEXACO model omogućava dodatne važne informacije, pre svega u pogledu doprinosa crte Poštenja-Skromnosti, bilo bi posebno važno dati dodatni doprinos istraživanju odnosa HEXACO crta ličnosti i socijalnih stavova.

4.2. Dezintegracija i socijalni stavovi

Psihički fenomeni koji indikuju poremećaje funkcionisanja psihičkog sistema čoveka, uključujući mentalne bolesti, imaju dugu tradiciju izučavanja u psihologiji, pre svega kliničkoj. Međutim, polazeći od pretpostavke da se ovi fenomeni tiču samo malog broja pojedinaca i da se ne tiču funkcionisanja svih ljudi, kao što je to slučaj sa bazičnim crtama ličnosti, oni ujedno sve do skora nisu ni dovođeni u vezu sa drugim konstruktima koji se tiču opšteg ljudskog funkcionisanja, uključujući i socijalne stavove. Međutim, poslednjih godina sve je više istraživanja koja pokazuju da su fenomeni slični psihotičnim, odnosno, šizotipalni fenomeni, prisutni i u generalnoj populaciji, odnosno, da ih poseduju u određenoj meri svi pojedinci, s tim što samo mali broj njih razvija punu kliničku sliku (van Os, Linscott, Myin-Germeys, Delespaul, & Krabbendam, 2009), te šizotipija počinje da pretenduje na status bazične crte ličnosti. U prilog tome idu i nalazi da je šizotipija kontinualna varijabla (Hanssen, Krabbendam, Vollema, Delespaul, & van Os, 2006), da se distribuira normalno u populaciji (Međedović, 2014), te da se ne može svesti na bazične crte ličnosti, bilo da se radi o petofaktorskom (Knežević, Lazarević, Bošnjak, Purić, Petrović, Teovanović, Opačić & Bodroža, 2016) ili HEXACO modelu (Međedović, 2014).

Jedan od skorijih, teorijski i empirijski dobro utemeljenih modela šizotipije operacionalizuje je kao široku, multidimenzionalnu, hijerarhijski organizovanu dispoziciju, odnosno, kao bazičnu crtu ličnosti pod nazivom Dezintegracija (Knežević, Savić, Kutlešić & Opačić, 2005). Model je nastao na bazi rekonceptualizacije Ajzenkove dimenzije Psihoticizma, i izveden je na osnovu faktorske analize 26 skala koje mere psihotična i šizotipalna iskustva. Dezintegracija obuhvata deset modaliteta i to su sledeće uže crte: Generalna Egzekutivna Disfunkcija (disregulacija pažnje, planiranja, memorije, emocionalnih reakcija, itd.), Perceptualne Distorzije (depersonalizacija i derealizacija), Povišena Svesnost (sinestezija, responzivnost na estetske stimuluse), Depresivnost (izraženost osećanja tuge, usamljenosti, samosažaljenja, itd.), Paranoja (sumnjičavost, nepoverenje, paranoidna ozlojeđenost, ideje proganjanja i doživljaj zavere), Manija (povišeno raspoloženje, visok stepen aktiviteta, ekstremni optimizam, itd.), Socijalna Anhedonija (stidljivost, preferencija ka samoći, nedostatak potrebe za sklapanjem prijateljstva),

Zaravnjeni Afekat (emocionalna indiferentnost, utrnulost, afektivna površnost), Somatoformna Disregulacija (senzorne i motorne konverzije, doživljaj menjanja unutrašnjih organa, neosetljivost na bol i osećaj utrnulosti tela) i Magijsko Mišljenje (verovanje u telepatiju, nelogično mišljenje, sujeverje, itd).

Veoma je malo istraživanja u kojima se dovode u vezu socijalni stavovi i Dezintegracija ili druge mere šizotipije. Najviše je onih u kojima je ispitivan odnos šizotipije i religioznosti te spiritualnosti, međutim, nalazi ovih istraživanja nisu jednoznačni. Tako su, na primer, Maltbi i saradnici (Maltby, Garner, Lewis & Day, 2000) našli da različiti indikatori šizotipije koreliraju oko .30 sa ekstrinzičkom, dok izostaje povezanost sa intrinzičkom religioznošću; u jednom drugom istraživanju, nađene su korelacije od .30 do .40 sa ekstrinzičkom religioznošću i religioznim iskustvima, dok je opet izostala povezanost sa intrinzičkom religioznošću (Maltby & Day, 2002). U nešto skorijim istraživanjima nađeno je, međutim, da šizotipija korelira oko .30 sa New Age orijentacijom, te različitim indikatorima spiritualnosti, ali ne i sa religioznošću (Farias, Claridge & Lalljee, 2005; Unterrainer, Huber, Sorgo, Collicutt & Fink, 2011).

U poslednje vreme istraživane su relacije i sa drugim socijalno-psihološkim konstruktima, poput militantno-ekstremističkih uverenja (Stankov, Saucier & Knežević, 2010; Petrović & Međedović, 2012), pri čemu je pokazano da je Dezintegracija snažan prediktor sva tri aspekta militantnog ekstremizma (Apoloije nasilja, Zlog sveta i Svetog cilja). Neki noviji podaci pokazuju da Dezintegracija ima inkrementalni doprinos u predviđanju autoritarnosti i predrasuda prema manjinama u odnosu na petofaktorski model ličnosti (Knežević & Keller, 2015).

Generalno, može se reći da se o mogućem doprinosu dezintegracije razumevanju bazičnih socijalnih stavova zna veoma malo, ali da se radi o crti koja ima veliki potencijal za objašnjenje različitih socijalnih stavova.

4.3. Ličnost i leksički socijalni stavovi

U svega nekoliko studija ispitivani su odnosi leksičkih socijalnih stavova i bazičnih crta ličnosti, pre svega onih definisanih petofaktorskim modelom, mada ima i par onih u kojima je referisano na šestofaktorski model ličnosti. Pregled ovih studija i osnovnih nalaza o povezanosti leksičkih socijalnih stavova i bazičnih dimenzija ličnosti dat je u Tabeli 6.

Kao što se može videti, i u slučaju leksičkih socijalnih stavova, dominantnu ulogu imaju Otvorenost za iskustva, zatim Saradljivost i Savesnost, a nije zanemarljiva ni uloga Emocionalnosti, pa ni Ekstraverzije. U slučaju šestofaktorskog modela ličnosti, detektovane su značajne povezanosti sa dimenzijom Poštenja-Skromnosti.

Tabela 6. Odnos bazičnih dimenzija ličnosti i leksičkih socijalnih stavova

Stav	Referenca	H	E	X	A	C	O
α	Saucier, 2000*	/			.20		-.27
	Krauss, 2006: Rumunija*	/			.38	.21	.15
	Krauss, 2006: SAD*	/			.23	.24	.14
	Saucier, 2008*	/				.04	-.15
	Saucier, 2013: 1998*	/	-.13				-.13
	Saucier, 2013: 2008*	/					
	Saucier, 2008**	.14	.18				-.20
β	Saucier, 2000*	/	-.16		-.19		-.29
	Krauss, 2006: Rumunija*	/	-.16	-.20	-.42		-.53
	Krauss, 2006: SAD*	/	-.21		-.29		-.41
	Saucier, 2008*	/			-.14		-.11
	Saucier, 2013: 1998*	/		-.10	-.15		-.22
	Saucier, 2013: 2008*	/	-.17	-.14	-.25		-.23
	Saucier, 2008**	-.16					
	Međedović & Petrović, 2013**	-.12			-.18		
γ	Saucier, 2000*	/			.17	.16	.28
	Krauss, 2006: Rumunija*	/		.12	.51	.26	.31
	Krauss, 2006: SAD*	/		.15	.53	.23	.36
	Saucier, 2008*	/	.20		.22	.22	
	Saucier, 2013: 1998*	/			.15	.17	
	Saucier, 2013: 2008*	/	.11		.20	.19	
	Saucier, 2008**	.24		.14	.20	.27	
	Međedović & Petrović, 2013** ^a					.21	
δ	Saucier, 2000*	/					.32
	Krauss, 2006: Rumunija*	/	-.25				
	Krauss, 2006: SAD*	/	-.23				
	Saucier, 2008*	/				-.13	
	Saucier, 2013: 1998*	/			.15	-.15	
	Saucier, 2013: 2008*	/	-.13			-.12	
	Saucier, 2008**		.11			-.14	
ϵ	Saucier, 2013: 1998*	/		-.11	.19		
	Saucier, 2013: 2008*	/			-.14		.12

Značenje skraćenica u tabeli: α – Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β – Sebični interesi; γ – Liberalizam, δ – Subjektivna spiritualnost, ϵ – Egalitarizam; H – Poštenje-Skromnost, E – Emocionalna stabilnost u slučaju petofaktorskog ili Emocionalnost u slučaju šestofaktorskog modela ličnosti, X – Ekstraverzija, A – Saradljivost, C – Savesnost, O – Otvorenost.

Napomene: * studije u kojima je korišćen petofaktorski model ličnosti; ** studije u kojima je korišćen šestofaktorski model ličnosti. ^a – Podaci se odnose na faktor Nacionalne privrženosti iz revidiranog Sosijeovog modela (Petrović & Međedović, 2011). Prikazane su samo korelacije značajne na nivou .05 ili manje.

Faktor Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta (α) dominantno je povezan sa negativnim polom dimenzije Otvorenosti, a nezanemarljivu ulogu imaju i Saradljivost i Savesnost, kao i Poštenje-Skromnost, na svojim pozitivnim polovima. Sebični interesi (β) takođe su povezani negativno sa Otvorenošću, al i sa Antagonizmom, Nepoštenjem, Emocionalnošću i Introverzijom. Liberalizam (γ) je u vezi, pre svega, sa Saradljivošću i Savesnošću, a detektovane su pozitivne korelacije i sa Otvorenošću za iskustva, Ekstraverzijom i Poštenjem-Skromnošću. Subjektivna spiritualnost (δ) je povezana sa Emocionalnošću i niskom Savesnošću, dok kod Egalitarizma (ϵ) postoji malo podataka, koji uz to nisu jednoznačni.

4.4. Crte ličnosti kao determinante socijalnih stavova

Kao što je do sada pokazano, odnos stavova i ličnosti prilično je kompleksan. Postoje različiti modeli koji objašnjavaju njihov odnos, počev od onih najranijih, koji stavove tretiraju neodvojivo od ličnosti, do nekih novijih modela, koji postuliraju da se ličnost i stavovi razvijaju nezavisno jedni od drugih (npr. Verhulst, Eaves & Hatemi, 2012; Hatemi & Verhulst, 2015). Jedan od najčešćih i empirijski najvalidiranih modela koji se može sresti u literaturi tretira odnos crta ličnosti i stavova kao kauzalan, odnosno, crte ličnosti kao determinante socijalnih stavova (videti, npr. Ekehammar, Akrami, Gylje, & Zakrisson, 2004; Perry & Sibley, 2012).

S obzirom da su paralelno sa ekspanzijom leksičkih modela ličnosti, pre svega modela Velikih pet ali kasnije i HEXACO modela, u ekspanziji bili i konstrukti desničarske autoritarnosti koji je otprilike kad je postuliran model Velikih pet (Digman, 1990) dobio svoju prvu održivu upitničku operacionalizaciju (Altemeyer, 1981, 1996), i orijentacije na socijalnu dominaciju (stava/dimenzije ličnosti koja je postulirana početkom 1990-tih: Prato et al., 1994), najčešće se u literaturi sreću modeli predikcije ova dva stava crtama ličnosti.

Kada su u pitanju crte iz modela Velikih pet, rezultati su mahom konzistentni: niska Otvorenost za iskustvo i sniženi Neuroticizam determinišu Desnu autoritarnost, dok niska Saradljivost determinišu orijentaciju na socijalnu dominaciju (npr. Akrami & Ekehammar, 2006; Van Hiel, Cornelis & Roets, 2007; Dallago, Mirisola & Roccato, 2012; Perry & Sibley, 2012). Poslednji navedeni autori (Perry & Sibley, 2012) su i pokazali, kroz svoju longitudinalnu studiju, da su ličnost i stavovi kauzalno povezani, a da pravac uticaja ide iz crta ličnosti ka stavovima, a ne i obrnuto.

Podaci pokazuju i da socijalni stavovi posreduju odnos između dimenzija ličnosti i drugih socijalnih fenomena, poput opšte sklonosti predrasudama. Ikhammar i saradnici (Ekehammar et al., 2004) su testirali nekoliko različitih modela odnosa između velikih pet crta ličnosti, autoritarnosti, orijentacije na socijalnu dominaciju i opšte sklonosti predrasudama. Utvrdili su da ličnost nije direktno

povezana sa opštom sklonošću predrasudama, ali takođe i da najbolju podesnost ima medijacioni model u kojem autoritarnost i socijalna dominacija posreduju odnos ličnosti i opštih predrasuda. Opšta sklonost predrasudama pod uticajem je Otvorenosti, Ekstraverzije i Savesnosti, preko autoritarnosti, dok je efekat niske Saradljivosti posredovan orijentacijom na socijalnu dominaciju. Slični rezultati dobijeni su i u drugim studijama (npr. Duriez & Soenens, 2006).

Istraživanja su pokazala da, pored dimenzionalnog, i tipološki pristup ličnosti doprinosi razumevanju socijalnih stavova; Rot i Kolani (Roth i Collani, 2007) su detektovali pet tipova ličnosti na bazi klaster analize petofaktorskog modela ličnosti i interpretirali ih kao rezervisani, nepoželjni, rezilijentni, nekontrolisan i pouzdani tip, i utvrdili da svih pet doprinose predikciji socijalnih stavova, slično kao i dimenzije ličnosti. Rezultati su pokazali da rezervisani (snižena Otvorenost i Neuroticizam, povišena Savesnost) i nepoželjni (povišen Neuroticizam i snižene sve ostale crte) postižu više skrove na skalama socijalnih stavova: opštoj sklonosti predrasudama, autoritarnosti i orijentacije na socijalnu dominaciju, u odnosu na ostala tri tipa.

Slične relacije se potvrđuju (i otvaraju mogućnost za postavljanje sličnih modela kao u slučaju petofaktorskog modela ličnosti) i kada je u pitanju HEXACO model ličnosti. Tako su, npr. Leone i saradnici (Leone, et al., 2012) ispitivali doprinos HEXACO crta ličnosti objašnjenju desničarske autoritarnosti i orijentacije na socijalnu dominaciju, i našli da je Otvorenost najsnažniji prediktor autoritarnosti (doduše, sa negativnim predznakom), a, pored nje, značajnu ulogu imaju i Nepoštenje, Ekstraverzija, Saradljivost i Savesnost. Poštenje-Skromnost (isto sa negativnim predznakom) uz prateće efekte niske Emocionalnosti i Otvorenosti, determiniše orijentaciju na društvenu dominaciju. Ovi rezultati imaju uporište i u drugim istraživanjima (npr. Sibley, Harding, Perry, Asbrock & Duckitt, 2010; ova studija je pokazala, slično kao i u slučaju petofaktorskog modela, da autoritarnost i socijalna dominacija posreduju odnos ličnosti i predrasuda, s tim što, u skladu sa modelom, izostaje efekat Saradljivosti, a umesto njega na snazi dobija dimenzija Poštenja-Skromnosti na svom negativnom polu). Poštenje-Skromnost na svom negativnom polu, pored niske otvorenosti, ima i supstantivni doprinos u predikciji konzervativne (desničarske) ideološke orijentacije (Lee, Ashton, Pozzebon, Visser, Bourdage, & Ogunfowora, 2009; Lee, Ashton, Ogunfowora, Bourdage, & Shin, 2010).

4.5. Završna razmatranja

Prethodno navedene analize odnosa bazičnih socijalnih stavova, i leksičkih i onih klasično definisanih, i bazičnih crta ličnosti iz različitih modela ukazuju na nekoliko važnih zaključaka. Pre svega, socijalni stavovi i crte ličnosti koreliraju nisko do umereno, što ukazuje na to da ovi konstrukti nisu međusobno svodivi, već

su distinktni, iako dele određenu količinu zajedničke varijanse. Drugo, važno je primetiti da ne igraju sve crte ličnosti važnu ulogu kada je u pitanju odnos ličnosti i stavova – Otvorenost, Saradljivost i Savesnost imaju dominantnu ulogu, dok je uloga Neuroticizma odnosno Emocionalnosti i Ekstraverzije praktično zanemarljiva (mada, treba imati u vidu i da, u slučaju leksičkih socijalnih stavova, i ove dve crte ličnosti pokazuju smislene povezanosti sa pojedinim socijalnim stavovima). Treće, u slučaju šestofaktorskog modela ličnosti, evidentan je značajan doprinos dimenzije Poštenja-Skromnosti razumevanju socijalnih stavova, pre svega onih usmerenih na hijerarhijske odnose u društvu, mada još uvek ima malo istraživanja odnosa HEXACO crta ličnosti i socijalnih stavova da bi se mogle praviti neke valjanije generalizacije. Četvrto izgleda da dezintegracija, nezvezano za njen konceptualni status kao crte ličnosti, jeste konstrukt koji može da da veliki doprinos razumevanju različitih socijalnih stavova. I peto, postoji značajna empirijska potpora hipotezi o kauzalnoj povezanosti ličnosti i stavova, pri čemu se crte ličnosti mogu posmatrati kao determinante socijalnih stavova.

Kako postoji tek skroman broj istraživanja ličnosti i leksičkih socijalnih stavova, nameće se potreba za ispitivanjem odnosa leksičkih socijalnih stavova koji su predmet ovog istraživanja i HEXACO crta ličnosti i Dezintegracije, o kojima se zna veoma malo, kako bi se povećao fondus znanja o odnosima socijalnih stavova i ovih dimenzija ličnosti.

5. Nomološka mreža bazičnih socijalnih stavova

Kako bi se obuhvatnije i preciznije razumela priroda leksičkih bazičnih socijalnih stavova, od važnosti je sagledati ih u kontekstu drugih relevantnih (socijalno)psiholoških konstrukata, tj. ispitati nomološku mrežu bazičnih leksičkih socijalnih stavova. Time ne samo da će se razumeti njihov specifični položaj u odnosu na mrežu drugih konstrukata, nego će se dodatno ispitati konvergentna i divergentna validnost leksičkih socijalnih stavova. Pored ličnosti, akcenat će se staviti na osnovne ljudske vrednosti (Schwartz, 2003), zbog njihove važnosti kao vodećih principa organizacije ljudskog funkcionisanja – iz istog razloga, samo u domenu moralnosti, biće ispitani i odnosi sa moralnim osnovama (Graham, Nosek, Haidt, Iyer, Koleva, & Ditto, 2011). Imajući u vidu da je srpsko društvo postkonfliktno društvo, sa još uvek nerešenim pitanjima odnosa sa Kosovom i još uvek tinjajućim sukobom sa kosovskim Albancima, ispitaće se i odnosi sa dva konstrukta od važnosti za razumevanje ljudskog funkcionisanja u (post)konfliktnim okolnostima - jednog koji je od neposredne važnosti za razumevanje eskalacije i održavanja konflikta – konfliktong etosa (Bar-Tal, Sharvit, Halperin, & Zafra, 2012), i drugog koji nije od neposredne važnosti za razumevanje konflikata, ali jeste za razumevanje ideološki motivisanog nasilja – militantnog ekstremizma (Stankov, Saucier and Knežević, 2010).

5.1. Vrednosti i socijalni stavovi

Vrednosti predstavljaju jedan od sržnih socijalno-psiholoških konstrukata, posebno iz razloga što postoji ogromna empirijska potvrda njihove relevantnosti za razumevanje socijalnog ponašanja ljudi, kako na individualnom tako i na grupnom, čak kulturalnom ili socijetalnom nivou. Pored toga što su značajni prediktori socijalnog ponašanja, one poseduju i kros-kulturnu stabilnost, što ih čini pogodnim za uključivanje i u velika međunarodna, kros-kulturna istraživanja, poput European Social Survey (Bilsky, Janik, & Schwartz, 2011).

Većina istraživača vrednosti danas se slaže da se vrednostima mogu pripisati atributi relativne trajnosti i kros-situacione stabilnosti, kao i složenosti i hijerarhijske uređenosti; zatim, da predstavljaju željena stanja, da su usmerene na apstraktne, željene ciljeve, da determinišu ljudsko ponašanje, te da variraju u stepenu važnosti kao vodećih principa u određenju ljudskog ponašanja. Druge značajne karakteristike koje autori navode su da su vrednosti, uprkos svojoj otpornosti

na promene, ipak osetljive na kulturalne uticaje, te da se transgeneracijski i intergeneracijski prenose (Pakizeh, Gebauer, & Maio, 2007). Vrednosti, generalno, predstavljaju kriterijume koje ljudi koriste da bi evaluirali i svoje i ponašanje drugih, kao i različite, pre svega socijalne pojave i događaje.

Ipak, može se reći da se većina autora naslanja na određenja vrednosti koja su dali, na prvom mestu, Rokič (Rokeach, 1973), pa zatim i Švarc (Schwartz & Bilsky, 1990; Schwartz, 1992). U poslednjih 20-ak godina, najšire prihvaćen model vrednosti, pa samim tim, i određenje vrednosti, je upravo Švarcov, a prema njemu, vrednosti su željeni, transsituacioni ciljevi koji variraju u svojoj važnosti kao vodećih principa ljudskih života (Schwartz, 1992).

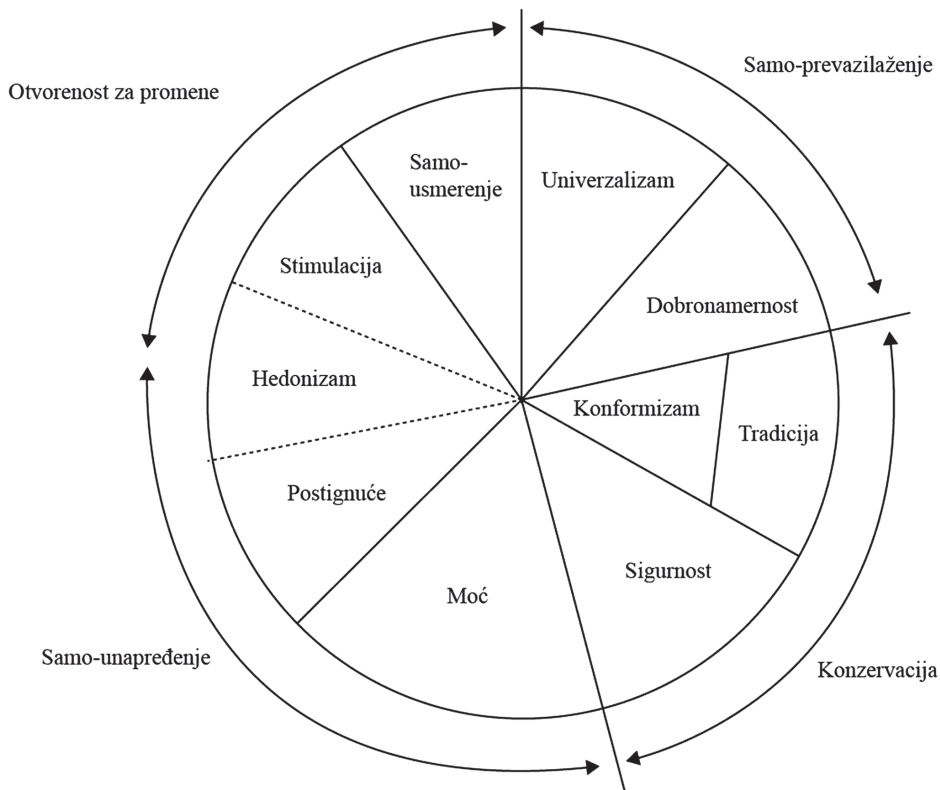
Švarcov model vrednosti (Schwartz & Bilsky, 1990; Schwartz, 1992, Schwartz & Boehnke, 2004) predstavlja najkomprehenzivniji, empirijski najvalidiraniji i kros-kulturalno jedan od najstabilnijih sistema vrednosti i danas je verovatno najviše upotrebljavan model, posebno u okviru ispitivanja individualnih i kros-kulturalnih razlika u vrednostima. U osnovi ovog modela stoji pretpostavka da vrednosti reprezentuju tri univerzalne potrebe svake jedinice: individualne biološke potrebe, interpresonalne i sociokulturne.

Ova tri univerzalna zahteva, pojedinačno ili u kombinaciji, osnova su za formiranje seta od 10 različitih motivacionih ciljeva, koji se izražavaju kroz sistem vrednosti: Samousmerenost, Moć, Univerzalizam, Postignuće, Sigurnost, Stimulacija, Konformizam, Tradicija, Hedonizam i Benevolentnost. Samousmerenost naglašava važnost kreativnosti, slobode i nezavisnosti; Moć se odnosi na postularanje važnosti autoriteta i socijalnog uticaja; Univerzalizam obuhvata vrednosti poput širokumnosti, socijalne pravde, jednakosti i mira u svetu; Postignuće naglašava važnost ambicioznosti, uspeha, uticajnosti, dok se Sigurnost tiče socijalnog reda, smisla za pripadanjem, porodične i nacionalne bezbednosti. Stimulacija se odnosi na vrednovanje različitosti i traženja uzbuđenja, Konformizam poslušnosti i samodiscipline, a Tradicija na vrednovanje poštovanja tradicije, skromnosti, i sl. Hedonizam odražava vrednovanje postizanja zadovoljstva i uživanja u životu, a Benevolentnost lojalnost, poštenje, opraštanje i odgovornost prema drugima. Individualne razlike u značaju pojedinih vrednosti iskazuju se za svaku osobu kao jedinstvena kombinacija biološkog nasleđa, socijalnog iskustva i kulturnih definicija poželjnog, te vrednosti predstavljaju mehanizme kojima se prevladavaju ovi univerzalni zahtevi (Roccas, Sagiv, Schwartz & Knafo, 2002).

Ovih 10 vrednosti organizovane su u cirkularnu dinamičku strukturu odnosa između vrednosti, koja odražava kompatibilnost ili suprotstavljenost između vrednosti (Dijagram 1.); vrednosti koje odražavaju iste ili slične motivacione ciljeve se graniče, i korelacije između njih su pozitivne, dok su vrednosti koje odražavaju nekompatibilne motivacione ciljeve na opozitnim polovima, i koreliraju nisko, ili čak i negativno. Na primer, Benevolentnost i Univerzalizam se nalaze jedno pored drugog jer reprezentuju koordiniranu socijalnu interakciju, dok

je, na primer, Postignuće opozitno Benevolentnosti jer reprezentuje ličnu dobrobit pre nego podelu dobrobiti s drugima.

Na osnovu ovih pretpostavki (i empirijskih nalaza) o međusobnim odnosima vrednosti, ispitana je međuvrednosna struktura, i utvrđeno je da se osnovnih 10 vrednosnih domena mogu grupisati u po jedan pol dvaju velikih bipolarnih dimenzija: Samounapređenja, koja obuhvata Moć, Postignuće i Hedonizam, nasuprot Samoprevazilaženju, koje obuhvata Dobronamernost i Univerzalizam, te Konzervacija (koja obuhvata Konformizam, Sigurnost i Tradiciju) nasuprot Otvorenosti za promene (koja obuhvata Samousmerenje i Stimulaciju).

*Dijagram 1. Švarcov model vrednosti
(prema: Bilsky & Schwartz, 1994)*

Od velikog značaja je što je Švarcov model, kao i njegove različite operacionalizacije, dobio značajnu kros-kulturnu verifikaciju, i što, praktično, danas služi kao referentni okvir za ispitivanje konstruktne validnosti različitih psiholoških konstrukata, pre svega onih od značaja za razumevanje socijalnog ponašanja ljudi.

Kada su u pitanju odnosi vrednosti i socijalnih stavova, mora se reći da je malo istraživanja koja su na sistematski način dovodila u vezu ove konstrukte.

Ipak, istraživanja relacija vrednosti i pojedinačnih socijalnih stavova nisu retka, te se neki zaključci mogu izvući. Prema rezultatima jedne skorašnje studije (von Collani & Grumm, 2009), Konzervirajuće vrednosti su u vezi sa konzervativizmom (.20), generalizovanim predrasudama (.28) i autoritarnošću (.41); Otvorenost za promene je negativno povezana sa autoritarnošću (-.25), ali i konzervativizmom (-.17); Samoprevazilaženje ostvaruje sistematske korelacije reda -.40 sa konzervativizmom, generalizovanim predrasudama, orijentacijom na socijalnu dominaciju i autoritarnošću, za razliku od Samounapređenja, koje je sa ovim socijalnim stavovima povezano pozitivno, koeficijentima korelacije oko .20. Jedna metaanalitička studija odnosa vrednosti i religioznosti (Saroglou, Delpierre, & Dernelle, 2004) pokazala je da religioznost ostvaruje supstantivne pozitivne korelacije sa Tradicionalizmom (.45) i Konformizmom (.22), kao i negativne sa Samousmerenošću, Stimulacijom i Hedonizmom, sve reda .30. Sličan obrazac odnosa vrednosti i religioznosti pronađen je i u kasnijim studijama, sa dodatkom pozitivne povezanosti sa Benevolentnošću, s kojom je pozitivno povezana i spiritualnost, uz negativne asocijacije sa Moći i Postignućem (Saroglou & Munoz-Garcia, 2008). Sigurnost, Konformizam i Tradicija su povezane pozitivno sa autoritarnošću, dok su Samousmerenost i Univerzalizam povezane negativno (u svim slučajevima oko .40); s druge strane, sa orijentacijom na socijalnu dominaciju pozitivno (oko .30) koreliraju Moć i Postignuće, a negativno Univerzalizam i Benevolentnost (Cohrs, Moschner, Maes, & Kielmann, 2005; Duriez, Van Hiel, & Kossowska, 2005; Livi, Leone, Falgares, & Lombardo, 2014).

Trenutno se jako malo zna o odnosima leksičkih socijalnih stavova i vrednosti definisanih Švarcovim modelom, jer postoji samo nekoliko istraživanja njihovog međudnosa, a rezultati nisu jednoznačni. U seriji istraživanja odnosa stavova, vrednosti, ličnosti i socijalnih normi, Stankov (Stankov, 2007; Stankov & Lee, 2009; Stankov, Lee & van de Vijver, 2014) je našao da su leksički socijalni stavovi, definisani Sosijeovim četvorofaktorskim modelom (Saucier, 2000), suštinski nezavisni od vrednosti. Međutim, Sosije (Saucier, 2013) izveštava o povezanosti Betaizama (Sebičnih interesa) sa Samounapređenjem (koje obuhvata, kao što je napred navedeno, Moć, Hedonizam i Postignuće) - oni koreliraju, u zavisnosti od metode ekstrakcije Betaizama, od .14 do .33. Takođe, Egalitarizam korelira sa Samoprevazilaženjem – veličina koeficijenata korelacije je oko .40. Alfaizmi (tradicionalni i religiozni izvori autoriteta) ostvaruju visoku povezanost (oko .70) sa Konzervacijom, dok Deltaizmi (Spiritualnost) i Epsilonizmi (Egalitarizam) koreliraju sa Otvorenošću za promene – prvi oko .3. drugi .25-.40. O odnosima leksičkih socijalnih stavova i pojedinačnih vrednosti do sada nije izveštavano, a s obzirom na definisanih 10 vrednosti u Švarcovom modelu, one predstavljaju adekvatan referentni okvir za validaciju leksičkog modela socijalnih stavova koji je predmet ovog rada.

5.2. Moralne osnove i socijalni stavovi

Pitanje moralnosti jedno je od krucijalnih psiholoških pitanja (i ne samo psiholoških), a individualne razlike u moralnosti su veoma važne za razumevanje različitih oblika ljudskog ponašanja. Međutim, iako se empirijski izučava već skoro sto godina (počev od prvih Pijaževih studija ranih 30-tih godina XX veka (Piaget, 1932)), još uvek nema jasnog odgovora na pitanje šta je to moralnost i šta je određuje (Giammarco, 2016). Verovatno najuticajniju teoriju moralnosti, odnosno, moralnog razvoja postavio je Kolberg (Kohlberg, 1958), a ova teorija predstavlja paradigmu u izučavanju moralnog razvoja i danas. Međutim, pre desetak godina grupa autora (Haidt & Joseph, 2004) pitanje moralnosti prebacila je na teren socijalne psihologije upravo na bazi kritike Kolbergove teorije moralnosti, dovodeći u pitanje opravdanost postuliranja brige i pravde kao univerzalnih postulata moralnosti, i spekulisujući da postoje i drugi izvori moralnosti koje klasične teorije, poput Kolbergove, ne obuhvataju. Pored toga, ovi autori smatraju da razumevanje moralnosti kroz postulaciju vrednosti prava, pravde, brige itd. (koje su, po Kolbergu, karakteristične za najviši stupanj moralnog razvoja) sadrži tzv. „liberalna pristrasnost“, odnosno, karakteristično je za osobe leve, liberalne političke orijentacije, i često predstavlja prepreku za razumevanje postupaka, vrednosti i načina doživljavanja onoga što je moralno za osobe koje su na suprotnom, konzervativnom polu ove bazične ideološke dimenzije, tj. predstavlja svojevrsnu „moralnu slepoću levičara“ (Haidt & Graham, 2007).

Teorija moralnih osnova (Moral Foundation Theory; Haidt & Graham, 2007) predložena je kao alternativa Kolbergovoj teoriji, pre svega po tome što njeni autori navode da obuhvata i one osnove moralnosti koje klasične teorije ne obuhvataju – a to su uverenja o tome šta je moralno koje su pronašli kod osoba konzervativne ideološke orijentacije, kao i kod pripadnika nezapadnih društava. Bazirana na sistematskom pregledu evoluciono-psihološke literature i antropoloških studija, teorija moralnih osnova pretpostavlja pet aspekata regulacije moralnosti kojima se mogu opisati razlike u moralnosti između pojedinaca, socijalnih grupa, pa i čitavih kultura (Graham, Nosek, Haidt, Iyer, Koleva, & Ditto, 2011). To su: Briga (Harm/Care), Pravednost (Fairness/Reciprocity), Pripadnost grupi (Ingroup/Loyalty), Poštovanje autoriteta (Authority/Respect) i Čistunstvo (Purity/Sanctity). Prve dve se nazivaju još i „individualizirajućim“, ali i osnovama liberalne moralnosti, dok se preostale tri nazivaju „povezujućim“, ali i osnovama konzervativne moralnosti – pre svega zbog snažne empirijske potvrde da liberali više vrednuju moralne principe bazirane na prve dve moralne osnove, dok povezujuće osnove ne smatraju osnovama moralnosti, a konzervativci vrednuju svih pet, dakle i individualizirajuće i povezujuće moralne osnove (Graham, Haidt & Nosek, 2009). Svaki od ovih pet psihičkih sistema, dakle, proizvodi afektivne reakcije i dovodi do naklonosti ili nenaklonosti, odnosno, prihvatanja ili neprihvatanja različitih pojava u datom društvu (Graham & Heidt, 2012). Samim tim,

postulirane moralne osnove od značaja su za razumevanje socijalnih stavova pojedinaca, uključujući i njihovu ideološku orijentaciju (Koleva et al., 2012).

Povezanost moralnih osnova i ideološke orijentacije (na dimenziji konzervativizam-liberalizam), kao i političkog, pre svega glasačkog ponašanja empirijski je veoma dobro potkrepljena – na primer, vezujuće moralne osnove koreliraju sa konzervativizmom .29, .47 i .47 (Pripadnost grupi, Poštovanje autoriteta i Čistunstvo, redom; Davis, Sibley & Liu, 2014). Međutim, o povezanosti moralnih osnova sa drugim socijalnim stavovima relativno se malo zna jer ima samo nekoliko istraživanja koja su istraživala njihove odnose. Tako, na primer, Grejem i saradnici (Graham et al., 2011) izveštavaju da individualizujuće moralne osnove koreliraju oko -.50 sa orijentacijom ka socijalnoj dominaciji (povezujuće koreliraju .25-.40), tradicionalizmom (povezujuće oko .35, individualizujuće -.37 odnosno -.25 za Brigu i Pravednost), autoritarnošću (povezujuće .56-.7. a Briga i Pravednost -.25 i -.37), religioznošću -.27, 32 i .54 za Pripadnost grupi, Autoritet i Čistunstvo, dok individualizujuće moralne osnove ne ostvaruju značajne korelacije sa religioznošću. Korelacije sličnog intenziteta između pet moralnih osnova i konzervativizma, religioznosti, orijentacije na socijalnu dominaciju i autoritarnosti nađene su i u drugim istraživanjima (Kugler, Jost & Noorbaloochi, 2014; Milojev, Osborne, Greaves, Bulbulia, Wilson, Davies, Liu & Sibley, 2014), koja, međutim, iz ovakvog obrasca odnosa moralnih osnova i socijalnih stavova snažno kritikuju pretpostavku da su „povezujuće“ osnove uopšte osnove moralnosti, navodeći i da dispozicije koje su snažno povezane sa socijalnom dominacijom i autoritarnošću ne mogu biti osnove moralnosti ako se ima u vidu da su „autoritarnost i socijalna dominacija imale značajnu ulogu u najmračnijim momentima ljudske istorije“⁴. Samo u jednom istraživanju ispitivani su, pored ostalog, i odnosi moralnih

⁴ Autor se u svom istraživačkom radu vrlo kritički odnosio prema teoriji moralnih osnova. Da bi smo prikazali konceptualne slabosti ove teorije poslužićemo se jednim ekstremnim primerom: jedan nacistički vojnik koji iz ubeđenja ubija Jevreje u koncentracionom logoru mogao bi po ovoj teoriji biti savršeno moralna osoba; predstavnici ove teorije mogli bi jednostavno reći da se njegovo moralno ponašanje zasniva na vezujućim a ne na individualizirajućim moralnim osnovama (dakle na lojalnosti socijalnoj grupi, autoritetu i moralnom čistunstvu). Odnosno teorija moralnih osnova unosi *neodbranjivi relativizam* u izvore moralnog ljudskog ponašanja. Autor je smatrao da ova teorija predstavlja korak unazad kada je pitanje razumevanje ljudske moralnosti i da su zapravo univerzalni izvori moralnosti oni koje je psihologija odavno otkrila: briga i pravda. Teorija nije problematična samo sa konceptualnih stanovišta: i empirijski nalazi pokazuju njene slabosti u čemu je i sam autor dao svoj doprinos. Recimo, pokazano je da vezujuće moralne osnove pozitivno koreliraju sa mračnim crtama ličnosti (psihopatija, narcisoidnost, makijavelizam i sadizam) za razliku od individualizirajućih (Međedović & Petrović, 2016). Nadalje, vezujuće osnove su negativno povezane sa pozitivnim stavovima prema imigrantima; obrnuto stoji za individualizirajuće osnove, one su povezane sa pozitivnim odnosno podržavajućim stavovima prema imigrantima (Petrović, 2019). Skrećemo pažnju čitalaca i na korelacije moralnih osnova sa Konfliktnim etosom i Apologijom nasilja dobijenim u ovom istraživanju: individualizujuće

osnova i leksičkih socijalnih stavova definisanih Sosijeovim petofaktorskim modelom (Akers, 2012). Pokazalo se da Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta jesu u pozitivnim korelacijama sa povezujućim moralnim osnovama (korelacije reda .40), dok sa Brigom i Pravednošću koreliraju negativno (oko -.20). Beta (sebični interesi) je najsnažnije povezana sa individualizirajućim moralnim osnovama, i to negativno (oko -.45), dok sa povezujućim praktično nije u relaciji. Gama (Liberalizam) korelira oko .30 sa svih pet moralnih osnova, dok Spiritualnost (Delta) praktično nije povezana sa njima (registrovana je korelacija od .20 sa Brigom). Epsilon (Egalitarizam) je slabo ali značajno pozitivno povezana sa individualizujućim osnovama (reda .20), dok sa povezujućim osvaruje negativne korelacije reda -.30. Ispitivanje odnosa leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika i moralnih osnova, stoga, od značaja je ne samo za validaciju samih socijalnih stavova, već i kao argument za ili protiv „moralnosti“ konzervativnih moralnih osnova.

5.3. Konflikti etos i socijalni stavovi

Srbija je, u proteklih 25 godina, prošla kroz vrlo turbulentan period u političkom, ekonomskom i kulturalnom smislu, uključujući i manje ili više direktno učestvovanje u nekoliko ratnih sukoba, kojima je bio praćen raspad bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. I danas, Srbija je zemlja u tranziciji, sa još uvek nestabilnom ekonomijom i industrijom, i još uvek tinjajućim sukobom pre svega sa kosovskim Albancima. Sukob je, pre svega, u pogledu statusa Kosova i Metohije, koje je bilo sastavni deo Srbije do 2008. godine, kada je jednostrano proglasilo nezavisnost i od kada mu je državnost priznata od strane 97 zemalja. Tome je prethodio oružani konflikt između kosovskih Albanaca i Srbije tokom poslednje dekade XX-og veka, koji se završio NATO bombardovanjem Srbije i Kosova i stavljanjem Kosova pod međunarodni protektorat (UNMIK-a, a zatim i EULEX-a). Suštinu dugotrajnog konflikta između Srba i Albanaca na Kosovu čini opozitni stav prema statusu Kosova – Albanci su nastojali da Kosovo dobije nezavisnost, do čega je i došlo jednostranim proglašenjem nezavisnosti 2008. godine, dok stavovi Srba prema Kosovu nisu jednoznačni, mada država Srbija Kosovo tretira kao integralni deo Srbije. Konflikt je i danas aktuelan, što se može primetiti iz stalnih burnih reakcija i Srba i kosovskih Albanaca, u pogledu Briselskog sporazuma, koji bi trebalo da reši status Kosova, te jedne od stožernih tačaka ovog sporazuma, a to je formiranje Zajednice Srpskih Opština na Kosovu.

Shodno ovakvoj, specifičnoj situaciji u kojoj se nalazi Srbija i njeni građani, sa praktično još uvek nerešenim, stalno tinjajućim, produženim konfliktom

koreliraju negativno ali vezujuće imaju pozitivne asocijacije sa ovim konstruktima koji predstavljaju dispozicije za nasilje širih razmera (videti Prilog 5). *Prim prim.*

sa Albancima na Kosovu, od izuzetne je važnosti razmotriti doprinos (leksičkih) socijalnih stavova razumevanju konfliktnog etosa, konstrukta od neposredne važnosti za razumevanje psiholoških osnova i dinamike produženih međugrupnih sukoba (Bar-Tal, 2007).

Konfliktni etos predstavlja specifičnu ideologiju, odnosno, konfiguraciju socijetalnih uverenja koja determiniše specifičnu socijalnu orijentaciju društva tokom i nakon produženih međugrupnih konflikata (Bar-Tal, 2007). Konfliktni etos nastaje i razvija se tokom produženih nasilnih konflikata kako bi doprineo prilagođavanju članova društva na uslove i situaciju konflikta i obezbedio optimalno psihičko i socijalno funkcionisanje društva tokom trajanja konflikta. Međutim, konfliktni etos doprinosi i sprečavanju pomirenja sukobljenih strana u periodu nakon završetka oružanog konflikta, te samim tim i produžetku konflikta (Lavi, Canetti, Sharvit, Bar-Tal & Hobfoll, 2014; Sharvit, 2014). Uverenja koja čine konfliktni etos organizovana su oko osam ključnih tema: pravednost ciljeva, uverenja o bezbednosti, deligitimizacija suprotne strane, pozitivno grupno samopoštovanje, viktimizacija, patriotizam, uverenja o jedinstvu i uverenja o miru (Bar-Tal, Sharvit, Halperin, & Zafran, 2012). Uverenja o pravednosti sopstvenih ciljeva odnose se na naglašavanje važnosti i pravednosti ciljeva oko kojih se konflikt razvio, i obezbeđuju njihovo objašnjenje i opravdanje. Uverenja o bezbednosti tiču se važnosti lične bezbednosti i nacionalnog opstanka i uslova za njihovo ostvarenje. Uverenja o pozitivnom kolektivnom samopoštovanju odražavaju percepciju pozitivnih osobina, vrednosti i ponašanja sopstvene grupe, odnosno društva. Uverenja o viktimizaciji odnose se na percepciju članova sopstvene grupe, društva, naroda kao žrtve nepravednih postupanja suprotne strane u sukobu. Delegitimizacija protivničke strane obuhvata sistem uverenja koja se odnose na poricanje ljudskosti pripadnika druge strane u sukobu i negiranje potrebe za bilo kakvim moralnim ophođenjem prema članovima iste. Patriotizam se odnosi na uverenja koja podstiču osećaj vezanosti za sopstvenu zemlju, narod, odnosno društvo kroz propagiranje lojalnosti, ljubavi i žrtvovanja za zajednicu. Uverenja o jedinstvu ukazuju na važnost prevazilaženja unutrašnjih konflikata i nesuglasica tokom trajanja konflikta i ujedinjavanja snaga zarad suočavanja sa spoljašnjom pretnjom. Konačno, uverenja o miru govore o miru kao konačnom cilju i želji članova date zajednice. Iako je razvijen kao konstrukt za razumevanje psiholoških osnova Izraelsko-Palestinskog sukoba (Bar-Tal, 1998), konfliktni etos je od značaja za razumevanje ljudskog ponašanja tokom dugotrajnih sukoba generalno jer je uspešno primenjen i u situaciji sukoba Srba i Albanaca na Kosovu (Međedović & Petrović, 2012), kao i za razumevanje političkog ponašanja u Srbiji (Međedović & Petrović, 2013). Važno je naglasiti i da, iako se satoji od seta različitih uverenja, ona obrazuju jedan jedinstven faktor generalnog konfliktnog etosa (Bar-Tal et al., 2012; Petrović & Međedović, 2011).

Kada je u pitanju odnos socijalnih stavova sa konfliktnim etosom, na žalost, postoji tek nekoliko istraživanja – koncept konfliktnog etosa, iako jako puno

istraživan, uglavnom nije dovođen u vezu sa drugim socijalno-psihološkim konstruktima, već je korišćen za razumevanje specifičnih oblika ponašanja i emotivnog reagovanja, i to praktično isključivo u pogledu Izraelsko-Palestinskog sukoba (Bar-Tal, 1998). Ipak, postoje neki nalazi, koji pokazuju da je konfliktni etos povezan sa autoritarnošću ($r=.48$), religioznošću ($r=.32$) (Bar-Tal et al., 2012), političkom orijentacijom (konzervativizam-liberalizam) - registrovane su korelacije reda .40 (Bar-Tal et al., 2012; Međedović & Petrović, 2013). I u jednom domaćem istraživanju (Međedović & Petrović, 2015) registrovani su pozitivni odnosi sa autoritarnošću (oko .40), konzervativizmom (.20-.50), tradicionalizmom (.40-.60), te negativni sa egalitarizmom (oko .20). Kada su u pitanju leksički derivirani socijalni stavovi, postoji tek nekoliko istraživanja, koja pokazuju da je konfliktni etos u pozitivnoj relaciji sa α (Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta) i β (Sebičnim interesima) kada je u pitanju Sosijeov (2000) model leksičkih socijalnih stavova, odnosno, sa Religioznošću i Nacionalnom privrženosti, kada je u pitanju revidirani Sosijeov model (Petrović & Međedović, 2011). Na nivou pojedinačnih uverenja, konfliktni etos je povezan sa Religioznošću (od .24 sa Uverenjima o bezbednosti do .40 sa Uverenjima o pozitivnom grupnom samopoštovanju), Hedonizmom (od .14 sa Uverenjima o bezbednosti do .20 sa Patriotizmom), te sa Nacionalnom privrženosti (od .28 sa Uverenjima o bezbednosti do .57 sa Patriotizmom) (Međedović & Petrović, 2013)⁵. Shodno navedenom, ispitivanje odnosa leksičkih socijalnih stavova i dimenzija konfliktnog etosa može biti od značaja kako za validaciju leksičkog modela socijalnih stavova tako i za dublje razumevanje prirode konfliktnih uverenja i njihove geneze.

5.4. Militantni ekstremizam i socijalni stavovi

Pored konfliktnog etosa, koji, kao što je prikazano, predstavlja sistem uverenja koji se razvija tokom dugotrajnih oružanih sukoba, još jedan konstrukt, kao specifičan sistem uverenja i povezan sa nasiljem, je od interesa da se ovde razmotri – mentalni sklop militantnih ekstremista. Iako odavno prisutno, u zadnjih petnaestak godina je sve više vidljivo na globalnom nivou nasilje zasnovano na ideološkim, političkim i religioznim premisama, a počinjeno od strane organizovanih ekstremističkih grupa ili pojedinaca, i predstavlja jedan od najdestruktivnijih socijalnih fenomena. Prethodna istraživanja pokazala su da je militantni

⁵ Nasuprot uobičajenim stanovištima da religioznost predstavlja dispoziciju ka opraštanju i samim tim konstruktivni faktor u međugrupnim konfliktima, skorašnji autorovi nalazi su potvrdili da je religioznost najdestruktivniji socijalni stav kada su u pitanju etnički konflikti na Kosovu i Bosni i Hercegovini: od svih leksičkih socijalnih stavova, religioznost jedino doledno pozitivno predviđa skorove na Konfliktnom etosu a negativno predviđa spremnost na pomirenje Srba sa kosovskim Albancima i Bošnjacima (Petrović, Međedović, Radović, & Radetić Lovrić, 2019). *Prim prir.*

ekstremizam zasnovan na specifičnom sklopu uverenja i stavova koji su po svojoj prirodi ekstremni i radikalni, i koji služe da opravdaju nasilje (Loza, 2007). Postoje različiti modeli militantnog ekstremizma, kao i pretpostavke o militantnim uverenjima i procesima koji stoje u njihovoj osnovi; neki od njih tiču se osećanja relativne deprivacije (Smith, Pettigrew, Pippin, & Bialosiewicz, 2012), autoritarizma, dogmatizma (Borum, 2014), percipirane pretnje, ekskluzionističkih političkih stavova (Canetti-Nisim, Halperin, Sharvit, & Hobfoll, 2009), itd.

Međutim, jedan noviji model militantno-ekstremističkog sistema uverenja i stavova, poznat kao militantno-ekstremistički mentalni sklop (Militant Extremists Mind-set - MEMS, Saucier, Akers, Shen-Miller, Knežević, & Stankov, 2009; Stankov, Higgins, Saucier, & Knežević, 2010; Stankov, Saucier, & Knežević, 2010) posebno je interesantan i važan iz nekoliko razloga: razvijen je empirijskim putem i dobro empirijski utemeljen, obuhvatan je jer je nastao na bazi analize lingvističkog materijala velikog broja različitih militantno-ekstremističkih grupa širom sveta i, konačno, upitnički je operacionalizovan, što omogućava i merenje militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa definisanog ovim modelom.

Autori ovog modela analizirali su dve grupe materijala – tekstualne materijale prođukovane od strane različitih militantno-ekstremističkih grupa iz celog sveta, s jedne strane (Saucier et al., 2009), čime je definisano 16 tema kojima se može opisati obrazac mišljena militantnih ekstremista, te različite psihološke, istorijske i političke tekstove o terorizmu i militantnom ekstremizmu, s druge (Stankov et al., 2010), čime su utvrđene tri klase tema, koje su opet od značaja za razumevanje militantnog ekstremizma. Sve teme koje su izolovane na bazi proučavanja materijala militantno-ekstremističkih organizacija su, kako se pokazalo nakon empirijske, psihometrijske analize, grupisane u tri latentne dimenzije (Stankov, Saucier, & Knežević, 2010): Apologija nasilja – odnosno, zagovaranje pribegavanju nasilju kao načinu i sredstvu postizanja ideoloških (političkih, religioznih,...) ciljeva; Zli svet – uverenje da je nešto suštinski pogrešno u vezi sa svetom u kojem živimo i da svet funkcioniše na pogrešan način; te Sveti cilj – pozivanje na „svete“ sile (i ideale) kao opravdanja za ekstremizam i nasilje. Osnovni postulat ovog modela je da niti jedan od ova tri aspekta po sebi ne predstavlja sržnu karakteristiku militantnog ekstremizma, već se o militantno-ekstremističkom mentalnom sklopu može govoriti tek ako se sva tri uzmu u obzir – ako se, dakle, ispoljava nezadovoljstvo nekim stanjem u društvu ili svetu u celini, ako se zagovara i primenjuje nasilje kako bi se to stanje promenilo, te ako se ta primena nasilja opravdava pozivanjem na „više“ razloge, bilo religijske bilo političko-ideološke. Stankov i saradnici (Stankov et al., 2010) navode još i da militantno-ekstremistički mentalni sklop nije nešto što je distinktno za militantne ekstremiste, već naprotiv – da će mnogi ljudi, koji ne pripadaju niti su povezani sa bilo kakvim terorističkim ili militantnim grupama iskazivati stavove i uverenja koja će reflektovati militantno-ekstremističku ideologiju – oni pojedinci koji zaista imaju aktivnu ulogu u militantno-ekstremističkim organizacijama ili koji čine terorističke akte zauzimaju ekstremne pozicije na dimenzijama

militantno-ekstremističkog mentalnog sklopa. Stoga je posebno interesantno ispitati njihov odnos sa bazičnim socijalnim stavovima.

Do sada, na žalost, nema puno podataka o odnosu navedenih aspekata militantnog ekstremizma i socijalnih stavova. Stankov i saradnici (Stankov et al., 2010) navode da su sva tri aspekta militantnog ekstremizma povezana sa dogmatizmom, pri čemu je najjača povezanost Svetog cilja (oko .50), dok ostala dva koreliraju s dogmatizmom oko .30. U poslednjem od tri rada kojim se definiše ovaj model militantnog ekstremizma (Stankov et al., 2010), navode se i korelacije sa leksičkim socijalnim stavovima iz Sosijeovog modela. Apologija nasilja korelira .45 sa betaizmima i -.23 sa gamaizmima, Zli svet korelira .25 sa alfaizmima, kao i Sveti cilj, koji je, praktično, potpuno svodiv na alfaizme, tj. tradicionalne i religione izvore autoriteta – korelacija je .75. Stoga će dovođenje u vezu tri aspekta militantnog ekstremizma sa leksičkim socijalnim stavovima ekstrahovanim iz rečnika srpskog jezika biti od značaja i za validaciju bazičnih leksičkih socijalnih stavova, ali i za dublje razumevanje militantno-ekstremističkih uverenja definisanih ovim modelom.

5.5. Završna razmatranja

Interesantno je da, uprkos dugoj tradiciji istraživanja ovako važnih psiholoških konstrukata kao što su stavovi, ličnost, vrednosti, itd. i ispitivanja njihovih relacija, postoji tek nekoliko pokušaja, i to u poslednjih nekoliko godina, da se istraži njihov zajednički prostor, na bazi faktorsko-analitičkog pristupa. Jednu od prvih studija zajedničkog latentnog prostora ličnosti, stavova, vrednosti i socijalnih normi realizovao je Stankov, u seriji svojih istraživanja, proučavajući njihove odnose na individualnom, nacionalnom, pa i međunarodnom, tj. kros-kulturalnom nivou (Stankov, 2007; Stankov, 2009; Stankov & Lee, 2009; Stankov, Lee & van de Vijver, 2014). U zajedničkom prostoru ličnosti, socijalnih stavova, vrednosti i socijalnih normi, Stankov (2007) je identifikovao četiri faktora: prvi faktor zasićen je indikatorima crta ličnosti i socijalnim stavovima, drugi indikatorima vrednosti, a treći indikatorima socijalnih normi. Četvrti faktor je jedini koji je zasićen indikatorima sve četiri grupe varijabli – sastoji se od niske Otvorenosti za iskustvo iz petofaktorskog modela ličnosti, Sosijeove α , te Tradicije i Konformizma iz domena bazičnih ljudskih vrednosti, pa je interpretiran kao konzervativizam. Interesantno je da su prva tri faktora praktično ortogonalna, dok konzervativizam sa prva dva faktora korelira oko .30 (sa trećim, socijalnim normama, .15-.20). Ovakva latentna struktura ispitivanih konstrukata potvrđena je ne samo na individualnom, već i na kros-kulturalnom nivou (Stankov & Lee, 2009; Stankov, Lee & van de Vijver, 2014). Iako je nalaz o ortogonalnosti domena ličnosti, stavova, vrednosti i socijalnih normi interesantan i, praktično, neočekivan, ako se imaju u vidu istraživanja međudnosa između svakog od ovih konstrukata ponaosob, još

je interesantniji nalaz iz ove serije istraživanja Stankova i saradnika da konzervativizam, koji inače pretenduje da bude generalni faktor socijalnih stavova, u stvari, izlazi iz okvira socijalnih stavova i evidentno ima svoje osnove i u drugim oblastima ljudskog psihičkog aparata (Stankov & Lee, 2009). Takođe je važno zapaziti da su Stankov i saradnici (Stankov et al., 2014) našli da se na nivou faktora višeg reda dobijena 4 faktora grupišu u dva: Konzervativizam/Liberalizam i Grubost/Blagost (Harshness/Softness), koji, po svojem sadržaju i ponašanju, odgovaraju Ajzenkovim faktorima Konzervativizma-Radikalizma i Društvene osetljivosti/neosetljivosti (tendermindness/toughmindness), o kojima je napred već pisano. Ipak, treba imati u vidu da i sam Stankov (2007) navodi da su ovakvi rezultati proishod i baterije instrumenata koja je korišćena, te da bi potencijalne promene u kompoziciji baterije mogle da vode identifikaciji većeg broja faktora koji bi se pružali kroz različite domene ispitivanih konstrukata.

Upravo takvi rezultati dobijeni su u istraživanju Fon Kolaniya i Grama (von Collani & Grumm, 2009). Oni su primenili faktorsku analizu na skalama ličnosti pod modelom velikih pet, vrednostima definisanim Švarcovim modelom, a uključili su i mere socijalnih stavova (RWA i SDO), ideoloških uverenja i socijalne poželjnosti. Njihove analize, realizovane na dva nezavisna uzorka, pokazale su da se mogu izdvojiti tri faktora, replikabilna kroz uzorke, koji objašnjavaju oko 50% varijanse. Prvi faktor nazvan je ideološkim, jer je okupio indikatore desne autoritarnosti, orijentacije na socijalnu dominaciju, politički konzervativizam, sklonost generalizovanim predrasudama iz domena stavova i ideoloških uverenja, te samounapređenje, konzervaciju i nisko samoprevazilaženje iz domena vrednosti, kao i nisku otvorenost za iskustva iz domena ličnosti (registrovano je i prisustvo Saveznosti i niske Saradljivosti na jednom uzorku). Drugi faktor je zasićen indikatorima Otvorenosti za promene i niskom Konzervacijom iz domena vrednosti, te Ekstraverzijom i Otvorenošću iz domena ličnosti, i interpretiran je kao Otvorenost/Aktivitet. Treći faktor je dominantno zasićen indikatorima socijalne poželjnosti. Ono što je interesantno je da su i ovi faktori međusobno slabo povezani (.05 do .20), međutim, za razliku od faktora koje je dobio Stankov (2007), faktori ekstrahovani u ovom istraživanju prostiru se kroz sve ispitivane domene psihičkih dispozicija (mada sami autori smatraju da se faktor konzervativizma, tj. ideološki faktor, razlikuje od Stankovljevog po tome što je sačinjen jedinstveno od indikatora socijalnih stavova i ideologije, i da nije višedomenski; ipak, uvidom u samu matricu sklopa biva jasno da je i ovaj faktor, na oba uzorka, sačinjen od indikatora iz različitih domena).

Ostaje otvoreno pitanje da li će se ovaj generalni ideološki faktor održati, kao i da li će se trofaktorska struktura potvrditi kada se u analizu, pored ličnosti, stavova i vrednosti uključe indikatora konfliktnih i militantno-ekstremističkih uverenja, kao i indikatora moralnih osnova.

6. Uloga socijalnih stavova u razumevanju socijalno-relevantnog ponašanja

Uprkos ranijim kritikama da socijalni stavovi imaju zanemarljive efekte na predikciju različitih oblika socijalnog ponašanja (Wicker, 1969), postoji popriličan opus empirijskih podataka koji pokazuje da su socijalni stavovi važni za razumevanje drugih konstrukata, ali i različitih oblika konkretnog socijalnog ponašanja, poput političkog ponašanja, kao i odnosa pojedinaca prema različitim relevantnim socijalnim pitanjima. U tom smislu, govori se o prediktivnoj validnosti socijalnih stavova. Važno je napomenuti da sam Sosije (Saucier, 2013) navodi da, praktično, nema podataka o prediktivnoj validnosti leksičkih socijalnih stavova i preporučuje da se istraživanja usmere, pored ostalog, i ka tome. Ipak, pregled literature pokazuje da ima nekoliko istraživanja, pre svega domaćih, u kojima je ispitivan i prediktivni potencijal „izama“ (Petrović & Međedović, 2011; Međedović & Petrović, 2013; Međedović, 2013).

Kako se Srbija još uvek opisuje kao postkomunistička, postkonfliktna zemlja u tranziciji (Mihajlović, 2010), sa nedovoljno izdiferenciranim političkim opcijama, pre svega, u smislu neusklađenosti programa sa praktičnim delovanjem stranaka (Lutovac, 2006), a često i sa nejasnom ideološkom i programskom pozicijom samih stranaka (Bakić, 2014), od važnosti je razmotriti doprinos socijalnih stavova razumevanju političkog ponašanja. S obzirom da se jedna od nekongruentnosti u političkom delovanju, ali i stavovima građana, ogleda u poziciji u kojoj se Srbija, s jedne strane, bori za očuvanje Kosova kao dela svoje teritorije, ali i za članstvo u Evropskoj uniji s druge strane, pitanja odnosa socijalnih stavova prema ovim za društvo u Srbiji važnim pitanjima, posebno su važna za razmatranje, kao i pitanje odnosa prema imigrantima, s čijim sve većim prisustvom se građani Srbije suočavaju poslednjih godina, često reagujući veoma negativno na prisustvo imigranata u njihovim lokalnim zajednicama.

6.1. Bazični socijalni stavovi i političko ponašanje

Socijalni stavovi su svoj najveći efekat pokazali upravo u predikciji političkog ponašanja (partijskih preferencija, glasačkog ponašanja, itd.), a upravo u ovoj oblasti su i najviše izučavani (Jost et al., 2009).

Najčešće je istraživan doprinos različitih socijalnih stavova razumevanju generalne političke orijentacije, na dimenziji levica-desnica. U tom su smislu rezultati manje-više konzistentni i ukazuju na to da su socijalni stavovi od važnosti za razumevanje političkog pozicioniranja pojedinaca. Tako je, na primer, nađeno da

orijentacija na socijalnu dominaciju ima značajnu ulogu u razumevanju generalne političke orijentacije (korelira sa desnom orijentacijom intenzitetom od oko .30; Ho et al., 2012), kada je politička orijentacija merena samopozicioniranjem na dimenziji levica-desnica. Istraživanja su pokazala i da su orijentacija na socijalnu dominaciju i autoritarnost značajni prediktori konzervativne tj. desne političke opcije, bez obzira na način na koji je ona operacionalizovana (Wilson & Sibley, 2013). Takođe, autoritarnost, orijentacija na socijalnu dominaciju i nacionalizam su dobri prediktori konkretnih oblika političkog ponašanja, poput pružanja podrške desničarskim partijama, glasanja za desničarske partije na prošlim i namere glasanja na budućim izborima – ujedno, ovi socijalni stavovi posreduju odnos crta ličnosti i navedenih oblika političkog ponašanja (Duckitt & Sibley, 2016).

Za ovu priliku su posebno interesantna istraživanja odnosa socijalnih stavova i političkog ponašanja u Srbiji. Verovatno najinformativniji pregled odnosa socijalnih stavova i biračkog opredeljenja dali su Pantić i Pavlović (2006), prateći odnos između partijske afilijacije i vrednosno-stavskih sistema u period od 1990-2005. Njihov osnovni zaključak je da su na početku višepartijskog političkog razdoblja u Srbiji glasači različitih stranaka, pre svega onih dominantnih, bili relativno slabo izdiferencirani kada je u pitanju njihova stavsko-vrednosna orijentacija. Međutim, već u periodu sledećih izbora (1992.) došlo je do ideološke diferencijacije, pa su pristalice Demokratske stranke (DS), Demokratske stranke Srbije (DSS) i Srpskog pokreta obnove (SPO) pokazivali mešavinu nacionalističkih i liberalno-demokratskih stavova, dok je glavna odlika glasača Socijalističke partije Srbije (SPS) i Srpske radikalne stranke (SRS) bio tradicionalizam. Situacija je postala još jasnija od sredine devedesetih. Ksenofobija, nacionalizam, radikalizam, autoritarnost, etatizam i tradicionalizam postaju distinktivne stavske karakteristike glasača SPS-a i SRS-a, dok glasače DS-a, DSS-a i SPO-a karakterišu modernizam, neautoritarnost, odbacivanje radikalizma, nacionalizma i etatizma. Ovakva podela glasačkog tela opstala je i nakon demokratskih promena 2000-te, pa se govori o tzv. „patriotskom“, ili „socijalnacionalnom“ bloku, koji čine glasači, pre svega, SPS i SRS, i „demokratskom“ bloku, koji čine, u to vreme, DS, DSS i SPO, a kasnije im se pridružuju i novoosnovane stranke, poput G17+, Nova Srbija (NS), Liberalno-demokratska partija (LDP), itd. Prvi blok glasača karakterisali su socijalni stavovi poput autoritarnosti, konformizma, centralizma, apsolutnog suvereniteta, tradicionalizma, nacionalizma, materijalizma i sl. dok su pristalice drugog, demokratskog, bloka ispoljavale stavove poput modernizma, prograđanske orijentacije, podrške Evropskoj uniji i sl. Ovaj pregled istraživanja nudi još (najmanje) dva interesantna podatka. Prvi je da je, uprkos jasnoj polarizaciji u stavsko-vrednosnom sistemu između dva bloka, religioznost praktično sve vreme karakteristična za glasače svih stranaka podjednako (i, u principu, od 1990-ih do sredine 2000-tih je postajala sve prisutnija i značajnija kod pristalica svih stranaka). Drugi se tiče egalitarizma – on je takođe nedovoljno diskriminativan kada su u pitanju stranke oba bloka, a, ipak, s jedne strane, najkarakterističniji je za glasače SPS-a i SRS-a,

a najmanje ga ispoljavaju glasači Građanskog saveza Srbije. Razlog tome je, kako autori navode, to što je egalitarizam različito shvaćen u različitim socijalnim slojevima i među simpatizerima različitih stranaka – neki ga shvataju kao pandan socijalnoj pravdi, nekima je uslov opstanka, dok ga treći doživljavaju kao vezu sa nekom višom koncepcijom jednakosti.

Jedno od retkih istraživanja odnosa socijalnih stavova i biračkog opredeljenja kod nas sproveo je i Mihić (2005). On je našao da se stavovi prema aktuelnim društvenim pitanjima mogu definisati kroz šest faktora: antimilitarizam, zalaganje za bolji položaj manjina, zalaganje za socijalnu pravdu, otvorenost ka svetu, liberalizam i konzervativizam. Antimilitarizam karakteriše glasače Lige social-demokrata Vojvodine (LSV), Saveza vojvođanskih Mađara (SVM), DS-a i G17+, dok nasuprot njih stoje glasači SRS-a i SPS-a. Sličan raspored stranačke afilijacije dobija se i u slučaju zalaganja za bolji položaj manjina i otvorenosti ka svetu, s tim što se glasačima SRS-a i SPS-a pridružuju i glasači DSS-a. Kada je u pitanju faktor liberalizma, nisu detektovane značajne razlike između glasača različitih stranaka, dok su najkonzervativniji glasači SRS-a. Posebno je interesantan faktor zalaganja za socijalnu pravdu jer ovaj stav u najvećoj meri karakteriše glasače DS-a, SPS-a i DSS-a, dok je najmanje karakterističan za glasače SRS-a. Ispitivana je i orijentacija ka socijalnoj dominaciji i rezultati su pokazali da ovaj stav najviše karakteriše glasače SRS-a, SPO-a i SPS-a, a najmanje LSV-a, SVM-a, DS-a i G17+.

Ovde je interesantno razmotriti i istraživanja koja su se bavila kapacitetima socijalnih stavova da diskriminišu grupe ispitanika koje se razlikuju po svom političkom, pre svega glasačkom, ponašanju. Na žalost, vrlo je malo istraživanja koja uopšte kao metodu obrade podataka koriste diskriminativnu analizu. Praktično, postoji samo par radova koji uz upotrebu diskriminativne analize utvrđuju razlike u stavovima između politički relevantnih grupa ispitanika – u prvom slučaju, glasača političkih partija u Hrvatskoj (Milas & Burušić, 2004), u drugom, u Srbiji (Šram, 2007), a u trećem, glasačica i apstinentkinja u Bosni i Hercegovini (Puhalo, Milinović & Arsenijević-Puhalo, 2009).

Analizirajući razlike u socijalnim stavovima između glasača aktuelnih političkih stranaka u Hrvatskoj, Milas i Burušić (2004) su našli da je povezanost između socijalnih stavova i političke preferencije, kako autori kažu, relativno skromna. Glasači različitih političkih opcija po svojim socijalnim stavovima razlikuju se, u prostoru socijalnih stavova, na osnovu jedne diskriminativne funkcije. Ovu diskriminativnu funkciju konstituišu religioznost, etnocentrizam i konzervativizam, koji karakterišu stranke desnog političkog usmerenja, kao i pozitivan stav prema seksualnim slobodama, koji karakteriše glasače stranaka leve. Šram (2007) je primenio kanoničku diskriminativnu analizu kako bi utvrdio da li indikatori konzervativizma doprinose diskriminaciji između političkih stranaka u Srbiji. Našao je da je moguće izdvojiti dve značajne diskriminativne funkcije. Prva se sastoji od antievropskog sentimenta i patrijarhalnog sindroma, i uspešno razlikuje SRS i SPS, s jedne, i LDP, G17+ i DS, s druge strane – navedene varijable karakterišu

prve dve navedene stranke, tj. SRS i SPS. Druga diskriminativna funkcija sastoji se od tradicionalizma i patrijarhalnog sindroma, i može se interpretirati kao tradicionalizam, a diskriminiše SPO i NS u odnosu na ostale stranke, a pre svega, DS. Ove dve stranke, pored tradicionalizma, odlukuje i nepostojanje antievropskog sentimenta. Istraživanje Puhala i saradnika (Puhalo, Milinović & Arsenijević-Puhalo, 2009) bilo je fokusirano na utvrđivanje razlika u različitim stavskim karakteristikama između glasačica i apstinentkinja u Bosni i Hercegovini. Rezultati ovog istraživanja su pokazali da se glasačice i apstinentkinje razlikuju po jednoj diskriminativnoj funkciji, sačinjenoj od nacionalizma, dogmatizma i autoritarnosti. Ovi stavovi karakterišu u većoj meri glasačice u odnosu na apstinentkinje.

Kada su u pitanju leksički socijalni stavovi i njihov doprinos razumevanju političkog ponašanja, još uvek nema dovoljnog broja istraživanja. Ipak, na osnovu nekoliko postojećih može se govoriti bar o trendovima i mogu se postaviti neke hipoteze kada je u pitanju razumevanje političkog ponašanja. Pre svega, Sosije (Saucier, 2013) izveštava da u dve vremenske tačke, na američkim uzorcima, sa preferencijom Republikanske partije pozitivno koreliraju alfaizmi (nešto manje od .40 u oba slučaja), dok je registrovana negativna korelacija sa gamaizmima (oko -.20), deltaizmima (oko -.25) i Egalitarizmom (oko -.50). Interesantni su i rezultati istraživanja sprovedenog u Srbiji, u kom se, pored ostalog, ispitivao i odnos leksičkih socijalnih stavova i evaluacije političkih partija (Međedović & Petrović, 2013). Analizom glavnih komponenti, identifikovane su dve komponente partijske evaluacije, a to su, prvo, nacionalno-konzervativne stranke, kojima pripadaju SRS, DSS, Nova Srbija – NS i Srpska napredna stranka – SNS, i drugo, socio-liberalne stranke: DS, G17+ i LDP. Pozitivna povezanost alfaizama sa pozitivnom evaluacijom nacionalno-konzervativnih stranaka registrovana je i u ovom slučaju (.24), a pored alfaizama, registrovani su i značajni efekti Hedonizma (.28) i Nacionalne privrženosti (.39). Kada je u pitanju evaluacija socio-liberalnih stranaka, registrovan je samo nizak, ali značajan pozitivan efekat Hedonizma (.13). Hedonizam se pokazao i najboljim prediktorom pozitivne evaluacije obeju stranačkih usmerenja, i nacionalno-konzervativnog i socio-liberalnog⁶. Važno je promenu ti i primenu revidiranog Sosijeovog modela izama na predikciju stranaka koje re-

⁶ Ovde je važno pomenuti još jedan rad koji je objavljen nakon što je originalni tekst ove monografije napisan. U pitanju je istraživanje u kome je poređena predikcija nacionalno-konzervativnih i socio-liberalnih stranaka pomoću leksičkih socijalnih stavova u tri vremenske tačke: 2010, 2014 i 2016 (Petrović & Međedović, 2017). Rezultati su pokazali da socijalni stavovi objašnjavaju sve manje varijanse evaluacije političkih partija iz godine u godinu. Ovaj pad se odnosi na oba bloka stranaka, međutim, nacionalno-konzervativne partije imaju svoje relativno čvrsto ideološko uporište u Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta (alfaizmima) u sve tri vremenske tačke dok kod socio-liberalnih partija nijedan socijalni stav nije dosledno predviđao njihovu pozitivnu evaluaciju. Zbog dobijenog nalaza da socijalni stavovi iz godine u godinu objašnjavaju sve manje varijanse u stranačkoj evaluaciji, autori zaključuju da se političko promišljanje u Srbiji (a time verovatno i političko ponašanje, poput glasanja na izborima) u sve manjoj meri zasniva na ideološko-stavskim odrednicama (na šta bi upućivali normativni modeli), odnosno da je politika sve više lišena ideologije. *Prim prim.*

prezentuju socio-liberalni i nacionalno-konzervativni politički blok – LDP i SNS (Međedović, 2013). Kada je u pitanju pozitivna evaluacija LDP-a, registrovan je samo umereni negativni efekat Nacionalne privrženosti, a u slučaju SNS-a, pozitivan efekat Nacionalne privrženosti i Hedonizma.

6.2. Bazični socijalni stavovi i podrška pridruživanju Evropskoj uniji

Tokom proteklih 15 godina, Srbija je prošla niz koraka ka članstvu u Evropskoj uniji. Od 2011-te godine, Srbija je dobila status kandidata za članstvo, a ove godine se očekuje i otvaranje prvih poglavlja pregovora o pridruživanju (više o procesu pridruživanja može se pročitati u Marković, 2014). Ideja o članstvu u Evropskoj uniji i danas ima podršku većine građana Srbije - podaci za poslednjih nekoliko godina pokazuju da između 54% i 60% građana Srbije podržava pridruživanje Evropskoj Uniji (Radisavljević-Ćiparizović, 2013). Međutim, jedan značajan procenat stanovništva (oko 30%) nema pozitivan stav prema pristupanju, što je značajno jer i u samim zemljama članicama EU skepticizam prema EU i negativan stav prema prijemu novih članica je u porastu, a proces evropskih integracija zavisi u velikoj meri od podrške njenih građana (Tillman, 2013). Stoga se može reći da je ovo jedno od ključnih pitanja za Srbiju i njene građane, pa je stoga i važno razumeti determinante stava prema pridruživanju Evropskoj Uniji.

Na žalost, istraživanja stavskih (pa i drugih) determinanti stava prema pridruživanju Evropskoj uniji ima veoma malo, dok kada su u pitanju psihološke varijable, preovlađuju istraživanja usmerena na razumevanje evropskog identiteta, odnosno, distinkcije između nacionalnog i evropskog identiteta (npr. Mihić, Šakotić-Kurbalija & Franceško, 2005; Franceško, Kodžopeljić, & Janićić, 2006; Mihić, 2009), iz kojih ne proizilazi nužno mogućnost generalizacije nalaza i kada je u pitanju stav prema Evropskoj uniji (Kamenov, Jelić, Huić, Frančesko & Mihić, 2005).

Ipak, skroman opus istraživanja podrške pridruživanju Evropskoj uniji pokazuje da se članstvu u Evropskoj uniji i u evropskim zemljama protive oni pojedinci koji pokazuju izraženiji nacionalni identitet (Carey, 2002; Hooghe & Marks, 2005), koji se osećaju ugroženim od stranaca (Elgün & Tillman, 2007), i koji su protivnici imigracije (De Vreese & Boomgaarden, 2005). Jedno obuhvatnije istraživanje odnosa socijalnih stavova i podrške Evropskoj Uniji realizovao je Tilman (Tillman, 2013). Rezultati njegovog istraživanja pokazuju da sa podrškom Evropskoj uniji negativno koreliraju autoritarnost (-.32) i nacionalizam (-.11), demokratskost korelira pozitivno (.45), dok religioznost nije povezana sa podrškom Evropskoj uniji (međutim, hostilan stav prema drugačijim religijama jeste, i to -.52).

I u jednom domaćem istraživanju (Radisavljević-Ćiparizović, 2013) razmatrano je pitanje odnosa religioznosti i stava prema pridruživanju Evropskoj Uniji. Ovo istraživanje je pokazalo da su nereligiozni studenti naklonjeniji ulasku Srbije u zajednicu evropskih država (70%) od religioznih (55,3%), dok među onima koji su neodlučni po pitanju svog religijskog uverenja 61,5% podržava ovaj čin, što je, čini se, u suprotnosti sa rezultatima Tilmanove studije.

Interesantno je pomenuti i istraživanje koje je pre desetak godina realizovano paralelno u Hrvatskoj i Srbiji, a koje se ticalo, pored ostalog, i ispitivanja odnosa između nacionalnog identiteta i stava prema evropskim integracijama (Kamenov i sar., 2005). Pokazalo se da nacionalni identitet negativno korelira sa pozitivnim stavom prema pridruživanju Evropskoj Uniji, i to umerenim intenzitetom – koeficijenti korelacija i na hrvatskom i na srpskom uzorku su bili između -.30 i -.4. u zavisnosti od operacionalizacija nacionalnog identiteta.

Istraživanja povezanosti leksičkih socijalnih stavova i podrške pridruživanju Evropskoj Uniji do sada nisu realizovana.

6.3. Bazični socijalni stavovi i podrška nezavisnosti Kosova

Iako je Srbija deklarativno na putu pridruživanja Evropskoj Uniji i u tom procesu ima podršku značajne većine građana, odnosi Evropske Unije i Srbije su se tokom prošlih petnaestak godina odlikovali promenljivom dinamikom usled brojnih teškoća i oprečnih stavova. Od kako je Evropska Unija i većina njenih zemalja članica podržala jednostrano proglašenu nezavisnost Kosova 2008-me godine, razlika u stavovima prema nezavisnosti Kosova, a imajući u vidu važnost Kosova u nacionalnom i mitološkom diskursu srpskog naroda, pitanje Kosova postaje stožerna prepreka i izvor konfrontacija između Srbije i Evropske Unije (Stojić, 2011). Istraživanja u Srbiji pokazuju da oko 62% građana Srbije smatra da Kosovo ne treba priznati ni po koju cenu, oko 11% smatra da ga treba priznati ako to ubrzava učlanjenje u Evropsku Uniju, a između 5 i 9% smatra da ga treba priznati odmah, bez obzira na spoljašnje okolnosti (Đokić, 2012). Isto istraživanje je pokazalo da oko 70% ispitanika smatra da je nezavisno Kosovo i priznanje njegove nezavisnosti pretnja po bezbednost Srbije i njenih građana. U poslednjih nekoliko godina, uz podršku Evropske Unije, započeli su pregovori između Srbije i Kosova po pitanju rešavanja različitih pitanja koja bi trebalo da unaprede status građana i Srbije i Kosova, a otvaranje ovih pregovora dovelo je i do unapređenja odnosa Srbije i Evropske unije. Stav je, međutim, pojedinih autora da je ovaj proces i pristup, kada je u pitanju Srbija, motivisan pre svega pragmatizmom, ekonomskim interesima i političkim oportunizmom (Economides & Ker-Lindsay, 2015).

Na žalost, istraživanja odnosa socijalnih stavova i podrške nezavisnosti Kosova, bilo sa srpske, bilo sa albanske strane, nema, a literatura ne obiluje istraživanjima ove vrste ni kada su u pitanju drugi regioni u svetu. Ipak, postoji nekoliko istraživanja koja su se bavila ispitivanjem relacija, pre svega, nacionalizma u različitim svojim manifestacijama i odnosa prema nezavisnosti Baskije (Peral, 2013) i Katalonije (Serrano, 2013) u Španiji, kao i Škotske i Velsa u Ujedinjenom Kraljevstvu (Andersen, 2001). Ova istraživanja pokazuju da je nacionalizam snažno povezan sa pozitivnim stavovima prema nezavisnosti datih oblasti kod njihovog stanovništva, međutim, snažno je povezan i sa protivljenjem nezavisnosti kod onih koji se identifikuju sa dominantnom nacijom/narodom (npr. kod onih koji se u nacionalnom

smislu osećaju kao Španci; Serrano, 2013). Ova istraživanja sugerišu da se može očekivati da leksički indikatori nacionalizma budu povezani negativno sa podržavajućim stavom prema nezavisnosti Kosova kada je stanovništvo Srbije u pitanju. Do slične hipoteze dovode i posredni empirijski argumenti. Naime, u istraživanju Međedovića i Petrovića (2013) pokazalo se da su tri mere socijalnih stavova proistekle iz srpske revizije Sosijeovog modela „izama“, Religioznost, Hedonizam i Nacionalna privrženost, povezane umerenim koeficijentima korelacija (.24, .28 i .39, redom) sa pozitivnom evaluacijom nacionalno-konzervativnih političkih stranaka, koje u svojim programima proklamuju borbu za zadržavanje Kosova u okvirima granica Republike Srbije. Pored toga, Petrović i Međedović (2011) su našli da je upravo Nacionalna privrženost, ekstrahovana iz Sosijeovog modela leksičkih socijalnih stavova, značajan prediktor generalnog faktora konfliktnog etosa ispitanika srpske nacionalnosti u pogledu srpsko-albanskog konflikta na Kosovu. I ova istraživanja, kao i prethodno opisana, naglašavaju važnost nacionalizma kada je u pitanju odnos prema nezavisnosti, tj. otcepljenju dela teritorije određene države.

6.4. Bazični socijalni stavovi i odnos prema imigrantima

Poslednjih godinu dana Srbija i njeni građani se suočavaju sa sve većim (vidljivim) prisustvom imigranata, pre svega iz zemalja Bliskog istoka i Severne Afrike koje su pogođene ratovima. Međutim, taj trend nije nov, već se praktično intenzivira od početka izbijanja nemira u bliskoistočnim i severnoafričkim zemljama, počev od 2008-me godine (Denda, 2014). Iako se određeni broj imigranata, odn. tražilaca azila, zbrine u okviru prihvatnih centara, poslednjih nekoliko godina registrovan je negativan stav prema imigrantima od strane lokalnog stanovništva u kojem su izgrađeni stalni ili su planirani privremeni prihvatni centri (Denda, 2014). Sa većim prilivom imigranata koji prolaze kroz Srbiju na putu ka zemljama Evropske Unije, odnos građana Srbije i regiona prema imigrantima je varirao od prihvatanja i pružanja pomoći do praktično izrazito negativnih stavova i čak nasilnih oblika ponašanja prema imigrantima. I državne reakcije su bile različite, uključujući i činjenicu da su pojedine zemlje članice Evropske Unije postavljale ograde od bodljikave žice duž svojih granica kako bi sprečile prolazak ilegalnih migranata. Ovde je važno naglasiti da su pre svega nekoliko godina, tačnije, pre izbijanja krize i povećanja stope migracija, posebno iz bliskoistočnih i severnoafričkih zemalja u Evropu, imigranti i u zemljama zapadne i u zemljama istočne Evrope, kao i u Srbiji, viđeni ujednačeno kao neomiljena socijalna grupa, u svim zemljama u oko 3.6% slučajeva (Todorijević, 2008). Ilegalni imigranti predstavljaju fenomen koji je, shodno prisustvu i važnosti, relativno malo istraživan. Ipak, nekih podataka ima i od značaja su kada su u pitanju bazični socijalni stavovi i njihov doprinos razumevanju odnosa prema imigrantima. Istraživanja su pokazala da se sklonost predrasudama prema socijalnim grupama generalizuje, tj. ako pojedinac ima predrasude prema nekoj socijalnoj grupi, sva je prilika da će biti sklon negativnim ili pozitivnim predrasudama

prema svim socijalnim grupama, što sugerije da je sklonost opštim ili generalizovanim predrasudama relativno stabilna karakteristika pojedinaca, u pogledu koje postoje individualne razlike (Duckitt & Sibley, 2007). Međutim, istraživanja su pokazala da je i koncept generalizovane predrasude multidimenzionalan, odnosno, da se predrasude razlikuju u odnosu na tri grupe: „opasne“, „disidentske“ i „omalovažene“ grupe – imigranti pripadaju ovoj poslednjoj grupi (Duckitt & Sibley, 2007). Dok su stavovi prema „opasnim“ grupama povezani samo sa autoritarnošću (i to negativno), u slučaju „omalovaženih“ grupa, u koje, kako je navedeno, spadaju i imigranti, glavnu ulogu igra samo negativna povezanost sa orijentacijom na socijalnu dominaciju, i ovi efekti su vremenski stabilni (Danso, Sedlovskaya, & Suanda, 2007; Duckitt & Sibley, 2007; Thomsen, Green, & Sidanius, 2008; Asbrock, Sibley & Duckitt, 2010; Ho, Sidanius, Pratto, Levin, Thomsen, Kteily, & Sheehy-Skeffington, 2012; Crawford & Pilanski, 2014). Interesantno je da se ovi odnosi reflektuju i na nivo širih socijalnih procesa – pokazano je da je orijentacija na socijalnu dominaciju pozitivno povezana sa zagovaranjem usvajanja strožih i striktnijih imigracionih zakona, i to nezvezano od zemlje i kulture, dok, međutim, autoritarnost jeste povezana sa usvajanjem zakona strogih prema imigrantima, ali samo u slučaju svoje sopstvene zemlje (Craig & Richeson, 2014).

Iako je, kako izgleda, uloga orijentacije na socijalnu dominaciju, kada su u pitanju predrasude prema imigrantima, dominantna, i drugi stavovi imaju važnu ulogu, a, pre svega: autoritarnost (Bello, 2015; Dinesen, Klemmensen, & Norgaard, 2016), etnocentrizam (Valentino, Brader & Jadina, 2012), nacionalizam (pri čemu je registrovan njegov posredan efekt; Louis, Esses, & Lalonde, 2013; Breznau & Danielson, 2014), konzervativna ili desničarska ideologija (Chandler & Tsai, 2001; Župarić-Iljić & Gregurović, 2012; Breznau & Danielson, 2014; Bello, 2015; Jaime-Castillo, Marqués-Perales, & Álvarez-Gálvez, 2015; Dinesen, et al., 2016; Gallego, in press) i religioznost (Župarić-Iljić & Gregurović, 2012). Interesantno je, međutim, da je u nekoliko istraživanja registrovana negativna relacija religioznosti i predrasuda prema imigrantima (Bello, 2015; Jaime-Castillo et al., 2015), te se može reći da, kada je religioznost u pitanju, rezultati nisu jednoznačni. Naravno, ostaje otvoreno pitanje odnosa leksičkih socijalnih stavova i stava prema imigrantima, a navedena istraživanja ukazuju da bi se moglo očekivati povezanost sa alfaizmima i betaizmima⁷.

⁷ U jednom skorašnjem istraživanju autor je dao dodatni doprinos literaturi koja se tiče odnosa između opštijih socijalnih stavova i odnosa prema imigrantima (Petrović, 2017). U ovoj studiji je dobijeno da orijentacija ka socijalnoj dominaciji, nacionalizam i religioznost imaju negativne asocijacije sa podržavajućim stavovima prema migrantima; takođe, multietničko okruženje je, suprotno očekivanjima, takođe imalo negativnu povezanost sa stavovima prema migrantima. Posebnu odbojnost prema migrantima imale su osobe sa visokim nacionalizmom i religioznošću koje su živjele u multietničkom okruženju. Autor je smatrao da osobe iz multietničkog okruženja imaju veću percepciju drugih etniciteta kao kulturalne pretnje, odnosno pretnje njihovom nacionalnom identitetu (Morrison, Plaut, & Ybarra, 2010). *Prim prir.*

7. Individualne i kontekstualne determinante bazičnih socijalnih stavova

U poslednjih desetak godina sve je veće interesovanje istraživača za ispitivanje determinanti bazičnih socijalnih stavova. Najveću pažnju istraživača privukao je uticaj stabilnih psihičkih dipozicija, poput crta ličnosti, na socijalne stavove, a imajući u vidu da su između crta ličnosti, pre svega Otvorenosti, Saradljivosti, Svesnosti, pa i Poštenja-Skromnosti i različitih socijalnih stavova registrovani robustni odnosi (Feldman & Johnston, 2014). Pored toga, sve je veće isteresovanje za istraživanje bioloških i genetičkih faktora, jer istraživanja pokazuju da čak do oko 50% varijanse socijalnih stavova obuhvata genetička varijansa (Alford, Funk, & Hibbing, 2005; Hatemi, Eaves, & McDermott, 2012; Ludeke et al., 2013; Friesen & Ksiazkiewicz, 2015), a identifikovan je i snažan uticaj interakcije gena i socijalne sredine na socijalne stavove (Settle, Dawes, Christakis, & Fowler, 2010). U zamahu su i istraživanja povezanosti socijalnih stavova i bazičnih neurokognitivnih procesa (Amodio, Jost, Master, and Yee, 2007). Veliki broj istraživanja i dalje uzima u obzir standardne socio-demografske varijable kao važne determinante socijalnih stavova (Feldman & Johnston, 2014), a značajna pažnja se posvećuje i socijalizacijskim procesima i uticajima šire socijalne sredine (npr. Andersen & Evans, 2003; Aleksynska & Chiswick, 2013). Ovde će biti prikazan kratak pregled istraživanja koja su se bavila ispitivanjem determinanti socijalnih stavova kako sa individualnog nivoa, tako i sa šireg socijalnog nivoa.

7.1. Individualne determinante socijalnih stavova

Prava je retkost naići na istraživanje u koje nisu uključene socio-demografske varijable, bar kao kontrolne. Međutim, one, odnosno, njihovi efekti na socijalne stavove, predstavljaju često i glavni predmet istraživanja, odražavajući hipotezu da su povezane sa različitim socijalizacijskim procesima i da odražavaju efekte užeg ili šireg društvenog konteksta, pre svega ekonomske, kulturne i socijalne deprivacije, na formiranje socijalnih stavova (Todosijević, 2013). Istraživanja mahom pokazuju da socio-demografske varijable determinišu u određenoj meri socijalne stavove (objašnjavajući okvirno 10-20%, po nekim istraživanjima i do 40% varijanse socijalnih stavova; Čorkalo, Kamenov & Tadinac-Babić, 2001; Pavlović, 2008; Todosijević, 2013).

Najčešće ispitivane socio-demografske varijable na individualnom nivou su pol, starost, obrazovanje, socijalni i ekonomski status pojedinca, a relativno

često se javljaju i pripadnost određenoj religijskoj konfesiji, te politička, tj. ideološka identifikacija. Često se ispituju i varijable sa porodičnog nivoa: starost, obrazovanje i ekonomski status roditelja, veličina porodice, ekonomski status porodice, i sl.

U nekoliko skorijih istraživanja ispitivan je doprinos socio-demografskih varijabli predikciji konzervativizma. Pol (muški) i religiozna pripadnost pokazali su se kao značajni prediktori konzervativnih stavova stabilno kroz vreme, dok uzrast, obrazovanje i socio-ekonomski status nemaju značajnu ulogu kada je dimenzija liberalizam-konzervativizam u pitanju (Feldman & Johnston, 2014). Međutim, drugo istraživanje je upravo naglasilo suprotne rezultate, bar kada su u pitanju uzrast i socio-ekonomski status – naime, oni su detektovani kao značajni prediktori konzervativizma, i to mlađi uzrast i niži socio-ekonomski status (Milojević, Greaves, Osborne & Sibley, 2015). Pri tome, detektovano je još i da mlađi ispitanici ne menjaju svoju političku (konzervativnu) orijentaciju, dok stariji postaju konzervativniji sa protokom vremena. Interesantni su nalazi i kada je u pitanju liberalizam. Step en obrazovanja korelira pozitivno sa različitim aspektima liberalne ideologije od .20 do .30., i to kod pripadnika oba pola; socijalni status pojedinca, definisan njegovim radnim statusom, povezan je sa liberalnim socijalnim stavovima intenzitetom od .10-.4. nešto snažnije kod žena nego kod muškaraca, dok socijalni status roditelja nije direktno povezan sa liberalnim stavovima njihove dece, ali svoj puni efekat ostvaruje tek posredstvom obrazovnog i socijalnog statusa pojedinca (Schoon et al., 2010).

U istraživanju koje su Čorkalo, Kamenov i Tadinac-Babić sproveli u Hrvatskoj (2001), ispitivan je doprinos socio-demografskih varijabli predikciji autoritarnosti, konzervativizma i liberalizma. Rezultati su pokazali da je pol značajan prediktor autoritarnosti (muškarci su autoritarniji), dok uzrast, mesto rane socijalizacije i obrazovanje ne igraju značajnu ulogu kada je autoritarnost u pitanju. Visok skor na autoritarnosti će pokazati još i pojedinci čiji su očevi nižeg obrazovanja, koji su boljeg materijalnog statusa (ako su studenti, a lošijeg ako su zaposleni), koji se izjašnjavaju kao religiozni i koji preferiraju političku desnicu. Ovaj sklop varijabli objašnjava oko 35% varijanse autoritarnosti. Kada su u pitanju konzervativizam i liberalizam, važno je imati u vidu da isti sklop demografskih varijabli objašnjava oko 40% konzervativizma, a samo oko 8% liberalizma. Stariji ispitanici, iz većih gradova, koji naglašavaju važnost religijske pripadnosti, će ispoljavati konzervativne stavove (druge individualne demografske karakteristike, kao i porodične varijable nemaju značajnu ulogu u predikciji konzervativizma). Od ispitivanih varijabli, jedino pol (ženski) i mesto rane socijalizacije (veći grad) doprinose značajno predikciji liberalnih stavova.

Socio-demografske varijable su se pokazale kao važni prediktori i postmaterijalističkih vrednosti: nivo obrazovanja, veličina mesta stanovanja, kao i ekonomski status doprinose pozitivno, dok uzrast doprinosi negativno predikciji

postmaterijalističkih vrednosti; ove 4 varijable, međutim, objašnjavaju svega oko 9% varijanse kriterijuma (Pavlović, 2008, 2015)

Interesantno je i istraživanje determinanti nacionalizma i kosmopolitizma, koje su sprovedi Križanec i Čorkalo-Biruški (2009). Ovi autori su realizovali seriju hijerarhijskih regresionih analiza na poduzorcima studenata i njihovih roditelja, pri čemu su na prvom nivou uvodili socio-demografske varijable, na drugom religijsku pripadnost, a na trećem ideološku orijentaciju. Kada je u pitanju nacionalizam, na poduzorku roditelja značajne efekte pokazuju niže obrazovanje oca (objašnjava 9% varijanse kriterijuma), religijska pripadnost (dodatnih 9%) i ideološka identifikacija (dodatnih 7% varijanse kriterijuma; ukupno ove tri grupe varijabli objašnjavaju 25% varijanse nacionalizma). Na poduzorku studenata, socio-demografske varijable nisu pokazale nikakav efekat; međutim, religijska pripadnost i ideološka identifikacija jesu, objasnivši ukupno oko 24% varijanse nacionalizma. Kada je u pitanju kosmopolitizam, rezultati na studentskom uzorku pokazuju značajnost istih varijabli, religijske pripadnosti i ideološke identifikacije, samo sa negativnim predznakom. Na uzorku roditelja, ove dve varijable takođe imaju negativan predznak, a pridružuje im se i širi spektar socio-demografskih varijabli: kosmopolitske stavove će ispoljavati pre svega osobe ženskog pola, odrasle u porodicama sa manjim brojem članova i nižeg životnog standarda.

Todosijević je, u jednoj studiji (Todosijević, 2013), ispitivao determinante nacionalizma, ali i drugih socijalnih stavova: konzervativizma, liberalizma, postmaterijalizma, autoritarnosti, socijalne dominacije i egalitarizma. Kada su u pitanju socio-demografske varijable, nacionalizam, pre svega, determinišu nisko obrazovanje i ekonomski standard, i spremnost na posećivanje verskih službi. Socio-demografske varijable objašnjavaju oko 19% ukupne varijanse nacionalizma. Sociodemografske varijable, izuzev sklonosti religijskoj praksi, ne determinišu desni konzervativizam, postmaterijalizam, kao ni socijalnu dominaciju i egalitarizam. Ali, doprinose predikciji liberalizma (starost i ekonomski status), socijalističkog konzervativizma i autoritarnosti (kome su skloni stariji, manje obrazovani ispitanici nižeg ekonomskog statusa).

Vrlo je interesantno istraživanje u kojem su, pored ostalog, ispitivane i socio-demografske determinante nacionalne vezanosti kod ispitanika sa teritorije severnog Kosova i iz Srbije (Radović & Jaredić, 2014). Kod ispitanika sa severa Kosova, niti jedna od socio-demografskih varijabli nije bila značajan prediktor nacionalne privrženosti (dominantnu ulogu su imale različite stavske varijable uključene kao prediktori u model), međutim, kod ispitanika iz Srbije veći stepen nacionalne privrženosti su iskazivali ispitanici muškog pola, nižeg ekonomskog standarda i obrazovnog nivoa majke.

Generalno gledano, dakle, može se zaključiti da socio-demografske varijable, bilo na nivou pojedinca ili njegove porodice, mogu biti značajne determinante socijalnih stavova i doprineti njihovom dubljem razumevanju.

Naravno, kada se govori o determinantama socijalnih stavova na individualnim nivou, treba imati u vidu i crte ličnosti, za koje je već pokazano da imaju efekta na socijalne stavove, te da se može postulirati kauzalni uticaj crta ličnosti na socijalne stavove. O tome je već bilo reči u poglavlju 4.4.

7.2. Socijalni kontekst i uticaj na socijalne stavove

Uloga kontekstualnih determinanti socijalnih stavova je relativno retko ispitivana, međutim, u poslednjih desetak godina sve se više obraća pažnja i na ove makro-varijable. Različite kontekstualne varijable se uzimaju u obzir od studije do studije, tako da nije lako napraviti neku vrstu generalnog zaključka kada su ove varijable u pitanju. U nekim studijama su ispitivane determinante socijalnih stavova i sa različitim nivoa. Na primer, u jednoj od njih (Andersen & Evans, 2003), ispitivani su efekti varijabli sa individualnog (sociodemografske) i socijetalnog nivoa (ekonomska nejednakost, etnička heterogenost i prisustvo ekstremno desnih političkih opcija) na različite indikatore autoritarnosti. Sa individualnog nivoa, autoritarnim stavovima biće skloni pojedinci muškog pola, starijeg uzrasta, nižeg nivoa obrazovanja, kao i socio-ekonomskog statusa, koji žive u manjim mestima; kada su u pitanju kontekstualne varijable, ekonomska nejednakost i prisustvo radikalno-desničarskih partija su pozitivno, dok je etnička heterogenost negativno povezana sa indikatorima autoritarnosti. Ispitivane su i socio-demografske (uzrast, pol, obrazovanje, broj članova porodice, socioekonomskistatus, mesto stanovanja) i socijetalne (specifične kontekstualne varijable vezane za religijski kontekst i praksu, ali i indikatori ekonomskog razvoja, izraženi preko bruto društvenog proizvoda) determinante religioznosti (Aleksynska & Chiswick, 2013). Rezultati su pokazali da su religioznosti skloniji mlađi ispitanici, nižeg obrazovanja, ženskog pola, iz porodica sa većim brojem članova domaćinstva, nižeg socioekonomskog stanja, iz manjih sredina, koje karakteriše slabiji ekonomski razvoj.

Interesantno je i kros-kulturalno istraživanje kulturalnih i institucionalnih determinanti orijentacije na socijalnu dominaciju, koje je realizovano na uzorcima iz 27 zemalja (Fischer, Hanke & Sibley, 2012). U ovom istraživanju, ispitivani su efekti nekoliko različitih kontekstualnih varijabli, poput nivoa razvijenosti demokratije, stepena nezaposlenosti, institucionalne diskriminacije, rodne ravnopravnosti, bruto nacionalnog dohotka i nejednakosti u prihodima. Ispostavilo se da je orijentacija na socijalnu dominaciju najsnažnije povezana, i to negativno, sa stepenom demokratskog razvoja, bruto nacionalnim dohotkom i rodnom ravnopravnošću, dok je registrovan pozitivan efekat stepena institucionalne diskriminacije.

Kada su u pitanju široki kontekstualni faktori i njihov uticaj na socijalne stavove, istraživanja su pokazala da postoji i efekat geografskog područja, tj. socijalne i političke klime na određenim područjima. Tako je pokazano, u jednom

istraživanju sprovedenom u Španiji, da stanovnici španskih pokrajina Baskije i Katalonije, koji se osećaju žrtvama španskog uređenja i iskazuju potrebu za nezavisnošću, pokazuju pozitivniji stav prema tranzicionoj pravdi u odnosu na ostatak stanovništva Španije (Aguilar, Balcells & Cebolla, 2011). U smislu efekta regionalnih razlika na socijalne stavove, važno je razmotriti i situaciju u Srbiji. U jednom skorijem istraživanju (Radović & Jaredić, 2014) utvrđeno je da postoje značajne razlike u pogledu različitih socijalnih stavova između stanovnika severnog Kosova i Srbije – stanovnici severnog Kosova imali su izraženiji nacionalni identitet, kolektivno samopoštovanje i religioznost, dok su stanovnici centralne Srbije postigli više skorove na otvorenosti prema svetlu, ali i konformizmu. Regionalne razlike detektovane su i kada su u pitanju leksički socijalni stavovi. Naime, Međedović i Petrović (2012) su istraživali razlike u crtama ličnosti i socijalnih stavova i uverenja između stanovnika severnog Kosova i Srbije, i utvrdili su da ispitanici sa severa Kosova postižu više skorove na tri od 4 leksička socijalna stave iz srpske revizije Sosijskog modela izama – na Religioznosti, Hedonizmu i Nacionalnoj privrženosti. Pored toga, izračunali su fizičku distancu mesta stanovanja ispitanika od Prištine kao centralne tačke konfliktnog žarišta, i ustanovili da leksički socijalni stavovi, pored ostalog, doprinose predviđanju distance od mesta konflikta, i to Religioznost i Hedonizam – što je manja distance, to su izraženiji ovi socijalni stavovi.

Još jedna interesantna kontekstualna determinanta socijalnih stavova, izučavana, pre svega, u društvima sa mešovitim nacionalnim i drugim obeležjima stanovništva, je upravo sastav (nacionalni, rasni, i sl.) stanovništva. U principu, dosadašnji nalazi nisu jednoznačni, čak su i suprotni – dok neki pokazuju da u slučaju većeg procenta stanovništva drugačijih nacionalnih, rasnih, i sl. grupa može doći do međugrupnih konflikata (npr. Vanhanen, 1999), drugi sugerišu da takve sredine stimulišu međugrupni kontakt i toleranciju (npr. Hodson, 2011). Međutim, neka istraživanja pružaju i jasniju sliku. Tako je, na primer, Istraživanje Olivera i Vonga (Oliver & Wong, 2003), koje je uključilo multietničke uzorke iz mešovitih sredina nekoliko gradova u SAD, pokazalo da, u globalu, veći stepen kontakta sa drugim etničkim zajednicama korespondira sa nižim nivoima predrasuda i manjim antagonizmom prema njima. Negativna percepcija drugih grupa i antagonistički odnos prema njima, prema rezultatima ovog istraživanja, veća je u kontekstima kada je data etnička zajednica manjinska ili se oseća ugroženom u odnosu na druge etničke zajednice u neposrednom okruženju. Takođe, ovo istraživanje je pokazalo i da etnička prostorna i socijalna izolacija rezultuje negativnom percepcijom drugih etničkih grupa i većim antagonizmom. Slični ovim su i nalazi istraživanja sprovedenog u Hrvatskoj (Jelić, Čorkalo Biruški & Ajduković, 2014). U ovom istraživanju upoređivani su socijalni stavovi (prema multikulturalnosti i asimilacionizmu) većinske grupe u dve multietničke sredine – Istri i Vukovaru. Ove dve sredine su posebno važne jer u obe većinsko stanovništvo čine Hrvati: u Vukovaru oko 58% (oko 35% je Srba, i preostalo je različitih drugih

narodnosti), a u Istri oko 68% (12.1% Istrijana, 6% Italijana, 3.5% Srba, itd.). Rezultati ovog istraživanja pokazali su da je u Istri značajno izraženiji pozitivan stav prema multikulturalizmu (i negativan prema asimilacionizmu), dok je u Vukovaru izraženiji pozitivan stav prema asimilaciji manjina. Odnosno, multikulturalizam je karakterističniji za sredine u kojima se većinska grupa ne oseća ugroženo od drugih etničkih grupa ni po pitanju njihove veličine i brojnosti ni po pitanju potencijalne opasnosti, dok je asimilacionizam (koji u visokoj meri korespondira sa nacionalizmom) karakterističniji za sredine u kojima većinska grupa oseća pretnju od drugih grupa/grupe, bilo po pitanju veličine i brojnosti, bilo po pitanju percepcije potencijalne opasnosti (na primer, na bazi skorih ratnih sukoba, kao što je slučaj u Vukovaru).

7.3. Završna razmatranja

Dosadašnja istraživanja pokazala su da se značajne determinante stavova mogu naći praktično na svim nivoima: od biološkog, tj. genetičkog, u kom slučaju istraživanja pokazuju da je 30-50% varijanse različitih socijalnih stavova genetički determinisano (npr. Alford et al., 2005; Ludeke et al., 2013), preko individualnih demografskih parametara, poput pola, obrazovanja, starosti, i sl. (npr. Čorkalo, Kamenov & Tadinac-Babić, 2001; Pavlović, 2008; Todosijević, 2013), individualnih ličnosnih determinanti, pri čemu posebnu ulogu imaju Otvorenost, Saradljivost, Savesnost i Poštenje-Skromnost (npr. Perry & Sibley, 2012; Sibley et al., 2010), sve do širokih kontekstualnih faktora (npr. Oliver & Wong, 2003; Fischer, et al., 2012). Takođe, prethodna istraživanja bavila su se specifičnim doprinosom varijabli sa pojedinih nivoa razumevanju socijalnih stavova (npr. individualnih demografskih i ličnosnih (npr. Ekehammar et al., 2004) ili demografskih i različitih sredinskih varijabli sa svih nivoa (npr. Andersen & Evans, 2003)). Međutim, do sada nije realizovano istraživanje koje bi uzelo u obzir varijable sa svih nivoa, od individualnog, preko porodičnog do šireg kontekstualnog. Ovakav jedan dizajn mogao bi pružiti odgovor na pitanje specifičnog doprinosa individualnih i sredinskih varijabli u razumevanju socijalnih stavova, a, pored toga, i informaciju o ulozi crta ličnosti kada je u pitanju njihov odnos sa različitim socijalnim stavovima, posebno što do sada nije bilo istraživanja o determinantama leksički deriviranih bazičnih socijalnih stavova.

8. Problem istraživanja

Dosadašnja istraživanja sa leksičkim modelima bazičnih socijalnih stavova, prevashodno na engleskom govornom području, pokazala su da leksički model socijalnih stavova ima značajan potencijal da sistematizuje istraživanja socijalnih stavova na jedan obuhvatan način (Saucier, 2000, 2013; Saucier & Skrzypinska, 2006; Krauss, 2006). Međutim, iako razvijen pre više od 10 godina, ovaj model je relativno malo proveravan, pogotovo u društvima koja su se razvijala pod različitim socijalnim i istorijskim okolnostima, a samim tim, nije dovoljno ispitan ni njegov potencijal za sistematizaciju i izgradnju jednog globalnog, univerzalnog okvira za proučavanje individualnih razlika u bazičnim socijalnim stavovima i njihovim implikacijama za razumevanje različitih socijalnih fenomena.

Kako su se u Srbiji u poslednjih 100-tinak godina, često na dramatičan način, menjala društvena uređenja, politička situacija, ekonomska politika, dominantna ideologija, i sl. od velikog je značaja ispitati da li su ove socijalne, istorijske i uopšte kulturne okolnosti dovele do toga da se struktura bazičnih socijalnih stavova formira na specifičan način, ili se može govoriti o univerzalnosti njihove strukture i invarijantnosti kroz različite kulture. Stoga, osnovni problem ovog istraživanja bio je da ispita mogućnost replikacije osnovnog, Sosijeovog (Saucier, 2000, 2013) modela bazičnih socijalnih stavova, a samim tim i da odgovori na pitanje univerzalnosti strukture bazičnih socijalnih stavova.

U okviru ovog istraživanja, realizovane su dve međusobno povezane studije. Prva studija imala je za cilj da kreira endogeni leksički model bazičnih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika, te da dobijeni model uporedi sa izvornim, Sosijeovim modelom, karakterističnim za englesko govorno područje. Druga studija imala je za cilj da ispita replikabilnost dobijenog leksičkog modela bazičnih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika, te da doprinese dubljem razumevanju prirode i sadržaja dobijenih stavskih dimenzija kroz ispitivanje njihovog odnosa sa eksternim, nelexičkim merama socijalnih stavova (socijalne dominacije, egalitarizma, Makijavelizma, nacionalizma, religioznosti, spiritualnosti, konzervativizma, tradicionalizma, autoritarnosti). Ova studija imala je za cilj i da razmotri specifičan položaj leksičkih socijalnih stavova u kontekstu drugih konstrukata sličnog eksplanatornog nivoa poput vrednosti, moralnih osnova, konfliktnog etosa i militantnog ekstremizma. U ovom kontekstu, posebno je ispitan odnos leksičkih socijalnih stavova i bazičnih dimenzija ličnosti. Time je, u stvari, kreirana svojevrsna nomološka mreža ekstrahovanih socijalnih stavova. Još jedan cilj ove studije bio je i da ispita potencijalni doprinos dobijenog modela

leksičkih socijalnih stavova i njegove operacionalizacije razumevanju različitih relevantnih socijalno-psiholoških kriterijuma, pre svega političkog, odnosno glasačkog ponašanja, ali i odnosa prema specifičnim društvenim temama, poput pridruživanja Evropskoj uniji, nezavisnosti Kosova, pitanja imigranata. Na kraju, ova studija usmerena je i na ispitivanje efekata različitih kontekstualnih, pre svega socijalnih, ali i individualnih faktora na socijalne stavove, kako bi se utvrdile specifične determinante leksičkih socijalnih stavova.

9. Studija I

9.1. Ciljevi istraživanja

Prva studija u okviru ovog istraživanja ima tri osnovna cilja:

1. ispitati mogućnost kreiranja endogenog modela leksičkih socijalnih stavova ekstrahovanih iz rečnika srpskog jezika
2. konstruisati instrument koji će predstavljati upitničku operacionalizaciju dobijenog modela i utvrditi osnovne metrijske karakteristike novokonstruisanog instrumenta za merenje leksičkih socijalnih stavova
3. uporediti dobijeni model sa originalnim Sosijeovim (Saucier, 2000) modelom bazičnih socijalnih stavova (ispitati konvergentnu i divergentnu validnost modela)

Međutim, oslanjajući se na prethodno istraživanje (Petrović & Međedović, 2011a), čini se opravdanim da se postavi još jedan dodatni cilj ovog istraživanja, a to je:

- 3.1. Ispitati replikabilnost prethodnih nalaza o ekstrakciji faktora Nacionalne privrženosti i Racionalne duhovnosti.

S obzirom da je ovo istraživanje eksplorativnog tipa, i s obzirom na predmet istraživanja i metodologiju koja će se koristiti, teško je postaviti jasne hipoteze koje bi bilo smisleno testirati. Ipak, može se pretpostaviti da će se i na bazi rečnika srpskog jezika, kao i u slučaju engleskog i rumunskog, izolovati 4 do 5 faktora, koji će u značajnoj meri konvergirati sa rezultatima prethodnih istraživanja na drugim govornim područjima. Dakle:

H1. U skladu sa prethodnim istraživanjima (Saucier, 2000, 2013; Krauss, 2006), izolovaće se 4 faktora bazičnih socijalnih stavova: tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, lični interesi, poštovanje demokratskih vrednosti i subjektivna spiritualnost, uz mogućnost ekstrakcije još jednog, petog faktora - egalitarizma (Saucier, 2013);

Alternativno, moguće je postaviti i dodatnu hipotezu:

H1.1. U skladu sa istraživanjem Petrovića i Međedovića (2011a), model će sadržati faktore nacionalne privrženosti (umesto faktora poštovanja demokratskih vrednosti, ili kao dodatni faktor), i racionalne duhovnosti (umesto faktora subjektivne spiritualnosti).

H2. Dobijene dimenzije socijalnih stavova koreliraće sa komplementarnim izvor-
nim Sosijeovim skalama socijalnih stavova (onima koje im odgovaraju po sadr-
žini, npr. Lični, odnosno, Sebični interesi iz jednog i drugog modela, ukoliko se
ovakav faktor socijalnih stavova identifikuje u srpskom jeziku) umereno ili viso-
ko, dok će sa nekomplementarnim korelirati nisko ili negativno.

9.2. Metod istraživanja

Istraživanje je realizovano kroz 2 faze. Prva faza je obuhvatila ekstrakci-
ju termina koji referiraju na socijalne stavove iz rečnika srpskog jezika, njihovu
konverziju u upitničke stavke i izradu preliminarne verzije upitnika za ispitiva-
nje socijalnih stavova. Tokom druge faze, konstruisani upitnik je apliciran uzorku
ispitanika iz opšte populacije, nakon čega su podaci prikupljeni upitnikom pod-
vrgnuti faktorskoj analizi kako bi se ispitala struktura socijalnih stavova na srp-
skom govornom području i kreirao endogeni model socijalnih stavova. Tokom
ove faze, realizovano je i ispitivanje metrijskih karakteristika kreirane preliminar-
ne verzije upitnika za ispitivanje leksičkih socijalnih stavova i konstrukcija verzi-
je upitnika sa optimalnim brojem stavki, koja je korišćena i u daljem istraživanju.
Takođe, druga faza je obuhvatila utvrđivanje povezanosti sa varijablama izvornog
modela leksičkih socijalnih stavova (Saucier, 2000), te poređenje dobijenog mode-
la sa endogenim modelom dobijenim na engleskom govornom području (Sauci-
er, 2000), kao i podataka etske studije realizovane u Srbiji (Petrović & Međedović,
2011), kako bi se ispitala potencijalna univerzalnost bazične strukture leksičkih
socijalnih stavova, ali i utvrdile eventualne kulturalne varijabilnosti.

9.2.1. Faza I. Definisanje korpusa izama

Ova faza istraživanja realizovana je u skladu sa metodologijom baziranom
na leksičkom pristupu, sa nužnim modifikacijama predloženim od strane Sosijea
(Saucier, 2000) kako bi se metodologija prilagodila istraživanju socijalnih stavov-
va. Stoga, ona praktično predstavlja replikaciju originalnog Sosijeovog istraživa-
nja. Realizovana je kroz 3 koraka.

1. *Ekstrakcija termina sa sufiksom „-izam“ iz rečnika srpskog jezika.* Srpski
jezik, i uopšte slovenski jezici, pripadaju istoj opštoj, indoevropskoj, porodici jezi-
ka, kao i engleski i rumunski. U srpskom jeziku, kao i u engleskom i rumunskom,
pridevske imenice se završavaju sufiksom „izam“. Iako sam Sosije (Saucier, 2000)
navodi da socijalni stavovi mogu u rečniku biti kodirani rečima koje se završavaju
različitim sufiksima, on smatra da su socijalni stavovi najoptimalnije reprezento-
vani u rečniku upravo kroz reči koje se završavaju sufiksom „izam“. S obzirom na
njegovu argumentaciju iznesenu u navedenom radu, ali i s obzirom da su jedina

dva istraživanja strukture leksički deriviranih socijalnih stavova (Saucier, 2000; Krauss, 2006) realizovana na bazi termina koji se završavaju ovim sufiksom, bez uključivanja reči sa drugim sufiksima, u ovom istraživanju je takođe kao osnovni kriterijum za identifikaciju termina relevantnih za socijalne stavove korišćeno njihovo završavanje sufiksom „izam“. Na ovaj način, pored striktnog poštovanja metodologije koju je predložio Saucier, obezbeđen je i osnovni uslov za upoređivanje rezultata našeg sa rezultatima drugih istraživanja.

Za pretragu termina koji referišu na socijalne stavove u srpskom jeziku, u okviru ovog istraživanja, korišćen je jednotomni „Rečnik srpskoga jezika“ Matice Srpske (Vujanić, Gortan-Premk, Dešić, Dragičević, Nikolić, Nogo, Pavković, Ramić, Stijović, Tešić, i Fekete, 2007). Razlozi za odabir ovog rečnika su višestruki: radi se o jedinom obuhvatnom jednotomnom rečniku srpskog jezika, koji je najskorije objavljen, i koji je, praktično, najsavremeniji rečnik srpskog jezika. Takođe, ovaj rečnik po veličini i obuhvatnosti približno odgovara rečnicima koje su koristili drugi autori: on obuhvata oko 85000 reči na 1564 strane.

U okviru ovog koraka, dva tima istraživača nezavisno su pregledala svaku stranu rečnika i identifikovala sve termine koji se završavaju na „izam“. Prvo je tim od šestoro istraživača pregledao svaku stranu rečnika, s tim što je svaki istraživač pregledao po pet slova (raspored slova je istraživačima dodeljivan slučajnim redosledom). Nakon toga, rezultati pretrage su provereni od strane dva nezavisna istraživača. Nakon završetka pretrage, njihovi nalazi su ukršteni, i zadržani su svi termini koje su obe grupe istraživača ekstrahovale. Na taj način, definisan je iscrpni korpus reči u rečniku srpskog jezika koje se završavaju na „izam“.

2. *Filtriranje ekstrahovanih termina – isključivanje termina nerelevantnih za predmet proučavanja.* I u slučaju srpskog jezika, kao i u slučajevima engleskog i rumunskog, može se očekivati da ne reprezentuju socijalne stavove, tj socijalno relevantne fenomene svi ekstrahovani termini sa sufiksom „izam“, izolovani u prethodnom koraku (može se pretpostaviti da rečnik sadrži i reči poput „albinizam“, „metabolizam“, „motociklizam“, i sl.). Stoga je glavni zadatak u ovom koraku eliminacija svih za predmet proučavanja nerelevantnih termina. Kako bi se eliminisali termini koji ne reprezentuju socijalne stavove, troje nezavisnih procenjivača je ocenilo svaki od termina, tj. svaku od definicija termina ekstrahovanih u prethodnom koraku. Osnovni kriterijum za procenu relevantnosti definicija bio je stepen u kojem svaka od njih odgovara Kerlingerovoj (1972) definiciji bazičnih socijalnih stavova, tj.:

„U kojoj meri svaka od definicija termina predstavlja uverenje, mišljenje, princip, gledište ili ubeđenje od opšte društvene važnosti za mnoge ljude u bilo kom aspektu socijalnog života?“

a procenjivači su svoju ocenu davali na četvorostepenoj skali, sa vrednostima od 0 (*uopšte nije relevantna*) do 3 (*u potpunosti je relevantna*).

Stepen slaganja troje nezavisnih procenjivača je iskazan izračunavanjem koeficijenta interklasne korelacije. Iz postojećeg korpusa „izama“, isključeni su svi termini za koje najmanje dva od tri procenjivača dalo ocenu 0 ili 1.

Preostali „izmi“ sačinjavali su korpus termina koji reprezentuju socijalne stavove, i kao takvi su uključeni u dalju analizu.

3. *Konverzija definicija u upitničke stavke.* Na osnovu u prethodnom koraku ekstrahovanog korpusa „izama“ relevantnih za socijalne stavove, u ovom koraku pristupilo se izradi što reprezentativnijeg uzorka upitničkih stavki. Kako bi se redukovala subjektivnost u konverziji definicija u stavke, i kako bi se procedura učinila ponovljivom, ovaj postupak je realizovan u skladu sa pravilima za konverziju definicija u ajteme, karakterističnim za leksičke studije, a predloženim od strane Sosijea (2000).

Prvo i osnovno pravilo podrazumeva da ajtemi moraju u što je moguće većoj meri da odražavaju samu definiciju termina. Stoga je neophodno da se sami ajtemi oslanjaju na definicije termina onako kako stoje u samom rečniku, sa što manje dodatnih intervencija, parafraza i sl. Dalja konverzija se odvijala u skladu sa sledećim pravilima:

1. brisati sve nesusštinske reči (npr. „uverenje da...“, ili „filozofsko učenje o...“) i zadržavati preostale reči iz definicije u ajtemskoj tvrdnji (npr. ~~filozofsko učenje starogrčke škole cinika o~~ vrlini kao najvećem dobru ...)
2. pretvoriti „kao“, „koji“, „da bude“ i slično u „je“ (npr. umesto: „...vrlini **kao** najvećem dobru ...“, staviti „vrlina **je** najveće dobro“)
3. gde je god to moguće, napraviti „treba da“ formu (npr. umesto „sistem upravljanja ili organizacije u kome su niži organi vlasti potčinjeni centralnoj vlasti“ – „Niži organi vlasti **treba da** budu potčinjeni centralnoj vlasti“)
4. promeniti imenički u glagolski oblik (npr. umesto „**verovanje** u vrlinu kao najveće dobro“, staviti „**verujem** da je vrlina najveće dobro“)
5. ukoliko za pojedine termine postoji mogućnost i potreba da se od jedne definicije kreira veći broj ajtema (pre svega radi smanjenja mogućnosti da stavka bude dvosmislena), to treba i uraditi (npr. definicija je „filozofsko učenje starogrčke škole cinika o vrlini kao najvećem dobru i o potrebi povratka prirodi uz odbacivanje društvenih konvencija“; ajtemi mogu da budu (1) „Verujem da je vrlina najveće dobro“ i (2) „Verujem da je neophodno vratiti se prirodi i odbaciti sve društvene konvencije“)
6. ukoliko se niti jedno od pravila ne može primeniti, potražiti definicije datog termina u drugom rečniku, pa primeniti ista pravila
7. ukoliko i to ne bude moguće, konstruisati ajtem kao najbolju i po smislu najpribližniju parafrazu definicije.

I pored strogog pridržavanja postavljenih pravila, pojedine definicije nisu mogle ili nije trebalo da budu konvertovane u upitničke stavke, i to usled:

1. potpunog preklapanja sa drugim ajtemima (npr. nekonformizam i non-konformizam, nacizam i nacionalsocijalizam)
2. prevelike specijalizovanosti sadržaja, usled čega će samo mali broj ispitanika sa specifičnim znanjem biti u mogućnosti da odgovori na istu (npr. lenjinizam - učenje V. I. Lenjina, vođe Oktobarske revolucije u Rusiji, i praksa zasnovana na tome učenju)
3. nerelevantnosti za savremeni društveni život u Srbiji (npr. ludizam - radnički pokret u Engleskoj početkom XIX veka, čija se borba za radnička prava manifestovala uništavanjem mašina i privrednih zgrada vlasnika, kapitalista)
4. nemogućnosti kreiranja odgovarajuće stavke zbog nedostatka informacija u definiciji (abolicionizam - pokret za ukidanje nekog zakona)

Definicije na koje se može primeniti bilo koji od ovde navedena 4 kriterijuma, isključene su iz korpusa relevantnih „izama“ (videti prilog 1.).

Dva tima istraživača su nezavisno konstruisala ajteme za svaku od definicija, strogo se pridržavajući definisanih pravila. Pri tome, za svaku od definicija, svaki tim je konstruisao jednu do dve stavke, u zavisnosti od samog termina, tj. njegove definicije/a.

Prikupljeni korpus stavki naknadno je procenjen od strane dva nezavisna procenjivača, sa zadatkom procene njihove reprezentativnosti za dati termin, tj. definiciju. Na osnovu njihovih procena izabrana je po jedna najreprezentativnija stavka za svaku od definicija termina. Ove stavke sačinjavale su preliminarnu verziju upitnika koji predstavlja operacionalizaciju ukupnog broja socijalnih stavova ekstrahovanih iz rečnika srpskog jezika, i koji je kao takav uključen u sledeću fazu istraživanja.

9.2.2. Faza II. Kreiranje endogenog modela leksičkih socijalnih stavova

9.2.2.1. Varijable i instrumenti

Tokom ove faze istraživanja, primenjeni su sledeći instrumenti:

1. **Leksički socijalni stavovi derivirani iz rečnika srpskog jezika; LS-S/S-1 - Leksički socijalni stavovi_Srbija.** Tokom prethodne faze kreirane upitničke stavke, njih 264, sačinjavale su prvu verziju upitnika LSS/S. Sve kreirane stavke su slučajnim redosledom raspoređene u upitnik. Svako od stavki pridružena je petostepena skala likertovog tipa, sa opsegom vrednosti od „uopšte se ne slažem“ (1) do „u potpunosti se slažem“ (5).

2. **Leksički derivirani socijalni stavovi; SDI-24** - "Pregled na rečniku zasnovanih izama" (Survey on dictionary-based isms (Saucier, 2008; Stankov, Saucier & Knezevic, 2010; Petrović & Međedović, 2011). Iako postoje i druge, duže verzije ovog instrumenta, SDI-24 je uključen u istraživanje jer je već primenjivan u Srbiji, i postoje podaci o njegovoj strukturi i metrijskim karakteristikama (Stankov, Saucier & Knezević, 2010; Petrović & Međedović, 2011a; Međedović & Petrović, 2013). Instrument se sastoji od 24 ajtema, sa pridruženom 5-stepenom skalom Likertovog tipa, u rasponu od 1 (*potpuno se ne slažem*) do 5 (*potpuno ne slažem*). Instrument je namenjen merenju 4 bazične domenije socijalnih stavova, α (koja se meri sa 4 ajtema; AS=2.17, SD=.94, α =.70), β (7 ajtema; AS=1.86, SD=.57, α =.62), γ (8 ajtema; AS=3.88, SD=.47, α =.51), δ (5 ajtema; AS=3.15, SD=.81, α =.70). Kad je u pitanju skorovanje po modelu Petrovića i Međedovića (2011a), osnovne deksriptive karakteristike i koeficijenti pouzdanosti su: Religioznost - AS=2.43, SD=.75, α =.73; Hedonizam - AS=1.97, SD=.63, α =.65; Racionalna duhovnost - AS=3.47, SD=.47, α =.50; Nacionalna privrženost - AS=2.99, SD=.82, α =.74).
3. **Osnovni podaci o ispitaniku; LOP** – Lista osnovnih podataka. Ovim instrumentom su registrovani osnovni podaci o ispitanicima:
- pol (izražen kao binarna varijabla: muški/ženski),
 - starost (izražena u godinama),
 - obrazovanje (ukupan broj godina formalnog obrazovanja),
 - mesto boravka
 - nacionalnost
 - veroispovest (izražena kao kategorička varijabla sa 8 kategorija: pravoslavna hrišćanska/ katolička hrišćanska/ protestantska hrišćanska/ islamska/ judaistička/ agnostik/ ateista/ drugo).

9.2.2.2. Metod prikupljanja podataka

Instrumenti su aplicirani elektronskim putem, preko društvenih mreža i drugih sredstava elektronske komunikacije. Podaci su prikupljeni metodom snežne grudve (engl. „snowball“). Uzorkovanje metodom snežne grudve i aplikacija mera elektronskim putem izabrani su iz više razloga: omogućuju obuhvat većeg geografskog obima, povećava veličinu i reprezentativnost uzorka (Baltar & Brunet, 2012), omogućuju prikupljanje podataka i sa područja koja su teže ili teško dostupna (Cohen, & Arieli, 2011), pri tom, ne ugrožavajući validnost dobijenih rezultata (Etter & Perneger, 2000).

Ispitanicima je dato sledeće uputstvo:

„Poštovani,

Istraživanje pod nazivom „Struktura, determinante i konsekvence leksički deriviranih socijalnih stavova na srpskom govornom području“ realizuje se u okviru doktorskih studija na Odeljenju za psihologiju filozofskog fakulteta u Beogradu.

Jedan od osnovnih ciljeva ovog istraživanja je da se utvrdi struktura socijalnih stavova na bazi termina ekstrahovanih iz rečnika srpskog jezika. Pored toga što je ovo prvo istraživanje ovog tipa u Srbiji, ono je i prvo takve vrste na slovenskim jezicima uopšte, i kao takvo pružiće nam uvid u generalizabilnost bazične strukture socijalnih stavova, i potencijalno, omogućiti uvid u način na koji kultura boji formiranje socijalnih stavova.

U tom smislu, molimo vas da doprinesete realizaciji ovo istraživanja popunjavanjem upitnika koji se nalazi na linku <http://socstav.tangoheat.com/>. Upitnik se sastoji od 288 stavki ukupno, te će iziskivati malo više vremena za popunjavanje, ali ne više od 30-45 minuta. Upitnik popunjavajte u skladu sa uputstvom koje je dato uz sam upitnik.

Istraživanje se realizuje isključivo u naučne svrhe, i prikupljeni podaci ni na koji način neće biti drugačije upotrebljeni.

Imajte u vidu da je istraživanje poptuno anonimno, te, izuzev traženih podataka, ne trebate beležiti nikakve dodatne podatke koji bi otkrili vaš identitet. Ipak, ukoliko želite da dobijete povratnu informaciju o rezultatima istraživanja kada podaci budu obrađeni, mozete ostaviti svoju e-mail adresu na kraju upitnika, te ćemo vam, nakon obrade, veoma rado poslati rezultate koje smo dobili.

Takođe, učešće u istraživanju je dobrovoljno, te imate pravo da odbijete učešće u bilo kom trenutku njegove realizacije.

Molimo vas da budete strpljivi i popunite upitnik do kraja, vodeći računa da date odgovor na svaku tvrdnju, jer je potpunost podataka od velike važnosti za kvalitet istraživanja.

Zahvaljujem na saradnji.“

Prikupljanje podataka realizovano je u periodu od avgusta do oktobra 2013. godine. Kako bi se dobili podaci o test-retest pouzdanosti, u periodu od novembra do decembra 2014. godine ispitanicima koji su iskazali potrebu za dobijanjem povratne informacije data je informacija o njihovim skorovima na upitniku LSS/S-2 (finalna verzija upitnika izrađena u okviru ove studije), i zamoljeni su da ponovo popune upitnik LSS/S-2, kao i da daju procenu koliko je ponuđeni

profil skorova socijalnih stavova tačan za njih. Uputstvo dato ispitanicima glasilu je ovako:

„Poštovani,

zadovoljstvo mi je da vam, u skladu sa obećanjem koje sam vam dao, prosledim vaše rezultate. Bilo bi mi veoma značajno da me obavestite koliko je ovaj profil socijalnih stavova tačan za vas, odnosno, koliko odgovara onome kako vi sebe vidite kada su u pitanju ispitani socijalni stavovi. To mozete uraditi tako što ćete mi poslati email sa ocenom od 1 (uopšte nije tačan) do 10 (u potpunosti je tačan):

Koliko je prikazani profil socijalnih stavova tačan kada ste vi u pitanju?

(uopšte nije tačan)

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

(u potpunosti je tačan)

Prikazani profil je, kada sam ja u pitanju, tačan ____ (upišite jedan od brojeva od 1 do 10).

Pored toga, zamolio bih vas i da uzmete učešće u drugom delu mog doktorskog rada, time što ćete popuniti upitnik na linku <http://socstav.tangoheat.com/nos/>, što bi mi bilo od velikog značaja. Ukoliko se odlučite da popunite i ovaj upitnik, molim vas da obavezno ostavite vasu email adresu.

Vas doprinos mom doktoratu je zaista veliki, i, dugujem vam veliku zahvalnost.“

9.2.2.3. Uzorak

Istraživanje je realizovano na prigodnom uzorku od 1079 ispitanika, prosečne starosti 31.65 godina (SD=9.14), sa prosečno 16 godina obrazovanja (SD=2.75); njih 731 (67.7%) je ženskog pola. Najviše ispitanika je iz Beograda (64.4%), zatim iz Vojvodine (12.2%), južne i istočne Srbije (10.5%), te Šumadije i zapadne Srbije (6.3%). U istraživanju su učestvovali i ispitanici koji govore srpskim jezikom iz zemalja u regionu (3.0%) i iz dijaspe (3.7%). Najveći broj ispitanika se izjasnio da je srpske nacionalnosti (64.9%), zatim jugoslovenske (2.8%), a bilo je i ispitanika drugih nacionalnosti, uglavnom sa teritorije Srbije (3.3%). Njih 27 (2.5%) se izjasnilo kao anacionalno. Ispitanika koji se nisu izjasnili o svojoj nacionalnosti bilo je 26.4%.

U uzorku su najzastupljeniji ispitanici hrišćanske veroispovesti (pravoslavne 39%, protestantske 1.5% i katoličke .6%, ukupno 41.1%), zatim muslimanske (.4%). Njih 5.3% se izjasnilo da su skloni nekim drugim oblicima ispovedanja religije. Da su agnostici iskazalo je 10.1% ispitanika, a kao ateisti izjasnilo se njih 28.2%. Na pitanje o religioznoj pripadnosti njih 15% nije dalo odgovor.

U odnosu na populaciju Srbije, uzorak sačinjava više osoba ženskog pola, mlađih i obrazovanih ispitanika (prema popisu iz 2011. godine u Srbiji je 51.3% ženskog stanovništva, prosečna starost je 42.2 godine, najvećim brojem sa završenom srednjom školom). Struktura uzorka donekle odražava populacione vrednosti kad je religioznost u pitanju (i prema popisu najviše je pravoslavnih hrišćana, 85%, dok manje ima katoličkih vernika (4.97%), muslimana (3.1%) i protestanata (.99%), mada najbitnije razlike postoje kada je u pitanju agnosticizam (prema popisu iz 2011. godine, .06% stanovništva se izjasnilo kao aganostici) i ateizam (1.11%).

Nakon davanja povratne informacije, podatak o tačnosti profila vratilo je 102 ispitanika (66.7% ženskog pola, prosečne starosti 33.17 godina ($SD=9.41$), i sa prosečno 16.44 godina obrazovanja ($SD=2.69$)). U svrhu retesta upitnik je popunilo 83 ispitanika (71.1% ženskog pola, prosečne starosti 33.77 godina ($SD=9.21$), i sa prosečno 16.57 godina obrazovanja ($SD=2.22$)).

9.2.2.4. Obrada podataka

Osnovna metoda obrade podataka u ovoj fazi istraživanja bila je eksploratorna faktorska analiza. Faktori su ekstrahovani pod modelom glavnih komponenti, i rotirani u promaks poziciju, čime je dobijen i neposredan uvid u njihovu međusobnu povezanost. Smislen broj latentnih dimenzija socijalnih stavova je određen primenom egzaktnih metoda za utvrđivanje broja faktora, pre svega paralelne analize. Stabilnost dobijenih faktorskih rešenja testirana je dvostrukom krosvalidacijom, odnosno izračunavanjem indeksa faktorske stabilnosti kroz poduzorke stavki i izračunavanjem koeficijenata kongruence faktorskih solucija kroz različite poduzorke (kreiranjem poduzoraka slučajnim dodeljivanjem ispitanika). Stabilnost izabranog faktorskog rešenja ispitana je i primenom eksploratornog modeliranja strukturalnim jednačinama (ESEM; Asparouhov & Muthén, 2009; Hopwood & Donnellan, 2010; Marsh, Morin, Parker, & Kaur, 2014), procedure koja predstavlja kombinaciju eksploratorne i konfirmatorne faktorske analize.

U cilju nalaženja optimalnog broja ajtema koje treba zadržati po svakoj od subskala upitničke operacionalizacije dobijenog modela socijalnih stavova (*LSS/S-2*), realizovana je ajtem analiza u okviru modela teorija odgovora na stavke (Item-Response Theory - IRT).

Ispitivanje osnovnih metrijskih karakteristika upitnika *LSS/S-2* realizovano je i pod modelom klasičnog merenja. Test-retest pouzdanost utvrđena je izračunavanjem koeficijenata korelacije između komplementarnih varijabli u prvom i drugom merenju.

Povezanosti između leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika i originalnog modela bazičnih socijalnih stavova utvrđen je izračunavanjem koeficijenata korelacija.

9.3. Rezultati istraživanja

9.3.1. Ekstrakcija termina sa sufiksom „-izam“

U okviru prve faze ovog istraživanja, izvršena je opsežna pretraga „Rečnika srpskoga jezika“ Matice Srpske (Vujanić i sar., 2007), koja je rezultirala izdvažanjem 497 termina koji se završavaju sufiksom „izam“, od „abolicionizam“ do „šovinizam“. Ovih 497 termina opisani su sa ukupno 667 definicija (videti prilog 1.).

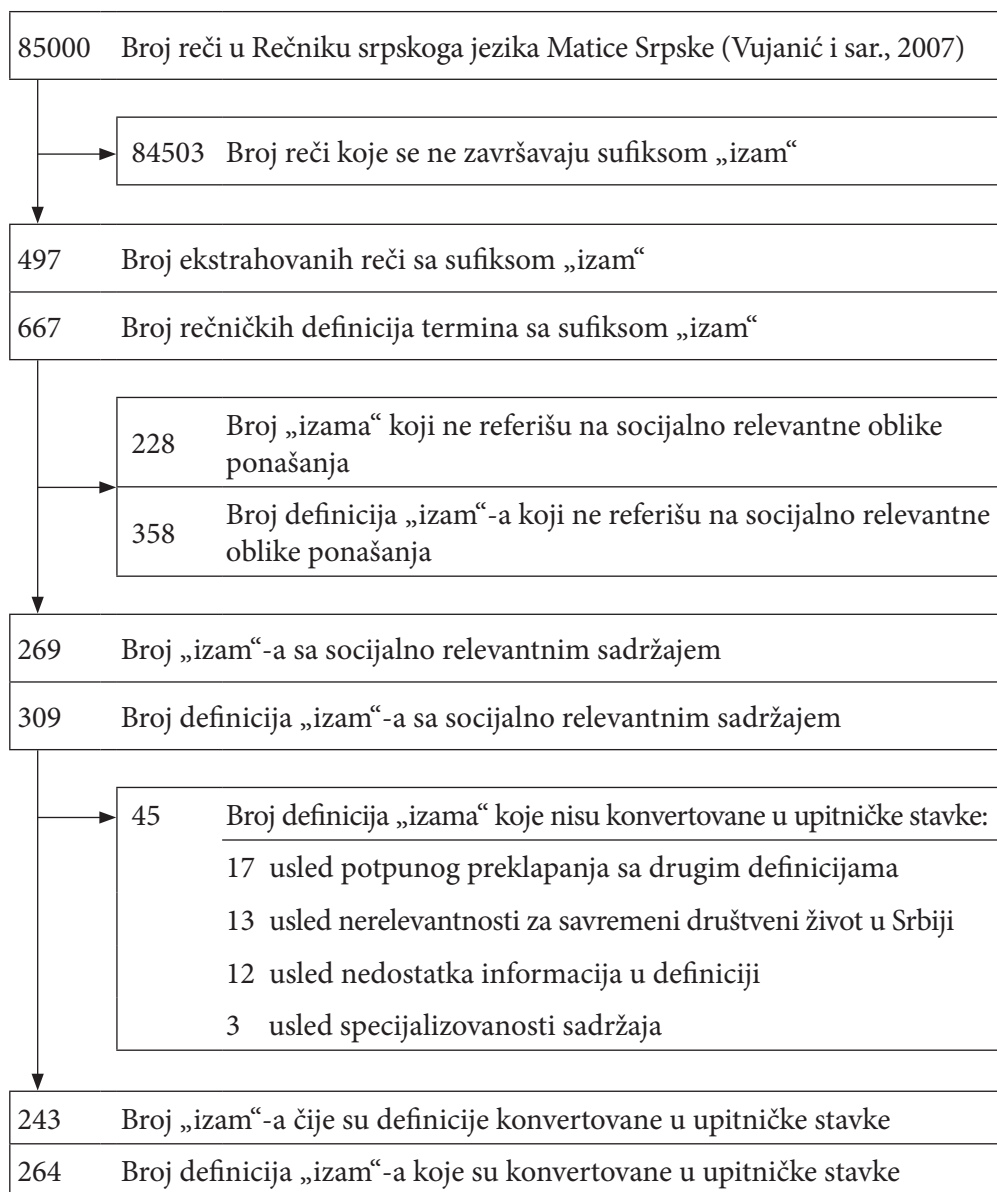
Kako bi se eliminisali oni termini (i njima pripadajuće definicije) koji nisu relevantni za predmet proučavanja, tj. koji ne referišu na socijalno relevantne oblike ponašanja, tri nezavisna procenjivača su procenila svaku definiciju selektovanih 497 termina. Stepenn saglasnosti tri nezavisna procenjivača, iskazan preko koeficijenta interklasne korelacije, iznosio je $ICC=.82$ (95% CI: .74-.86, $p<.001$), a pouzdanost njihove procene, iskazana α koeficijentom pouzdanosti, iznosila je $\alpha=.84$. Iz postojećeg korpusa „izama“, na bazi procene tri nezavisna procenjivača, isključene su sve definicije (i termini na koje se odnose) za koje je najmanje 2 od tri procenjivača dalo ocenu 0 ili 1, odnosno, svi oni termini koji ne reprezentuju socijalne stavove. Na taj način, preostalo je 269 termina sa pripadajućih 309 definicija, koji referišu na socijalne stavove. Lista termina ekstrahovana ovim postupkom prikazana je u prilogu 1, s tim što su ovako ekstrahovani termini označeni masnim slovima.

U sledećem koraku, pristupilo se izradi upitničkih stavki na osnovu svih 309 definicija, prateći instrukcije za konverziju definicija u upitničke stavke opisane u metodološkom delu ovog istraživanja. Tokom ovog procesa, dodatnih 45 definicija 41 rečničkog termina je eliminisano (15% ukupnog broja definicija socijalno relevantnih „izama“), i to iz sledećih razloga: 17 definicija je isključeno usled njihovog potpunog preklapanja sa drugim definicijama (npr. „*nacizam* - v. *nacionalsocijalizam*“, „*nonkonformizam* - v. *nekonformizam*“, „*tradicionalizam* - v. *tradicionalizam*“, i slično); 13 ih je isključeno usled nerelvantnosti za savremeni društveni život u Srbiji (npr. *frankizam*, *francjozefinizam*, *carizam*, *panarabizam*, *ludizam*, itd.); dodatnih 12 je isključeno usled nemogućnosti kreiranja odgovarajuće stavke zbog nedostatka informacija u definiciji (npr. „*konfederalizam* - konfederalno uređenje“, „*trijalizam* - federacija triju država“, i sl.); na kraju, 3 definicije nisu konvertovne u upitničke stavke usled prevelike specijalizovanosti sadržaja (npr. „*centrizam* - političko oportunističko načelo i delovanje u partijama II internacionale“). Preostalih 264 definicija 243 „izama“ konvertovano je u upitničke stavke (same upitničke stavke, kao i razlozi isključivanja onih definicija koje nisu konvertovane u stavke, prikazane su u koloni „Stavke“ u prilogu 1.).

Konačno, 264 stavki koje reprezentuju relevantne socijalne stavove derivirane iz rečnika srpskog jezika, raspoređene su u prvu verziju upitnika „Leksički

socijalni stavovi - Srbija_0“, koji je uključen u dalje istraživanje. Pri tome, vodilo se računa da stavke slične sadržine ne budu blizu jedna drugoj. Takođe, 13 od 264 stavki je reverzno kodovano. Ova, prva verzija upitnika prikazana je u prilogu 2.

Celokupan proces ekstrakcije socijalno relevantnih „izama“ i njihove konverzije u upitničke stavke prikazan je na Dijagramu 2.

Dijagram 2. Pregled ekstrakcije izama

9.3.2. Kreiranje modela leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika

9.3.2.1. Utvrđivanje broja latentnih dimenzija leksičkih socijalnih stavova

Kako bi se ustanovila latentna struktura leksički deriviranih socijalnih stavova, sve stavke upitnika LSS/S-1 podvrgnute su eksploratornoj faktorskoj analizi. Analiza glavnih komponenti korišćena je kao metod ekstrakcije faktora, koji su zatim rotirani u promaks poziciju. Rezultati eksploratorne faktorske analize prikazani su u Tabeli 7. Za određivanje smislenog broja faktora koji će se zadržati primenjeni su različiti kriterijumi.

Tabela 7. Rezultati eksploratorne faktorske analize

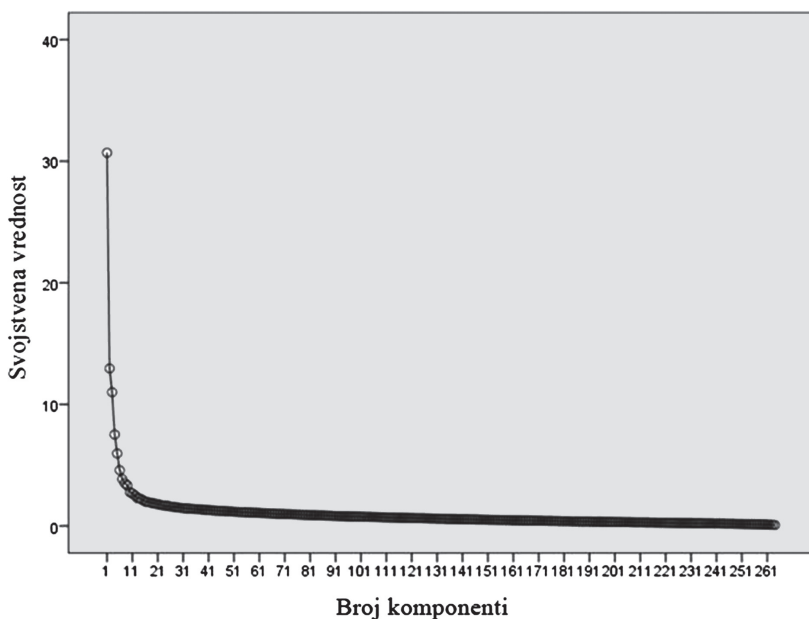
Broj faktora	Rezultati paralelne analize (slučajno generisani podaci)		Rezultati faktorske analize realnih podataka			
	Svojtvene vrednosti	95. percentil	Svojtvene vrednosti	% varijanse	Kumulativni % varijanse	
1	2.199	2.240	30.697	11.628	11.628	
2	2.157	2.191	12.953	4.906	16.534	
3	2.127	2.155	10.995	4.165	20.699	
4	2.100	2.126	7.520	2.848	23.547	
5	2.075	2.099	5.961	2.258	25.805	
6	2.053	2.077	4.584	1.737	27.542	razlika u λ i %var
7	2.033	2.055	3.848	1.458	29.000	
8	2.013	2.034	3.511	1.330	30.329	
9	1.995	2.014	3.333	1.262	31.592	
10	1.977	1.995	2.780	1.053	32.645	
11	1.960	1.978	2.657	1.006	33.651	%var >1
12	1.944	1.960	2.510	.951	34.602	
13	1.928	1.945	2.285	.865	35.467	
14	1.912	1.930	2.266	.858	36.325	
15	1.898	1.914	2.132	.808	37.133	
16	1.883	1.900	2.006	.760	37.893	
17	1.868	1.884	1.965	.745	38.638	
18	1.854	1.869	1.925	.729	39.367	
19	1.840	1.855	1.874	.710	40.077	
20	1.827	1.842	1.832	.694	40.770	
21	1.814	1.828	1.784	.676	41.446	PA
22	1.801	1.815	1.738	.658	42.104	
23	1.788	1.804	1.685	.638	42.743	
24	1.775	1.790	1.684	.638	43.380	
25	1.763	1.778	1.644	.623	44.003	
26	1.751	1.765	1.590	.602	44.605	
27	1.739	1.753	1.583	.600	45.205	
28	1.728	1.741	1.537	.582	45.787	
29	1.716	1.730	1.510	.572	46.359	

Broj faktora	Rezultati paralelne analize (slučajno generisani podaci)		Rezultati faktorske analize realnih podataka		
	Svojstvene vrednosti	95. percentil	Svojstvene vrednosti	% varijanse	Kumulativni % varijanse
30	1.705	1.718	1.485	.563	46.922
31	1.694	1.707	1.474	.558	47.480
32	1.683	1.696	1.448	.549	48.029
33	1.672	1.684	1.425	.540	48.568
34	1.661	1.672	1.412	.535	49.103
35	1.650	1.662	1.392	.527	49.630
36	1.639	1.652	1.390	.526	50.157
37	1.629	1.641	1.378	.522	50.679
38	1.619	1.631	1.365	.517	51.196
39	1.609	1.620	1.334	.505	51.701
40	1.598	1.610	1.321	.500	52.202
41	1.588	1.601	1.303	.494	52.695
42	1.579	1.591	1.284	.487	53.182
43	1.569	1.580	1.272	.482	53.663
44	1.559	1.570	1.258	.476	54.140
45	1.550	1.561	1.245	.472	54.611
46	1.540	1.551	1.237	.468	55.080
47	1.531	1.542	1.221	.463	55.542
48	1.522	1.533	1.214	.460	56.002
49	1.512	1.523	1.200	.454	56.457
50	1.503	1.513	1.186	.449	56.906
51	1.494	1.504	1.173	.444	57.350
52	1.485	1.496	1.152	.436	57.786
53	1.476	1.486	1.146	.434	58.220
54	1.467	1.477	1.139	.431	58.652
55	1.458	1.468	1.136	.430	59.082
56	1.450	1.460	1.123	.425	59.507
57	1.441	1.451	1.110	.421	59.928
58	1.432	1.442	1.101	.417	60.345
59	1.424	1.434	1.090	.413	60.758
60	1.416	1.425	1.081	.410	61.167
61	1.407	1.417	1.067	.404	61.571
62	1.399	1.408	1.058	.401	61.972
63	1.391	1.400	1.049	.397	62.369
64	1.382	1.391	1.048	.397	62.766
65	1.374	1.383	1.035	.392	63.158
66	1.366	1.376	1.024	.388	63.546
67	1.358	1.367	1.015	.384	63.930
68	1.350	1.359	.994	.377	64.307
69	1.342	1.352	.990	.375	64.682
70	1.334	1.343	.986	.373	65.055

Napomene i skraćenice u tabeli: u poslednjoj koloni prikazani su kriterijumi retencije faktora; razlika u λ - ; razlika u %var - ; %var >1 - ; PA – Paralelna analiza; GK ($\lambda > 1$) – Gutmann-Kaiser-ov kriterijum svojstvene vrednosti veće od 1.

Kao što se vidi iz Tabele 7., Gutmann-Kaiser-ov kriterijum ($\lambda > 1$) sugerisao je da treba zadržati 67 faktora, što praktično znači da je, kada je u pitanju ovaj kriterijum, došlo do prefaktorizacije. Metoda paralelne analize (Horn, 1965), kao verovatno najpreciznija metoda za utvrđivanje broja faktora (Subotić, 2013), je takođe imala tendenciju da preceni broj faktora, sugerišući da se zadrži njih 20. Stoga su primenjeni i drugi kriterijumi, koji opet nisu dali jednoznačne rezultate: kriterijumi najmanje razlike između svojstvenih vrednosti i procenata objašnjene varijanse sugerisali su 6-faktorsko rešenje, dok je kriterijum procenta objašnjene varijanse većeg od 1 sugerisao 11-faktorsko rešenje.

Ni Katelov scree-test nije dao jednoznačnija rešenja, sugerisavši smislenost ekstrakcije 5-12 faktora (Dijagram 3).

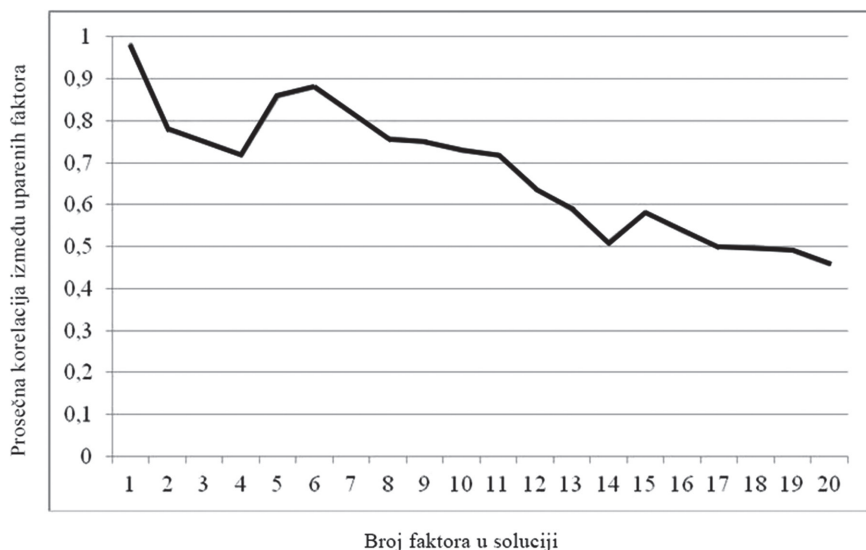

Dijagram 3. Rezultati Katelovog scree-testa

Kako eksploratorna faktorska analiza nije dala jednoznačne i interpretabilne rezultate kada je u pitanju broj latentnih dimenzija leksičkih socijalnih stavova koje treba zadržati, primenjene su dodatne metode za utvrđivanje broja latentnih dimenzija, bazirane na utvrđivanju stabilnosti faktorskih replikacija kroz uzorke stavki i ispitanika.

Prvo, primenjena je metoda za utvrđivanje broja faktora koji je korišćen u pethodne dve leksičke studije socijalnih stavova (Saucier, 2000; Krauss, 2006). Postupak se sastojao u sledećem: ukupan broj ajtema podeljen je na pola po principu slučajnosti (dve grupe od po 132 slučajno raspoređene stavke). Nakon toga, oba poduzorka stavki podvgnuta su eksploratornoj faktorskoj analizi (pod PCA

metodom ekstrakcije, a faktori su rotirani u promax poziciju). S obzirom da je paralelna analiza sugerisala 20-faktorsko rešenje, eksploratorna faktorska analiza izvršena je za sve solucije od 1-nog do rešenja sa 20 faktora. Nakon toga, izračunate su korelacije između uparenih faktora, a zatim je izračunat uprosečeni koeficijent korelacije za svaku od 20 solucija, kako bi se dobio jedinstveni indeks replikacije faktora. Rezultati su prikazani na Dijagramu 4.

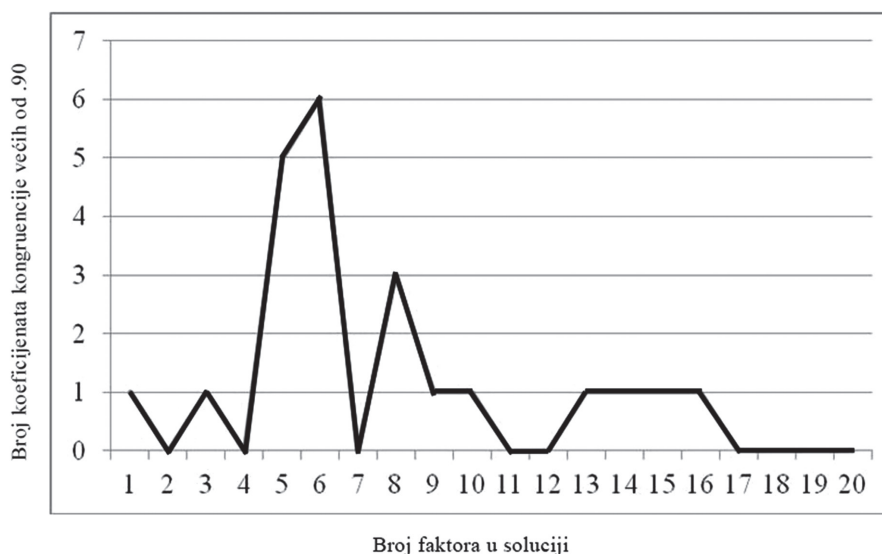

Dijagram 4. Indeks replikacije faktora za 1- do 20-faktorska rešenja

Kao što se može videti, najreplikabilnija su rešenja sa 5, 6 i 7 latentnih dimenzija, s tim što se najstabilnijim pokazalo rešenje sa 6 faktora.

Konačno, kako bi se ispitala stabilnost faktorskih rešenja kroz uzorke, uzorak je podeljen na dva poduzorka, s tim što su ispitanici klasifikovani u jedan od dva uzorka slučajnim redosledom. Zatim je izvršena serija eksploratornih faktorskih analiza (sa mogućnošću ekstrakcije od jednog do dvadeset faktora, na osnovu indicija o broju faktora koji se mogu zadržati dobijenih paralelnom analizom – x-osa na Dijagramu 5.) na oba poduzorka. Nakon toga, izračunati su koeficijenti kongruenci između ekstrahovanih faktora (na y-osi Dijagrama 5. prikazan je ukupan broj koeficijenata kongruenci $>.90$).

Pregledom rezultata izračunavanja koeficijenata kongruenci (Dijagram 5.), može se videti da su samo u slučajevima rešenja sa 5 i 6 faktora koeficijenti kongruenci između svih 5 (redom: .94, .94, .93, .93 i .93) odnosno 6 faktora (redom: .96, .93, .92, .92, .92 i .90) veći od .90. Stoga, na osnovu ovih pokazatelja može se pretpostaviti da se latentni prostor socijalnih stavova definisanih kroz reprezentativni uzorak „izama“ može najadekvatnije opisati pomoću 5 do 6 latentnih dimenzija.

Dijagram 5. Broj koeficijenata kongruence $>.90$ za solucije sa 1 do 20 faktora

Tabela 8. Pregled rezultata primene različitih metoda za određivanje broja latentnih dimenzija

Metod	Broj faktora
EFA-GK	67
EFA-PA	20
EFA- razlika u λ	6
EFA- razlika u % var	6
EFA-% var ≥ 1	11
EFA-Scree-test	5 - 12
Indeks replikacije faktora (Saucier, 2000; Krauss, 2006)	5 ili 6
Izračunavanje koeficijenata kongruence	5 ili 6

Dakle, ako se napravi pregled rezultata različitih analiza sprovedenih sa ciljem utvrđivanja broja latentnih dimenzija kojima se na smislen način može objasniti najveći procenat varijanse leksičkih indikatora socijalnih stavova (Tabela 8.), može se zaključiti da je najsmislenije testirati hipotezu da se leksički socijalni stavovi derivirani iz rečnika srpskog jezika najoptimalnije mogu objasniti sa 5 do 6 latentnih dimenzija socijalnih stavova.

9.3.2.2. Utvrđivanje sadržaja 5- i 6-faktorskog modela leksičkih socijalnih stavova

U tabelama 9. i 10. prikazani su „izmi“ sa najvećim zasićenjima na svakom od 5 odnosno 6 faktora ova dva konkurentna modela leksičkih socijalnih stavova

deriviranih iz rečnika srpskog jezika. Kada je u pitanju 5-faktorski model, prvi izolovani faktor zasićen je ajtemima koji indiciraju tradicionalističke, konzervativne i fundamentalno-religiozne stavove (nacionalizam, tradicionalizam, autoritarizam, konzervativizam, zelotizam,...). Po svom sadržaju, ovaj faktor sličan je prvom Sosijeovom faktoru, nazvanom α ili tradicionalni i religiozni izvori autoriteta. Stoga je i ovaj faktor nazvan „Tradicionalni izvori autoriteta“. Drugi faktor sadrži indikatore spiritualnosti (misticizam, spiritualizam,...), dalekoistočnih religija (bramanizam, hinduizam, lamaizam,...), ali i indikatore monoteističkih religija (judaizam, teizam, mesijanizam,...), te filozofskog idealizma (idealizam, subjektivizam, iracionalizam,...). Shodno svom sadržaju, i činjenici da je sličan Sosijeovom faktoru δ , tj. subjektivnoj spiritualnosti, ovaj faktor je nazvan „Spiritualnost“. Treći faktor po sadržaju je sličan Saucierovom faktoru β , odnosno, sebičnim interesima ili sebičnom meterijalizmu, jer je zasićen indikatorima poput makijavelizma, oportunizma, hedonizma, egocentrizma, kao i kapitalizma, imperijalizma i slično. Stoga je ovaj faktor interpretiran kao faktor „Sebičnih interesa“. Četvrti faktor sačinjen je od varijabli humanizam, evropeizam, demokatizam, i slično. Kao takav, on odgovara Sosijeovom γ faktoru, ili Racionalnom humanizmu, te je i nazvan „Humanizam“. I konačno, peti faktor sadrži „izme“ poput socijalizma, komunizma, marksizma, i shodno tome interpretiran je kao „Egalitarizam“. Ovaj faktor po sadržaju odgovara faktoru ϵ koji je Saucier opisao u novijim radovima (Saucier, 2013). U Tabeli 11. prikazane su interkorelacije faktora 5-faktorskog modela leksičkih socijalnih stavova. Kao što se može videti, Humanizam ostvaruje niske ali statistički značajne i to negativne korelacije sa prvim i trećim faktorom (Tradicionalni izvori autoriteta i Sebični interesi) i pozitivnu korelaciju sa Egalitarizmom. Ostali faktori između sebe koreliraju pozitivno, s tim što je najveća korelacija (.49) između Tradicionalnih izvora autoriteta i Spiritualnosti.

Kada je u pitanju 6-faktorski model leksičkih socijalnih stavova, prvih pet su interpretirani praktično isto kao i faktori petofaktorskog modela, kao: Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Sebični interesi, Humanizam, Spiritualnost i Egalitarizam. Drugi, treći i peti faktor su praktično identični po sadržaju trećem, četvrtom i petom faktoru iz petofaktorskog modela (čak su i prvih pet ajtema sa najvećim zasićenjima praktično identični). Određene razlike postoje kada su u pitanju prvi i četvrti faktor 6-faktorskog modela. Naime, prvi faktor je dominantno zasićen indikatorima monoteističke religioznosti (npr. mesijanizam, zelotizam, teizam, judaizam, evangelizam,...), ali sadrži i indikatore tradicionalističkog pogleda na svet (tradicionalizam, dogmatizam, negativno zasićene indikatore biseksualizma i homoseksualizma, i sl.). Faktor Spiritualnosti praktično je zasićen indikatorima dalekoistočne religioznosti, spiritualnosti i filozofskog idealizma, kao i faktor sa istim nazivom iz petofaktorskog modela, međutim, indikatori monoteističke religioznosti, kojima je bila zasićena „Spiritualnost“ 5-faktorskog modela u ovom slučaju su prešli na prvi faktor.

Tabela 9. Varijable sa najvećim zasićenjima (>.30) na 5 faktora leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz srpskog jezika

Tradicionalni izvori autoriteta (alfa)			Spiritualnost (delta)		Lični interesi (beta)		Humanizam (gama)		Egalitarizam (epsilon)	
Termin	Zasićenje	Termin	Zasićenje	Termin	Zasićenje	Termin	Zasićenje	Termin	Zasićenje	Termin
anacionalizam	-.66	misticizam	.72	lokalizam	.62	olimpizam	.52	socijalizam	.72	
patriotizam	.66	spiritualizam	.72	oportunizam	.59	humanizam1	.51	jakobinizam	.64	
tradicionalizam	.64	vitalizam	.72	makiavelizam2	.59	evropeizam	.49	trockizam	.62	
nacionalizam1	.64	demonizam	.70	egocentrizam	.57	egzistencijalizam	.48	demokratizam2	.58	
nacionalsocijalizam	.61	spiritizam	.70	hedonizam	.56	liberalizam2	.47	komunizam	.56	
homoseksualizam	.61 ^R	bramanizam	.69	mamonizam	.56	federalizam	.45	marksizam	.49	
biseksualizam	-.60	fetišizam	.68	karijerizam	.53	indeterminizam	.45	sindikalizam	.46	
separatizam	-.59	totemizam	.66	epikureizam	.52	meliorizam	.43	fiziokratizam	.45	
konstitucionalizam	.56	hinduizam	.66	kapitalizam	.50	gandizam	.42	korporativizam	.44	
etatizam	.56	lamaizam	.64	utilitarizam2	.49	optimizam	.42	nominalizam	.43	
jezuitizam	.56	supranaturalizam	.63	materijalizam	.48	demokratizam1	.40	titoizam	.42	
nudizam	-.55	transcendentalizam	.63	humanizam3	.47 ^R	stoicizam	.39	cinizam3	.40	
varvarizam	.54	iracionalizam	.61	kolonijalizam	.46	voluntarizam1	.39	reformizam	-.38	
nihilizam	-.53	animizam2	.61	imperijalizam	.45	budizam	.39	dekadentizam	.37	
konzervativizam	.52	judaizam	.60	eudemonizam	.43	pluralizam3	.39	anarholiberalizam	.37	
autoritarizam	.52	ateizam	-.60	individualizam	.42	cinizam2	.38	snobizam	.37 ^R	
zelotizam	.51	teizam	.58	nepotizam	.42	sovinizam1.1	.38 ^R	dadaizam	.37	
dogmatizam	.49	logizam	-.57	aktivizam2	.40	panevropeizam	.38	socijaldemokratizam	.37	
islamizam	.49	mesijanizam1	.55	prozelitizam	.39	huliganizam	.38 ^R	antagonizam	.36	
antiklerikalizam	-.49	šamanizam	.54	neokolonijalizam	-.38 ^R	moralizam1	.38	birokratizam	.35 ^R	
iredentizam	.48	kvijetizam	.54	antisocijalizam	.37	feminizam	.38	merkantilizam	.34	
secesionizam	-.47	pozitivizam	-.49	nativizam	.37	legalizam	.38	hegemonizam	.33 ^R	
antiliberalizam	.46	egzorizam	.49	konformizam	.35	modernizam	.38	prakticizam	.32	
anarhizam	-.46	racionalizam	-.47	parazitizam	.35	humanizam2	.37	radikalizam	.32	
lokalpatriotizam	.46	apriorizam	.46	protekcionizam2	.33	paternalizam	.37	izolacionizam	.31	
kosmopolitizam2	-.45	evolucionizam	-.46	frojdzam	.32	egalitarizam	.36	defetizam	.31	
monoteizam	.45	subjektivizam	.46	elitizam	.32	internacionalizam2	.36			
klerikalizam	.45	iluzionizam	.44	aristokratizam1	.32	pacifizam	.36			

Tradicionalni izvori autoriteta (alfa)			Spiritualnost (delta)		Lični interesi (beta)		Humanizam (gama)		Egalitarizam (epsilon)		
Termin	Zasićenje	Termin	Zasićenje	Termin	Zasićenje	Termin	Zasićenje	Termin	Zasićenje	Termin	Zasićenje
mesijanizam2	.44	idealizam	.44	makiavelizam1	.32	aktivizam1	.35				
totalitarizam	.42	evangelizam	.44	utilitarizam1	.32	internacionalizam1	.35				
jeretizam	-.42	dualizam	.42	antikomunizam	.31	menševizam	.34				
kolektivizam	.42	adventizam	.41	pasivizam	.31	univerzalizam	.34				
makartizam	.42	maniheizam	.40	neonacizam	.31	antiimperijalizam	.34				
protekcionizam1	.42	džainizam	.40	rasizam	.31	parlamentarizam	.33				
kampanilizam	.42	naturalizam	-.39			kosmopolitizam3	.33				
unitarizam	.42	scijentizam	.32			unionizam	.32				
nacionalizam2	.41	deizam	.32			altruizam	.32				
kameralizam	.41	realizam	-.31			pluralizam2	.31				
cezarizam	.39	fenomenalizam	.30			formalizam	.31				
monarhizam	.39					ekumenizam	.31				
partikularizam	-.38					decentralizam	.31				
militarizam	.38					aneksionizam	.31 ^R				
apsolutizam	.37					platonizam	.31				
kolektivizam	.37					tehnokratizam	.31				
centralizam1	.37					antifašizam	.30				
šovinizam1	.37					despotizam	.30 ^R				
cionizam	.37										
cinizam1	-.36										
protestantizam	-.35										
fundamentalizam	.35										
paganizam	.35										
fašizam	.35										
legitimizam	.35										
bigotizam	-.34										
puritanizam	.34										
nacifašizam	.34										
libertinizam	-.33										

Značenje skraćenica u tabeli: R - obrnuto skrovaní ajtemi

Tabela 10. Varijable sa najvećim zasićenjima (>.30) na 6 faktora leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz srpskog jezika

Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta (alfa)	Lični interesi (beta)	Humanizam (gama)	Spiritualnost (delta)	Egalitarizam (epsilon)	Nacionalizam (zeta)
Termin	Termin	Termin	Termin	Termin	Termin
adventizam	.86 lokalizam	.63 evropeizam	.53 hinduizam	.70 socijalizam	.72 separatizam
mesijanizam1	.85 oportunizam	.61 humanizam1	.51 lamaizam	.65 jakobinizam	.67 nacionalizam1
zelotizam	.85 makijavelizam2	.61 liberalizam2	.50 transcendentalizam	.60 trockizam	.64 patriotizam
teizam	.84 egocentrizam	.59 olimpizam	.49 misticizam	.59 demokratizam2	.62 autoritarizam
judaizam	.84 hedonizam	.58 egzistencijalizam	.46 spiritualizam	.58 komunizam	.58 anacionalizam
evangelizam	.76 mamonizam	.58 federalizam	.46 spiritizam	.57 sindikalizam	.50 secesionizam
egzorciizam	.75 karijerizam	.55 indeterminizam	.44 demonizam	.55 marksizam	.49 kosmopolitizam2
monoteizam	.74 epikureizam	.54 panevroeizam	.43 vitalizam	.52 korporativizam	.44 partikularizam
ateizam	-.72 kapitalizam	.52 demokratizam1	.43 fetišizam	.51 fiziokratizam	.44 nihilizam
kvijetizam	.71 materijalizam	.50 gandizam	.42 animizam2	.49 nominalizam	.43 varvarizam
islamizam	.70 utilitarizam2	.50 egalitarizam	.40 totemizam	.48 titoizam	.41 individualizam
sciјentizam	.64 kolonijalizam	.48 optimizam	.40 iracionalizam	.47 socijaldemokratizam	.40 protekcionizam1
mesijanizam2	.56 humanizam3	.48 ^R šovinizam1.1	.40 ^R subjektivizam	.45 kolektivizam	.37 unionizam
klerikalizam	.54 imperijalizam	.46 humanizam2	.39 apriorizam	.43 anarhizam	.37 kameralizam
bramanizam	.53 eudemonizam	.45 voluntarizam1	.39 idealizam	.43 radikalizam	.36 nacionalsocijalizam
asketizam1	.53 nepotizam	.43 meliorizam	.39 supranaturalizam	.42 reformizam	-.36 etatizam
antiklerikalizam	-.49 aktivizam2	.41 paternalizam	.39 racionalizam	-.42 snobizam	.36 ^R konstitucionalizam
jezuitizam	.49 prozelitizam	.41 cinizam2	.38 relativizam	.41 antagonizam	.35 cinizam1
biseksualizam	-.49 nativizam	.39 feminizam	.38 politeizam	.41 dekadentizam	.35 regionalizam
maniheizam	.48 neokolonijalizam	-.38 ^R modernizam	.38 šamanizam	.41 hegemonizam	.34 liberalizam1
fundamentalizam	.47 antisocijalizam	.38 internacionalizam2	.38 logizam	-.40 konzervativizam	.34 antiliberalizam

Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta (alfa)	Lični interesi (beta)	Humanizam (gama)	Spiritualnost (delta)	Egalitarizam (epsilon)	Nacionalizam (zeta)
Termin	Termin	Termin	Termin	Termin	Termin
dualizam	.46 konformizam	.37 pluralizam3	.38 iluzionizam	.39 defetizam .	.34 kolektivizam
homoseksualizam	.46 ^R parazitizam	.36 moralizam1	.38 cinizam3	.39 anarholiberalizam	.34 legalizam
tradicionalizam	.44 aristokratizam1	.34 budizam	.37 animizam1	-.38 ^R dadaizam	.33 lokalpatriotizam
monarhizam	.44 makijavelizam1	.34 stoicizam	.37 džainizam	.38 pesimizam	.33 nudizam
dogmatizam	.43 protekcionizam2	.34 huliganizam	.36 ^R relativizam	.34 merkantilizam	.32 centralizam1
evolucionizam	-.43 elitizam	.33 aktivizam1	.36 fenomenalizam	.34 birokratizam	.31 cezarizam
rojalizam	.42 nacifašizam	.33 internacionalizam1	.36		apsolutizam
protestantizam	-.42 neonacizam	.33 menševizam	.36		iredentizam
bigotizam	-.40 utilitarizam1	.33 antiimperijalizam	.36		.30
deizam	.40 rasizam	.33 parlamentarizam	.36		
jeretizam	-.39 frejdzizam	.33 altruizam	.35		
gnosticizam	.37 pasivizam	.33 pacifizam	.35		
anabaptizam	.37 antikomunizam	.33 antifašizam	.35		
cezaropapizam	.36 šovinizam2	.31 kosmopolitizam3	.35		
darvinizam	-.35 hitlerizam	.31 decentralizam	.34		
militarizam	.34	univerzalizam	.34		
legitimizam	.33	aneksionizam	.32 ^R		
antialkoholizam	.32	pluralizam2	.32		
paganizam	.31	despotizam	.32 ^R		
		ekumenizam	.31		

Značenje skraćénica u tabeli: ^R - obrnuto skrovani ajtemi

Napomena: brojevi pored pojedinih termina (npr. nacionalizam1) označavaju redni broj definicije termina, budući da pojedini termini imaju veći broj različitih definicija u rečniku.

Pored ovih pet, izolovan je još jedan faktor, sačinjen od „izama“ poput: nacionalizam, patriotizam, autoritarizam, etatizam, centralizam, i slično. Ovaj faktor, nazvan „Nacionalizam“, po sadržaju nema korespondentan faktor u Sosijeovom originalnom modelu „izama“, međutim, kao što je ranije pokazano, on može odgovarati određenim aspektima Sosijeovog γ faktora, iz kojeg je, kao što je u prethodnim radovima pokazano (Petrović & Međedović, 2011), moguće ekstrahovati elemente nacionalne privrženosti.

Tabela 11. Interkorelacije faktora u 5-faktorskom modelu leksičkih socijalnih stavova

	Faktor 1 (TIA)	Faktor 2 (SPIR)	Faktor 3 (LI)	Faktor 4 (HUM)
Faktor 2 (SPIR)	.49**			
Faktor 3 (LI)	.26**	.12**		
Faktor 4 (HUM)	-.16**	-.04	-.16**	
Faktor 5 (EGA)	.16**	.24**	.31**	.10**

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, ETA - Nacionalizam; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Tabela 12. Interkorelacije faktora u 6-faktorskom modelu leksičkih socijalnih stavova

	Faktor 1 (TRA)	Faktor 2 (LI)	Faktor 3 (HUM)	Faktor 4 (SPIR)	Faktor 5 (EGA)
Faktor 2 (LI)	.24**				
Faktor 3 (HUM)	-.20**	-.18**			
Faktor 4 (SPIR)	.40**	.06	.01		
Faktor 5 (EGA)	.22**	.34**	.05	.22**	
Faktor 6 (NAC)	.50**	.32**	-.12**	.22**	.24**

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

U Tabeli 12. prikazana je matrica interkorelacija između faktora 6-faktorskog modela. Kao i u slučaju petofaktorskog, Humanizam ostvaruje niske negativne korelacije sa faktorima Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, Ličnih interesa, kao i sa 6-tim faktorom, Nacionalizmom. Sa Spiritualnošću i Egalitarizmom ostvaruje nulte korelacije. Svi ostali faktori koreliraju pozitivno, pri čemu su korelacije najvećeg intenziteta između prvog faktora i Nacionalizma (.50) i Spiritualnosti (.40).

Odnos faktora ovih dvaju konkurentnih modela može se sagledati iz Tabele 13. Kao što se moglo očekivati i na osnovu pregleda sadržaja faktora, faktori Sebičnih interesa, Humanizma i Egalitarizma u ova dva modela praktično su identični (koeficijenti korelacija su .98-.99). I ostali faktori, iako dele ogroman procenat zajedničke varijanse, ipak ostvaruju nešto niže koeficijente korelacije. Ovde je važno zapaziti da Spiritualnost iz petofaktorskog modela, pored snažne korelacije sa korrespondentnim faktorom iz 6-faktorskog modela korelira visoko (.78) i sa prvim faktorom šestofaktorskog modela (zbog prisustva indikatora monoteističke religioznosti), dok Spiritualnost iz 6-faktorskog modela i prvi faktor petofaktorskog koreliraju značajno slabije (.20). Iz istog razloga (prisustvo indikatora monoteističke religioznosti) su i prvi faktori 5-faktorskog i 6-faktorskog modela povezani koeficijentom korelacije nešto nižeg intenziteta. Treba imati u vidu i da 6-ti faktor, Nacionalizam, ostvaruje korelaciju reda .87 sa faktorom tradicionalnih izvora autoriteta 5-faktorskog modela.

Tabela 13. Interkorelacije između faktora 5- i 6-faktorskog modela leksičkih socijalnih stavova

		Šestofaktorski model					
		Faktor 1 (TRA)	Faktor 2 (LI)	Faktor 3 (HUM)	Faktor 4 (SPIR)	Faktor 5 (EGA)	Faktor 6 (NAC)
Petofaktorski model	Faktor 1 (TRA)	.84**	.37**	-.22**	.20**	.27**	.87**
	Faktor 2 (SPIR)	.78**	.11**	-.10**	.87**	.21**	.29**
	Faktor 3 (LI)	.18**	.99**	-.18**	.11**	.31**	.20**
	Faktor 4 (HUM)	-.16**	-.15**	.99**	.07*	.07*	-.04
	Faktor 5 (EGA)	.13**	.32**	.08*	.34**	.98**	.20**

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Napomena: masnim brojevima označene su korelacije između komplementarnih faktora

9.3.2.3. Validacija i izbor optimalnog modela leksičkih socijalnih stavova

S obzirom da dva konkurentna modela leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika pokazuju značajne sličnosti, postavlja se pitanje koji od njih je optimalniji kada je u pitanju struktura i sadržaj latentnih dimenzija socijalnih stavova. U tom smislu, ispitane su povezanosti faktora svakog modela sa izvornim Sosijeovim „izmima“, testirana je podesnost modela putem eksploratornog modelovanja strukturalnim jednačinama, te je na kraju ispitana i prediktivna validnost ova dva modela kada je u pitanju predviđanje fenomena relevantnih za ljudsko socijalno funkcionisanje.

Povezanost sa Sosijeovim „izmima“. Prvo, mora se reći da se potvrda da su faktori adekvatno interpretirani dobija i iz uvida u matricu interkorelacija faktora 5- i 6-faktorskog modela socijalnih stavova i originalnih Sosijeovih izama (Saucier, 2000), kao i skala dobijenih reskorovanjem upitnika SDI-24 (Petrović & Mededović, 2011) koje su uključene u analizu radi validacije skale Nacionalizma. Rezultati, prikazani u Tabeli 14., jasno ukazuju da su najveće korelacije registrovane između korespondentnih skala oba modela i Sosijeovih skala (i u slučaju originalnih i u slučaju reskorovanih skala). Ipak, značajno je primetiti i neke razlike.

Pre svega, sa Sosijeovim α faktorom, kada je u pitanju 5-faktorski model socijalnih stavova, paktično podjednako snažno asociraju i faktor Tradicionalnih izvora autoriteta i faktor Spiritualnosti, što se može objasniti efektom indikatora monoteističke religioznosti, koji su prisutni u Spiritualnosti, a odsutni u prvom faktoru ovog modela. S druge strane, kada je u pitanju 6-faktorski model, Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta praktično u potpunosti preuzimaju primat kada je u pitanju povezanost sa α faktorom, dok Spiritualnost ostvaruje umerenu korelaciju, ali je njen doprinos evidentno slabiji. Stoga se može reći da prvi faktor 6-faktorskog mnogo smislenije korelira sa korespondentnim faktorom Saucierovog modela u odnosu na prvi faktor 5-faktorskog modela socijalnih stavova.

Kada je u pitanju povezanost sa γ faktorom, treba zapaziti umerene povezanosti prvog i trećeg faktora u slučaju 5-faktorskog i trećeg i šestog faktora u slučaju 6-faktorskog modela. Imajući u vidu da je praktično reskorovanjem na srpskom uzorku (Petrović & Mededović, 2011) faktor γ zamenjen faktorom Nacionalne privrženosti, odnosno, da je originalni faktor γ snažno zasićen i indikatorima nacionalne privrženosti, može se reći da je 6-faktorski model na smisleniji način povezan sa ovim originalnim faktorom nego 5-faktorski. To se može zaključiti i iz poslednje kolone u tabeli, u kojoj su korelacije sa faktorom Nacionalne privrženosti, gde se vidi da faktor Nacionalizma iz 6-faktorskog modela ima najsnažniju povezanost sa ovim faktorom (iako postoji i efekat prvog faktora).

I u slučaju povezanosti sa δ faktorom, rezultati idu u prilog 6-faktorskom modelu socijalnih stavova. Treba zapaziti i da peti faktor, Egalitarizam, u slučaju oba modela, nema komplementarni faktor u slučaju Sosijeovog izvornog modela, bar kad je u pitanju ovaj prvi model socijalnih stavova (Saucier, 2000).

Rezultati eksploratornog modeliranja strukturalnim jednačinama (ESEM). Kao što je pokazano ranije, dva modela leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika imaju određene sličnosti, ali i bitne razlike (pre svega na dimenzijama Tradicionalnih izvora autoriteta i Spiritualnosti, pored dodatnog faktora Nacionalizma u šestofaktorskom modelu). Kako bi se odgovorilo na pitanje koji od ova dva modela je optimalniji sprovedeno je eksploratorno modeliranje strukturalnim jednačinama (ESEM). Za procenu parametara korišćena je procedura maksimalne verodostojnosti (maximum likelihood estimator), a za rotaciju

faktora korišćena je kosa geomin rotacija. Inicijalni set varijabli podrazumevao je 30 varijabli, po pet za svaki od šest velikih faktora sa najvećim zasićenjima u eksploratornoj faktorskoj analizi (videti Tabelu 10.), kako bi se obezbedilo da postoji dovoljno veliki broj stavki koje se uključuju u analizu, a da one istovremeno što adekvatnije reprezentuju opus stavki uključen u inicijalnu peto- i šestofaktorsku soluciju dobijenu eksploratornom faktorskom analizom u prethodnom koraku.

*Tabela 14. Korelacije faktora 5- i 6-faktorskog modela i
Sosijeovih izama (originalnih i reskorovanih)*

		Sosijeove skale „izama“				Reskorovane skale „izama“ (Petrović & Međedović, 2011)			
		α	β	γ	δ	Rel	Hed	RD	Nac
5-faktorski model	TRA	.64**	.15**	.42**	.14**	.64**	-.02	-.01	.73**
	SI	.10**	.65**	-.09**	.02	.08*	.61**	.04	.10**
	HUM	-.13**	-.12**	.38**	.16**	-.13**	-.05	.37**	.06
	SPIR	.70**	.01	-.02	.65**	.74**	-.12**	.29**	.36**
	EGA	.10**	.32**	-.15**	.25**	.02	.27**	.25**	.06
6-faktorski model	TRA	.81**	.10**	.19**	.29**	.80**	-.08**	.03	.59**
	SI	.13**	.65**	-.00	-.01	.11**	.60**	.02	.19**
	HUM	-.16**	-.12**	.34**	.11**	-.17**	-.05	.33**	.01
	SPIR	.42**	-.02	-.09**	.75**	.49**	-.08**	.44**	.17**
	EGA	.16**	.33**	-.10**	.17**	.06	.27**	.18**	.13**
	NAC	.38**	.10**	.52**	.15**	.41**	-.03	.09**	.69**

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ϵ - Egalitarizam; Rel - Religioznost, Hed - Hedonizam, RD - Racionalna duhovnost, Nac - Nacionalna privrženost; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Napomena: masnim brojevima označene su korelacije između komplementarnih faktora

U tabeli 15. prikazani su indeksi podesnosti za petofaktorsku i šestofaktorsku soluciju. Kao što je prikazano testiranjem značajnosti razlika u χ^2 testovima, indeksi podesnosti pokazuju da šestofaktorski model više odgovara podacima.

U tabeli 16. prikazana su faktorska zasićenja dobijena primenom ESEM u slučaju petofaktorskog i šestofaktorskog modela.

U slučaju petofaktorske solucije, indikatori Ličnih interesa, Spiritualnosti i Egalitarizma ponašaju se na očekivan način. Međutim, indikatori nacionalizma, koji su u slučaju eksploratorne faktorske analize zasićivali prvi faktor - Tradicionalnih i nacionalističkih izvora autoriteta - sada grade poseban faktor, koji se može nazvati Nacionalizam.

Tabela 15. ESEM indeksi podesnosti za peto- i šestofaktorski model

	χ^2	df	p	CFI	TLI	RMSEA	SRMR	$\Delta\chi^2$	Δdf	p
5-faktorski model	1391.41	295	.000	.91	.87	.06	.04			
6-faktorski model	792.89	270	.000	.96	.93	.04	.02	598.52	25	.000

Značenje skraćenica u tabeli: χ^2 – hi-hvadrat; **df** – stepeni slobode; **p** – nivo značajnosti; **CFI** – Indeks komparativnog fitovanja (Bentler's Comparative fit index); **TLI** – Taker-Luisov indeks (Tucker-Lewis Index); **RMSEA** – Kvadratni koren kvadirane greške aproksimacije (Root-mean-square error of approximation); **SRMR** – standardizovani kvadratni koren rezuduala (standardized root mean square residual).

Pored toga, indikatori religioznosti, koji su, prema prethodnim analizama, bili deo faktora Spiritualnosti, sada su se odvojili u zaseban faktor, nazvan Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta. Treba primetiti i da ovaj faktor i dalje ima relativno visoka sekundarna zasićenja nekih indikatora Spiritualnosti, kao i da neki indikatori nacionalizma imaju značajna zasićenja na tom faktoru. I najvažnije, indikatori Humanizma ne grade nezavisan faktor kao u slučaju EFA, već potpada ju pod negativan pol Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, i to sa vrlo niskim zasićenjima, mada značajnim na nivou .001.

Za razliku od petofaktorske solucije, u slučaju šestofaktorskog modela, dobijeni su faktori u potpunosti u skladu sa očekivanjima. Pri tome, posebno je važno primetiti da se izdvaja faktor Humanizma, čiji indikatori imaju neznačajna zasićenja na faktoru Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, kao i da indikatori Nacionalizma nemaju sekundarna zasićenja na ovom faktoru. U slučaju šestofaktorskog modela, podaci su u skladu sa principima jednostavne strukture (Brown, 2001; Petrović, 2013).

Prediktivna validnost 5- i 6-faktorskog modela socijalnih stavova. Konačno, testirana je i prediktivna validnost 5- i 6-faktorskog modela leksičkih socijalnih stavova. S obzirom da su najveće razlike između dva modela utvrđene na faktorima Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i Spiritualnosti, te da 6-faktorski model ima i dodatni faktor Nacionalizma, kao kriterijum je izabrana varijabla religiozne orijentacije ispitanika. S obzirom na prirodu varijable (kategorička; ispitanici su pitani da navedu svoju veroispovest, s tim što im je ponuđen veći broj odgovora, od „hrišćanska pravoslavna“ do „ateista“, videti poglavlje o metodologiji ove studije), ona je pretvorena u dummy oblik, s tim što su kao posebne varijable izdvojene pravoslavna religioznost, agnosticizam i ateizam, dok su ostale veroispovesti i oni koji se nisu izjasnili fiksirani na 0. Shodno tome, realizovana je serija hijerarhijskih binarnih logističkih analiza, pri čemu su kao kriterijumske varijable uključivani redom religioznost, agnosticizam i ateizam, dok su varijable leksičkih socijalnih stavova uključene kao prediktorske varijable.

Tabela 16. ESEM komparacija peto- i šestofaktorskog modela

Variable	Petofaktorski model					Šestofaktorski model					
	TRA	LI	SPI	EGA	NAC	TRA	LI	SPI	HUM	EGA	NAC
adventizam	.80	-.03	-.08	-.00	.00	.81	-.03	-.09	.01	-.00	.00
judaizam	.85	-.03	.07	-.02	.04	.88	-.02	.04	.06	-.02	.03
mesijanizam	.86	-.01	.04	-.02	-.03	.85	-.01	.03	-.04	-.02	-.03
teizam	.89	.02	.07	-.04	-.02	.90	.03	.05	.01	-.04	-.02
zelotizam	.68	.09	-.07	.05	.10	.66	.09	-.08	-.06	.05	.10
egocentrizam	-.01	.66	-.01	-.06	.00	-.01	.65	-.01	-.05	-.06	.01
hedonizam	-.20	.46	.08	.14	.01	-.14	.47	.07	.13	.14	.01
lokalizam	.03	.64	.01	-.10	-.12	.04	.64	.01	.00	-.10	-.12
oportunizam	-.00	.66	-.05	.04	.05	.03	.67	-.06	.05	.04	.05
makijavelizam	-.01	.53	.01	.01	-.02	-.02	.53	.01	-.06	.00	-.02
egzistencijalizam	-.17	-.01	.10	-.07	.07	-.00	.03	.06	.46	-.06	.07
evropeizam	-.21	.04	-.05	-.23	-.10	-.03	.08	-.09	.47	-.24	-.12
humanizam	-.17	-.03	.04	.05	.08	.01	.02	-.01	.51	.06	.07
olimpizam	-.12	-.12	.09	-.01	.18	.05	-.09	.05	.48	-.01	.18
liberalizam	-.26	-.08	.04	.08	-.06	-.04	-.04	-.01	.58	.10	-.07
hinduizam	-.05	.02	.97	-.03	-.01	-.06	.02	.98	.00	-.03	-.01
lamaizam	.03	.03	.90	-.03	-.01	.02	.03	.91	.00	-.03	-.01
misticizam	.39	.00	.43	.08	.00	.37	.00	.43	-.04	.08	.01
spiritualizam	.36	-.01	.39	.06	.00	.34	-.01	.39	-.04	.06	.00
transcendentalizam	.17	-.10	.38	.10	.14	.18	-.09	.38	.06	.10	.14
jakobinizam	.07	-.03	-.01	.67	-.04	.05	-.03	-.01	-.07	.67	-.04
komunizam	-.03	.06	.04	.61	.01	.01	.07	.03	.09	.62	.00
socijalizam	-.01	-.01	-.03	.69	.06	-.05	-.01	-.02	-.08	.69	.06
trockizam	-.02	.04	-.01	.59	-.04	-.02	.04	-.01	.02	.59	-.04
demokratizam2	.01	-.01	.04	.55	-.09	.03	.00	.03	.07	.55	-.10
anacionalizam	-.17	.01	.00	.02	-.60	-.11	.02	-.01	.12	.03	-.61
autoritarizam	.12	.30	.04	.05	.20	.05	.29	.06	-.19	.05	.21
nacionalizam	-.01	.01	.00	-.03	.91	-.02	.01	-.01	.05	-.03	.92
patriotizam	-.00	-.01	-.00	-.00	.93	-.02	-.01	-.02	.01	-.00	.93
separatizam	-.12	-.08	-.01	-.02	-.37	-.05	-.06	-.03	.18	-.03	-.38
2	.04					.02					
3	.25	.09				.28	.10				
4	.14	.02	.26			-.31	-.04	-.03			
5	.36	-.05	.12	-.03		.15	.02	.26	-.02		
6						.39	-.06	.13	-.11	-.02	

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC – Nacionalizam

Napomena: Masnim slovima oznacene su sve procene parametara, kao i korelacije između ekstrahovanih faktora, značajne na nivou .001

U prvom koraku, uključeni su faktori 5-faktorskog modela socijalnih stavova, da bi u drugom bili uključeni i faktori 6-faktorskog modela. Nakon toga, postavljena su još tri regresiona modela, pri čemu je redosled uključivanja varijabli u prediktorski skup obrnut - prvo varijable 6-faktorskog, zatim 5-faktorskog modela. Karakteristike ovako postavljenih modela prikazane su u tabeli 18, dok su karakteristike prediktora prikazane u Tabeli 17.

Tabela 17. Rezultati binarne logističke regresije - karakteristike modela

		Religioznost			Agnosticizam			Ateizam		
		χ^2	R ²	%	χ^2	R ²	%	χ^2	R ²	%
Korak 1	Korak	361.515**			21.212**			355.255**		
	Blok	361.515**	.46	77	21.212**	.05	90	355.255**	.48	82
	Model	361.515**			21.212**			355.255**		
Korak 2	Korak	30.946**			20.688**			94.058**		
	Blok	30.946**	.49	80	20.688**	.10	90	94.058**	.58	85
	Model	392.461**			41.900**			449.313**		

Značenje skraćenica u tabeli: R² - Nagelkerke R²; % - procenat uspešno klasifikovanih pojedinaca; ** - p<.01

Napomena: Prvi korak – dimenzije 5-faktorskog modela, drugi - dimenzije 6-faktorskog modela)

Kao što se može videti, kada se u drugom koraku prediktorskom skupu pridruže varijable 6-faktorskog modela, dolazi do značajnih promena intenziteta regresionih funkcija, a uvođenje varijabli 6-faktorskog modela dovodi po povećanja objašnjenje varijanse prediktora za 3, 5 i 10% za religioznost, agnosticizam i ateizam. Takođe, dolazi i do povećanja procenta tačno klasifikovanih ispitanika. Obrnuto, kada je u pitanju testiranje prediktivnih sposobnosti varijabli 5-faktorskog modela u odnosu na varijable 6-faktorskog modela, rezultati pokazuju drugačiju sliku. U slučaju religioznosti, petofaktorski model doprinosi objašnjenju svega 1% varijanse preko šestofaktorskog, pri čemu ova funkcija ne povećava broj ispravno klasifikovanih pojedinaca u odnosu na klasifikaciju samo na osnovu varijabli šestofaktorskog modela (korak 1: $\chi^2=382.804^{**}$, R²=.48, %varijanse =80; korak 2: $\chi^2=392.461^{**}$, R²=.49, %varijanse =80). Slična je situacija i kada se kao kriterijumi stave preostale dve varijable - agnosticizam (korak 1: $\chi^2=29.697^{**}$, R²=.07, %varijanse =90; korak 2: $\chi^2=41.900^{**}$, R²=.1. %varijanse =90) i ateizam (korak 1: $\chi^2=435.770^{**}$, R²=.56, %varijanse =85; korak 2: $\chi^2=449.313^{**}$, R²=.58, %varijanse =85). Stoga, može se reći da same karakteristike postavljenih modela idu donekle u prilog 6-faktorskom modelu leksičkih socijalnih stavova.

Pregledom karakteristika prediktora, prikazanih u Tabeli 18., može se reći da uvođenje varijabli 6-faktorskog modela čini sliku o značajnim prediktorima mnogo jasnijom, te da uvođenje ovih varijabli smanjuje prediktivnu moć varijabli 5-faktorskog modela. Ono što je još važno primetiti je i nezavisan doprinos 6-og faktora, Nacionalizma, u odnosu na prvi faktor - Tradicionalne i religiozne izvore autoriteta, kada se predviđa ateistička orijentacija, što takođe ide u prilog 6.faktorskom modelu, pogotovo iz razloga relativno visoke korelacije ovog faktora sa prvim faktorom svog modela (.50) i 5-faktorskog modela (.87).

Tabela 18. Rezultati binarne logističke regresije - karakteristike prediktora

		Religioznost				Agnosticizam				Ateizam			
		B	exp(B)	B	exp(B)	B	exp(B)	B	exp(B)	B	exp(B)	B	exp(B)
5-faktorski model	TRA	1.38**	3.98	.70**	2.02	-.57**	.57	-.76*	.47	-.73**	.48	.98**	2.67
	SI	-.18	.84	.06	2.03	.15	1.16	-.34	.71	.22*	1.24	.02	1.02
	HUM	.06	1.06	.31	1.36	-.05	.95	-.22	.80	-.01	1.00	-.22	.80
	SPIR	.81**	2.26	.71	1.06	.17	1.19	1.53	4.59	-1.60**	.20	-1.50	.22
	EGA	-.37**	.69	-.43	.65	-.09	.91	-1.20*	.30	.43**	1.54	.14	1.15
6-faktorski model	TRA			.80**	2.23			-.84**	.43			-2.65**	.07
	SI			-.13	.88			.57	1.77			.08	1.09
	HUM			-.22	.81			.12	1.13			.13	1.14
	SPIR			-.28	.75			-.88	.41			.80	2.22
	EGA			.18	1.20			1.09*	2.97			.06	1.06
	NAC			.31	1.36			.41	1.50			-.99**	.37

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; **B** - regresioni koeficijenti; **exp(B)** - eksponencijalni regresioni koeficijenti; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Na kraju, može se reći da su 5-faktorski i 6-faktorski model leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika po sadržaju slični, te da podjednako fituju podacima. Međutim, postoje indicije da šestofaktorski model poseduje bolje karakteristike kada je u pitanju odnos sa originalnim Sosijeovim „izmima“, te kada je u pitanju predviđanje socijalno-relevantnih fenomena, kao što je religijsko opredeljenje.

Stoga će dalje analize biti zasnovane na 6-faktorskom modelu kao optimalnom modelu za opis leksički deriviranih socijalnih stavova.

9.3.2.4. Da li je moguće detektovati uže dimenzije leksičkih socijalnih stavova?

Još je sam Sosije (prema: Krauss, 2006) istakao da su putem leksičkog pristupa definisane dimenzije leksičkih socijalnih stavova veoma široke (kao što je, uostalom, slučaj i sa leksičkim modelima ličnosti), te da postoji mogućnost da se, bar u slučaju pojedinih stavskih dimenzija, identifikuju uže crte. Tako je, na primer, Saucier našao da se β faktor sastoji od dva subfaktora: prvi, veliki podfaktor koji obuhvata indikatore egoizma i hedonizma, i drugi, koji obuhvata etnocentričke i fašističke stavove. Slično tome, i sam Krauss je našao indicije da je faktor β na rumunskom govornom području sačinjen od dva faktora, dominantnijeg faktora fašističkih i komunističkih stavova, i manjeg faktora ličnih, hedonističkih interesa. Međutim, ni jedan od ovih autora nije pokušao da identifikuje uže dimenzije leksički deriviranih socijalnih stavova. Stoga je upravo to jedan od važnih ciljeva ovog istraživanja.

Kros-uzoračka stabilnost - koeficijenti kongruenci. Kako bi se odgovorilo na pitanje mogućnosti identifikovanja užih stavovskih dimenzija, realizovana je serija eksploratornih faktorskih analiza na ajtemima koji zasićuju svaki od 6 velikih faktora socijalnih stavova posebno. Kao glavni kriterijum za zadržavanje broja faktora korišćena je kros-uzoračka stabilnost faktorskih rešenja, odnosno, izračunavani su koeficijenti kongruenci između faktora. Serija eksploratornih faktorskih analiza za svaki od faktora prekidana je kada jedan koeficijent kongruence između korespondentnih faktora padne ispod .90. Na taj način, u svakom od širokih faktora „izama“ identifikovano je po dva do tri subfaktora (Tabela 19).

Tabela 19. Broj identifikovanih subdimenzija „izama“ na osnovu kriterijuma $kk > .90$

Dimenzije „izama“	Broj subfaktora ($kk > .90$)	Dvofaktorsko rešenje		Trofaktorsko rešenje		
		I	II	I	II	III
TRA	2	.971	.966	.949	.931	.770
SI	2-3	.930	.918	.944	.926	.910
HUM	2-3	.938	.933	.911	.967	.964
SPIR	2-3	.987	.964	.967	.962	.932
EGA	2	.963	.928	.577	.924	.710
NAC	2	.971	.975	.967	.948	.885

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam

Konfirmatorna faktorska analiza. S obzirom da je prethodna analiza pokazala da se u slučaju tri dimenzije „izama“, Sebičnih interesa, Humanizma i

Spiritualizma, mogu detektovati dve do tri uže crte, realizovana je serija konfirmatornih faktorskih analiza kako bi se utvrdilo koji model najbolje fituje podacima. Pri tome, kao latentne varijable modelovane su uže dimenzije socijalnih stavova, a kao opažene - prva tri ajtema sa najvećim zasićenjima u matrici sklopa svakog od subfaktora. Ispitana je podesnost tri različita strukturalna modela: koreliranog, hijerarhijskog i bifaktorskog. Rezultati, tj, karakteristike testiranih modela, prikazani su u Tabeli 20.

*Tabela 20. Konfirmatorna faktorska analiza
subfaktora - karakteristike modela*

Modeli	CMIN	df	p	CMIN/df	NFI	TLI	CFI	RMSEA
BIG6s12 korelirani	1351.451	528	.000	2.560	.91	.93	.94	.04
BIG6s12 hijerarhijski	189.936	567	.000	3.335	.87	.89	.91	.05
BIG6s12 bifaktorski	1234.97	493	.000	2.505	.92	.93	.95	.04
BIG6s15 korelirani	1836.488	728	.000	2.523	.89	.91	.93	.04
BIG6s15 hijerarhijski	3037.797	792	.000	3.836	.82	.84	.86	.05
BIG6s15 bifaktorski	1699.425	667	.000	2.548	.89	.92	.93	.04

Značenje skraćenica u tabeli: CMIN - χ^2 ; df - stepeni slobode; p - nivo značajnosti; CMIN/df - normirani χ^2 ; NFI - Normirani indeks fita (Normed Fit Index); TLI - Tucker-Luisov indeks (Tucker-Lewis Index); CFI - Indeks komparativnog fitovanja (Bentler's Comparative fit index); RMSEA - Kvadratni koren kvadrirane greške aproksimacije (Root-mean-square error of approximation)

Kao što se može videti, rezultati konfirmatorne faktorske analize idu u prilog rešenju sa 12 subskala (po dve za svaki od širokih faktora socijalnih stavova). Same subskale i ajtemi koji ih najviše zasićuju prikazani su u Tabeli 21.

Faktor Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta sastoji se od dva subfaktora: prvi koji je zasićen ajtemima poput judaizam, teizam, mesijanizam, monoteizam, i sl. nazvan je Religioznost; drugi se sastoji od ajtema poput legitimizam, monarhizam, militarizam, tradicionalizam, i td, i nazvan je Tradicionalizam. Faktor sebičnih interesa takode se sastoji od dva podfaktora: faktora Sebičnog hedonizma (hedonizam, epikureizam, oportunizam, egocentrizam, ...) i faktora Socijalne dominacije (neonacizam, nacifašizam, rasizam, aristokatizam, imperijalizam, ...). Podfaktori Humanizma interpretirani su kao Demokatske vrednosti i Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode, Spiritualnost se sastoji od aspekata Misticisma i Filozofskog idealizma. Pored subfaktora Komunizma, koji je deo Dimenzije Egalitarizma, veoma je interesantno da na ovaj faktor naležu i indikatori poput dekadentizma, defetizma, anarhizma, i sl. Ovaj podfaktor interpretiran je kao faktor Anomije. Faktor Nacionalizma, shodno svom sadržaju, sastoji se od subdimenzija Etatizma i Nacionalne privrženosti.

*Tabela 21. Varijable sa najvećim zasićenjima (>.30) na 12 subfaktora
leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz srpskog jezika*

Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta (alfa)		Lični interesi (beta)	
Religioznost	Tradicionalizam	Sebični hedonizam	Socijalna dominacija
judaizam	.93 legitimizam	.86 hedonizam	.70 neonacizam
ateizam	-.89 monarhizam	.86 epikureizam	.68 nacifašizam
teizam	.85 rojalizam	.78 oportunistizam	.65 hitlerizam
mesijanizam1	.80 militarizam	.75 lokalizam	.65 rasizam
monoteizam	.79 cezaropapizam	.69 egocentizam	.59 aristokratizam1
adventizam	.79 tradicionalizam	.59 materijalizam	.55 makijavelizam1
evangelizam	.75 homoseksualizam	.59R mamonizam	.54 šovinizam2
bramanizam	.74 paganizam	.56 eudemonizam	.54 imperijalizam
egzorcizam	.68 klerikalizam	.55 utilitarizam2	.53 kapitalizam
evolucionizam	-.62 biseksualizam	-.51 aktivizam2	.49 prozelitizam
kvijetizam	.60 jezuitizam	.45 makijavelizam2	.47 elitizam
zelotizam	.55 dogmatizam	.41 karijerizam	.43 konformizam
darwinizam	-.54 antialkoholizam	.39 nepotizam	.40
bigotizam	-.48 mesijanizam2	.37 frojdizam	.39
asketizam1	.45 fundamentalizam	.36 utilitarizam1	.36
islamizam	.45 scijentizam	.36 parazitizam	.35
deizam	.44 gnosticizam	.33 pasivizam	.33
dualizam	.41	nativizam	.30
maniheizam	.40		
antiklerikalizam	-.31		

Tabela 21. (nastavak)

Humanizam (gama)		Spiritualnost (delta)	
Demokratske vrednosti	Vera u dobru stranu ljudske prirode	Misticizam	Filozofski idealizam
šovinizam1.1	.65R indeterminizam	.62 demonizam	.86 relativizam
pluralizam2	.61 stoicizam	.62 totemizam	.83 relativizam
kosmopolitizam3	.59 optimizam	.61 fetišizam	.82 subjektivizam
demokratizam1 -	.58 cinizam2	.55 spiritizam	.79 iluzionizam
antifašizam	.58 moralizam1	.51 misticizam	.79 cinizam3
internacionalizam2	.57 olimpizam	.50 supranaturalizam	.74 fenomenalizam
evropeizam	.57 voluntarizam1	.49 vitalizam	.68 idealizam
liberalizam2	.52 budizam	.48 šamanizam	.65 džainizam
pluralizam3	.51 meliorizam	.48 spiritualizam	.57 politeizam
egalitarizam	.51 egzistencijalizam	.47 lamaizam	.54 animizam1
feminizam	.50 gandizam	.38 hinduizam	.53
despotizam	.45 altruizam	.33 logizam	-.52
decentralizam	.45 antiimperijalizam	.30 iracionalizam	.44
parlamentarizam	.42	transcendentalizam	.43
paneuropeizam	.40	animizam2	.41
humanizam1	.37	racionalizam	-.36
aneksionizam	.32	apriorizam	.33
menjševizam	.32		
internacionalizam1	.31		

Tabela 21. (nastavak)

Egalitarizam (epsilon)			Nacionalizam (zeta)	
Komunizam	Anomija	Etatizam	Nacionalna privrženost	
socijalizam	.73 dekadentizam	.71 cazarizam	.85 patriotizam	.81
marksizam	.66 pesimizam	.60 apsolutizam	.82 nacionalizam1	.78
komunizam	.65 defetizam	.57 autoritarizam	.69 anacionalizam	-.70
trockizam	.64 dadaizam	.56 centralizam1	.62 nihilizam	-.63
jakobinizam	.63 anarhizam	.50 antilberalizam	.56 cinizam1	-.55
demokratizam2	.53 birokratizam	.48 etatizam	.55 separatizam	-.43
sindikalizam	.53 anarholiberalizam	.43 iredentizam	.50 lokalpatriotizam	.39
titoizam	.51 snobizam	.40 protekcionizam1	.48 partikularizam	-.39
kolektivizam	.51 antagonizam	.34 nacionalsocijalizam	.47 kosmopolitizam2	-.38
socijaldemokratizam	.49	varvarizam	.46 individualizam	-.35
korporativizam	.47	kameralizam	.45 liberalizam1	-.35
radikalizam	.42	kolektivizam	.32 secesionizam	-.33
fiziokratizam	.36	cazarizam	.85	
merkantilizam	.30			
reformizam	-.30			

Značenje skraćenica u tabeli: R - obrnuto skrovaní ajtemi

Napomena: brojevi pored pojedinih termina (npr. nacionalizam1) označavaju redni broj definicije termina, budući da pojedini termini imaju veći broj različitih definicija u rečniku.

9.3.3. *Upitnička operacionalizacija 6-faktorskog modela leksičkih socijalnih stavova*

Rasch-ova analiza. Jedan od osnovnih ciljeva ove studije je i konstrukcija upitničke opracionalizacije modela leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika. U svrhu selekcije ajtema za sam merni instrument, korišćena je Rasch-ova analiza, realizovana u programu WINSTEPS. Kako je pokazano da 6 širokih leksičkih socijalnih stavova sadrže po dve uže dimenzije, analize su rađene za sve ajteme koji pripadaju svakoj od subdimenzija. Selekcija stavki vršena je na osnovu nekoliko parametara: veličine pokazatelja podesnosti (infit i outfit), intenziteta korelacije sa predmetom merenja (PTMEA), te težine stavki. Pri tome, prvo su eliminisane sve stavke sa izraženim misfitima (ispod .7 i iznad 1.3) do stabilizacije solucije, tj do varijante u kojoj su svi ajtemi u prihvatljivom opsegu podesnosti. Nakon toga, odabirane su stavke koje imaju najveću korelaciju sa predmetom merenja (PTMEA), pri čemu su, u retkim slučajevima kada su stavke bile redundantne po vrednostima ili po sadržaju, one zamenjene prvom sledećom stavkom po veličini PTMEA. Treba naglasiti i da su birane stavke različite težine, kako bi se obuhvatio što širi opseg svake dimenzije. Za svaku od 12 subskala, na kraju je zadržano po 8 stavki sa najboljim pokazateljima infita, outfita i PTMEA, kao i sa različitim opsegom težine.

Rezultati Rash-ove analize prikazani su u Tabeli 22. Kao što se može videti, indikatori infita i outfita za svaku subskalu nalaze se u prihvatljivim okvirima. Iz kolone „Opseg težine stavki“ vidi se da su u model uključene stavke različite težine. Takođe, prosečne korelacije selektovanih stavki sa predmetom merenja svake skale su između .51 i .77, pri čemu najslabiju povezanost pokazuju ajtemi skala Socijalne dominacije, Anomije, te obe skale faktora Humanizma - Demokratske vrednosti i Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode.

U tabeli 23. prikazani su „izmi“ koji su zadržani u svakoj od subskala. Fikalni upitnik Leksički socijalni stavovi Srbija - verzija 2 (LSS/S-2) može se videti u Prilogu 3.

Interkorelacije domena i faceta leksičkih socijalnih faktora. Sve subskale ostvaruju najviše korelacije sa subskalama komplementarnog faktora, i one su generalno reda .40- .50. izuzev skala Demokratske vrednosti i Vere u pozitivnu stranu ljudske prirode, koje su povezane intenzitetom od .31 (iako nizak, ovaj koeficijent korelacija je viši nego što ove dve skale ostvaruju sa subskalama drugih domena socijalnih stavova). Najsnažniju međusobnu povezanost (.68) imaju skale Religioznosti i Tradicionalizma, koje pripadaju prvom faktoru, Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta. Interkorelacije svih domena i faceta leksičnih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika prikazane su u Tabeli 24.

Tabela 22. Rasch-ova analiza: parametri ispitnika i stavki za 12 subskala leksičkih socijalnih stavova

	Ispitanici				Stavke			Opseg težine stavki	Opseg PTMEA	Prosečna PTMEA
	infit	outfit	separacija	pouzdanost	infit	outfit	separacija	pouzdanost		
Religioznost	1.02	.99	2.42	.85	1.02	1.00	19.05	1.00	.69 - .86	.77
Tradicionalizam	1.01	.99	1.5	.69	1.02	.99	1.23	.99	.56 - .74	.64
Sebični hedonizam	1.02	1.02	1.57	.71	1.01	1.02	9.61	.99	.54 - .65	.59
Socijalna dominacija	1.02	.99	.95	.48	1.05	.99	12.3	.99	.42 - .57	.51
Demokratske vrednosti	1.02	1.02	1.33	.64	1.03	1.02	17.77	1.00	.47 - .66	.54
Vera u ljudsku prirodu	1.03	1.02	1.17	.58	1.01	1.02	8.58	.99	.46 - .53	.51
Misticizam	1.02	1.01	2.02	.80	1.01	1.01	1.21	.99	.70 - .77	.72
Filozofski idealizam	1.02	1.01	1.41	.66	1.01	1.01	18.59	1.00	.50 - .63	.56
Komunizam	1.01	1.01	1.69	.74	1.00	1.01	1.79	.99	.55 - .72	.62
Anomija	1.02	1.02	1.29	.62	1.01	1.02	18.35	1.00	.50 - .63	.53
Etatizam	1.03	1.00	1.67	.74	1.02	1.00	18.15	1.00	.57 - .66	.61
Nacionalna privrženost	1.05	1.03	1.55	.71	1.01	1.03	13.93	.99	.48 - .69	.62

Tabela 23. Sadržaj subskala na osnovu Raschove analize

Religioznost (α)	adventizam, ateizam (-), egzorcizam, evangelizam, mesijanizam, monoteizam, teizam, zelotizam
Tradicionalizam (α)	biseksualizam (-), homoseksualizam (-), jezuitizam, klerikalizam, legitimizam, militarizam, rojalizam, tradicionalizam
Sebični hedonizam (β)	egocentrizam, karijerizam, lokalizam, mamonizam, materijalizam, nepotizam, oportunistizam, makijavelizam2
Socijalna dominacija (β)	aristokratizam, hitlerizam, imperijalizam, kapitalizam, makijavelizam1, nacifašizam, rasizam, šovinizam2
Demokratske vrednosti (γ)	demokratizam1, egalitarizam, internacionalizam2, liberalizam2, pluralizam2, šovinizam1.1 (-), kosmopolitizam3, pluralizam
Vera u ljudsku prirodu (γ)	budizam, egzistencijalizam, indeterminizam, meliorizam, olimpizam, optimizam, stoicizam, voluntarizam
Misticizam (δ)	demonizam, fetišizam, hunduizam, misticizam, spiritizam, spiritualizam, totemizam, vitalizam
Filozofski idealizam (δ)	džainizam, fenomenalizam, idealizam, relativizam1, subjektivizam, relativizam2, cinizam, iluzionizam
Komunizam (ϵ)	jakobinizam, komunizam, korporativizam, sindikalizam, socijalizam, titoizam, trockizam, demokratizam2
Anomija (ϵ)	anarhizam, antagonizam, birokratizam, dadaizam, defetizam, dekadentizam, pesimizam, anarholiberalizam
Etatizam (ζ)	apsolutizam, autoritarizam, cesarizam, etatizam, iredentizam, protekcionizam1, varvarizam, nacionalsocijalizam
Nacionalna privrženost (ζ)	anacionalizam (-), cinizam1, lokalpatriotizam, nacionalizam1, partikularizam (-), patriotizam, secesionizam (-), separatizam (-)

Napomena: brojevi pored pojedinih termina (npr. nacionalizam1) označavaju redni broj definicije termina, budući da pojedini termini imaju veći broj različitih definicija u rečniku.

Pouzdanost leksičkih socijalnih stavova. U Tabeli 25. prikazane su osnovne deskriptivne karakteristike skala i subskala leksičkih socijalnih stavova. Na nivou skala, pouzdanosti, izražene Kronbahovim α koeficijentom, su zadovoljavajuće. I na nivou subskala, α koeficijenti pouzdanosti su zadovoljavajuće visoki, s tim što je najveća pouzdanost skale Religioznosti, reda .90. Najslabije pouzdanosti imaju skale Vere u ljudsku prirodu i Anomije (oko .65).

Tabela 24. Interkorelacije domena i faceta leksičkih socijalnih stavova

	I1	I2	III1	III2	III3	III4	IV1	IV2	V1	V2	VI1	VI2	I	II	III	IV	V
I1 Religioznost	1																
I2 Tradicionalizam	.68**	1															
III1 Sebični hedonizam	.00	.21**	1														
II2 Socijalna dominacija	.34**	.55**	.46**	1													
III1 Demokratske vrednosti	-.31**	-.43**	-.08*	-.29**	1												
III2 Vera u ljudsku prirodu	.14**	.10**	-.03	-.03	.31**	1											
IV1 Misticismizam	.60**	.51**	.11**	.31**	-.25**	.17**	1										
IV2 Filozofski idealizam	.21**	.27**	.15**	.19**	-.07*	.29**	.50**	1									
V1 Komunitizam	.12**	.24**	.13**	.04	-.05	.17**	.22**	.35**	1								
V2 Anomija	.02	.17**	.22**	.13**	-.08**	.08*	.15**	.32**	.42**	1							
VI1 Etatizam	.47**	.71**	.30**	.58**	-.43**	.11**	.40**	.27**	.28**	.20**	1						
VI2 Nacionalna privrženost	.43**	.51**	-.04	.25**	-.30**	.07*	.22**	.02	-.08**	-.17**	.53**	1					
I TRA	.94**	.90**	.10**	.47**	-.39**	.13**	.61**	.26**	.19**	.09**	.63**	.51**	1				
II SEBIČNI INTERESI	.18**	.42**	.89**	.82**	-.20**	-.04	.23**	.20**	.10**	.21**	.49**	.10**	.31**	1			
III HUMANIZAM	-.12**	-.21**	-.07*	-.21**	.83**	.79**	-.07*	.13**	.07*	-.01	-.21**	-.15**	-.17**	-.15**	1		
IV SPIRITUALNOST	.51**	.47**	.15**	.30**	-.21**	.25**	.92**	.81**	.31**	.25**	.40**	.16**	.53**	.25**	.01	1	
V EGALITARIZAM	.09**	.25**	.20**	.10**	-.08*	.15**	.25**	.40**	.87**	.81**	.29**	-.14**	.17**	.18**	.04	.34**	1
VI NACIONALIZAM	.51**	.70**	.15**	.48**	-.42**	.11**	.36**	.17**	.19**	.02	.88**	.87**	.65**	.35**	-.20**	.32**	.09**

Napomene: Velikim masnim slovima označeni su domeni leksičkih socijalnih stavova; masnim brojevima označene su korelacije između uparenih faceta i domena leksičkih socijalnih stavova; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

*Tabela 25. Osnovne deskriptivne karakteristike domena
i faceta leksičkih socijalnih stavova*

	AS	SD	α	r
Religioznost	2.21	1.06	.92	.92
Tradicionalizam	1.93	.81	.85	.85
Sebični hedonizam	2.25	.69	.77	.64
Socijalna dominacija	1.71	.56	.70	.58
Demokratske vrednosti	3.82	.56	.70	.80
Vera u ljudsku prirodu	4.03	.51	.66	.68
Misticizam	2.29	.98	.89	.74
Filozofski idealizam	2.97	.66	.70	.76
Komunizam	2.91	.74	.79	.82
Anomija	2.87	.62	.64	.75
Etatizam	2.42	.76	.80	.84
Nacionalna privrženost	3.56	.73	.78	.64
TRA	2.07	.86	.93	.90
SEBIČNI INTERESI	1.98	.54	.81	.58
HUMANIZAM	3.92	.43	.74	.74
SPIRITUALNOST	2.63	.71	.87	.79
EGALITARIZAM	2.89	.57	.79	.80
NACIONALIZAM	2.99	.65	.85	.86

Napomene: Velikim masnim slovima označeni su domeni leksičkih socijalnih stavova

Značenje skraćenica u tabeli: AS - aritmetička sredina; SD - standardna devijacija; α - Kronbahov alfa koeficijent pouzdanosti; r - koeficijent test-retest pouzdanosti

Test-retest pouzdanost. U Tabeli 25. prikazani su i rezultati ispitivanja test-retest pouzdanosti. Naime, godinu dana nakon prikupljanja podataka, svim ispitanicima koji su iskazali potrebu da dobiju povratnu informaciju o rezultatima istraživanja, poslata je povratna informacija, i zamoljeni su da ponovo popune upitnik, ovog puta skraćenu 96-ajtemsku verziju upitnika, koji je dobijen selekcijom ajtema opisanom u ovom poglavlju. Pozivu se odazvalo 90 ispitanika (od 770 kojim je poslata povratna informacija), na osnovu čega se mogla izračunati test-retest pouzdanost svake od skala i subskala. Kao što se može videti, nakon perioda od godinu dana koeficijenti korelacija između komplementarnih

subskala su veoma visoki izuzev za skalu i subskale Sebičnih interesa, koji su najniži, mada ipak zadovoljavajuće visoki. Ovi visoki koeficijenti test-retest pouzdanosti upravo govore i o značajnoj vremenskoj stabilnosti leksičkih socijalnih stavova.

Subjektivna procena tačnosti profila. Ovde je važno napomenuti još i to da su prilikom davanja povratne informacije ispitanici zamoljeni da procene, na skali od 1 do 10 (videti poglavlje o metodologiji istraživanja), u kojoj meri je ponuđeni profil skorova socijalnih stavova tačan za njih. 101 ispitanik (od ukupno 770 kojima je poslata povratna informacija) je dao svoju procenu tačnosti profila, i prosečna ocena je iznosila 8.20 (SD=1.19).

9.3.4. Leksički socijalni stavovi - Komparacija srpskog i američkog modela

Kao jedan od osnovnih ciljeva ovog istraživanja postavljeno je poređenje izvornog Sosijeovog (2000) modela „izama“ i modela dobijenog u ovom istraživanju, kako bi se utvrdila konvergentna i divergentna validnost modela leksičkih socijalnih stavova izolovanih iz srpskog jezika. Visoki koeficijenti korelacija ukazuju na visok stepen konvergenije između stavskih dimenzija dvaju modela. Rezultati analize korelacija ova dva modela prikazani su u Tabeli 26. Kao što se vidi, Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Sebični interesi i Spiritualnost korespondentni su sa komplementarnim α , β i δ dimenzijama izvornog Sosijeovog modela.

Međutim, razlike postoje kada je u pitanju dimenzija γ . Naime, ova Sosijeova dimenzija ostvaruje značajnu, ali nisku povezanost sa dimenzijom Humanizma (na nivou faceta, intenzivniju sa Verom u ljudsku prirodu nego sa Demokatskim vrednostima), dok intenzivnije korelira sa Nacionalizmom, i to pre svega sa Nacionalnom privrženošću kao facetom ovog domena. Slična slika se dobija i kada se pogledaju korelacije sa reskorovanim Saucierovim izmima. Naime, najbolje su replicirani faktori Religioznosti (α) i Hedonizma (β), i na nivou domena i na nivou faceta. Racionalna duhovnost (kao faktor najbližiji izvornom δ faktoru) povezan je pre svega sa Spiritualnošću, ali i sa Humanizmom, i to pre svega sa Verom u pozitivnu stranu ljudske prirode. Posebno je interesantno primetiti da je domen Nacionalizma povezan sa nacionalnom privrženošću iz reskorovanog Sosijeovog modela (pored njega, visoku povezanost ispoljava i faktor Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, pre svega Tradicionalni izvori autoriteta).

Važno je zapaziti i da Egalitarizam nema komplementarnu dimenziju u ovom, prvom modelu Sosijeovih socijalnih stavova, niti u originalnom niti u reskorovanom.

Tabela 26. Korelacije domena i faceta leksičkih socijalnih stavova sa Sosijeovim originalnim i reskorovanim skalama

	Sosijeovi „izmi“ (Saucier, 2000)				Reskorovani Sosijeovi „izmi“ (Petrović & Međedović, 2011)			
	α	β	γ	δ	R	H	RD	N
Religioznost	.82**	-.01	.16**	.29**	.82**	-.15**	.02	.48**
Tradicionalizam	.65**	.24**	.27**	.24**	.64**	.08*	.06	.63**
Sebični hedonizam	.04	.58**	-.08**	.02	.02	.60**	.03	.05
Socijalna dominacija	.33**	.39**	.07*	.13**	.35**	.27**	.05	.32**
Demokratske vrednosti	-.33**	-.10**	.13**	-.08*	-.32**	-.02	.17**	-.22**
Vera u ljudsku prirodu	.13**	-.06	.31**	.25**	.11**	-.07*	.32**	.18**
Misticizam	.55**	.01	-.01	.66**	.62**	-.10**	.36**	.27**
Filozofski idealizam	.24**	.12**	-.06*	.57**	.25**	.08*	.41**	.15**
Komunizam	.15**	.15**	-.06*	.19**	.07*	.11**	.19**	.09**
Anomija	.08*	.19**	-.21**	.10**	.00	.18**	.08**	-.08**
Etatizam	.44**	.26**	.31**	.22**	.45**	.12**	.10**	.59**
Nacionalna privrženost	.37**	-.09**	.60**	.10**	.42**	-.20**	.00	.73**
TRA	.81**	.11**	.22**	.29**	.81**	-.06	.04	.59**
SEBIČNI INTERESI	.20**	.58**	-.01	.08*	.19**	.53**	.04	.20**
HUMANIZAM	-.14**	-.10**	.27**	.10**	-.14**	-.05	.30**	-.04
SPIRITUALNOST	.49**	.06*	-.04	.71**	.54**	-.03	.43**	.26**
EGALITARIZAM	.13**	.20**	-.15**	.17**	.04	.17**	.17**	.02
NACIONALIZAM	.46**	.10**	.51**	.18**	.50**	-.04	.06*	.75**

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ϵ - Egalitarizam; Rel - Religioznost, Hed - Hedonizam, RD - Racionalna duhovnost, Nac - Nacionalna privrženost; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Napomena: Velikim masnim slovima označeni su domeni leksičkih socijalnih stavova; masnim brojevima označene su korelacije između komplementarnih faktora

9.4. Rezime osnovnih nalaza

Rezultati ove studije pokazali su da se i u srpskom jeziku, kao i u engleskom (Saucier, 2000, 2013) i rumunskom (Krauss, 2006) primenom metodologije proistekle iz leksičkog pristupa mogu identifikovati deskriptori socijalnih stavova, kojih ima približno jednako kao i u prethodna dva navedena jezika. Primenom

različitih eksploratornih i konfirmatornih statističkih metoda i egzaktnih kriterijuma za retenciju faktora utvrđeno je da se prostor leksičkih socijalnih stavova može objasniti sa pet do šest širokih dimenzija socijalnih stavova. Iako su ova dva modela, peto- i šetofaktorski, slični i razlikuju se samo u jednoj dodatnoj dimenziji, ipak se šestofaktorski model se pokazao optimalnijim, u smislu stabilnosti strukture, odnosa sa eksternim merama, te njegovih prediktivnih kapaciteta. Tih šest širokih dimenzija se, u skladu sa Sosijeovom terminologijom, mogu interpretirati kao Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Lični interesi, Humanizam, Spiritualnost, Egalitarizam i Nacionalizam. U okviru svakog od ovih faktora, moguće je identifikovati i uže dimenzije - facete, kojih ima 12, po dve za svaki od domena leksičkih socijalnih stavova. Oni su interpretirani kao: Religioznost i Tradicionalizam, Sebični hedonizam i Socijalna dominacija, Demokratske vrednosti i Vera u dobru stranu ljudske prirode, Misticismizam i Filozofski idealizam, Komunizam i Anomija, te Etatizam i Nacionalna privrženost. Kreirana upitnička operacionalizacija ovih stavskih dimenzija pokazuje da skale svake od njih interkoreliraju na interpretivan i zadovoljavajući način, da imaju dobre metrijske karakteristike, uključujući i vremensku stabilnost. Prva provera konvergentne i divergentne validnosti ovog modela leksičkih socijalnih stavova pokazala je da oni i na nivou domena in a nivou faceta ostavaruju smislene povezanosti sa dimenzijama Sosijeovog (2000) modela leksičkih socijalnih stavova. To se pre svega odnosi na dimenzije tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, Lične interese i Spiritualnost. Ostale tri dimenzije se ne ponašaju u potpunosti na očekivan način, pre svega Egalitarizam, koji korelira pozitivno is a Sosijeovim alfaizmima i sa betaizmima. Kako bi se dublje razumele dobijene stavske dimenzije, neophodno je dodatno istraživanje koje će biti usmereno na validaciju dobijenog modela, što je predmet istraživanja druge studije realizovane u okviru ovog istraživanja.

10. Studija II

Druga studija u okviru ovog istraživanja usmerena je, pre svega, na testiranje dobijenog modela leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika, odnosno, njegove divergentnei konvergentne te prediktivne i diskriminativne validnosti i to u odnosu na već postojeće, dobro utvrđene i validirane mere različitih konstrukata. Pored toga, usmerena je i na ispitivanje determinanti, personalnih i kontekstualnih, leksički deriviranih socijalnih stavova.

Mere, a samim tim i varijable koje ih operacionalizuju, birane su tako da zadovolje bar jedan od dva uslova: da postoji smislena, konceptualna povezanost njih i pretpostavljenih leksički deriviranih socijalnih stavova, te da su već korišćene u ranijim istraživanjima, kako bi se podaci mogli uporediti.

10.1. Ciljevi istraživanja

Shodno navedenom, druga studija u okviru ovog istraživanja ima sledeće ciljeve:

1. Ispitati replikabilnost dobijenog modela iz rečnika srpskog jezika deriviranih bazičnih socijalnih stavova
2. Ispitati odnos bazičnih leksičkih socijalnih stavova sa konstruktima istog ili sličnog eksplanatornog nivoa (orijentacija ka socijalnoj dominaciji, egalitarizam, makijavelizam, nacionalizam, autoritarnost, konzervativizam, tradicionalizam, religioznost, spiritualnost), kako bi se preciznije razumeo sadržaj dobijenih dimenzija
3. Ispitati u kakvom su položaju leksički derivirani bazični socijalni stavovi u odnosu na bazičnu strukturu ličnosti
4. Ispitati potencijalne korelate leksički deriviranih bazičnih socijalnih stavova, odnosno, definisati nomološku mrežu leksičkih bazičnih socijalnih stavova
5. Ispitati prediktivne kvalitete leksički deriviranih bazičnih socijalnih stavova u odnosu na konkurentni Sosijeov (2013) model leksičkih socijalnih stavova u predviđanju socijalno-relevantnih oblika ponašanja, operacionalizovanih preko različitih oblika političkog i socijalnog ponašanja (političke afilijacije, percepcije lošeg stanja društva, konfliktnog etosa, te stavova prema relevantnim socijalnim pitanjima: priključenju Evropskoj uniji, nezavisnosti Kosova, imigrantima)

6. Ispitati kapacitete leksički deriviranih bazičnih socijalnih stavova za diskriminaciju socijalno relevantnih društvenih grupa, poput grupa glasača na izborima, te pripadnika različitih religijskih opredeljenja
7. Utvrditi determinante (široke kontekstualne, poput regiona u kojem ispitanici žive, tj, prisustva dugotrajnog konflikta; socio-ekonomske – npr. pol, starost, obrazovanje, ekonomski status, obrazovanje roditelja, i slično; kao i ličnosne) formiranja leksički deriviranih bazičnih socijalnih stavova

Iako je, kao i u slučaju prethodnog istraživanja, zbog same eksplorativne prirode istraživanja, teško postaviti precizne hipoteze, ipak je bilo moguće napraviti neke opštije pretpostavke:

H1. Model dobijen u prethodnoj studiji će pokazati smislenu replikabilnost, odnosno, ekstrahovaće se šest opštih faktora adekvatne sadržine: Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Sebični interesi, Humanizam, Spiritualnost, Egalitarizam i Nacionalizam.

H2. Leksički derivirani socijalni stavovi, odnosno, njihove upitničke operacionalizacije, ostvarivaće pozitivne korelacije umerenog intenziteta sa različitim komplementarnim konstruktima istog ili sličnog eksplanatornog nivoa:

H2.1. Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta će korelirati najvećim intenzitetom sa Religioznošću, zatim sa Tradicionalizmom, Konzervativizmom, Autoritarnošću i Nacionalizmom, dok će sa merom Spiritualnosti korelirati nižim intenzitetom (Saucier, 2000, 2013; Saucier & Skrzypinska, 2006; Petrović & Međedović, 2011a);

H2.2. Sebični interesi će korelirati pozitivno najvećim intenzitetom sa Socijalnom dominacijom, a negativno sa Egalitarnošću, kao subskalamama Orijentacije na društvenu dominaciju, te pozitivno sa Makijavelizmom (Saucier, 2000, 2013);

H2.3. faktor Humanizma će korelirati pozitivno, ali niskim intenzitetom sa skalom Egalitarizma, i negativno i niskim intenzitetom sa Društvenom dominacijom, Tradicionalizmom, Konzervativizmom, Autoritarnošću i Nacionalizmom (Saucier, 2000, 2013);

H2.4. Spiritualnost će ostvariti umerenu do visoku pozitivnu korelaciju sa eksternom merom Spiritualnosti, značajno nižu sa merom Religioznosti (Saucier & Skrzypinska, 2006; Petrović & Međedović, 2011a);

H2.5. Egalitarizam će biti povezan pozitivno sa skalom Egalitarizma i negativno sa skalom Socijalne dominacije i Autoritarnošću (Saucier, 2013);

H2.6. faktor Nacionalizma će korelirati pozitivno visokim intenzitetom sa Nacionalizmom, zatim, Tradicionalizmom, Konzervativizmom i Religioznošću (Međedović & Petrović, 2013).

H3. Leksički derivirani socijalni stavovi, odnosno, njihove upitničke operacionalizacije, ostvarivaće korelacije niskog intenziteta sa različitim merama ličnosti, i to:

H3.1. Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta će korelirati niskim intenzitetom i to pozitivno sa Emocionalnošću i Šizotipijom (Petrović & Međedović, 2011b) i Saradljivošću (Krauss, 2006; Saucier, 2013) i negativno sa Otvorenošću (Saucier, 2000, 2008, 2013);

H3.2. Sebični interesi će korelirati pozitivno sa Šizotipijom (Petrović & Međedović, 2011b) i negativno sa Saradljivošću, Otvorenošću, Poštenjem i Ekstraverzijom (Krauss, 2006; Petrović & Međedović, 2011b; Saucier, 2000, 2013);

H3.3. faktor Humanizma će korelirati pozitivno, ali niskim intenzitetom sa Poštenjem, Saradljivošću, Otvorenošću i Savesnošću (Saucier, 2000, 2008, 2013; Krauss, 2006);

H3.4. Spiritualnost će ostvariti pozitivnu nisku do umerenu povezanost sa Emocionalnošću, Šizotipijom i Otvorenošću (Krauss, 2006; Saucier & Skrzypinska, 2006; Petrović & Međedović, 2011b; Saucier, 2000, 2013);

H3.5. Egalitarizam će biti povezan pozitivno sa Saradljivošću i Otvorenošću (Saucier, 2013);

H3.6. faktor Nacionalizma će korelirati pozitivno sa Savesnošću (Petrović & Međedović, 2011b).

H4. Leksički derivirani socijalni stavovi, odnosno, njihove upitničke operacionalizacije, ostvarivaće korelacije oba smera i umerenog intenziteta sa drugim relevantnim socijalno-psihološkim konstruktima (vrednosti, konfliktni etos, militantni ekstremizam, osnove moralnosti), i to:

H4.1. Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta će korelirati nisko i pozitivno sa pojedinim aspektima bazičnih ljudskih vrednosti, a pre svega sa vrednostima moći, tradicionalizma, konformizma i bezbednosti (Saucier, 2013); sa svim konfliktnim uverenjima (Međedović & Petrović, 2013) i skalama militantnog ekstremizma - a pre svega sa Svetim ciljem, te sa skalama Lojalnost sopstvenoj grupi, Poštovanje autoriteta i Čistunstvo, kada su u pitanju osnove ljudskog morala (Graham, & Haidt, 2010).

H4.2. Sebični interesi će, kada su u pitanju vrednosti, korelirati pozitivno sa moći, hedonizmom, postignućem i bezbednošću, a negativno sa univerzalizmom (Saucier, 2013); pozitivno sa svim konfliktnim uverenjima (Međedović & Petrović, 2013), kao i sa Apologijom nasilja kada je u pitanju militantni ekstremizam; sa skalama osnova morala neće značajno korelirati ili će korelirati negativno i to sa Brigom i Pravednošću (Djeriouat & Trémolière, 2014).

H4.3. faktor Humanizma će biti povezan pozitivno sa univerzalizmom, benevolentnošću i samousmerenošću kada su u pitanju vrednosti

(Saucier, 2013), te sa brigom i pravednošću kada su u pitanju osnove morala, dok će ostvariti negativne veze sa tradicionalizmom, konformizmom i bezbednošću iz domena vrednosti. Sa subskalama konfliktnog etosa će ostvariti negativne ili nulte korelacije (Petrović & Međedović, 2011).

H4.4. Spiritualnost kao leksički stav će ostvariti pozitivnu umereno visoku povezanost sa spiritualnošću, samousmerenošću i stimulacijom iz domena vrednosti (Saucier, 2013); kada su u pitanju ostali konstrukti, ostvarivaće nulte korelacije (Stankov, Saucier & Knežević, 2010; Petrović & Međedović, 2011; Međedović & Petrović, 2013).

H4.5. Egalitarizam će biti povezan pozitivno sa univerzalizmom i benevolentnošću, a negativno sa moći, tradicionalizmom i konformizmom (Saucier, 2013); takođe, očekivale bi se i negativne korelacije sa konfliktnim uverenjima i militantnim ekstremizmom, ali i pozitivne sa Brigom i Pravednošću kao osnovama moralnog ponašanja.

H4.6. faktor Nacionalizma će korelirati pozitivno sa vrednostima moći, tradicionalizma, konformizma i bezbednosti, kao i sa svim konfliktnim uverenjima, a najviše sa patriotizmom i sigurnošću (Međedović & Petrović, 2013), te sa apologijom nasilja i svetim ciljem, kada su u pitanju skale militantnog ekstremizma. Takođe, očekivala bi se i pozitivna korelacija sa osnovama „konzervativnog“ morala: Lojalnost sopstvenoj grupi, Poštovanje autoriteta i Čistunstvo (Graham, Nosek, & Haidt, 2012).

H5. LSS/S (Leksički socijalni stavovi - Srbija) će, usled adekvatnije kontekstualne validnosti, doprineti objašnjenju većeg procenta varijanse različitih kriterijumskih mera koje se tiču političkog ponašanja (partijske evaluacije), percepcije lošeg stanja u društvu i Konfliktnog etosa te stavova o aktuelnim društvenim pitanjima (prema pridruživanju Evropskoj Uniji, nezavisnosti Kosova, prema imigrantomu) u odnosu na originalni Sosijeov (Saucier, 2013) model leksičkih socijalnih stavova.

H6. LSS/S (Leksički socijalni stavovi - Srbija) će doprineti smislenoj diskriminaciji glasača različitih političkih opcija, kao i diskriminaciji osoba različitog religijskog opredeljenja.

H7. Široki kontekstualni faktori, poput regiona u kojem ispitanici žive, sociodemografski faktori, kao i faktori ličnosti, biće značajne determinante leksički deriviranih socijalnih stavova.

H7.1. Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Sebični interesi i Nacionalizam biće povezani sa prisustvom konflikta u regionu, starošću ispitanika, nižim obrazovanjem, nižim obrazovanjem roditelja i ekonomskom deprivacijom, dok će Humanizam, Spiritualnost i Egalitarizam biti povezani sa nižim uzrastom ispitanika, višim ličnim i obrazovanjem roditelja i, potencijalno, ekonomskom sigurnošću (Todosijević, 2013).

10.2. Metod istraživanja

10.2.1. Variable i instrumenti

Osnovni instrument primenjen u ovom istraživanju je namenjen merenju

1. **Leksički deriviranih socijalnih stavova iz rečnika srpskog jezika**, a njegova operacionalizacija je instrument *Leksički socijalni stavovi-Srbija – LSS/S-2*. Instrument je kreiran u okviru prve studije ovog istraživanja, i sastoji se od 96 stavki. Svako od stavki ovog instrumenta pridružena je petostepena skala Likertovog tipa, sa opsegom vrednosti od 1 - „uopšte se ne slažem“ do 5 - „u potpunosti se slažem“.

Za proveru konvergentne i divergentne validnosti LSS/S skale, primenjen je set instrumenata namenjenih merenju konstrukata istog ili sličnog eksplanatornog nivoa:

1. **Leksički socijalni stavovi; SDI-46** - „Pregled na rečniku zasnovanih izama“ (*Survey on dictionary-based isms* (Saucier, 2013). Ovaj instrument predstavlja opracionalizaciju revidiranog Sosijeovog modela „izama“. Instrument se sastoji od 46 ajtema, sa pridruženom 5-stepenom skalom Likertovog tipa, u rasponu od 1 (*uopšte se ne slažem*) do 5 (*potpuno se slažem*). Instrument je namenjen merenju 5 bazičnih dimenzija socijalnih stavova, α (koja se meri sa 8 ajtema), β (9 ajtema), γ (10 ajtema), δ (8 ajtema) i ϵ (10 ajtema).
2. **Orijentacija ka društvenoj dominaciji; Skala orijentacije ka društvenoj dominaciji** (*Social Dominance Orientation – SDO*; Prato, Sidanius, Stallworth & Malle, 1994; Todosijević, 2013) je instrument sastavljen od 10 stavki, sa pridruženom 5-stepenom skalom Likertovog tipa, u rasponu od 1 (*uopšte se ne slažem*) do 5 (*potpuno se slažem*). Različita faktorsko-analitička istraživanja pokazala su da se ovaj instrument, u stvari, sastoji od dve podskale (Ho, Sidanius, Pratto, Levin, Thomsen, Kteily, & Sheehy-Skeffington, 2012), koje predstavljaju operacionalizacije dimenzija Egalitarnosti (npr. „Moramo učiniti sve što je moguće da bi se uslovi izjednačili za razne grupe ljudi“) i Društvene dominacije (npr. „Pojedine grupe ljudi su jednostavno manje vredne od drugih.“).
3. **Nacionalizam; Skala nacionalističke orijentacije – SNO** (Todosijević, 2013) je jednodimenzionalna skala nacionalističkih stavova, koji se odnose na različite aspekte nacionalističke ideologije. Sastoji se od 11 ajtema, sa pridruženom 5-stepenom skalom Likertovog tipa, u rasponu od 1 (*uopšte se ne slažem*) do 5 (*potpuno se slažem*). U odnosu na originalnu skalu, za potrebe ovog istraživanja izvršena je jedna važna izmena, a to je da su reči koje ukazuju na nacionalnost („Srbi“, „srpski“, i sl.) zamenjene prisvojnomo zamenicom prvog lica u jednini (moj, moja).

4. **Autoritarnost, konzervativizam i tradicionalizam;** *Skala autoritarnosti, konzervativizma i tradicionalizma (ACT-C scale;* Duckitt, Bizumic, Krauss, & Heled, 2010) je instrument baziran na reviziji i proširenju Altemajerovog koncepta desničarske autoritarnosti. Instrument se sastoji od 36 ajtema, od kojih je po 12 namenjeno merenju autoritarnosti (npr. „Ono što našoj zemlji zaista treba je jaka, oštra vrsta reda i zakona“), konzervativizma (npr. „Poslušnost i poštovanje autoriteta su najvažnije vrline koje deca treba da nauče“) i tradicionalizma (npr. „Važno je da održavamo naše tradicionalne vrednosti i moralne standarde“). Svakom od ajtema je pridružena 7-stepena skala Likertovog tipa.
5. **Religioznost;** *Skala religioznosti – Skala R* (Figueredo, Vásquez, Brumbach, & Schneider, 2007) namenjena je merenju religioznosti i preuzeta je iz Arizona baterije za procenu životne istorije (Arizona Life History Battery, <http://www.u.arizona.edu/~ajf/alhb.html>). Iako u original obuhvata 17 stavki, 4 stavke su eliminisane usled redundantnosti i neprilagođenosti kulturnim uslovima u Srbiji, te konačna verzija skale ima 13 ajtema. Stepen slaganja sa svakom pojedinačnom stavkom ispitanici izražavaju na petostepenoj skali, gde broj 5 znači *potpuno tačno*, a broj 1 *potpuno netačno*.
6. **Spiritualnost;** *Skala spiritualnosti SS* (Delaney, 2005) je instrument koji preko 22 ajtema sa pridruženom petostepenom skalom likertovog tipa meri tri aspekta spiritualnosti: samo-otkrivanje (Self-discovery), odnosi (Relationships) i svesnost o okruženju (Eco-Awareness). U ovom istraživanju, korišćen je ukupan skor na ovoj skali.
7. **Makijavelizam;** *Skala Makijavelizma iz Kratkog upitnika Mračne trijade* (Short Dark Triad questionnaire - SD3; Jones & Paulhus, 2014). Ovaj kratki instrument za samoprocenu Makijavelizma sastoji se od 9 ajtema, sa pridruženom 5-stepenom skalom Likertovog tipa, u rasponu od 1 (*uopšte se ne slažem*) do 5 (*potpuno se slažem*). Primer ajtema ove skale je „Mora se manipulirati da bi se isteralo svoje“.

Za utvrđivanje odnosa sa bazičnim dimenzijama ličnosti i drugim relevantnim crtama ličnosti, korišćeni su sledeći instrumenti:

1. **HEXACO model bazične strukture ličnosti;** *HEXACO-60* (Ashton & Lee, 2009). Ovaj instrument, koji predstavlja operacionalizaciju HEXACO modela strukture ličnosti, meri šest širokih domena ličnosti: Poštenje-Skromnost, Ekstraverzija, Emocionalnost, Saradljivost, Savesnost i Otvorenost za iskustva. Upitnik HEXACO-60 sadrži ukupno 60 stavki koje mere ovih 6 domena (po 10 za svaki faktor). Ispitanici na skali od 1 do 5 (od *uopšte se ne slažem* do *u potpunosti se slažem*) iskazuju stepen slaganja sa svakom od 60 tdnji.
2. **Dezintegracija;** *Delta-10* (Knežević, Opačić, Kutlešić & Savić, 2005) je kratka skala dezintegracije, koja predstavlja operacionalizaciju

šizotipalnih osobina ličnosti. Obuhvata 10 ajtema, sa pridruženom 5-stepenom skalom Likerovog tipa.

Kako bi se što obuhvatnije ispitala nomološka mreža leksički deriviranih socijalnih stavova, ispitan je njihov odnos sa sledećim varijablama (i odgovarajućim instrumentima):

1. **Bazične ljudske vrednosti;** Švarcov 21-ajtemski Upitnik Portreta vrednosti (PVQ-21; Schwartz, 2003; Verkasalo, Lönnqvist, Lipsanen, & Helkama, 2009). Ovaj instrument, razvijen za potrebe Evropske socijalne studije (European social survey, <http://www.europeansocialsurvey.org/>) predstavlja kratku verziju Švarcovog 40-ajtemskog Upitnika portreta vrednosti. I on je, kao i duža verzija, zasnovan na opisima različitih ljudi čiji su ciljevi, aspiracije i želje definisani kroz dve rečenice. Na primer, „Vrlo mu/joj je važno da iskazuje svoje sposobnosti. Želi da se ljudi dive onome što radi.“ meri Postignuće. Ovakav sklop rečenica definiše 21 ajtem, namenjen merenju svih 10 vrednosti Švarcovog modela (dva ajtema za svaku vrednost, izuzev Univerzalizma, koji je meren pomoću 3 ajtema). Za svaki ajtem, ispitanici daju procenu koliko je svaka od opisanih osoba slična njima samima, na 6-stepenoj skali od 1 (*veoma mi je slična*) do 6 (*uopšte mi nije slična*).
2. **Konfliktni etos;** Skala konfliktnih uverenja (Bar-Tal, Sharvit, Halperin, & Zafran, 2012) je instrument namenjen merenju socijalnih uverenja koja nastaju tokom dugotrajnih nasilnih konflikata. Razvijen je, pre svega, da bi omogućio proučavanje izraelsko-palestinskog sukoba. Međutim, istraživanja su pokazala da se sasvim lako može prilagoditi i za proučavanje konflikata na drugim geografskim područjima, kao što je konflikt Srba i Albanaca na teritoriji Kosova i Metohije (Međedović & Petrović, 2012). Instrument se sastoji od 48 ajtema, sa po šest ajtema koji mere 8 konfliktnih uverenja: Opravdavanje ciljeva, Bezbednost, Delegitimizacija, Pozitivna slika o sebi, Viktimizacija, Patriotizam, Jedinstvo i Mir.
3. **Militantni ekstremizam;** Skala militantnog ekstremizma (*Militant Extremists Mind-set scale – MEMS24*; Stankov, Saucier and Knežević, 2010) je instrument konstruisan za merenje militantno-ekstremističkog pogleda na svet, odnosno, tri njegova aspekta: Apologija nasilja - zagovaranje upotrebe nasilja u određenim okolnostima, Zli svet – uverenje da je svet u kome živimo zao i da funkcioniše na pogrešan način i Sveti cilj – verovanje u Boga i mučeništvo. Instrument se sastoji od 24 stavke, sa pridruženom 5-stepenom skalom Likertovog tipa.
4. **Osnove moralnog ponašanja;** Upitnik moralnih osnova (*Moral Foundations Questionnaire – MFQ*; Graham, Nosek, Haidt, Iyer, Koleva, & Ditto, 2011). Osnove moralnog ponašanja procenjuju se 32-ajtemskim

upitnikom. Upitnik se sastoji od dva dela od po 16 stavki. Svaka od pet moralnih osnova (Briga, Pravednost, Lojalnost sopstvenoj grupi, Poštovanje autoriteta i Čistunstvo) procenjuje se tako što ispitanici daju odgovore na sledeća dva pitanja: (1) evaluiraju u kojoj meri uzimaju u obzir razmatranja iskazana stavkama kada odlučuju da li je nešto moralno ispravno ili pogrešno (na primer, „Da li je neko emocionalno patio ili nije“), i (2) iskazuju svoje slaganje ili neslaganje sa normativnim tvrdnjama (npr. „Saosećanje sa onima koji pate je najvažnija vrlina“). Odgovori na ova dva dela instrumenta visoko pozitivno koreliraju, i analiziraju se kombinovano, sa po 6 ajtema po skali. Ispitanici odgovore daju na 6-stepenoj skali Likertovog tipa, od 0 („uopšte nije važno“) do 5 („izuzetno je važno“).

Kako bi se utvrdila prediktivna validnost LSS/S skale, ispitan je njen doprinos predikciji političkog ponašanja, subjektivnog doživljaja lošeg stanja društva, te odnosa prema važnim društvenim pitanjima (priključivanja Evropskoj uniji, nezavisnosti Kosova i odnosa prema imigrantima):

1. **Partijska evaluacija** je, shodno rezultatima prethodnih istraživanja koja su pokazala da se radi o validnoj meri partijske evaluacije (Kuzmanović & Petrović, 2010; Međedović & Petrović, 2013), operacionalizovana kroz pitanje „Kako u celini ocenjujete rad i političko delovanje svake od navedenih stranaka?“. Ispitanici odgovore daju birajući između pet ocena – od „veoma loše“ do „veoma dobro“ na petostepenoj skali likertovog tipa. Ispitivana je partijska evaluacija najvećih parlamentarnih političkih stranaka u Srbiji: Srpska napredna stranka (SNS), Socijalistička partija Srbije (SPS), Demokratska stranka (DS), Ujedinjeni regioni Srbije (URS), Demokratska stranka Srbije (DSS), Liberalno-demokratska partija (LDP), ali i nekih stranaka koje su svojim delovanjem aktivno prisutne u javnom životu Srbije: Pokret Dveri, Srpska radikalna stranka (SRS), Srpski pokret obnove (SPO), Socijaldemokratska partija Srbije (SDPS), Partija ujedinjenih penzionera Srbije (PUPS), Liga socijaldemokrata Vojvodine (LSV), Nova Srbija (NS), Nova stranka, Nova demokratska stranka (NDS, sada Socijaldemokratska stranka, SDS), Jedinствена Srbija (JS), kao i građanski pokret „Dosta je bilo!“.
2. **Subjektivni doživljaj lošeg stanja društva** operacionalizovan je preko *Skale za procenu subjektivnog doživljaja lošeg stanja društva* (*Perceptions that one is in a failed state – PFSI*; Stankov, Saucier and Knežević, 2010). Ovaj instrument je upitnička operacionalizacija Indeksa lošeg stanja (*Failed-state index*, FSI, na bazi kojeg Fondacija za mir od 2005-te godine ranguje 146 država u svetu na osnovu različitih socijalnih, ekonomskih i političkih indikatora) namenjena samoproceni stanja u državi/sredini u kojoj ispitanik živi. Instrumentom, koji sadrži 19 ajtema, mere se različiti

indikatori stanja u zemlji (njih 12, od kojih su socijalni: demografski pritisak, prisustvo izbeglih i interno raseljenih lica, nezadovoljstvo građana, odliv stanovništva; ekonomski: nejednak razvoj, siromaštvo i ekonomski pad, i politički: kriminalizacija i delegitimizacija države, loš rad javnih službi, kršenje ljudskih prava, bogaćenje pojedinaca, moć sistema bezbednosti i intervencija drugih država i stranih sila), a rezultat se iskazuje kroz sumarni skor na upitniku, koji predstavlja Indeks percepcije lošeg stanja (Failed State Perceptions Index - FSPI).

3. **Stav prema priključenju Evropskoj Uniji** operacionalizovan je kroz jedan ajtem, „U kojoj meri podržavate priključenje Srbije Evropskoj Uniji?“, na koji ispitanici daju odgovor na 5-stepenoj skali, od 1 – *apsolutno sam protiv priključivanja*, do 5 – *u potpunosti podržavam*.
4. **Stav prema Kosovu** operacionalizovan je kroz pitanje „Prema vašem mišljenju, kada je u pitanju nezavisnost Kosova, vlasti Republike Srbije...“. Ispitanici daju odgovor na 4-stepenoj skali, od 1 – *ne treba da ga priznaju ni po koju cenu* do 5 – *ne treba da priznaju odmah, jer je Kosovo faktički nezavisna država*.
5. **Stav prema imigrantima** operacionalizovan je kroz pitanje „Prema vašem mišljenju, u kojoj meri Srbija treba da dopusti ljudima iz drugih zemalja, bez obzira na boju kože, narodnost i zemlju iz koje dolaze, da se dosele, žive i rade u Srbiji?“. Ispitanici daju odgovor na petostepenoj skali, od 1 - *ne dopustiti nikome* do 5 - *dopustiti svima koji žele da dođu i žive ovde*.

Kako bi se ispitala diskriminativna validnost leksičkih socijalnih stavova, prikupljeni su podaci o sledećim varijablama:

1. **Partijska preferencija** operacionalizovana je kroz pitanje „Za koju političku stranku ste glasali na poslednjim republičkim izborima?“, sa ponuđenim odgovorima koji uključuju aktuelne, gore navedene, političke sranke, ali i opcije „nisam izašao na izbore“ i „beli listić“. Ispitanici su se izjašnjavali izabirajući jedan od ponuđenih odgovora.
2. **Veroispovest** je operacionalizovana kao kategorička varijabla sa 8 kategorija: pravoslavna hrišćanska/ katolička hrišćanska/ protestantska hrišćanska/ islamska/ judaistička/ agnostik/ ateista/ drugo.

Kako bi se ispitale sociodemografske determinante leksički deriviranih socijalnih stavova, prikupljeni su podaci i o sledećim varijablama:

1. **Osnovni podaci o ispitaniku**; LOP – *Lista osnovnih podataka*. Ovim instrumentom su registrovani osnovni podaci o ispitanicima:
 - **pol**, izražen kao binarna varijabla: muški/ženski,
 - **starost**, izražena u broju godina,

- **obrazovanje**, izraženo kao ukupan broj godina formalnog obrazovanja,
- **mesto boravka**, izraženo kao nominalna varijabla
- **nacionalnost**, izražena kao nominalna varijabla
- **broj članova domaćinstva**, iskazan kroz odgovor na pitanje „Koliko osoba broji vaše domaćinstvo, uključujući i vas same?“
- **starost roditelja**, i oca i majke, iskazana preko broja godina
- **obrazovanje roditelja**, i oca i majke, iskazano preko 7-stepene skale, od 1-“nezavršena osnovna škola“ do 7-“magistratura ili doktorat“
- **radni status roditelja**, i oca i majke, iskazan kao binarna varijabla sa kategorijama zaposlen/nezaposlen
- **socioekonomski status**, iskazan je kao odgovor na pitanje „Kolika su prosečna mesečna primanja u vašoj porodici (kada sva primanja saberete i podelite brojem članova porodice)?“
- **samoprocena ekonomskog stanja**, iskazana je kao odgovor na pitanje „Procenite vaše ekonomsko stanje“, na skali od 1 - „siromašan“ do 10 - „bogat“.

10.2.2. Uzorak

Navedeni instrumenti aplicirani su putem elektronske verzije upitničke baterije. Istraživanje je realizovano na prigodnom uzorku od 540 ispitanika, prosečne starosti 23.49 godina (SD=6.05), sa prosečno 14 godina formalnog obrazovanja (SD=3.29); njih 393 (72.8%) je ženskog pola. Najviše ispitanika je iz Beograda (46.4%), zatim iz Vojvodine (31.6%), južne i istočne Srbije (8.7%), Šumadije i zapadne Srbije (8.7%), te sa Kosova (1.9%). U istraživanju su učestvovali i ispitanici koji govore srpskim jezikom iz zemalja u regionu (2.7%). Najveći broj ispitanika se izjasnio da je srpske nacionalnosti (71.5%). Pored toga, bilo je i pripadnika drugih nacionalnosti: crnogorske (3 ispitanika), makedonske (3), hrvatske (2), mađarske, bunjevačke, rumunske, slaške i ukrajinske (po jedan ispitanik/ca). Njih 6 (1.1%) se izjasnilo kao anacionalno. Ispitanika koji se nisu izjasnili o svojoj nacionalnosti bilo je 25%.

U uzorku su najzastupljeniji ispitanici hrišćanske veroispovesti (pravoslavne 54.3%, katoličke 1.1%, protestantske 0.4%, ukupno 55.8%). Njih 3.1% se izjasnilo da su skloni nekim drugim oblicima ispovedanja religije. Da su agnostici iskazalo je 6.1% ispitanika, a za ateiste se izjasnilo njih 11.7%. Na pitanje o religioznoj pripadnosti njih 23.3% nije dalo odgovor.

U odnosu na populaciju Srbije, uzorak sačinjava više osoba ženskog pola, mlađeg uzrasta (prema popisu iz 2011. godine u Srbiji je 51.3% ženskog stanovništva, prosečna starost je 42.2 godine). Kada je u pitanju obrazovanje, uzorak formalno odgovara republičkom proseku (prema rezultatima popisa, najveći broj

stanovnika u Srbiji je sa završenom srednjom školom), mada treba imati u vidu da je populacije na kojoj je izvršeno ovo istraživanje pretežno studentska. Struktura uzorka donekle odražava populacione vrednosti kad je religioznost u pitanju (i prema popisu najviše je pravoslavnih hrišćana, 85%, dok manje ima katoličkih vernika (4.97%) i protestanata (.99%), mada najbitnije razlike postoje kada je u pitanju agnosticizam (prema popisu iz 2011. godine, .06% stanovništva se izjasnilo kao agnostici) i ateizam (1.11%).

Učešće ispitanika u istraživanju bilo je na dobrovoljnoj bazi, na osnovu metode „snežne grudve“.

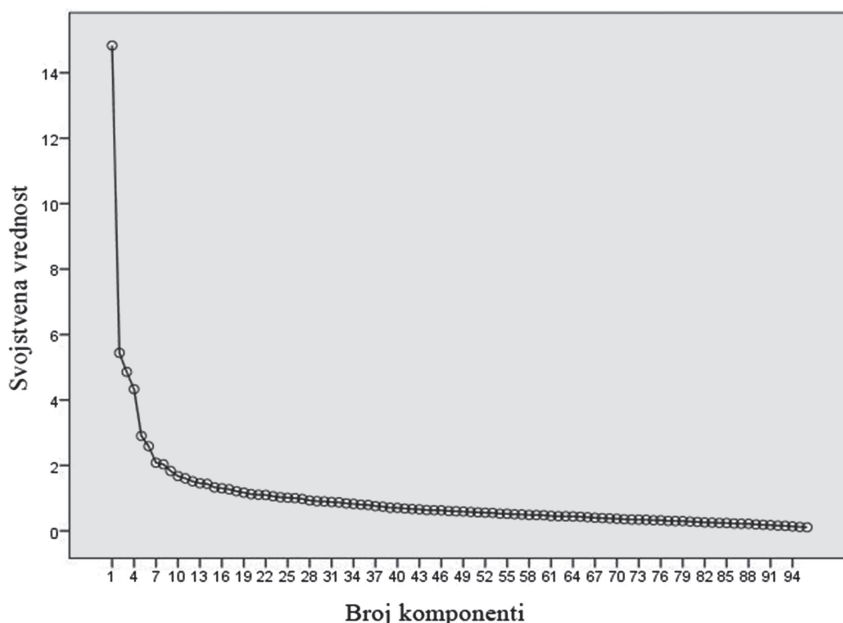
10.2.3. Obrada podataka

Pored osnovnih deskriptivnih statističkih pokazatelja, osnovna metoda obrade podataka u ovom israživanju bila je korelaciona analiza. Replikabilnost faktora utvrđivana je eksploratornom faktorskom analizom, izračunavanjem koeficijenata kongruencije te eksploratornim modelovanjem strukturalnim jednačinama (ESEM). Pored izračunavanja koeficijenata korelacije, zajednički prostor različitih konstrukata analiziran je primenom eksploratorne faktorske analize. Prediktivna moć leksičkih socijalnih stavova utvrđivana je primenom hijerarhijske linearne regresije, dok su njihovi kapaciteti za diskriminaciju različitih socijalno relevantnih grupa ispitanici kanoničkom diskriminativnom analizom. Efekti socijalnih i ličnih determinanti na leksički derivirane socijalne stavove su analizirani postavljanjem hijerarhijskih linearnih regresionih modela.

10.3. Rezultati istraživanja

10.3.1. Replikabilnost leksičkog modela socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika

Eksploratornom faktorskom analizom, pod metodom maksimalne verodostojnosti (maximum likelihood) kao metodom ekstrakcije, i rotacijom u promaks poziciju, ekstrahovano je 6 opštinih faktora (Dijagram 6.), koji se mogu interpretirati u skladu sa postavljenim modelom: Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta ($\lambda=14.831$), Sebični interesi ($\lambda=5.439$), Spiritualnost ($\lambda=4.858$), Egalitarizam ($\lambda=4.331$), Humanizam ($\lambda=2.901$) i Nacionalizam ($\lambda=2.585$). Oni objašnjavaju redom 15.4, 5.7, 5.1, 4.5, 3.0 i 2.7 procenata varijanse. Ukupan procenat varijanse objašnjen ovim faktorima je 36.4. Pri tome, najslabije je repliciran poslednji faktor, Nacionalizam, u slučaju kojeg određeni broj ajtema, pre svega iz subdomena Etatizma, umereno intenzivno zasićuje prvi faktor, faktor Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, dok je šesti faktor sastavljen mahom od stavki Nacionalne privrženosti.

Dijagram 6. Rezultati eksploratorne faktorske analize

Kao i u prethodnoj studiji, i ovde je izvršeno ispitivanje stabilnosti dobijenih solucija dvostrukom validacijom, odnosno, izračunavanjem koeficijenata kongruencije, tako što su opet testirana rešenja sa pet i sa šest faktora. Kada je u pitanju rešenje sa pet faktora, Takerovi koeficijenti za komplementarne faktore iznose redom: .88 (TRA), .88 (LI), .91 (SPIR), .92 (NAC) i .92 (HUM), dok u slučaju 6-faktorskog modela Takerovi koeficijenti za komplementarne faktore iznose redom: .92 (TRA), .90 (HUM), .91 (LI), .93 (SPIR), .91 (EGA) i .90 (NAC). Rezultati dakle, i o ovom slučaju ukazuju na veću kros-uzoračku stabilnost šestofaktorskog modela, i idu u prilog replikaciji ovog modela.

Konačno, valjanost šestofaktorskog modela proverena je i eksploratornim modeliranjem strukturalnim jednačinama (ESEM). Isto kao i u prvoj studiji, i ovde je za procenu parametara korišćena procedura maksimalne verodostojnosti (maximum likelihood estimator), a za rotaciju faktora korišćena je kosa geomin rotacija. Međutim, za razliku od prošle studije, ovde je inicijalni set varijabli podrazumevao 36 varijabli, po tri za svaki od 12 užih, odnosno, po šest za svaki od šest velikih faktora sa najvećim zasićenjima u eksploratornoj faktorskoj analizi koja je urađena ovde u prvom koraku. Time se obezbedila reprezentativnost stavki za svaki od šest domena leksičkih socijalnih stavova. I ovde su testirane peto- i šestofaktorska solucija, sa očekivanjem da će u petofaktorskoj soluciji indikatori Nacionalizma zasićivati faktor Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i eventualno Ličnih interesa, te da će indikatori religioznosti biti prisutni sa značajnim zasićenjima i u faktoru Spiritualnosti.

U Tabeli 27. prikazani su indeksi podesnosti za petofaktorsku i šestofaktorsku soluciju. Kao što se može videti, indeksi podesnosti pokazuju da šestofaktorski model više odgovara podacima.

U tabeli 28. prikazana su faktorska zasićenja dobijena primenom ESEM u slučaju petofaktorskog i šestofaktorskog modela. Kada je u pitanju petofaktorski model, može se reći da su se na potpuno očekivan način replikovali samo faktori Ličnih interesa i Spiritualnosti.

Tabela 27. ESEM indeksi podesnosti za peto- i šestofaktorski model

	χ^2	df	p	CFI	TLI	RMSEA	SRMR	$\Delta\chi^2$	Δdf	p
5-faktorski model	1449.44	460	.000	.85	.79	.06	.05			
6-faktorski model	1153.06	429	.000	.89	.84	.05	.04	296.38	31	.000

Značenje skraćenica u tabeli: χ^2 – hi-hvadrat; **df** – stepeni slobode; **p** – nivo značajnosti; **CFI** – Indeks komparativnog fitovanja (Bentler's Comparative fit index); **TLI** – Tucker-Lewisov indeks (Tucker-Lewis Index); **RMSEA** – Kvadratni koren kvadrirane greške aproksimacije (Root-mean-square error of approximation); **SRMR** – standardizovani kvadratni koren reziduala (standardized root mean square residual)

Faktor Tradicionalnih i religioznih autoriteta je adekvatno replikovao s tim što ga dominantno zasićuju indikatori religioznosti a ne tradicionalizma, dok ujedno ne zasićuju i faktor spiritualnosti kao što je to slučaj u izvornom petofaktorskom modelu (videti studiju 1.). Indikatori nacionalizma grade nezavisan faktor, međutim, indikatori Etatizma praktično ne zasićuju ovaj faktor, već faktor Ličnih interesa.

Za razliku od rezultata ESEM analize u prethodnoj studiji, ovde se izdvajaju u poseban faktor indikatori Humanizma, dok indikatori Egalitarizma ostaju sa niskim zasićenjima na svim faktorima, i ne učestvuju u njihovoj gradnji. Ako se pogledaju analize koje se tiču petofaktorskog modela u celini, može se reći da se ovaj model u pogledu svoje strukture pokazuje nestabilnim, a pored toga ne dovodi do adekvatne replikacije Sosijeovih faktora, samim tim ni do nekog univerzalnijeg saznanja o strukturi leksički deriviranih socijalnih stavova.

Za razliku od ovog modela, u slučaju šestofaktorskog svi se faktori formiraju u skladu sa očekivanjima, izuzev donekle Nacionalizma, jer je ovaj faktor dominantno zasićen indikatorima Nacionalne privrženosti, dok indikatori Etatizma imaju dominantna zasićenja na Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta i Ličnim interesima. Treba naglasiti i da intenzitet koeficijenta korelacije između Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i Nacionalizma ukazuje na opravdanost odvajanja ova dva faktora.

Tabela 28. ESEM komparacija peto- i šestofaktorskog modela

Varijable	Petofaktorski model					Šestofaktorski model					
	TRA	LI	HUM	SPIR	NAC	TRA	LI	HUM	SPIR	NAC	EGA
homoseksualizam (-)	.27	.47	-.06	-.05	.13	.41	.29	-.12	-.06	.12	.11
jezuitizam	.75	.17	.10	-.02	.04	.83	.01	.08	-.01	.04	.02
mesijanizam	.76	-.05	-.10	.20	-.01	.80	-.10	-.04	.24	-.01	-.16
teizam	.77	.05	-.04	.12	.04	.84	-.02	.02	.16	.05	-.14
zelotizam	.73	.20	.00	-.02	.00	.82	.04	.00	.00	.00	-.01
tradicionalizam	.41	.34	.09	.02	.25	.54	.19	.05	.01	.24	.11
imperijalizam	.02	.49	-.01	-.08	-.11	.18	.39	-.04	-.08	-.12	.01
utilitarizam	-.28	.42	.00	.02	-.03	-.16	.53	.05	.05	-.01	-.15
nacifašizam	.02	.66	-.12	.03	.03	.23	.50	-.17	.02	.02	.06
oportunistizam	-.18	.63	-.04	.01	-.03	.00	.71	.01	.04	-.01	-.17
rasizam	.17	.51	-.09	.03	.03	.33	.38	-.11	.03	.02	.02
makijavelizam	-.26	.70	-.02	.00	.03	-.06	.74	-.01	.01	.05	-.08
egzistencijalizam	.01	-.09	.55	.04	.01	-.01	-.02	.55	.03	.01	.11
evropeizam	-.05	.04	.24	-.01	-.19	-.03	.15	.30	.02	-.18	-.13
indeterminizam	.20	-.10	.67	-.02	-.05	.20	-.05	.68	-.03	-.05	.06
pluralizam	-.06	-.34	.21	-.04	.08	-.15	-.16	.28	-.01	.09	-.15
šovinizam (-)	-.13	-.44	.30	.05	.04	-.26	-.26	.36	.07	.05	-.06
voluntarizam	-.03	.08	.51	-.08	-.02	.02	.18	.55	-.07	-.01	-.05
demonizam	.13	-.11	-.11	.61	-.04	.12	-.07	-.05	.61	-.03	-.03
fetišizam	.16	.02	-.15	.59	.04	.20	.04	-.09	.60	.04	-.05
hinduizam	-.06	.05	.05	.71	-.02	-.04	.09	.08	.69	-.03	.11
idealizam	-.06	-.02	.13	.46	.11	-.05	.03	.15	.44	.10	.08
subjektivizam	-.03	.09	.02	.38	-.08	.01	.08	.02	.35	-.08	.08
iluzionizam	.10	.04	.03	.35	.05	.11	-.04	.00	.31	.03	.20
jakobinizam	.05	.07	.05	.21	-.03	.01	-.10	-.05	.16	-.05	.43
socijalizam	-.06	.14	.10	.06	.18	-.08	-.01	-.01	.00	.16	.43
trockizam	-.02	.18	.10	.16	.11	-.04	-.02	-.03	.10	.09	.53
antagonizam	.02	.26	.18	.07	-.03	.05	.09	.07	.01	-.04	.41
dekadentizam	.04	.18	.16	.05	.04	.06	.01	.06	-.01	.02	.37
pesimizam	-.03	.39	.05	.11	-.08	.04	.20	-.06	.05	-.10	.36
autoritarizam	.15	.42	.22	-.02	.08	.27	.28	.15	-.05	.06	.20
cezarizam	.20	.45	.03	.10	-.09	.36	.31	-.01	.09	-.09	.07
etatizam	.12	.34	.13	.00	.10	.22	.17	.04	-.04	.08	.24
anacionalizam	.06	.01	-.08	-.03	.75	.09	.00	-.07	-.02	.74	-.04
nacionalizam	-.01	.02	.02	.00	.86	.02	.02	.02	.00	.85	.02
patriotizam	.02	-.02	-.01	.01	.92	.41	.29	-.12	-.06	.62	.11
LI	.43					.30					
HUM	-.10	-.07				-.19	-.14				
SPIR	.26	.23	-.01			.21	.10	-.09			
NAC	.46	.20	.03	.02		.44	.05	-.01	-.02		
EGA						.31	.25	-.02	.10	.12	

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC – Nacionalizam

Napomena: Masnim slovima oznacene su sve procene parametara, kao i korelacije između ekstrahovanih faktora, značajne na nivou .001

10.3.2. Osnovni deskriptivni podaci o ispitivanim varijablama

S obzirom da je jedan od ciljeva ovog istraživanja ispitati i konkurentnu valjanost ovog modela leksičkih socijalnih stavova i njegove upitničke operacionalizacije, a imajući u vidu da dužina instrumenta, odnosno, broj stavki po skali, može uticati na dobijene rezultate, na početku je kreirana kraća, 60-oajtemska verzija instrumenta LSS/S, sa po 10 stavki po domenu, odnosno, 5 po facetu. Shodno tome, ajtemi svake od 12 subskala zasebno su podvrgnuti analizi glavnih komponenti i za dalju analizu zadržano je prvih pet stavki svake subskale koje su imale najveća zasićenja na prvoj glavnoj komponenti (Prilog 4.). Na taj način selektovane stavke konstituišu svaki od faceta (i domena) leksičkih socijalnih stavova u ovom istraživanju. Osnovne deskriptivne karakteristike ovako dobijenih skala i subskala leksičkih socijalnih stavova prikazane su u tabeli 29.

Kao što se može videti, na nivou domena leksičkih socijalnih stavova, sve skale pokazuju zadovoljavajuću pouzdanost, s tim što je najslabija pouzdanost Humanizma i Egalitarizma, a najbolja je pouzdanost Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i Spiritualnosti. Kada su u pitanju korelacije, može se reći da je zadržan obrazac interkorelacija detektovan i u prvoj studiji - najsnažnije su povezani Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Nacionalizam, zatim Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta sa Spiritualnošću i Ličnim interesima. Humanizam jedini gradi sistemске negativne korelacije sa svim drugim socijalnim stavovima. Interesantno je da i Egalitarizam ima pozitivne relacije umerenog intenziteta sa svim stavovima izuzev Humanizma.

I na nivou faceta skale pokazuju mahom zadovoljavajuću pouzdanost, izuzev faceta Humanizma i Egalitarizma, u slučaju kojih su koeficijenti pouzdanosti reda .65. Kada su u pitanju interkorelacije između subskala, može se primetiti da su najveći koeficijenti korelacija upravo između subskala koje pripadaju istom domenu. Međutim, u pojedinim slučajevima, npr. kod Humanizma i Egalitarizma, iako najveće, korelacije između subskala su relativno niskog intenziteta (reda .35), što ukazuje na potencijalne probleme sa njihovom homogenošću. Treba zapaziti i da skale Nacionalizma relativno slabo koreliraju između sebe, dok intenzivnije korelacije grade sa subskalama Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta - ovo posebno važi za subskalau Etatizma.

Osnovne deskriptivne karakteristike i interkorelacije drugih instrumenata korišćenih u istraživanju prikazani su u prilogu 5. Kao što se vidi, pouzdanosti skoro svih instrumenata su na zadovoljavajućem nivou. Najslabiju pouzdanost pokazuju neke skale Švarcovih vrednosti kao i skala Mira (kao aspekt Konfliktnog etosa), koje su praktično ispod najliberalnijeg kriterijuma za prihvatljiv nivo pouzdanosti. Takođe, može se primetiti i da skale stavova koje inkliniraju ka liberalnim stavovima pokazuju sistematski nižu pouzdanost od skala koje inkliniraju ka konzervativnim stavovima, i to u praktično svim merenim konstruktima, uključujući i skale γ i ϵ iz Sosijeovog modela leksičkih socijalnih stavova. Interkorelacije svih skala idu u očekivanom smeru i očekivanih su intenziteta.

Tabela 29. Osnovne deskriptivne karakteristike i korelacije skala i subskala LSS/S-60

	AS	SD	α	Faceti												Domeni				
				Re	Tr	SH	SD	DV	VLJP	MI	FI	Ko	An	ET	NP	TRA	LI	HUM	SPIR	EGA
Re	2.53	1.13	.89	1																
Tr	2.49	1.10	.85	.75**	1															
SH	2.39	.82	.73	.13**	.27**	1														
SD	1.94	.71	.67	.40**	.53**	.46**	1													
DV	3.57	.68	.63	-.23**	-.37**	-.12**	-.30**	1												
VLJP	4.12	.57	.64	.03	-.02	-.09*	-.11**	.34**	1											
MI	2.17	.94	.83	.44**	.29**	.12**	.28**	-.15**	-.07	1										
FI	2.78	.76	.66	.30**	.25**	-.00	.17**	-.03	.10*	.49**	1									
Ko	2.96	.76	.66	.21**	.23**	.07	.06	-.01	.09*	.17**	.23**	1								
An	2.93	.65	.63	.13**	.24**	.21**	.20**	-.09*	.05	.13**	.15**	.37**	1							
ET	2.65	.79	.73	.52**	.61**	.30**	.62**	-.27**	.07	.27**	.21**	.22**	.28**	1						
NP	3.75	.81	.75	.38**	.47**	.01	.12**	-.29**	.06	.07	.02	.01	.02	.30**	1					
TRA	2.51	1.04	.92	.94**	.93**	.21**	.50**	-.32**	.01	.39**	.29**	.24**	.20**	.60**	.46**	1				
LI	2.16	.66	.78	.30**	.46**	.88**	.83**	-.24**	-.12**	.23**	.09*	.08	.24**	.53**	.07	.40**	1			
HUM	3.84	.51	.70	-.14**	-.26**	-.13**	-.26**	.85**	.79**	-.14**	.04	.05	-.02	-.14**	-.16**	-.21**	-.22**	1		
SPIR	2.47	.74	.82	.44**	.31**	.08	.27**	-.11**	.01	.89**	.83**	.23**	.16**	.28**	.06	.40**	.19**	-.07	1	
EGA	2.94	.59	.70	.21**	.28**	.16**	.16**	-.05	.09*	.18**	.23**	.86**	.80**	.30**	.01	.26**	.19**	.01	.24**	1
NAC	3.20	.65	.76	.56**	.67**	.19**	.45**	-.35**	.08	.21**	.14**	.14**	.18**	.80**	.81**	.65**	.37**	-.19**	.21**	.19**

Značenje skraćenica u tabeli: Re - Religioznost, Tr- Tradicionalizam, SH - Sebični hedonizam, SD - Socijalna dominacija, DV - Demokratske vrednosti, VLJP - Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode, MI - Misticizam, FI - Filozofski idealizam, Ko - Komunitizam, An - Anomija, ET - Etatizam, NP - Nacionalna privrženost; TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; AS - aritmetička sredina, SD - standardna devijacija, α - Kronbahov alfa koeficijent pouzdanosti; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

10.3.3. Konstrukt validnost leksičkog modela socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika

10.3.3.1. Komplementarnost dva modela leksičkih socijalnih stavova

Kako bi se ispitao odnos bazičnih leksičkih socijalnih stavova sa konstrukti-ma istog ili sličnog eksplanatornog nivoa, tj. kako bi se preciznije razumeo sadržaj dobijenih dimenzija, na prvom mestu je ispitana povezanost ovog modela leksičkih socijalnih stavova, i na nivou domena i na nivou faceta, sa Sosijeovim modifi-kovanim 5-faktorskim modelom „izama“ (Saucier, 2013).

Rezultati (Tabela 30.) pokazuju da svi domeni izuzev Egalitarizma poka-zuju najsnažniju povezanost sa komplementarnim skalama Sosijeovog modela (od .43 u slučaju Humanizma i γ , do .90 u slučaju Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i Saucierovog α faktora). Egalitarizam korelira sa komplemen-tarnom ϵ skalom Sosijeovog modela svega .24, dok intenzivniju, mada negativ-nu, korelaciju uspostavlja sa Ličnim interesima. Negativno je povezan i sa Tra-dicionalnim i religioznim izvorima autoriteta i Nacionalizmom, a pozitivno sa Humanizmom.

Značajno je zapaziti i da postoje povezanosti umerenog intenziteta i iz-među Sosijeovog α faktora i, pre svega, Nacionalizma, zatim i Spiritualnosti i Ličnih interesa, te niske ali značajne korelacije sa Egalitarizmom (pozitivno) i Humanizmom (negativno). Takođe, Sosijeova beta, pored korelacije sa ličnim interesima, koja je ujedno i najsnažnija, korelira umereno i sa Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta i Nacionalizmom. Takođe, povezana je i sa Spi-ritualnošću i Egalitarizmom (pozitivno), kao i Humanizmom (negativno). So-sijeova γ , izuzev umerene pozitivne povezanosti sa Humanizmom, ostvaruje si-stematske negativne korelacije sa svim drugim domenima iz srpskog modela. Faktor δ povezan je sekundarno sa Tradicionalnim i religioznim izvorima auto-riteta i Nacionalizmom.

Ovakva struktura odnosa replikuje se i kada su u pitanju korelacije Sosije-ovog modela i faceta modela leksičkih socijalnih stavova razvijenom na srpskom jeziku. Subskale ovog modela ostvaruju najveće korelacije sa komplementarnim Sosijeovom skalama, izuzev Egalitarizma, u čijem slučaju samo subskala Komu-nizma korelira reda .40 sa ϵ faktorom, dok je naglašenija negativna povezanost ϵ i oba faceta Ličnih interesa. U slučaju alfa i beta faktora, primetno je da iz domena Humanizma samo Demokratske vrednosti negativno koreliraju sa ova dva fakto-ra, dok Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode nema značajne korelacije. Takođe, u slučaju bete, primetna je umerena pozitivna povezanost sa Centralističkom au-toritarnošću kao aspektom Nacionalizma. U slučaju gama i delta faktora, korela-cije sa nekomplementarnim skalama srpskog modela leksičkih socijalnih stavova su očekivanog smera, ali niskog intenziteta.

Tabela 30. Korelacije sa Sosijeovim 5-faktorskim modelom

	α	β	γ	δ	ε
Re	.88**	.38**	-.11*	.29**	-.18**
Tr	.79**	.56**	-.13**	.14**	-.28**
SH	.15**	.47**	-.16**	.05	-.31**
SD	.44**	.60**	-.23**	.11**	-.40**
DV	-.35**	-.30**	.34**	-.05	.22**
VLJP	.00	-.11**	.37**	.09*	.08
MI	.38**	.19**	-.22**	.75**	-.08
FI	.26**	.12**	-.13**	.59**	.16**
Ko	.22**	.18**	-.07	.21**	.36**
An	.18**	.28**	-.23**	.09*	.01
ET	.59**	.50**	-.13**	.15**	-.25**
NP	.44**	.24**	.11**	.04	-.06
TRA	.90**	.50**	-.13**	.23**	-.25**
LI	.34**	.62**	-.23**	.09*	-.41**
HUM	-.23**	-.26**	.43**	.02	.19**
SPIR	.38**	.18**	-.21**	.78**	.03
EGA	.24**	.27**	-.17**	.19**	.24**
NAC	.64**	.46**	-.01	.12**	-.19**

Značenje skraćenica u tabeli: Re - Religioznost, Tr- Tradicionalizam, SH - Sebični hedonizam, SD - Socijalna dominacija, DV - Demokratske vrednosti, VLJP - Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode, MI - Misticizam, FI - Filozofski idealizam, Ko - Komunizam, An - Anomija, ET - Etatizam, NP - Nacionalna privrženost; TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ε - Egalitarizam; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

10.3.3.2. Konvergenција sa drugim merama socijalnih stavova

U tabeli 31. prikazane su korelacije oba modela leksičkih socijalnih stavova (modela iz Srbije, i na nivou domena i na nivou faceta, i Sosijeovog modela) sa drugim, konvencionalnijim merama socijalnih stavova.

Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta povezani su najintenzivnije sa merama religioznosti, nacionalističke orijentacije, konzervativizmom, tradicionalizmom i autoritarnošću. Ovaj domen leksičkih stavova povezan je umereno i sa

društvenom dominacijom i spiritualnošću, a ostvaruje i nisku povezanost sa Makijavelizmom. Na nivou faceta, dominantne korelacije sa komplementarnim skalama (religioznosti, nacionalističke orijentacije, konzervativizma, tradicionalizma i autoritarnosti) ostvaruju obe subskale ovog domena. Međutim, postoje i određene razlike - religioznost intenzivnije korelira sa Spiritualnošću, dok je Tradicionalizam intenzivnije povezan sa Društvenom dominacijom i Makijavelizmom (s kojim religiozni izvori autoriteta nisu povezani). Tradicionalni izvori autoriteta su još povezani negativno i sa Egalitarizmom, dok religioznost ne ostvaruje povezanost sa ovom merom. Kada je u pitanju α faktor iz Sosijeovog modela, njegova povezanost sa konvencionalnim merama socijalnih stavova praktično replikuje strukturu povezanosti tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta modela iz srpskog jezika, s tim što je i intenzitet korelacija praktično identičan.

Lični interesi su najsnažnije pozitivno povezani sa Makijavelizmom i društvenom dominacijom, a umereno koreliraju i sa drugim socijalnim stavovima, izuzev spiritualnosti. Sa Egalitarizmom koreliraju negativno. Na nivou subskala, i Sebični hedonizam i Socijalna dominacija koreliraju reda .50 sa društvenom dominacijom iz SDO mere, kao i reda -.20 sa egalitarizmom. Kada su u pitanju druge mere, Socijalna dominacija korelira intenzivnije sa merama religioznosti, nacionalističke orijentacije, konzervativizmom, tradicionalizmom i autoritarnošću dok je Sebični hedonizam intenzivnije povezan sa Makijavelizmom. Komplementarni Saucierov beta faktor korelira po istom obrascu sa drugim merama socijalnih stavova, s tim što je manje intenzivno povezan sa društvenom dominacijom i Makijavelizmom, a snažnije sa religioznošću, nacionalizmom, konzervativizmom, tradicionalizmom i autoritarnošću.

Humanizam korelira pozitivno i najintenzivnije sa SDO egalitarizmom, zatim i sa spiritualnošću, dok sa drugim merama korelira sistematski negativno. Sa egalitarizmom pozitivnu povezanost ostvaruju obe subskale Humanizma, dok pozitivnu relaciju sa Spiritualnošću ostvaruje Vera u ljudsku prirodu, dok Demokratske vrednosti ne koreliraju sa ovom merom. S druge strane, Demokratske vrednosti su povezane sa svim drugim merama socijalnih stavova, dok Vera u ljudsku prirodu, izuzev negativne povezanosti sa Društvenom dominacijom, ostvaruje nulte korelacije. I Sosijeova γ korelira pre svega sa SDO egalitarizmom, te negativno sa društvenom dominacijom i Makijavelizmom. Sa drugim merama nije povezana, izuzev, što je interesantno, pozitivno sa spiritualnošću.

Spiritualnost iz leksičkog modela, i na nivou domena i na nivou faceta, povezana je, pre svega, sa konvencionalnom merom spiritualnosti, a pored toga, povezana je i sa religioznošću. Ostvaruje i umerene povezanosti sa nacionalizmom, konzervativizmom, tradicionalizmom i autoritarnošću. Faktor δ iz Sosijeovog modela povezan je približno istim intenzitetom sa merom spiritualnosti, zatim sa religioznošću, dok sa drugim socijalnim stavovima ostvaruje niske ili nulte povezanosti.

*Tabela 31. Korelacije leksičkih socijalnih stavova
sa drugim merama socijalnih stavova*

	DD	Eg	NO	Re	Sp	Kn	Tr	Au	Ma
Re	.22**	-.05	.55**	.87**	.45**	.48**	.71**	.35**	.07
Tr	.36**	-.14**	.71**	.73**	.26**	.56**	.76**	.47**	.14**
SH	.58**	-.17**	.27**	.11**	-.04	.21**	.16**	.28**	.53**
SD	.53**	-.26**	.41**	.38**	.03	.45**	.45**	.38**	.28**
DV	-.25**	.32**	-.43**	-.25**	.08	-.24**	-.34**	-.27**	-.14**
VLJP	-.17**	.28**	.03	.07	.35**	-.06	-.02	.04	-.08
MI	.18**	-.17**	.23**	.35**	.39**	.23**	.23**	.11*	.13**
FI	.01	.05	.19**	.28**	.49**	.18**	.19**	.03	.02
Ko	.04	.33**	.23**	.20**	.25**	.04	.20**	.13**	-.03
An	.24**	.05	.24**	.10*	.00	.09*	.18**	.27**	.18**
ET	.41**	-.11**	.58**	.47**	.16**	.53**	.57**	.52**	.25**
NP	.06	-.10*	.61**	.42**	.19**	.29**	.46**	.34**	.06
TRA	.31**	-.10*	.67**	.86**	.38**	.56**	.78**	.44**	.11**
LI	.65**	-.25**	.39**	.28**	-.01	.38**	.35**	.38**	.49**
HUM	-.26**	.36**	-.27**	-.12**	.24**	-.19**	-.24**	-.16**	-.13**
SPIR	.12**	-.08	.25**	.37**	.51**	.24**	.24**	.09*	.09*
EGA	.16**	.25**	.28**	.19**	.16**	.08	.23**	.24**	.08
NAC	.29**	-.13**	.74**	.55**	.22**	.50**	.67**	.53**	.19**
α	.26**	-.12**	.64**	.85**	.39**	.53**	.78**	.46**	.07
β	.46**	-.19**	.50**	.35**	.00	.41**	.43**	.40**	.24**
γ	-.28**	.22**	-.1	.00	.24**	-.1	-.08	-.01	-.12**
δ	.04	-.06	.16**	.22**	.54**	.08	.11*	.04	.09*
ε	-.37**	.36**	-.21**	-.17**	.13**	-.32**	-.17**	-.31**	-.19**

Značenje skraćenica u tabeli: Re - Religioznost, Tr- Tradicionalizam, SH - Sebični hedonizam, SD - Socijalna dominacija, DV - Demokratske vrednosti, VLJP - Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode, MI - Misticizam, FI - Filozofski idealizam, Ko - Komunitizam, An - Anomija, ET - Etatizam, NP - Nacionalna privrženost; TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ε - Egalitarizam; **DD** - SDO Društvena dominacija. **Eg** - SDO Egalitarizam. **NO** - Nacionalistička orijentacija. **Re** - Religioznost. **Sp** - Spiritualnost. **Kn** - ACT Konzervativizam. **TR** - ACT Tradicionalizam. **Au** - ACT Autoritarnost. **Ma** - SD3 Makijavelizam; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Egalitarizam deriviran iz rečnika srpskog jezika korelira pozitivno sa SDO egalitarizmom. Međutim, korelira pozitivno i sa merama društvene dominacije, nacionalizma, tradicionalizma i autoritarnosti, dok sa konzervativizmom i makijavelizmom nije povezan. Dublju prirodu ovih odnosa rasvetljava uvid u korelacije na nivou faceta. Interesantno je da sa egalitarizmom korelira samo subskala Komunizma, dok sa društvenom dominacijom i Makijavelizmom korelira samo skala Anomije. Obe subskale povezane su pozitivno sa nacionalizmom, religioznošću, tradicionalizmom i autoritarnošću. Saucierov e faktor, slično Egalitarizmu, povezan je pozitivno sa SDO egalitarizmom. Međutim, za razliku od njega, povezan je negativno sa svim ostalim ovde ispitivanim varijablama.

Nacionalizam je najsnažnije povezan sa merama nacionalističke orijentacije i tradicionalizma (korelacije su reda .70), a zatim i sa konzervativizmom, i religioznošću. Na nivou faceta, Etatizam korelira intenzivnije sa konzervativizmom i autoritarnošću, a ostvaruje i umerene korelacije sa SDO društvenom dominacijom i Makijavelizmom, s kojima subskala Nacionalne privrženosti nije povezana.

10.3.3.3. *Latentni prostor socijalnih stavova*

Konačno, eksploratornom faktorskom analizom ispitan je i zajednički prostor socijalnih stavova, leksičkih i konvencionalnih. Faktori su ekstrahovani pod metodom glavnih komponenti, a zatim rotirani u promax poziciju. Ekstrahovano je 5 interpretabilnih faktora, koji ukupno objašnjavaju 7.7% varijanse. Rezultati eksploratorne faktorske analize prikazani su u tabeli 32.

Prvi faktor sastoji se od indikatora religioznosti, tradicionalnosti i konzervativizma, uključujući i Sosijeov alfa faktor, kao i Tradicionalne i religiozne izvore autoriteta i Nacionalizam iz modela razvijenog na srpskom jeziku. Stoga je interpretiran kao *Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta*.

Drugi faktor sačinjavaju Lični interesi, Sosijeova beta, makijavelizam i društvena dominacija, i on je interpretiran kao *Lični interesi*.

Treći, četvrti i peti faktor sastoje se od indikatora spiritualnosti, humanizma i egalitarizma, te su, shodno tome, tako i interpretirani, kao: *Spiritualnost, Humanizam i Egalitarizam*.

10.3.4. *Leksički socijalni stavovi i osobine ličnosti*

Jedno od važnih pitanja na koje se u ovom istraživanju traži odgovor je pitanje odnosa socijalnih stavova i bazičnih dimenzija ličnosti. Rezultati korelacione analize prikazani su u Tabeli 33.

Tabela 32. Latentni prostor leksičkih i konvencionalnih socijalnih stavova

	1	2	3	4	5
ACT Tradicionalizam	.936				
α	.922				
TRA	.907				
Religioznost	.890				
NAC	.790				
Nacionalistička orijentacija	.762				
ACT Konzervativizam	.618				
ACT Autoritarnost	.538	.366			
Makijavelizam		.895			
LI		.799			
SDO Društvena dominacija		.774			
β	.398	.470			
δ			.950		
SPIR			.887		
Spiritualnost	.311		.630	.411	
γ				.872	
HUM				.784	
EGA					.836
SDO Egalitarizam				.339	.619
ϵ		-.339			.602
λ	6.86	2.82	1.81	1.38	1.28
%	34.3	14.1	9.0	6.9	6.4
1	1				
2	.40	1			
3	.27	-.05	1		
4	-.15	-.38	.04	1	
5	.01	-.14	.17	.16	1

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ϵ - Nejednakost/Averzija; λ - svojstvena vrednost, % - procenat objašnjene varijanse datog faktora

Napomene uz tabelu: 1. prikazana su samo zasićenja veća od .30; 2. U donjem delu tabele prikazani su koeficijenti korelacija između faktora.

Tabela 33. Korelacije leksičkih socijalnih stavova sa osobinama ličnosti

	H	E	X	A	C	O	D
Re	.03	.08	.11*	.08	-.06	-.36**	.30**
Tr	-.05	.06	.12**	.03	-.12**	-.49**	.31**
SH	-.48**	-.01	.05	-.19**	-.16**	-.33**	.25**
SD	-.23**	.00	.03	-.07	-.16**	-.43**	.33**
DV	.06	.05	.08	.12**	.10*	.28**	-.18**
VLJP	.17**	.12**	.18**	.02	.19**	.17**	-.07
MI	-.14**	.03	-.03	.07	-.17**	-.04	.34**
FI	.06	.06	-.05	.13**	-.15**	.05	.36**
Ko	.09*	.15**	.08	.07	-.13**	-.06	.18**
An	.00	.15**	-.11**	-.03	-.06	-.18**	.25**
ET	-.08	.05	.10*	-.01	-.08	-.36**	.33**
NP	.05	.07	.15**	-.00	.01	-.10*	.04
TRA	-.01	.08	.12**	.06	-.10*	-.45**	.33**
LI	-.43**	-.00	.05	-.15**	-.19**	-.44**	.33**
HUM	.13**	.10*	.15**	.09*	.17**	.28**	-.16**
SPIR	-.06	.05	-.05	.11**	-.18**	.00	.40**
EGA	.06	.18**	-.01	.03	-.12**	-.14**	.25**
NAC	-.02	.08	.16**	-.00	-.04	-.28**	.22**
α	.06	.08	.11**	.06	-.05	-.39**	.28**
β	-.25**	.01	.07	-.05	-.21**	-.47**	.26**
γ	.08	-.02	.25**	.01	.21**	.28**	-.24**
δ	-.04	.08*	-.00	.07	-.09*	.16**	.25**
ε	.25**	.04	-.08	.15**	.01	.34**	-.10*

Značenje skraćenica u tabeli: Re - Religioznost, Tr- Tradicionalizam, SH - Sebični hedonizam, SD - Socijalna dominacija, DV - Demokratske vrednosti, VLJP - Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode, MI - Misticism, FI - Filozofski idealizam, Ko - Komunizam, An - Anomija, ET - Etatizam, NP - Nacionalna privrženost; TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ε - Nejednakost/Averzija; H - Poštenje, E - Emocionalnost, X - Ekstraverzija, A - Saradljivost, C - Savesnost, O - Otvorenost, D - Dezintegracija; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Kao što se može videti, leksički socijalni stavovi najsistematičnije, i to umerenim intenzitetom, koreliraju sa Otvorenošću (negativno, izuzev Humanizma koji korelira pozitivno i Spiritualnosti koja ne korelira sa ovom crtom ličnosti; kada je u pitanju Sosijeov model, pored game, pozitivne korelacije sa Otvorenošću imaju i delta i epsilon faktori) i Dezintegracijom (pozitivno, izuzev Humanizma, i

u slučaju Sosijeovog modela, epsilon, koji koreliraju negativno). Leksički socijalni stavovi su povezani sistematski ali nisko i sa Savesnošću, i to negativno, izuzev, opet, Humanizma i game iz Sosijeovog modela, koji koreliraju pozitivno sa ovom crtom ličnosti. Najintenzivnije korelacije, reda -.2. imaju Lični interesi i Spiritualnost. Nacionalizam nije povezan sa Savesnošću.

Lični interesi (negativno; na nivou faceta, Sebični hedonizam) i Spiritualnost i Humanizam (pozitivno; na nivou faceta, Filozofski idealizam i Demokratske vrednosti) su povezani i sa Saradljivošću, dok iz Sosijeovog modela sa ovom crtom korelira jedino ϵ , i to pozitivno. Sa Ekstraverzijom su povezani Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Nacionalizam i Humanizam, sva tri pozitivno, i to u oba modela i na oba nivoa, nivou domena i nivou faceta. Emocionalnost karakteriše pojedince visoke na Humanizmu (pre svega one koji veruju u pozitivnu stranu ljudske prirode) i Egalitarizmu, a u Sosijeovom modelu i na Spiritualnosti. Crta Poštenja je povezana negativno sa Ličnim interesima iz oba modela. U modelu stavova deriviranih iz srpskog jezika povezana je pozitivno sa Humanizmom, dok je, kada je u pitanju Sosijeov model, povezana sa Egalitarizmom. Na nivou faceta, registrovane su korelacije Poštenja i oba faceta Ličnih interesa, Vere u ljudsku prirodu iz domena Humanizma, te Komunizma iz domena Egalitarizma. Registrovana je i negativna korelacija Misticismizma sa ovom crtom.

10.3.5. Nomološka mreža leksičkih socijalnih stavova

Ovo istraživanje imalo je za cilj i da sagleda poziciju leksičkih socijalnih stavova u mreži drugih psiholoških konstrukata relevantnih za socijalno ponašanje pojedinaca. Shodno tome, izvršena je analiza korelacija leksičkih socijalnih stavova i aspekata osnovnih ljudskih vrednosti baziranih na Schwartz-ovom (2003) modelu, zatim, konfliktnog etosa, militantno-ekstremističkog pogleda na svet i moralnih osnova, a rezultati su prikazani u Tabeli 34.

Kada su u pitanju relacije sa osnovnim ljudskim vrednostima, Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta koreliraju umerenim intenzitetom sa tradicijom, Konformizmom i Sigurnošću, te nisko sa Postignućem (negativno), Samousmerenošću i Univerzalizmom (pozitivno). Sličan obrazac korelacija pokazuje i Nacionalizam - najintenzivnije su korelacije sa Tradicijom, Sigurnošću i Konformizmom, postoji i niska negativna korelacija sa Univerzalizmom, ali, za razliku od Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, Nacionalizam je povezan i sa Moći i Hedonizmom. Lični interesi koreliraju najintenzivnije sa Moći (pozitivno), te sa Univerzalizmom i Benevolentnošću (negativno). Hedonizam pokazuje suprotan profil - pozitivno korelira sa Univerzalizmom i Benevolentnošću. Interesantno je i da Spiritualnost i Egalitarizam takođe koreliraju sa Tradicijom, pri čemu Spiritualnost ostvaruje još i slabu vezu sa stimulacijom, a Egalitarizam sa Sigurnošću. Kada se napravi poređenje sa Sosijeovim modelom leksičkih socijalnih stavova (Prilog 5.), može se zapaziti da prva četiri faktora pokazuju sličan profil povezanosti sa vrednostima kao i u slučaju

leksičkog modela deriviranog iz srpskog jezika. Međutim, postoji razlika kada je u pitanju Egalitarizam - faktor ϵ u stvari najsnažnije korelira sa Univerzalizmom (reda .30), dok potpuno izostaju korelacije sa Tradicijom i Sigurnošću. Interesantno je razmotriti i korelacije faceta leksičkih socijalnih stavova i vrednosti (Tabela 35.). Praktično se za sve stavove nalazi replikuju, izuzev kada je u pitanju Komunistički aspekt Egalitarizma - Komunistički je povezan sa Univerzalizmom, Stimulacijom i Benevolentnošću, kao i ϵ faktor, s tim što ostvaruje i dodatnu vezu sa Tradicijom.

Tabela 34. Korelacije domena leksičkih socijalnih stavova i drugih socijalno-psiholoških konstrukata

		TRA	LI	HUM	SPIR	EGA	NAC
Vrednosti	Samousmerenost	-.13**	-.19**	.16**	-.05	.00	-.08
	Moć	.04	.33**	.05	-.02	.01	.09*
	Univerzalizam	-.15**	-.40**	.27**	.03	.04	-.14**
	Postignuće	.09*	.19**	.16**	-.05	.02	.06
	Sigurnost	.27**	.07	.08	.01	.14**	.27**
	Stimulacija	.04	.15**	.11*	.09*	.00	.05
	Konformizam	.34**	.20**	-.04	.04	.08	.26**
	Tradicija	.56**	.15**	-.12**	.22**	.21**	.43**
	Hedonizam	.02	.17**	.13**	-.06	.05	.10*
	Benevolentnost	.00	-.26**	.30**	-.02	.08	.02
Konfliktni etos	Ciljevi	.51**	.32**	-.19**	.15**	.25**	.59**
	Bezbednost	.50**	.38**	-.18**	.14**	.21**	.53**
	Delegitimizacija	.39**	.35**	-.22**	.14**	.22**	.45**
	Patriotizam	.61**	.33**	-.21**	.22**	.21**	.63**
	Zajedništvo	.48**	.29**	-.25**	.14**	.16**	.57**
	Kolektivni self-koncept	.66**	.46**	-.30**	.23**	.28**	.62**
	Viktimizacija	.48**	.28**	-.28**	.19**	.23**	.55**
MEMS	Mir	.20**	.21**	-.31**	.09*	.07	.28**
	Apologija nasilja	.31**	.38**	-.14**	.13**	.12**	.21**
	Zli svet	.22**	.12**	-.13**	.19**	.36**	.27**
Moralne osnove	Sveti cilj	.37**	.29**	-.07	.07	.13**	.25**
	Briga za druge	-.08	-.21**	.27**	-.06	.06	.03
	Pravičnost	-.18**	-.25**	.26**	-.14**	.15**	-.11*
	Pripadnost grupi	.49**	.28**	-.03	.16**	.22**	.58**
	Autoritet	.60**	.44**	-.13**	.18**	.21**	.61**
	Čistota	.61**	.24**	-.01	.19**	.25**	.50**

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Leksički socijalni stavovi sistematski su povezani i sa svim aspektima konfliktnog etosa i na nivou faceta i na nivou domena. Pri tome, najснаžnije povezanosti ostvaruju Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Nacionalizam. Spiritualnost ostvaruje pozitivne, ali niske korelacije sa skalama Konfliktnog etosa, dok Humanizam korelira umereno, ali negativno sa istima. Kada je u pitanju Sosijeov model, sistematske pozitivne korelacije sa skalama konfliktnog etosa imaju samo alfa i beta faktori, gama korelira sistematski negativno, ali sa niskim koeficijentima korelacije, dok delta ostvaruje niske korelacije reda .1. i to pozitivnog smera, kao i u slučaju Spiritualnosti ekstrahovane iz rečnika srpskog jezika. Epsilon faktor korelira negativno sa konfliktnim etosom, za razliku od Egalitarizma detektovanog u srpskom jeziku.

I kada je u pitanju militantni ekstremizam, Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Nacionalizam koreliraju pozitivno umerenim intenzitetom sa svim njegovim aspektima. Treba zapaziti i da Nacionalna privrženost nije povezan sa Apologijom nasilja, dok Etatizam, kao i faceti Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta jeste. Lični interesi su povezani pre svega sa Apologijom nasilja i Svetim ciljem, a Egalitarizam sa Zlim svetom. Humanizam i Spiritualnost ostvaruju niske korelacije sa Apologijom nasilja i Zlim svetom, Humanizam negativnog a Spiritualnost pozitivnog smera. Interesantno je da nema povezanosti spiritualnosti i svetog cilja. Alfa i beta faktori iz Saucierovog modela povezani su pozitivno sa svim aspektima militantnog ekstremizma. Kao i u slučaju Humanizma, gama je povezana negativno sa Apologijom nasilja i Zlim svetom, a delta pozitivno sa Zlim svetom - korelacija sa Apologijom nasilja izostaje. Sosijeov faktor egalitarizma je negativno povezan sa Apologijom nasilja i Svetim ciljem (videti Prilog 5.).

Konačno, veoma su interesantne i korelacije leksičkih socijalnih stavova i moralnih osnova. Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Nacionalizam, Spiritualnost, Lični interesi i Egalitarizam u pozitivnim su relacijama umerenog intenziteta sa tzv. osnovama konzervativnog morala - Pripadnošću grupi, Poštovanjem autoriteta i Čistotom. Pri tome, prva tri ovde navedena leksička stava negativno koreliraju sa Pravičnošću, dok sa Brigom za druge nisu povezani (Tradicionizam kao aspekt Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i Misticismizam jesu i sa Brigom za druge). Lični interesi negativno koreliraju i sa Brigom za druge i sa Pravičnošću. Važno je primetiti i da, pored pozitivnih relacija sa osnovama konzervativnog morala, Egalitarizam pozitivno korelira i sa Pravičnošću (i to njegov aspekt Komunizam).

Humanizam je pozitivno povezan i sa Brigom za druge i Pravičnošću, a negativno sa Poštovanjem autoriteta (Demokratske vrednosti su negativno povezane i sa Pripadnošću grupi i Čistotom). Kada su u pitanju korespondentni alfa, beta i delta faktori iz Sosijeovog modela, nalazi su praktično identični. Gama je pozitivno povezana sa Brigom i Pravičnošću, ali izostaju bilo kakve korelacije sa osnovama konzervativnog morala, dok je Epsilon u pozitivnoj vezi sa Brigom i Pravičnošću, ali i negativnoj sa Autoritetom.

Tabela 35. Korelacije faceta leksičkih socijalnih stavova i drugih socijalno-psiholoških konstrukata

	Re	Tr	SH	SD	DV	VLJP	MI	FI	Ko	An	ET	NP
Vrednosti	Samousmerenost	-.10*	-.14**	-.10*	-.23**	.09*	.19**	.00	.06	-.06	-.13**	-.01
	Moć	.02	.06	.37**	.17**	.01	.08	-.09*	-.04	.06	.13**	.01
	Univerzalizam	-.08	-.21**	-.31**	-.38**	.23**	.21**	.10*	.13**	-.08	-.21**	-.02
	Postignuće	.07	.09*	.28**	.03	.11*	.16**	-.01	.03	.00	.06	.03
	Sigurnost	.22**	.28**	.05	.08	-.02	.16**	.00	.01	.09*	.15**	.21**
	Stimulacija	.04	.03	.17**	.07	.07	.11*	.07	.09*	.11**	-.12**	.07
	Konformizam	.31**	.33**	.09*	.26**	-.06	.01	.07	.05	.08	.28**	.13**
	Tradicija	.52**	.52**	.02	.25**	-.19**	.01	.18**	.21**	.16**	.35**	.34**
	Hedonizam	-.01	.04	.24**	.04	.05	.17**	-.01	.08	-.01	.08	.08
	Benevolentnost	.07	-.06	-.23**	-.21**	.18**	.33**	-.01	.13**	-.01	-.04	.07
Konfliktni etos	Ciljevi	.41**	.55**	.23**	.32**	-.36**	.09*	.15**	.10*	.22**	.43**	.52**
	Bezbednost	.40**	.54**	.27**	.39**	-.29**	.01	.15**	.09*	.16**	.47**	.39**
	Delegitimizacija	.31**	.41**	.29**	.31**	-.34**	.00	.15**	.09*	.11*	.27**	.33**
	Patriotizam	.49**	.64**	.20**	.38**	-.33**	.02	.17**	.22**	.16**	.19**	.54**
	Zajedništvo	.38**	.52**	.18**	.33**	-.37**	-.01	.16**	.07	.08	.20**	.46**
	Kolektivni self-koncept	.56**	.69**	.30**	.51**	-.41**	-.06	.22**	.18**	.25**	.56**	.44**
	Viktimizacija	.38**	.51**	.22**	.26**	-.40**	-.02	.18**	.14**	.12**	.27**	.38**
	Mir	.15**	.23**	.13**	.23**	-.30**	-.21**	.12**	.03	.00	.13**	.22**
	Apologija nasilja	.26**	.33**	.33**	.31**	-.18**	-.04	.13**	.10*	.09*	.10*	.28**
	Zli svet	.19**	.21**	.10*	.10*	-.26**	.08	.15**	.19**	.21**	.40**	.30**
MEMS	Sveti cilj	.32**	.37**	.20**	.30**	-.05	-.06	.07	.05	.10*	.12**	.28**
	Briga za druge	-.05	-.09*	-.14**	-.23**	.17**	.27**	-.10*	.01	.08	.02	-.04
	Pravičnost	-.15**	-.19**	-.14**	-.30**	.20**	.22**	-.15**	-.08	.21**	.02	-.12**
	Pripadnost grupi	.41**	.50**	.17**	.31**	-.14**	.11*	.15**	.13**	.18**	.18**	.50**
Moralne osnove	Autoritet	.51**	.62**	.30**	.47**	-.24**	.05	.18**	.12**	.15**	.20**	.61**
	Čistota	.58**	.57**	.13**	.29**	-.14**	.14**	.19**	.14**	.22**	.19**	.44**

Značenje skraćenica u tabeli: Re - Religioznost, Tr- Tradicionalizam, SH - Sebični hedonizam, SD - Socijalna dominacija, DV - Demokratske vrednosti, VLJP - Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode, MI - Misticizam, FI - Filozofski idealizam, Ko - Komunitizam, An - Anomija, ET - Etatizam, NP - Nacionalna privrženost; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Tabela 36. Matrica sklopa ekstrahovanih faktora

		Aktuelni model			Sosijeov model		
		1	2	3	1	2	3
Leksički socijalni stavovi	TRA/ α	.777			.768		
	LI/ β	.322	-.446	.370	.456	-.354	
	HUM/ γ		.474			.402	
	SPIR/ δ	.317					
	EGA/ ϵ	.405				.351	
	NAC/ ζ	.770					
Ličnost	Poštenje		.464	-.577		.407	-.542
	Emocionalnost						
	Ekstraverzija			.377			.300
	Saradljivost			-.479			-.392
	Savesnost		.411			.347	
	Otvorenost	-.361	.477		-.359	.452	
Vrednosti	Dezintegracija	.306			.300		
	Samousmerenost		.580			.536	
	Moć			.760			.716
	Univerzalizam		.744			.704	
	Postignuće			.780			.767
	Sigurnost	.430			.389		
Konfliktni etos	Stimulacija			.455			.325
	Konformizam	.415			.375		
	Tradicija	.680			.638		
	Hedonizam			.601			.478
	Benevolentnost		.750			.700	
	Ciljevi	.761			.747		
MEMS	Bezbednost	.660			.644		
	Delegitimizacija	.599			.583		
	Patriotizam	.746			.727		
	Zajedništvo	.691			.666		
	Kolektivni self-koncept	.780			.785		
	Viktimizacija	.715			.701		
Moralne osnove	Mir		-.346			-.326	
	Apologija nasilja		-.341				
	Zli svet	.512			.453		
	Sveti cilj	.302					
	Briga za druge		.719			.689	
	Pravičnost		.708			.676	
	Pripadnost grupi	.774			.762		
	Autoritet	.767			.754		
	Čistota	.780			.767		
	λ	9.063	4.282	2.814	8.377	4.308	2.808
	%	23.2	11.0	7.2	22.0	11.3	7.4
	1	1.00			1.00		
	2	-.17	1.00		-.17	1.00	
	3	.20	-.10	1.00	.22	-.12	1.00

Napomene uz tabelu: λ - svojstvena vrednost. % - procenat objašnjene varijanse datog faktora; prikazana su samo zasićenja veća od .30; u donjem delu tabele prikazani su koeficijenti korelacija između faktora.

Kako bi se sagledale potencijalne latentne dimenzije koje čine zajednički prostor leksičkih socijalnih stavova i drugih ovde navedenih varijabli, uključujući i varijable ličnosti, realizovana je i eksploratorna faktorska analiza, pri čemu su faktori ekstrahovani metodom maksimalne verodostojnosti, a zatim rotirani u promax poziciju. Kako bi se napravila komparacija sa Sosijeovim modelom, a da pri tom dobijne matrice sklopa ne budu opterećene komplementarnim varijablama alternativnog modela, urađene su dve eksploratorne faktorske analize, zasebno za model izveden iz rečnika srpskog jezika i Sosijeov model. Matrice sklopa i karakteristike ekstrahovanih faktora prikazane su u tabeli 36.

U oba slučaja, i sa leksičkim socijalnim stavovima izolovanim iz rečnika srpskog jezika i sa onim deriviranim iz engleskog jezika, ekstrahovane su tri latentne dimenzije, koje objašnjavaju ukupno 41.4%, odnosno 40.7% ukupne varijanse.

I u slučaju prvog i u slučaju drugog modela, prvi faktor sačinjen je od Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i Ličnih interesa (alfa i beta faktori u slučaju Sosijeovog modela), te Spiritualnosti, Egalitarizma i Nacionalizma kada su u pitanju leksički socijalni stavovi. Od varijabli ličnosti ovaj faktor zasićen je Otvorenosću, i to negativno, kao i Dezintegracijom. Značajan doprinos daju i osnovne ljudske vrednosti, i to Sigurnost, Konformizam i Tradicija, svi aspekti konfliktnog etosa, osnova konzervativnog morala i militantnog ekstremizma (Apologija nasilja ima zasićenje nešto ispod .30 zbog čega ono nije prikazano u tabeli). Ovaj faktor (odnosno, faktori, prvi u svakom od modela) interpretiran je kao Konzervativizam ili generalni ideološki faktor.

Drugi faktor sačinjen je od Humanizma (gama), a prisutan je i snažan negativan doprinos Ličnih interesa (beta). U slučaju analize sa Sosijeovim modelom, ovaj faktor zasićen je i ϵ faktorom. Kada je u pitanju ličnost, ovaj faktor zasićen je, u oba slučaja, Poštenjem, Otvorenosću i Savesnošću, a doprinose mu i Samousmerenost, Univerzalizam i Benevolentnost kao osnovne ljudske vrednosti. Karakteriše ga i upadljivo odsustvo indikatora konfliktnog etosa (izuzev negativnog zasićenja Mira), te negativan doprinos Apologije nasilja. Takođe, ovaj faktor konstituišu i Briga za druge i Pravičnost, kao tzv. osnove liberalnog morala. Ovaj faktor je interpretiran kao Humanizam.

I, konačno, treći faktor, interpretiran kao Sebični interesi, sačinjavaju vrednosti Moć, Postignuće, Hedonizam i Stimulacija, zatim, Nepoštenje, Ekstraverzija i Antagonizam kao osnovne crte ličnosti, a registrovan je i doprinos Ličnih interesa iz domena bazičnih socijalnih stavova. Konfliktni etos, militantni ekstremizam i varijable moralnih osnova ne doprinose konstituciji ovog faktora.

10.3.6. Prediktivna validnost leksičkih socijalnih stavova

Veoma važan cilj ovog istraživanja je i ispitati prediktivne kvalitete leksički deriviranih bazičnih socijalnih stavova u odnosu na konkurentni Sosijeov (2013) model kada je u pitanju predviđanje socijalno-relevantnih oblika ponašanja. U tom smislu, realizovane su dve serije hijerarhijskih regresionih analiza.

10.3.6.1. Predikcija socijalno-relevantnih psihičkih karakteristika

U prvoj seriji, kao kriterijumske varijable uvedene su mere za socijalno (i političko) ponašanje relevantnih psihičkih karakteristika: stranačke evaluacije, subjektivne percepcije lošeg stanja društva i konfliktnog etosa. Na prvom nivou hijerarhijskih regresionih modela uvođeni su leksički socijalni stavovi Sosijeovog modela, a na drugom oni derivirani iz rečnika srpskog jezika. Karakteristike hijerarhijskih regresionih modela prikazane su u Tabeli 37.

Leksički socijalni stavovi objašnjavaju redom 6%, 19%, 5% i 62% varijanse navedenih kriterijumskih varijabli. U slučaju sva četiri kriterijuma, leksički socijalni stavovi derivirani iz rečnika srpskog jezika, uvedeni na drugom nivou regresionog modela, objašnjavaju statistički značajan deo varijanse kriterijuma preko Sosijeovih socijalnih stavova - od 3 do 14%.

U tabeli 38. prikazane su osobine prediktora u svakoj od 4 regresione funkcije. Kada je u pitanju predikcija pozitivne evaluacije socio-liberalnih stranaka, na prvom nivou značanu prediktivnu ulogu ima faktor gama. Kada se, na drugom nivou, uvedu skale leksičkog modela socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika, prediktivna moć game postaje nešto slabija, a značajnu prediktivnu moć pokazuje faktor Humanizma, što ujedno ukazuje i na konzistentnost nalaza.

Nacionalno-konzervativne stranke iz Sosijeovog modela najbolje previđaju α i γ pozitivno, te ϵ negativno. Njihovo prisustvo je značajno i na prvom i na drugom nivou analiza. Važno je registrovati i značajnu negativnu korelaciju bete. Iz modela ekstrahovanog iz srpskog jezika, značajne efekte pokazuju Nacionalizam i Egalitarizam. Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, uprkos relativno visokoj korelaciji nultog reda, ne doprinose statistički značajno ovoj regresionoj funkciji. Značajno je zapaziti i pozitivnu korelaciju nultog reda faktora Ličnih interesa, te negativnu Humanizma.

Percepciju lošeg stanja u društvu iskazuju pojedinci sa izraženijim Humanističkim stavovima, i na prvom i na drugom nivou, i to imajući u vidu oba modela, s tim što na drugom nivou značajnu ulogu igra i faktor Egalitarizma.

Tabela 37. Karakteristike hijerarhijskih regresionih modela

Kriterijumi	Prediktori	R	R ²	ΔR ²	ΔF
Socio-liberalne stranke ⁸	SDI-46	.18	.03	.03	3.486**
	LSS/S-60	.24	.06	.03	2.191*
Nacionalno-konzervativne stranke ¹	SDI-46	.40	.16	.16	20.777**
	LSS/S-60	.43	.19	.03	2.639**
PFSI ⁹	SDI-46	.15	.02	.02	2.282*
	LSS/S-60	.23	.05	.03	2.805**
Konfliktni etos ¹⁰	SDI-46	.69	.48	.48	98.362**
	LSS/S-60	.78	.62	.14	30.830**

Značenje skraćenica u tabeli: PFSI - Indeks percepcije lošeg stanja društva; R - koeficijent multiple korelacije; R² - koeficijent determinacije; ΔR² - promena koeficijenta determinacije; ΔF - F statistik značajnosti promene koeficijenta determinacije; * - p<.05, ** - p<.01

⁸ Odgovori ispitanika kada je u pitanju evaluacija političkih stranaka koje su učestvovala na poslednjim republičkim izborima (2014) u Srbiji podvrgnuti su analizi glavnih komponenti. Izolovane su dve komponente koje objašnjavaju 62.6% ukupne varijanse. Prva komponenta objasnila je 52.9% varijanse ($\lambda=8.998$), a druga 9.7% ($\lambda=1.648$). Izolovane komponente rotirane su u promax poziciju. Prvu glavnu komponentu zasićuju sledeće stranke: LDP (.97), LSV (.84), Nova stranka (.80), DS (.78), SDS (.77), Dosta je bilo! (.72), SDPS (.68) i URS (.54; koja ima i sekundarno zasićenje u drugoj komponenti od .37). Ova komponenta interpretirana je kao „Socio-liberalne stranke“. Drugu glavnu komponentu čine SRS (.98), Dveri (.93), DSS (.76), SNS (.72), NS (.70), JS (.68), SPS (.62), te je stoga interpretirana kao „Nacionalno-konzervativne stranke“. Zasićenja na obe komponente imaju PUPS (.44 odnosno .47) i SPO (.44, odnosno .45). Koeficijent korelacije ove dve komponente iznosi .66. Obe komponente su sačuvane kao varijable sa regresionim koeficijentima, i kao takve uključene u hijerarhijski regresioni model kao kriterijumi.

⁹ S obzirom da originalni instrument sadrži određen broj ajtema koji nisu primenjivi na uslove u Srbiji, instrument je podvrgnut eksploratornoj faktorskoj analizi, koj je potvrdila ovu pretpostavku, odnosno, ekstrahovala su se dva faktora, prvi koji sadrži ajteme primenjive na uslove u Srbiji, i drugi koji sadrži ajteme koji nisu primenjivi. Korelacija između ova dva faktora je .14. Stoga je odlučeno da se u daljim analizama skor izračunava uzimajući u obzir samo ajteme koji zasićuju prvu glavnu komponentu, odnosno, koji su primenjivi u Srbiji. to su ajtemi: 3,4,6,8,10,11,13,15,16,17,19. Pouzdanost ovako skorovanog instrumenta je $\alpha=.80$.

¹⁰ Faktorskom analizom 8 skala Konfliktnog etosa dobijen jedan faktor, generalni faktor konfliktnog etosa, koji predstavlja latentnu dimenziju u okviru koje se konfliktna uverenja ispoljavaju, i koji objašnjava 58.5% varijanse ($\lambda=4.677$). Ekstrahovani faktor je sačuvan kao varijabla sa regresionim koeficijentima, i kao takav uključen u hijerarhijski regresioni model kao kriterijum.

Tabela 38. Osobine prediktora hijerarhijskih regresionih modela

	Stranačka evaluacija						PFSI			KE		
	SLS			NKS								
	β_1	β_2	r_0	β_1	β_2	r_0	β_1	β_2	r_0	β_1	β_2	r_0
α	.02	-.08	-.00	.33**	.17*	.37**	.04	.06	-.01	.48**	.13*	.62**
β	-.06	-.02	-.05	.07	.05	.23**	-.07	-.13*	-.09	.31**	.14**	.54**
γ	.16**	.10*	.15**	.13**	.15**	.07	.11**	.11*	.12**	-.05	-.03	-.16**
δ	.01	.05	-.01	.01	.08	.07	.01	-.08	.01	-.01	.05	.13**
ϵ	-.09	-.12*	-.06	-.10*	-.14**	-.18**	.04	.00	.07	-.03	-.05	-.24**
TRA		.17	.02		.10	.36*		-.01	-.02		.11	.64**
LI		-.07	-.07		-.08	.14*		.08	-.03		.04	.43**
HUM		.13**	.17**		-.09	-.11*		.10*	.15**		-.12**	-.31**
SPIR		-.06	-.04		-.10	.08		.08	.02		-.08	.22**
EGA		.02	-.03		.10*	.12*		.13**	.10*		.10*	.27**
NAC		-.04	-.02		.10*	.32**		-.06	-.05		.43**	.70**

Značenje skraćenica u tabeli: α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ϵ - Nejednakost/Averzija; TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; SLS - Socio-liberalne stranke, NKS - Nacionalno-konzervativne stranke, PFSI - Indeks percepcije lošeg stanja društva, KE - Konfliktni etos; β_1 - standardizovani regresioni koeficijent na prvom nivou modela, β_2 - standardizovani regresioni koeficijent na drugom nivou modela, r_0 - koeficijent korelacije između prediktora i kriterijuma; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Kada je u pitanju konfliktni etos, korelacije nultog reda idu u očekivanim smerovima, i očekivanog su intenziteta. Značajan doprinos predikciji konfliktnog etosa iz domena Saucierovog modela socijalnih stavova daju α i β , i to na oba nivoa hijerarhijske regresije. Važno je primetiti da uvođenjem druge grupe prediktora procenat varijanse koju objašnjavaju ova dva prediktora značajno opada, dok primat preuzimaju Nacionalizam, Egalitarizam i Humanizam (negativno). Takođe je važno primetiti da izostaje očekivani efekat Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta.

U tabeli 39. prikazani su rezultati multiple regresione analize kada se kao prediktorske varijable uvedu faceti leksičkih socijalnih stavova. Demokratske vrednosti, kao aspekt Humanizma, najbolje predviđaju pozitivnu evaluaciju socio-liberalnih stranaka. Demokratske vrednosti ujedno doprinose negativno predikciji pozitivne evaluacije nacionalno-konzervativnih stranaka, a njih značajno predviđaju i Tradicionalni izvori autoriteta i Etatizam, te Sebični hedonizam

negativno. Pri tome, značajne korelacije nultog reda imaju i Religiozni izvori autoriteta, Socijalna dominacija i Nacionalna privrženost.

Subjektivna percepcija lošeg stanja u društvu karakteriše one pojedince koji imaju pozitivan stav prema religioznim autoritetima, te negativan prema tradicionalnim izvorima autoriteta i socijalnoj dominaciji. Sa ovom kriterijumskom varijablom koreliraju i Demokratske vrednosti i Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode.

Konačno, najznačajniji prediktori Konflitnog etosa su Nacionalna privrženost i Tradicionalni izvori autoriteta, kojima se pridružuju i Etatizam, Sebični hedonizam i Anomija. Predikciji konfliktnog etosa negativno doprinose i Demokratske vrednosti.

Tabela 39. Rezultati multiple regresione analize – osobine prediktora na nivou stavskih faceta

	Stranačka evaluacija				PFSI		KE	
	SLS		NKS					
	β	r_0	β	r_0	β	r_0	β	r_0
Re	.08	.04	.03	.30**	.15*	.02	.01	.51**
Tr	.06	.00	.25**	.37**	-.12*	-.05	.28**	.68**
SH	-.07	-.07	-.10*	.03	.09	.03	.12**	.30**
SD	-.03	-.04	.02	.22**	-.14*	-.08	.03	.45**
DV	.18**	.17**	-.10*	-.20**	.06	.13**	-.20**	-.46**
VLJP	.03	.10*	.06	.04	.07	.12**	.03	-.02
MI	-.04	-.04	-.03	.08	-.07	-.02	-.02	.21**
FI	-.04	-.03	-.05	.06	.07	.06	.02	.16**
Ko	-.04	-.02	.05	.12*	.05	.09	.03	.18**
An	-.02	-.03	-.03	.08	.04	.06	.10**	.28**
ET	.07	.01	.14**	.31**	.08	.01	.17**	.57**
NP	-.06	-.04	.01	.21**	-.08	-.09	.31**	.56**
R	.22		.41		.24		.80	
R ²	.05		.17		.06		.64	
F	2.296**		8.959**		2.766**		75.654**	

Značenje skraćenica u tabeli: Re - Religioznost, Tr- Tradicionalizam, SH - Sebični hedonizam, SD - Socijalna dominacija, DV - Demokratske vrednosti, VLJP - Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode, MI - Misticizam, FI - Filozofski idealizam, Ko - Komunizam, An - Anomija, ET - Etatizam, NP - Nacionalna privrženost; β - standardizovani regresioni koeficijent, r_0 - koeficijent korelacije između prediktora i kriterijuma; **R** - koeficijent multiple korelacije; **R²** - koeficijent determinacije; **ΔF** - F statistik značajnosti regresione funkcije; * - p<.05, ** - p<.01

10.3.6.2. Predikcija odnosa prema važnim društvenim pitanjima

U drugoj seriji hijerarhijskih regresionih analiza, ponovo su kao prediktorske varijable na prvom nivou uvedene dimenzije Sosijeovih „izama“, a na drugom leksički socijalni stavovi dobijeni u ovom istraživanju. Kao kriterijumske varijable, uvedeni su socijalni stavovi prema tri u Srbiji relevantna stavsa objekta: pridruživanju Evropskoj uniji, nezavisnosti Kosova i prihvatanju imigranata.

Leksički socijalni stavovi objašnjavaju redom 31%, 29% i 20% navedenih kriterijumskih varijabli (Tabela 40.). Pri tome, važno je primetiti da leksički socijalni stavovi uvedeni na drugom nivou objašnjavaju statistički značajan deo varijanse sva tri kriterijuma (17%, 12% i 5%) preko Sosijeovih „izama“.

Tabela 40. Karakteristike hijerarhijskih regresionih modela

Kriterijumi	Prediktori	R	R ²	ΔR^2	ΔF
Pridruživanje EU	SDI-46	.37	.14	.14	17.247**
	LSS/S-60	.56	.31	.17	21.407**
Nezavisnost Kosova	SDI-46	.42	.17	.17	22.483**
	LSS/S-60	.54	.29	.12	14.594**
Prihvatanje imigranata	SDI-46	.38	.15	.15	18.535**
	LSS/S-60	.45	.20	.05	6.195**

Značenje skraćenica u tabeli: **R** - koeficijent multiple korelacije; **R²** - koeficijent determinacije; **ΔR^2** - promena koeficijenta determinacije; **ΔF** - F statistik značajnosti promene koeficijenta determinacije; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

U Tabeli 41. prikazane su osobine prediktora sva tri regresiona modela. Kada su u pitanju Sosijeovi leksički stavovi, na prvom nivou niska α i visoka γ doprinose predikciji pozitivnog stava prema pridruživanju Evropskoj uniji.

Sa uvođenjem leksičkih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika na drugom nivou, α i γ gube prediktivnu moć, a kao statistički značajni prediktori pojavljuju se Humanizam, Nacionalizam i Egalitarizam, i to sa negativnim predznakom.

Predikciji pozitivnog stava prema nezavisnosti Kosova iz domena Saucierovih „izama“ doprinose niska α i β , a iz domena „izama“ ekstrahovanih iz srpskog jezika, značajni prediktori su Nacionalizam (negativno) i Humanizam. Kao i u slučaju stava prema EU, sa uvođenjem druge grupe prediktora, α i β gube na prediktovnoj moći.

Tabela 41. Osobine prediktora hijerarhijskih regresionih modela

	Pridruživanje EU			Nezavisnost Kosova			Prihvatanje imigranata		
	β_1	β_2	r_0	β_1	β_2	r_0	β_1	β_2	r_0
α	-.29**	-.01	-.32**	-.33**	-.06	-.39**	-.18**	.01	-.27**
β	-.03	.09	-.18**	-.16**	-.08	-.29**	-.23**	-.05	-.33**
γ	.18**	.04	.22**	.03	.00	.09	.12**	.02	.17**
δ	-.02	-.04	-.12**	.00	-.05	-.09	.08	.15*	.02
ϵ	-.04	-.03	.06	-.04	-.03	.09	.03	.00	.16**
TRA		-.06	-.32**		-.03	-.39**		-.12*	-.31**
LI		.03	-.15**		.08	-.18**		-.21**	-.36**
HUM		.40**	.44**		.18**	.27**		.15**	.26**
SPIR		-.02	-.17**		.04	-.14**		-.09	-.11*
EGA		-.09*	-.15**		-.02	-.13**		-.07	-.15**
NAC		-.28**	-.37**		-.40**	-.50**		-.06	-.27**

Značenje skraćenica u tabeli: α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ϵ - Nejednakost/Averzija; TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; β_1 - standardizovani regresioni koeficijent na prvom nivou modela, β_2 - standardizovani regresioni koeficijent na drugom nivou modela, r_0 - koeficijent korelacije između prediktora i kriterijuma; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Slično se dešava i u slučaju trećeg kriterijuma, pozitivnog stava prema imigrantima. Na prvom nivou, značajni prediktori su niski α i β i povišena γ . Sa uvođenjem prediktora na drugom nivou, ovim varijablama slabi prediktivna moć, dok primat preuzimaju ovog puta niski Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Lični interesi, kao i povišeni Humanizam.

Slika o doprinosu leksičkih socijalnih stavova razumevanju stavova prema relevantnim društvenim pitanjima postaje još malo jasnija kada se izvrši analiza na nivou faceta. Kao što se vidi iz Tabele 42., pozitivan stav prema pridruživanju EU imaće pre svega pojedinci sa izraženim Demokratskim vrednostima, a značajnu ulogu imaće i niska Nacionalna privrženost i, što je interesantno, Komunizam. Slično tome, Demokratske vrednosti i odsustvo Nacionalne privrženosti značajni su prediktori i pozitivnog stava prema nezavisnosti Kosova.

Pozitivan stav prema imigrantima imaće oni pojedinci sa niskom Socijalnom dominacijom i koji ne podržavaju tradicionalne vrednosti, ali koji su, opet, skloni prihvatanju demokratskih vrednosti i principa.

Tabela 42. Rezultati multiple regresione analize – osobine prediktora na nivou stavskih faceta

	Pridruživanje EU		Nezavisnost Kosova		Prihvatanje imigranata	
	β	r_0	β	r_0	β	r_0
Re	.06	-.24**	-.03	-.32**	-.01	-.24**
Tr	-.07	-.35**	-.03	-.40**	-.12*	-.34**
SH	.02	-.06	-.03	-.10	-.04	-.23**
SD	-.01	-.21**	-.04	-.22**	-.28**	-.39**
DV	.60**	.61**	.35**	.44**	.12**	.27**
VLJP	-.11**	.07	-.13**	-.03	.06	.14**
MI	-.01	-.15**	.00	-.13**	-.01	-.14**
FI	-.09	-.14**	-.04	-.11**	.06	-.04
Ko	-.12**	-.14**	-.07	-.12**	-.02	-.08
An	.02	-.10**	.00	-.10*	-.10	-.18**
ET	.01	-.25**	.01	-.30**	.05	-.28**
NP	-.15**	-.34**	-.36**	-.50**	-.05	-.16**
R	.66		.62		.46	
R ²	.44		.38		.21	
F	34.675**		27.187**		11.892**	

Značenje skraćenica u tabeli: Re - Religioznost, Tr- Tradicionalizam, SH - Sebični hedonizam, SD - Socijalna dominacija, DV - Demokratske vrednosti, VLJP - Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode, MI - Misticizam, FI - Filozofski idealizam, Ko - Komunizam, An - Anomija, ET - Etatizam, NP - Nacionalna privrženost; β - standardizovani regresioni koeficijent, r_0 - koeficijent korelacije između prediktora i kriterijuma; **R** - koeficijent multiple korelacije; **R²** - koeficijent determinacije; **ΔF** - F statistik značajnosti regresione funkcije; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

10.3.7. Diskriminativna validnost leksičkih socijalnih stavova

U ovom istraživanju pokušano je i da se odgovori na pitanje da li leksički socijalni stavovi mogu da razlikuju različite socijalno relevantne grupe ispitanika. U ovom slučaju, akcenat je stavljen na glasače različitih političkih opcija, kao i na ljude različitih religioznih pogleda na svet, a kao metod analize korišćena je kano-nička diskriminativna analiza.

10.3.7.1. Diskriminacija glasača na republičkim izborima 2014-te godine

Osnovni postavljeni cilj ovih analiza je da se utvrdi da li leksički socijalni stavovi mogu doprineti razlikovanju između grupa pojedinaca sa različitim sklonostima ka političkom ponašanju: glasača socio-liberalnih stranaka, glasača

nacionalno-konzervativnih stranaka, tzv. „belih listića“ i konačno onih koji nisu izašli na izbore 2014-te godine (kategorija apstinenata). U ovu svrhu, realizovana je analiza varijanse, a rezultati su prikazani u Tabeli 43. Kao što se da videti, svi leksički socijalni stavovi, iz oba modela, izuzev spiritualnosti iz Sosijeovog modela, doprinose statistički značajno razlikovanju između navedene 4 grupe glasača.

Tabela 43. Rezultati analize varijanse – razlike između grupa glasača

	SLS ¹¹ (N=86)		NKS (N=62)		Beli listići (N=39)		Apstinenti (N=204)		F	Naknadna poređenja (LSD)
	AS	SD	AS	SD	AS	SD	AS	SD		
TRA	1.98	.92	3.13	.97	2.28	1.06	2.36	.97	17.615**	NKS > A, B > SLS
LI	2.00	.57	2.40	.78	2.09	.64	2.10	.60	5.352**	NKS > A, B, SLS
HUM	4.07	.41	3.72	.60	3.85	.43	3.83	.52	6.805**	SLS > A, B, NKS
SPIR	2.33	.81	2.69	.76	2.34	.72	2.39	.72	3.251*	NKS > A, B, SLS
EGA	2.71	.58	3.00	.58	3.04	.56	2.96	.61	4.947**	NKS, B, A > SLS
NAC	2.94	.63	3.57	.55	3.16	.75	3.11	.65	12.133**	NKS > A, B > SLS
α	2.20	.91	3.13	.81	2.47	.99	2.59	.92	12.725**	NKS > A, B > SLS
β	2.16	.49	2.63	.62	2.22	.68	2.21	.60	9.279**	NKS > A, B, SLS
γ	3.51	.41	3.34	.43	3.37	.44	3.34	.42	3.597**	SLS > A, B, NKS
δ	2.86	.75	3.08	.71	2.85	.63	2.93	.72	1.334	n.s.
ε	3.33	.39	3.12	.39	3.41	.42	3.33	.48	4.856**	SLS, A, B > NKS

Značenje skraćenica u tabeli: **TRA** - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, **LI** - Lični interesi, **HUM** - Humanizam, **SPIR** - Spiritualizam, **EGA** - Egalitarizam, **NAC** - Nacionalizam; **α** - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, **β** - Sebični interesi, **γ** - Društveni racionalizam, **δ** - Spiritualnost, **ε** - Nejednakost/Averzija; **SLS** - Glasači Socio-liberalnih stranaka, **NKS** - Glasači nacionalno-konzervativnih stranaka, **B** - Beli listići, **A** - Apstinenti; **AS** - aritmetička sredina, **SD** - Standardna devijacija, **F** - statistik značajnosti razlika aritmetičkih sredina; * - $p < .05$, ** - $p < .01$ ¹¹

Kako bi se utvrdio smer razlikovanja između grupa, primenjeni su testovi naknadnih poređenja pod LSD metodom. Tradicionalni i religiozni izvori

¹¹ Kada je u pitanju varijabla „glasanje na poslednjim izborima“, treba imati u vidu da su ispitanici odgovarali na pitanje „Za koju političku stranku ste glasali na poslednjim republičkim izborima?“, pri čemu su birali jednu od političkih stranaka koje su učestvovala na poslednjim izborima održanim 2014-te godine. S obzirom da su kategorije ove varijable koje uključuju političke stranke niskofrekventne, definisane su dve nove kategorije „socio-liberalnih“ i „nacionalno-konzervativnih“ partija, a na osnovu faktorske analize stranačkih evaluacija, čiji su rezultati prikazani u poglavlju 6.1. Kategorije „beli listići“ i „apstinenti“ su imale dovoljan broj ispitanika da analize mogu biti izvršene.

autoriteta su grupa stavova koji karakterišu pre svega glasače nacionalno-konzervativnih stranaka, dok one koji glasaju za socio-liberalne stranke karakteriše značajno niži skor na ovoj varijabli. Apstinenti i beli listići se po ovoj varijabli ne razlikuju značajno, ali postižu niži skor u odnosu na glasače NK stranaka, te nešto viši u odnosu na glasače SL stranaka. Ovi rezultati konzistentni su u oba modela, i praktično identični kada je u pitanju i varijabla Nacionalizma. Kada su u pitanju Lični interesi i Spiritualnost, glasači nacionalno-konzervativnih stranaka postižu značajno više skorove od ostale tri grupe, koje se po ovim varijablama ne razlikuju značajno. U slučaju oba modela, Humanizam, tj. γ značajno razlikuje glasače socio-liberalnih stranaka od ostale tri grupe, pri čemu oni imaju viši skor na ovoj varijabli, dok se preostale tri grupe na istoj varijabli ne razlikuju značajno. I ponovo, nekonzistentnost postoji samo kada je u pitanju faktor Egalitarizma, odnosno, ϵ : kada je u pitanju Egalitarizam, glasači socio-liberalnih stranaka postižu značajno niže skorove u odnosu na ostale tri grupe glasača, koje se po ovoj dimenziji ne razlikuju međusobno na statistički značajnom nivou. Kada j u pitanju ϵ , situacija je obrnuta - glasači nacionalno-konzervativnih stranaka ostvaruju značajno niže skorove u odnosu na ostale tri grupe, između kojih ne postoji značajna razlika.

Drugo važno pitanje bilo je koji sklop socijalnih stavova najbolje diskriminiše ove četiri grupe glasača. U ovu svrhu, urađene su dve kanoničke diskriminativne analize, u kojima su kao prediktori uvedene odvojeno dimenzije leksičkih socijalnih stavova iz srpskog i američkog modela. U oba slučaja, kanoničkom diskriminativnom analizom ekstrahovane su tri diskriminativne funkcije, pri čemu su u oba slučaja prve dve statistički značajne (u slučaju srpskog modela, $R_{k1}=0.39$ (Wilks' $\lambda=0.807$, $\chi^2=82.173$, $df=18$, $p<0.01$) i $R_{k2}=0.21$ (Wilks' $\lambda=0.953$, $\chi^2=18.399$, $df=1$, $p<0.05$), a u slučaju američkog $R_{k1}=0.35$ (Wilks' $\lambda=0.843$, $\chi^2=65.699$, $df=15$, $p<0.01$) i $R_{k2}=0.20$ (Wilks' $\lambda=0.957$, $\chi^2=17.051$, $df=8$, $p<0.05$)), dok treća nije ($R_{k3}=0.06$ (Wilks' $\lambda=0.997$, $\chi^2=1.283$, $df=4$, $p>0.05$) za srpski i $R_{k3}=0.06$ (Wilks' $\lambda=0.996$, $\chi^2=1.38$, $df=3$, $p>0.05$) za američki model). Prvu diskriminativnu funkciju sačinjavaju Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Nacionalizam, Lični interesi i nedostatak Humanističkih vrednosti iz prostora leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika, te α i β iz prostora Sosijeovih „izama“ (Tabela 44.). Ova diskriminativna funkcija razlikuje glasače nacionalno-konzervativnih stranaka od ostale tri grupe, a najače od glasača socio-liberalnih stranaka - za 1.4, odnosno 1.1 standardnu devijaciju u slučaju srpskog, odnosno američkog modela leksičkih socijalnih stavova (Tabela 44.).

Druga diskriminativna funkcija karakteriše se povišenim Humanizmom i sniženim Egalitarizmom, i to u oba modela leksičkih socijalnih stavova (Tabela 44.). Ova funkcija razlikuje glasače političkih stranaka bez obzira na njihovu ideološku orijentaciju od belih listića i apstinencata, međutim, razlika između njih je veoma mala - svega pola standardne devijacije (Tabela 45.).

*Tabela 44. Rezultati diskriminativne analize - matrice
kanoničkih koeficijenata i structure*

	Koeficijenti			Struktura		
	1	2	3	1	2	3
TRA	.62	.12	-.81	.87*	.31	-.13
LI	.07	.36	.07	.45*	.30	.14
HUM	-.40	.54	.34	-.51*	.37*	.35
SPIR	-.01	.38	-.10	.34	.32	-.15
EGA	.23	-.81	.35	.36	-.57*	.38
NAC	.21	.23	1.07	.70*	.32	.58
α	.61	-.56	-.06	.86*	-.26	-.01
β	.39	.54	.78	.71*	.31	.54
γ	-.11	.75	.12	-.28	.64*	.10
δ	.16	.33	-.42	.27	.03	-.37
ε	-.26	-.47	.77	.47	-.42*	.53

Značenje skraćenica u tabeli: **TRA** - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, **LI** - Lični interesi, **HUM** - Humanizam, **SPIR** - Spiritualizam, **EGA** - Egalitarizam, **NAC** - Nacionalizam; **α** - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, **β** - Sebični interesi, **γ** - Društveni racionalizam, **δ** - Spiritualnost, **ε** - Nejednakost/Averzija; * - značajne korelacije sa diskriminativnom funkcijom

Tabela 45. Rezultati diskriminativne analize - centriodi grupa

	1	2	3
SLS	-.60	.26	.01
NKS	.79	.28	.01
Beli listići	-.01	-.25	.16
Apstinenti	.01	-.15	-.03
SLS	-.41	.31	-.01
NKS	.77	.18	.01
Beli listići	-.18	-.15	.17
Apstinenti	-.03	-.16	-.03

Značenje skraćenica u tabeli: **SLS** - Glasači Socio-liberalnih stranaka, **NKS** - Glasači nacionalno-konzervativnih stranaka

Na osnovu ovih diskriminativnih funkcija i u slučaju srpskih i u slučaju američkih „izama“ moguće je uspešno kalsifikovati relativno mali broj pojedinaca - oko 55%.

10.3.7.2. Diskriminacija na osnovu religijskog opredeljenja

U ovom slučaju, ispitivani su potencijali leksičkih socijalnih stavova da diskriminišu tri grupe različitih religioznih ubeđenja: pojedince hrišćanske veroispovesti, agnostike i ateiste¹².

Analiza varijanse (Tabela 46.) pokazala je da praktično svi socijalni stavovi iz oba modela doprinose razlikovanju osoba različitih religijskih uverenja. Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Lični interesi (odnosno, α i β) razlikuju osobe hrišćanske veroispovesti od agnostika i ateista, i to po tome što oni postižu više skorove na ovim dimenzijama. Hrišćani i agnostici postižu statistički značajno više skorove na merama Spiritualnosti iz oba modela od Ateista, dok i agnostici i ateisti imaju više skorove na Humanizmu od hrišćana, a pri tome se ove dve grupe ne razlikuju značajno po ovoj dimenziji. Sve tri grupe se razlikuju međusobno po skorovima na Nacionalizmu, pri čemu najviše skorove postižu osobe hrišćanske veroispovesti, a najniže ateisti. Rezultati su jedino suprotnog smera kada su u pitanju mere Egalitarizma. Na Egalitarizmu ekstrahovanom iz rečnika srpskog jezika, sve tri grupe se međusobno razlikuju, pri čemu najviše skorove imaju hrišćani, a najniže ateisti, dok na Egalitarizmu iz Sosijeovog modela, stvari stoje obrnuto - agnostici i ateisti se ne razlikuju značajno, dok hrišćani imaju značajno niže skorove od ove dve grupe.

I u ovom slučaju realizovane su dve kanoničke diskriminativne funkcije, sa prediktorima iz skupova leksičkih socijalnih stavova iz srpskog i američkog modela. U oba slučaja ekstrahovane su dve diskriminativne funkcije, obe statistički značajne.

Prva funkcija ($R_{k1}=.66$; Wilks' $\lambda=.551$, $\chi^2=233.092$, $df=12$, $p<.01$ za srpski i $R_{k1}=.65$; Wilks' $\lambda=.553$, $\chi^2=232.062$, $df=1$, $p<.01$ za američki model) definisana je pozitivnim doprinosom Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i donekle Ličnih interesa, i to iz oba modela, te snažnim prisustvom Nacionalizma u

¹² Kao što je opisano u metodološkom delu, najveći broj ispitanika (55.8%) se izjasnio da je hrišćanske veroispovesti (54.3% pravoslavne, 1.1% katoličke i 0.4% protestantske). Ispitanika islamske i judaističke veroispovesti nije bilo, dok se 3.1% izjasnilo da je druge, nespecifikovane veroispovesti. uzorak sačinjava i 6.1% agnostika i 11.7% ateista. Stoga je definisana nova kategorička varijabla koja je obuhvatila samo ispitanike hrišćanske veroispovesti (bez obzira koje), agnostike i ateiste, dok su ispitanici koji su dali drugačiji odgovor ili nisu dali odgovor isključeni iz analize, pre svega iz razloga nedovoljnog broja ispitanika u ovim kategorijama. Ova nova varijabla sa tri kategorije korišćena je u daljim analizama.

srpskom modelu (Tabela 47.). Ovaj sklop varijabli karakteriše osobe hrišćanske veroispovesti, i odvaja ih od ostale dve grupe za jednu (od agnostika) odnosno od ateista za skoro dve standardne devijacije (Tabela 48.).

Tabela 46. Rezultati analize varijanse – razlike između grupa na osnovu religijskog opredeljenja

	Hrišćani (N=302)		Agnostici (N=33)		Ateisti (N=62)		F	Naknadna poređenja (LSD)
	AS	SD	AS	SD	AS	SD		
TRA	2.89	.90	1.59	.37	1.31	.40	122.438**	HR > AG, AT
LI	2.26	.67	1.77	.41	1.83	.47	18.392**	HR > AG, AT
HUM	3.83	.53	4.12	.45	4.00	.38	6.926**	AG, AT > HR
SPIR	2.56	.70	2.32	.76	1.85	.69	26.246**	HR, AG > AT
EGA	2.97	.56	2.86	.68	2.77	.66	3.374*	HR > AG > AT.
NAC	3.43	.53	2.80	.49	2.51	.55	9.583**	HR > AG > AT
α	3.04	.80	1.82	.48	1.55	.44	132.796**	HR > AG, AT
β	2.41	.62	1.92	.57	1.96	.48	22.065**	HR > AG, AT
γ	3.40	.43	3.46	.35	3.55	.34	3.397*	AT > HR, AG
δ	3.05	.65	2.97	.72	2.44	.77	2.880**	HR, AG > AT
ε	3.21	.42	3.58	.50	3.44	.45	16.023**	AG, AT > HR

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ε - Nejednakost/Averzija; HR - Hrišćanska veroispovest, AG - Agnostici, AT - Ateisti; AS - aritmetička sredina, SD - Standardna devijacija, F - statistik značajnosti razlika aritmetičkih sredina; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Druga diskriminativna funkcija (u slučaju srpskog modela $R_{k2}=.17$; Wilks' $\lambda=.97$, $\chi^2=11.754$, $df=5$, $p<.05$, a u slučaju američkog, tj. Sosijeovog $R_{k2}=.18$; Wilks' $\lambda=.966$, $\chi^2=13.386$, $df=4$, $p<.05$) karakteriše se prisustvom indikatora Spiritualnosti (iz oba modela „izama“), te Humanizmom iz srpskog i Egalitarizmom iz engleskog modela leksičkih socijalnih stavova (Tabela 47.). Ona razdvaja agnostike od ostale dve grupe, a pre svega od ateista, i to za skoro jednu standardnu devijaciju (Tabela 48.).

Pomoću ove dve diskriminativne funkcije, in a bazi srpskog i na bazi američkog modela moguće je uspešno klasifikovati oko 83% ispitanika.

*Tabela 47. Rezultati diskriminativne analize - matrica
kanoničkih koeficijenata i structure*

	Koeficijenti		Struktura	
	1	2	1	2
TRA	.62	-.57	.90*	-.22
LI	.06	-.39	.34*	-.38*
HUM	-.04	.36	-.19	.47*
SPIR	.17	.78	.40	.60*
EGA	-.08	.04	.15	.10
NAC	.46	.52	.78*	.17
α	.87	-.06	.95*	.02
β	.09	-.20	.38*	-.28
γ	.02	-.24	-.14	-.17
δ	.20	.76	.33	.82*
ε	-.25	.49	-.30	.59*

Značenje skraćenica u tabeli: **TRA** - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, **LI** - Lični interesi, **HUM** - Humanizam, **SPIR** - Spiritualizam, **EGA** - Egalitarizam, **NAC** - Nacionalizam; **α** - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, **β** - Sebični interesi, **γ** - Društveni racionalizam, **δ** - Spiritualnost, **ε** - Nejednakost/Averzija; * - značajne korelacije sa diskriminativnom funkcijom

*Tabela 48. Rezultati diskriminativne
analize - centriodi grupa*

	1	2
Hrišćani	.48	-.02
Agnostici	-1.17	.53
Ateisti	-1.73	-.21
Hrišćani	.48	-.01
Agnostici	-1.28	.55
Ateisti	-1.64	-.24

10.3.8. Determinante leksičkih socijalnih stavova

Konačno, jedno od najvažnijih pitanja na koje se u ovom istraživanju pokušalo odgovoriti je i pitanje determinanti socijalnih stavova. U tu svrhu, realizovana je serija hijerarhijskih regresionih analiza, pri čemu je svaki od šest domena leksičkih socijalnih stavova ekstrahovanih iz rečnika srpskog jezika uveden kao kriterijumska mera.

Kao prediktori, na prvom nivou hijerarhijske regresione analize uvedene su osnovne socio-demografske varijable (pol, uzrast i obrazovanje ispitanika), a zatim osobine ličnosti ispitanika. Na trećem nivou uvedene su varijable porodičnog konteksta (broj članova domaćinstva, uzrast, obrazovanje i radni status roditelja), a na četvrtom indikatori ekonomskog statusa. Na petom, poslednjem nivou regresionih modela, uvedene su varijable socijalnog konteksta: veličina mesta¹³ iz kojeg je ispitanik/ca, stepen ekonomskog razvoja mesta¹⁴, udaljenost od mesta konflikta¹⁵, te multietničnost¹⁶ sredine u kojoj ispitanik/ca živi.

¹³ S obzirom da su u istraživanju prikupljeni podaci o mestu življenja ispitanika, varijabla „veličina mesta“ definisana je na osnovu podataka o ukupnom broju stanovnika svakog od navedenih mesta, prema podacima popisa stanovništva u Republici Srbiji, izvršenog 2011-te godine (http://popis2011.stat.rs/?page_id=2162).

¹⁴ Varijabla „stepen ekonomskog razvoja mesta“ definisana je na osnovu kriterijuma ostvarivanja vrednosti bruto-domaćeg proizvoda ispod/iznad vrednosti republičkog proseka. Mesta življenja ispitanika klasifikovana su u 4 kategorije, od razvijenih do nerazvijenih, pri čemu u prvu kategoriju spadaju najrazvijenije, a u četvrtu najnerazvijenije opštine u Srbiji, na osnovu Uredbe o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2014. godinu (Sl. glasnik RS, 104/2014 od 1. oktobra 2014. godine), te je kreirana nova varijabla „stepena ekonomskog razvoja mesta“, koja je uključena u analizu. Više o metodologiji koja se koristi za određivanje kategorisanje lokalnih samouprava može se saznati sa sajta www.regionalnirazvoj.gov.rs/Lat/ShowNARRFolder.aspx?mi=4.

¹⁵ Varijabla „udaljenost od mesta konflikta“ definisana je kao distanca mesta življenja svakog od ispitanika od Kosovske Mitrovice, koja je uzeta kao početna tačka jer je praktično aktuelni reprezent srpsko-albanskog konflikta na Kosovu. Podaci o distanci, izraženoj u kilometrima, registrovani su za svakog ispitanika, i uneti u bazu u okviru nove varijable. Za određivanje distance između mesta, korišćen je program „Google Earth“ (<https://earth.google.com/>).

¹⁶ Multietničnost sredine ispitanika operacionalizovana je kroz tri varijable, sve tri definisane na osnovu podataka sa popisa stanovništva 2011. godine. S obzirom da podaci popisa govore da je u najvećem broju mesta u Srbiji stanovništvo srpske nacionalnosti dominantno, prvi indikator (varijabla) multietničnosti definisana je na osnovu procenta manjinskog stanovništva u datom mestu, te su podaci uneti za svakog ispitanika, tj. za vako mesto u bazu, u okviru nove varijable. Drugi indikator multietničnosti je broj različitih etniciteta u mestu koji čine više od 0.5% ukupnog broja stanovništva datog mesta. i treći indikator (varijabla) je prevalentnost nacionalnih manjina u mestu - definisana je nova 3-stepena varijabla, pri čemu je prvi stepen - dominantno stanovništvo srpske nacionalnosti, drugi - snažno prisustvo nacionalnih manjina (pri čemu je važno imati u vidu da je još uvek dominantno srpsko stanovništvo) i treći stepen je definisan kao dominantno stanovništvo nacionalnih manjina.

U Tabeli 49. prikazane su osnovne karakteristike regresionih modela. Definisani skup prediktorskih varijabli objašnjava od 21% (u slučaju Humanizma i Egalitarizma) do 45% (u slučaju Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta) ukupne varijanse kriterijuma. Pri tome, najveći deo varijanse objašnjavaju ličnosne karakteristike (14-35%). Sociodemografske varijable kao i grupe kontekstualnih varijabli su od minimalnog značaja za razumevanje leksičkih socijalnih stavova, sa značajnijim doprinosom samo u slučaju pojedinih stavova.

U Tabeli 50. prikazane su karakteristike prediktora hijerarhijskih regresionih modela. *Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta*, kako pokazuju korelacije nultog reda, karakteristični su za mlađe osobe nižeg obrazovanja, sa visokim skorovima na Dezintegraciji i niskim na Otvorenosti, koji su, pored toga, još i ekstravertni i sa višim skorovima na Poštenju. Potiču iz porodica sa većim brojem članova domaćinstva, te mlađeg uzrasta i nižeg obrazovanja roditelja. Iz manjih su i manje razvijenijih mesta u zemlji. Međutim, najsnažniji doprinos regresionoj funkciji daju pre svega varijable ličnosti: niska Otvorenost, te povišena Dezintegracija, Ekstraverzija i Poštenje. Međutim, ne mogu se zanemariti ni porodični faktori: veći broj dece u porodici, mlađi uzrast oca i niže obrazovanje pre svega majke, kao ni efekat multietničnosti, koja se ogleda pre svega u življenju u sredinama koje su ili etnički homogene, ili u kojima je prisutna prevalentnost etničkih manjina u odnosu na dominantnu etničku grupu, u ovom slučaju, srpsku.

Lični interesi povezani su sa mlađim uzrastom, nepoštenjem, antagonizmom, impulsivnošću, rigidnošću i dezintegracijom. Pored toga, povezani su i sa većim brojem članova domaćinstva, mlađim i slabije obrazovanim roditeljima, te životom u sredini u kojoj dominiraju stanovnici drugog etniciteta. Međutim, iako je slika na nivou korelacija nultog reda prilično bogata, sa prisustvom varijabli sa svih nivoa, od personalnih do varijabli šireg socijalnog konteksta, regresiona analiza kao značajne prediktore izdvaja samo varijable iz personalnog domena, pre svega nisko Poštenje i Otvorenost te povišenu Dezintegraciju.

Humanističke stavove ispoljavaće pojedinci sa višim skorovima na Poštenju, Emocionalnosti, Ekstraverziji, Saradljivosti, Savesnosti i Otvorenosti, kao i niskim skorovima na Dezintegraciji, koji potiču iz porodica sa manjim brojem članova i sa obrazovanim roditeljima, pre svega majkom, iz mesta sa većim brojem stanovnika i većeg stepena razvijenosti, u kojima živi stanovništvo različitog etničkog sastava.

Kao značajni prediktori humanističkih stavova ističu se samo ličnosne karakteristike: Emocionalnost, Ekstraverzija, Saradljivost i Otvorenost. Pored toga, i obrazovanje roditelja (majke) ima određeni pozitivni uticaj. Socio-demografske, ekonomske i varijable socijalnog konteksta ne doprinose regresionoj funkciji kada je u pitanju Humanistička stavovska orijentacija.

Tabela 49. Determinante leksičkih socijalnih stavova - karakteristike hijerarhijskih regresionih modela

Kriterijumi	Prediktori	R	R ²	ΔR ²	ΔF
TRA	Socio-demografske karakteristike	.21	.04	.04	5.845**
	Ličnosne karakteristike	.60	.36	.32	28.226**
	Porodični kontekst	.65	.42	.06	6.121**
	Ekonomski status	.65	.42	.00	.296
	Socijalni kontekst	.67	.45	.03	3.087**
LI	Socio-demografske karakteristike	.18	.03	.03	4.516**
	Ličnosne karakteristike	.62	.38	.35	31.700**
	Porodični kontekst	.63	.39	.01	1.179
	Ekonomski status	.63	.40	.01	1.298
	Socijalni kontekst	.65	.42	.02	2.029
HUM	Socio-demografske karakteristike	.07	.01	.01	.717
	Ličnosne karakteristike	.39	.55	.14	9.924**
	Porodični kontekst	.44	.19	.04	2.686**
	Ekonomski status	.44	.19	.00	.179
	Socijalni kontekst	.46	.21	.02	1.558
SPIR	Socio-demografske karakteristike	.14	.02	.02	2.774*
	Ličnosne karakteristike	.49	.24	.22	15.830**
	Porodični kontekst	.51	.26	.02	1.470
	Ekonomski status	.51	.26	.00	.047
	Socijalni kontekst	.51	.26	.00	.610
EGA	Socio-demografske karakteristike	.15	.02	.02	3.192*
	Ličnosne karakteristike	.40	.16	.14	9.374**
	Porodični kontekst	.42	.17	.01	.638
	Ekonomski status	.44	.19	.02	5.076**
	Socijalni kontekst	.46	.21	.02	1.082
NAC	Socio-demografske karakteristike	.17	.03	.03	3.721**
	Ličnosne karakteristike	.42	.18	.15	10.262**
	Porodični kontekst	.51	.26	.08	6.377**
	Ekonomski status	.52	.27	.01	1.180
	Socijalni kontekst	.55	.30	.03	2.899**

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; R - koeficijent multiple korelacije; R² - koeficijent determinacije; ΔR² - promena koeficijenta determinacije; ΔF - F statistik značajnosti promene koeficijenta determinacije; * - p<.05, ** - p<.01

Tabela 50. Determinante leksickih socijalnih stavova - osobine prediktora hijerarhijskih regresionih modela

	TRA		LI		HUM		SPIR		EGA		NAC	
	β_5	r_0	β_5	r_0	β_5	r_0	β_5	r_0	β_5	r_0	β_5	r_0
SDK	Pol	-.07	-.06	.02	-.04	-.07	.00	-.03	-.04	-.06	.00	-.10*
	Starost	-.01	-.16**	-.06	-.17**	.04	.07	-.04	-.11**	.04	-.08	-.06
	Obrazovanje	-.07	-.16**	-.01	-.06	.01	.04	-.05	-.12**	-.12**	-.15**	-.15**
LK	Poštenje	.14**	.05	-.30**	-.40**	.08	.17**	.02	-.02	.17**	.10*	.06
	Emocionalnost	.05	.06	-.03	.03	.16**	.11**	.08	.07	.20**	.21**	.10*
	Ekstraverzija	.19**	.13**	.14**	.09	.14**	.18**	.09	-.07	.06	.00	.22**
	Saradljivost	.10	.09	-.05	-.17**	.10*	.10*	.18**	.14**	.04	.04	.07
	Savesnost	.00	-.09	.01	-.15**	.05	.16**	-.14**	-.19**	-.05	-.09	-.02
PK	Otvorenost	-.38**	-.47**	-.31**	-.41**	.20**	.25**	.13**	.03	-.12*	-.15**	-.29**
	Dezintegracija	.27**	.28**	.27**	.34**	-.08	-.16**	.41**	.42**	.22**	.25**	.17**
	Br. čl. dom.	.10*	.25**	-.01	.12**	-.07	-.13**	.03	.09	.05	.10	.17**
ES	Starost oca	-.16*	-.23**	.05	-.15**	-.05	.03	.07	-.09	-.12	-.10	-.05
	Starost majke	.01	-.22**	-.14*	-.20**	.03	.10	-.10	-.11*	.06	-.06	-.04
	Obraz. oca	-.03	-.23*	.02	-.07	-.13*	.02	-.05	-.12**	.03	-.09	-.09
	Obraz. majke	-.11*	-.26**	-.08	-.13*	.16**	.20**	-.07	-.12**	-.01	-.08	-.10
	RS oca	.07	.02	.01	-.02	-.07	-.06	-.04	-.06	.04	.02	-.06
SK	RS majke	.08	.03	.05	-.04	-.01	-.05	.08	-.01	.01	-.03	.08
	Prosek primanja	.00	-.11*	-.01	-.03	-.02	.05	.02	-.09	-.14**	-.20**	.02
	Subjektivni ES	.03	.02	.06	.05	.03	.06	.01	-.04	-.05	-.10	-.09
SK	Velicina mesta	-.06	-.25**	.04	-.07	.02	.15**	.05	-.09	.11	-.08	.04
	Stepen razvoja	.01	.16**	-.02	.05	-.01	-.11*	-.05	.06	-.06	.03	.06
	Blizina konflikta	.03	.03	-.02	.03	-.07	.01	.07	-.04	-.01	-.04	.05
	Multietničnost 1	-.27**	.08	-.22*	.09	.27*	.01	-.11	-.02	-.15	.04	-.40**
	Multietničnost 2	-.03	-.07	.05	.05	.07	.11*	-.12	-.10	-.12	-.05	.00
	Multietničnost 3	.32**	.15*	.28*	.14*	-.28*	-.05	.15	.01	.30*	.08	.45**

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; SDK - Socio-demografske karakteristike, LK - Ličnosne karakteristike, PK - Porođični kontekst, ES - Ekonomski status, SK - Socijalni kontekst; β_5 - standardizovani regresioni koeficijent na petom nivou modela, r_0 - koeficijent korelacije između prediktora i kriterijuma; * - $p < .05$, ** - $p < .01$; **Napomene uz tabelu:** usled nedostatka prostora, prikazan je samo poslednji, peti nivo prediktora hijerarhijskog regresionog modela; Multietničnost 1 - % manjinskog stanovništva u mestu; Multietničnost 2 - broj različitih etniciteta u mestu; Multietničnost 3 - Prevalentnost nacionalnih manjina

Spiritualnost je determinisana skoro isključivo varijablama ličnosti, i to pre svega visokom Dezintegracijom. Pored nje, značajnu ulogu imaju i Saradljivost, Impulsivnost i Otvorenost za iskustva. Varijable iz ostalih kategorija ne doprinose regresionoj funkciji koja bi objasnila spiritualnost, ali korelacije nultog reda ukazuju još i da potencijalno ovakve stavove mogu ispoljavati i osobe mlađeg uzrasta i nižeg obrazovanja, koje potiču iz porodica u kojima su i roditelji niskog obrazovanja.

Egalitarizam karakterišu prediktori nisko obrazovanje, povišeno Poštenje, Emocionalnost i Dezintegracija, te niska Otvorenost za iskustva. Važno je primetiti i da je loš ekonomski status, izražen preko niskog proseka primanja u porodici, značajan prediktor egalitarističkih stavova.

I što se tiče *Nacionalizma*, varijable ličnosti imaju najvećeg efekta, i to pre svega Ekstraverzija, ali i Emocionalnost, Dezintegracija i niska Otvorenost. Registrovan je i značajan efekat varijabli porodičnog konteksta - pozitivan doprinos broja članova u domaćinstvu te negativan doprinos obrazovanja roditelja. Osobe sa visokim skorovima na Nacionalizmu poticaće iz manjih mesta sa manjim bruto-domaćim proizvodom, koja su ili sa dominantnim srpskim stanovništvom, ili u kojima je stanovništvo srpske nacionalnosti proporcionalno malo zastupljeno. Treba naglasiti da će Nacionalističke stavove zastupati pretežno osobe muškog pola i nižeg stepena obrazovanja.

Generalno gledano, rezultati ovih analiza pokazuju da su glavne determinante leksičkih socijalnih stavova u stvari varijable ličnosti, dok kontekstualne varijable, porodične, ekonomske, kao i varijable šireg socijalnog konteksta imaju tek delimičan efekat na leksičke socijalne stavove.

11. Dodatne analize

11.1. Da li je Nacionalizam šesti faktor leksičkih socijalnih stavova?

Iako rezultati faktorske analize ukazuju na mogućnost ekstrakcije šest faktora leksičkih socijalnih stavova, uključujući i faktor Nacionalizma kao šesti, što je jedna od bitnih odrednica po kojima se model leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika razlikuje od modela baziranog na engleskom jeziku (Saucier, 2013), korelacione analize pokazuju da on možda i nije nezavisan faktor, već eventualno aspekt prvog, alfa faktora, odnosno, Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta. U prilog tome, pored ostalih, idu nalazi da Nacionalizam korelira .65 sa Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta, ali i sa Sosijeovom alfom, te da gradi isti faktor u zjedničkom prostoru socijalnih stavova sa Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta. Međutim, rezultati regresionih analiza pokazuju da Nacionalizam i njegovi faceti imaju nezvisan doprinos u predikciji eksternih kriterijuma (političke valuacije, konfliktnog etosa, stavova prema pridruživanju EU, nezavisnosti Kosova te prihvatanju imigranata) u odnosu na Tradicionalne i religiozne izvore autoriteta. Stoga je opravdano postaviti pitanje da li se ovde radi o nezavisnom faktoru, ili možda facetu Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, ako ne i statističkom artefaktu. Odgovor na ovo pitanje tražen je kroz parcijalizaciju varijanse Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta za varijansu Nacionalizma i obrnuto, kao i faktorskom analizom zajedničkog prostora indikatora Tradicionalizma, religioznosti i nacionalizma.

U tom smislu, prvo je postavljen regresioni model u kojem je kao kriterijumska mera uvedena varijabla Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, a kao prediktorska varijabla je uveden Nacionalizam. Rezultati su pokazali da Nacionalizam objašnjava 43% varijanse Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta ($R=.65$, $R^2=.43$, $F=403,219$, $df=$, 537, $p<.01$). Nakon toga, iz varijanse Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta odstranjena je varijansa Nacionalizma - varijansa ove varijable koja je zajednička sa varijansom Nacionalizma sačuvana je u obliku standardizovanih regresionih koeficijenata, a ona koja je nezavisna od Nacionalizma sačuvana je u formi standardizovanih reziduala. Isti potupak je urađen i obrnuto, za slučaj kada je Nacionalizam tretiran kao kriterijumska mera, a Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta kao prediktorska mera. Na taj način

dobijene su mere TRA i Nacionalizma koje nisu zasićene varijansom druge varijable - a koje su sačuvane kao standardizovani reziduali.

Nakon toga, postavljena su još dva regresiona modela. Pri tome, ove dve varijable su uvođene kao kriterijumske mere u regresione jednačine, dok su, kao prediktorske mere, uvedene varijable socijalnih stavova: SDO Društvena dominacija, SDO Egalitarizam, Nacionalistička orijentacija, Religioznost, Spiritualnost, Makijavelizam, kao i ACT Konzervativizam, Tradicionalizam i Autoritarnost. Rezultati su prikazani u Tabeli 51.

Tabela 51. Rezultati multiple regresione analize – komparacija modela predikcije rezidualne varijanse TRA i Nacionalizma

	TRA _(rezidual)		NAC _(rezidual)	
	β	r_0	β	r_0
DD	.11**	.16**	-.09	.12**
Eg	.02	-.02	-.05	-.09
NO	-.27**	.25**	.55**	.40**
Re	.70**	.66**	-.38**	-.01
Sp	-.03	.31**	.02	-.04
Kn	.06	.30**	.04	.19**
Tr	.17**	.48**	-.03	.17**
Au	-.12**	.12**	.20**	.32**
Ma	-.02	-.02	.02	.16**
R	.70		.53	
R ²	.49		.28	
F	57.139**		23.344**	

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, NAC - Nacionalizam; DD - SDO Društvena dominacija, Eg - SDO Egalitarizam, NO - Nacionalistička orijentacija, Re - Religioznost, Sp - Spiritualnost, Kn - ACT Konzervativizam, TR - ACT Tradicionalizam, Au - ACT Autoritarnost, Ma - SD3 Makijavelizam; β - standardizovani regresioni koeficijent, r_0 - koeficijent korelacije između prediktora i kriterijuma; R - koeficijent multiple korelacije; R² - koeficijent determinacije; F - F statistik značajnosti regresione funkcije; * - p<.05, ** - p<.01

Kada se iz Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta ukloni varijansa Nacionalizma, dobijena mera se najbolje objašnjava Religioznošću (Religioznost objašnjava oko 40% varijanse ovako dobijene varijable), zatim tendencijom ka

društvenoj dominaciji i Tradicionalizmom. Nasuprot tome, kada se iz Nacionalizma izbaci varijansa Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, on se najbolje razume na osnovu snažnog efekta Nacionalističke orijentacije (koja objašnjava oko 30% varijanse Nacionalizma) i Autoritarnosti.

Kako bi se dodatno utvrdilo da li se radi o konceptualno različitim konstruktima (s obzirom da oba faktora pokazuju visoku povezanost sa, pre svega, alfom), ispitana je i njihova povezanost sa originalnim Sosijeovim izmima. Kao što se iz Tabele 52. može videti, nakon parcijalizacije, Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta zadržavaju visoku korelaciju sa Sosijeovim prvim faktorom, dok, međutim, korelacija Nacionalizma sa alfom postaje nulta. Pored toga, Nacionalizam zadržava nisku ali pozitivnu relaciju sa Gamom (koja inače sadrži elemente poštovanja države i patriotizma), dok je relacija TRA sa ovim Sosijeovim faktorom obrnutog, tj. negativnog predznaka.

Tabela 52. Korelacije sa Sosijeovim 5-faktorskim modelom

	α	β	γ	δ	ϵ
TRA	.90**	.50**	-.13**	.23**	-.25**
NAC	.64**	.46**	-.01	.12**	-.19**
TRAbезNAC	.63**	.27**	-.16**	.20**	-.16**
NACbezTRA	.07	.17**	.10*	-.04	-.04

Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, NAC - Nacionalizam; TRAbезNAC - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta parcijalizovani za varijansu Nacionalizma, NACbezTRA - Nacionalizam parcijalizovan za varijansu TRA; α - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, β - Sebični interesi, γ - Društveni racionalizam, δ - Spiritualnost, ϵ - Egalitarizam; * - $p < .05$, ** - $p < .01$

Još jedan empirijski argument za distinkciju ova dva faktora potražen je u faktorskoj analizi stavsko-vrednosnog prostora koji dele sa drugim varijablama: religioznošću, nacionalizmom, tradicionalizmom, autoritarnošću, konzervativizmom, sigurnošću i konformizmom. Kao što je prikazano u Tabeli 53., i Gutman-Kaiserov kriterijum i paralelna analiza sugerisali su ekstrakciju dva faktora (faktori su ekstrahovani maximum likelihood metodom ekstrakcije, a onda rotirani u promax poziciju). Prvi faktor sačinjavaju Religioznost, Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta iz srpskog modela leksičkih socijalnih stavova, te Sosijeovi alfaizmi, uz doprinos Tradicionalizma iz ACT skale. Ovaj faktor, shodno tome da je podjednako zasićen indikatorima religioznosti i tradicionalizma, interpretiran je kao Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta. Drugi faktor je zasićen dominantno indikatorima nacionalizma, uključujući i leksički deriviran

nacionalizam, koji ujedno ima i najveće zasićenje, a prisutni su i indikatori sigurnosti i konformizma iz domena vrednosti te Konzervativizam i Autoritarnost iz ACT skale. Pored toga, ovaj faktor zasićen je i ACT Tradicionalizmom. ACT Tradicionalizam je jedina varijabla koja zasićuje oba faktora, čineći tako svojevrsnu sponu između njih, što može objasniti visoku korelaciju (.74) između ova dva faktora.

Tabela 53. Rezultati eksploratorne faktorske analize

	Rezultati paralelne analize (slučajno generisani podaci)		Rezultati faktorske analize realnih podataka		Matrica sklopa	
	Svojstvene vrednosti	95. percentil	Svojstvene vrednosti	% varijanse	F1	F2
Religioznost	1.22	1.28	5.64	56.4	1.040	
TRA	1.15	1.19	1.20	11.9	.927	
α	1.10	1.14	.81	8.1	.906	
Tradicionalizam	1.06	1.09	.68	6.8	.526	.394
Autoritarnost	1.02	1.05	.48	4.8		.834
NAC	.98	1.00	.46	4.5		.653
Nacionalizam	.94	.97	.26	2.6		.569
Konzervativizam	.90	.93	.24	2.4		.501
Sigurnost	.85	.89	.14	1.4		.451
Konformizam	.79	.84	.10	1.0		.377

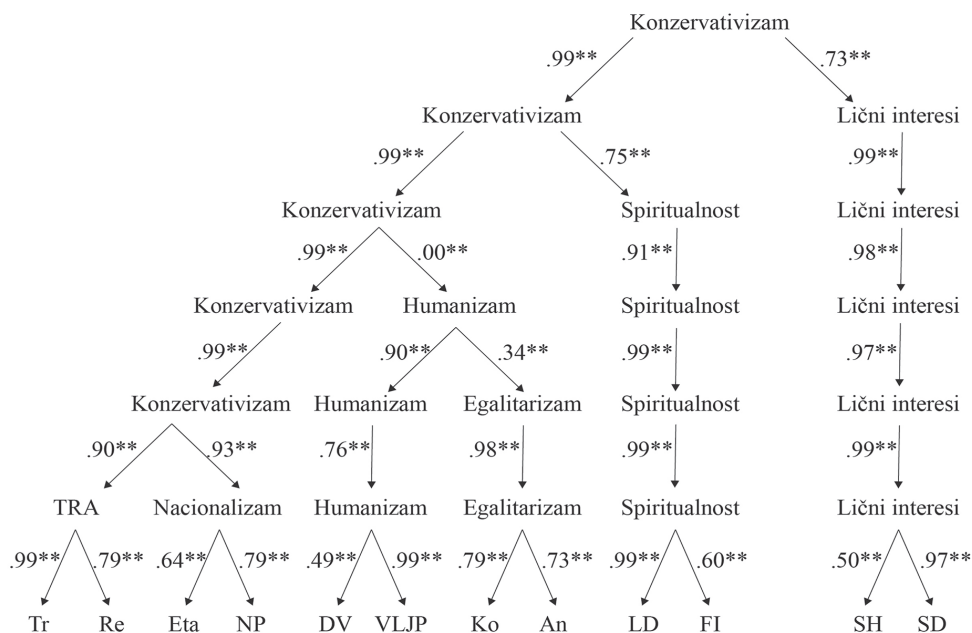
Značenje skraćenica u tabeli: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, NAC – Nacionalizam; α – Sosijeov faktor Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta.

Napomena: Rezultati paralelne analize prikazani su u prve četiri kolone.

Shodno ovde navedenim rezultatima, a imajući u vidu i prethodne nalaze (da ESEM sugerise izdvajanje šestog faktora – Nacionalizma, da Nacionalizam ima nezavisan doprinos predikciji različitih socijalno-relevantnih kriterijuma u odnosu na TRA, i sl.), čini se opravdanim pretpostaviti da je faktor Nacionalizma, uprkos snažnoj povezanosti, ipak nezavisan od faktora Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, te da postoji mogućnost da je šestofaktorska solucija dobijena u ovom istraživanju opravdana na istom hijerarhijskom nivou. Međutim, takođe je opravdano pretpostaviti da Nacionalizam jeste aspekt Tradicionalizma na nivou višeg reda.

11.2. Hijerarhijska organizacija leksičkih socijalnih stavova

Jedna od osnovnih pretpostavki, kada je u pitanju strukturalna organizacija socijalnih stavova, je da su oni hijerarhijski organizovani, a postulirao ju je još Anzenk (Eysenck, 1954). Rezultati ovog istraživanja su, pre svega, pokazali da se prostor leksičkih socijalnih stavova optimalno može objasniti sa šest latentnih dimenzija, ali i da je moguće detektovati njihove facete, tj. faktore nižeg reda. Takođe, rezultati prethodne analize su pokazali da Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Nacionalizam mogu biti aspekti faktora višeg reda, koji se može interpretirati kao Tradicionalizam ili Konzervativizam. Stoga je, čini se, opravdano postaviti i pitanje da li su leksički socijalni stavovi hijerarhijski organizovani i da li je opravdano govoriti o faktorima višeg reda. U tu svrhu, realizovana je serija polukonfirmatornih faktorskih analiza, sa maximum likelihood metodom ekstrakcije i kosougaonim promax rotacijama ekstrahovanih faktora, pri čemu su izolovana rešenja sa različitim brojem faktora, od 1-faktorskog do 6-faktorskog, a analize su realizovane na 12 faceta leksičkih socijalnih stavova. Rezultati ovih analiza prikazani su u Tabeli 54. i na dijagramu 7.

Dijagram 7. Hijerarhijska organizacija leksičkih socijalnih stavova

Značenje skraćenica u grafikonu: TRA - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta; Re - Religioznost, Tr- Tradicionalizam, SH - Sebični hedonizam, SD - Socijalna dominacija, DV - Demokratske vrednosti, VLJP - Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode, MI - Misticizam, FI - Filozofski idealizam, Ko - Komunizam, An - Anomija, Eta - Etatizam, NP - Nacionalna privrženost.

Tabela 54. Hijerarhijska organizacija leksičkih socijalnih stavova - rezultati faktorske analize sa 1- do 6-faktorskom solucijom

	1 faktor		2 faktora		3 faktora		4 faktora		5 faktora		6 faktora	
	KO	LI	KO	LI	KO	SP	LI	KO	LI	SP	LI	SP
Religioznost	.79	.89	.67	.30	.72			.78				
Tradicionalizam	.90	.86	.87		.85			.83				
Sebicni hedonizam	.31	.54		.55	.63				.49		.56	
Socijalna dominacija	.61	.95		.98	.95				1,08		1,06	
Demokratske vrednosti	-.39	-.27	-.34		-.37		.49	-.26				
Vera u ljudsku prirodu	-.02	-.19		-.20			.61					
Misticizam	.40	.35		.77	.99				.96			
Filozofski idealizam	.31	.32		.79	.54				.53			
Komunizam	.26	.32		.31			.26					
Anomija	.28				.29							
Etatizam	.70	.42	.32	.44	.58			.33	.45		.48	
Nacionalna privrženost	.45	.63	.73		.73			.71				
λ	3,74	3,74	3,74	1,55	3,74	1,55	1,31	1,19	3,74	1,55	1,31	1,19
%	31,2	31,2	31,2	12,9	31,2	12,9	10,9	9,9	31,2	12,9	10,9	9,9
Kumulativni %	31,2	44,1		55,0		64,9		73,3				
1	1		1		1			1			1	
2	.60	1	.55	1	.65	1		.58	1		.35	1
3			.59	.47	.46	.42	1	.44	.37	1	.55	.22
4					.01.	-.08	.06	.38	.36	.28	.56	.47
5								-.18	-.22	.00	-.15	-.05
6										.05	-.11	-.03
											.41	.32
											.33	.42
											.13	1

Značenje skraćenica u tabeli: KO – Konzervativizam; TRA – Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, LI - Lični interesi, HUM - Humanizam, SPIR - Spiritualizam, EGA - Egalitarizam, NAC - Nacionalizam; λ - svojstvena vrednost, % - procenat objašnjene varijanse datog faktora. **Napomene uz tabelu:** 1. prikazana su samo zasićenja veća od .30; 2. U donjem delu tabele prikazani su koeficijenti korelacija između faktora.

Kada se izoluje jedan faktor najvišeg reda, sve varijable izuzev Demokratskih vrednosti i Vere u pozitivnu stranu ljudske prirode imaju pozitivna zasićenja na ovom faktoru. Demokratske vrednosti imaju negativno, a Vera u ljudsku prirodu nulto zasićenje na ovom faktoru. Ovaj faktor može se interpretirati kao Konzervativizam.

U slučaju dvofaktorske solucije, iz ovog opšteg faktora Konzervativizam izdvaja se faktor Ličnih interesa, kojeg čine Sebični hedonizam i Socijalna dominacija, a zasićuje ga takođe i Etatizam. Ovaj faktor se tokom svih daljih analiza dosledno izdvaja u neizmenjenom obliku.

Na sledećem nivou, iz Konzervativizma se izdvajaju i indikatori Spiritualnosti, koji nadalje takođe ne gube na svojoj sadržini, i dosledno se izdvajaju kao nezavisan faktor na svim hijerarhijski nižim nivoima. U slučaju četvorofaktorske solucije, pored navedena tri faktora, iz Konzervativizma se izdvaja i Humanizam, kojeg čine Demokratske vrednosti i Vera u ljudsku prirodu, oba sa pozitivnim korelacijama sa ovim faktorom. Demokratske vrednosti imaju i sekundarno zasićenje, na Konzervativizmu, i to negativno. Treba zapaziti i da Humanizam sa hijerarhijski nadređenim faktorom praktično ne korelira, a da ostvaruje nulte korelacije i sa faktorima na istom hijerarhijskom nivou. Na nivou sa pet faktora, Humanizam se deli na dva dodatna dva, a to su Humanizam i Egalitarizam, pri čemu Egalitarizam, iako definisan kao facet Humanizma, sa ovim faktorom nije povezan, dok sa ostalim faktorima sa svog hijerarhijskog nivoa korelira pozitivno. Konačna struktura dobija na nivou sa šest faktora – u ovom slučaju se iz faktora Konzervativizma izdvajaju Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Nacionalizam.

12. Diskusija

Ovo istraživanje se bavilo primenom metodologije proistekle iz leksičkog pristupa u nastojanju da se utvrdi struktura socijalnih stavova. Njegov je osnovni cilj bio da ispita da li se iz rečničkog korpusa srpskog jezika mogu ekstrahovati dovoljno obuhvatni i stabilni bazični leksički socijalni stavovi, kao i da utvrdi da li će utvrđena struktura leksičkih socijalnih stavova ići u prilog hipotezi o univerzalnosti ili hipotezi o njihovoj kulturnoj specifičnosti. Pored ovih, osnovnih ciljeva, ovim istraživanjem nastojalo se da se dođe i do odgovora na pitanja odnosa bazičnih socijalnih stavova i ličnosti, kao i drugih konstrukata koji su od interesa, tj. da se utvrdi svojevrсна nomološka mreža leksičkih socijalnih stavova, da se ispita njihova prediktivna i diskriminativna validnost, te da se utvrde determinante leksičkih socijalnih stavova, kako one individualne, tako i sredinske. U tom smislu, realizovane su dve studije.

Prva, usmerena na kreiranje endogenog modela leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika, pokazala je da se ukupan korpus deskriptora socijalnih stavova identifikovanih u rečniku srpskog jezika može svesti na šest bazičnih stavskih dimenzija. One su interpretirane kao: Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Lični interesi, Humanizam, Spiritualnost, Egalitarizam i Nacionalizam. U okviru svake od njih, identifikovane su i uže stavske dimenzije, njih 12, po dve u okviru svakog domena leksičkih socijalnih stavova: Religioznost i Tradicionalizam, Sebični hedonizam i Socijalna dominacija, Demokratske vrednosti i Vera u dobru stranu ljudske prirode, Misticismizam i Filozofski idealizam, Komunitizam i Anomija, Etatismizam i Nacionalna privrženost.

Druga studija je bila usmerena na validaciju ovog modela, odnosno, na utvrđivanje korelata, prediktivne i diskriminativne snage i determinanti leksičkih socijalnih stavova. Ona je pokazala da leksički socijalni stavovi derivirani iz rečnika srpskog jezika ostvaruju dovoljno visoke korelacije sa komplementarnim dimenzijama Sosijeovog modela (Saucier, 2013), svi izuzev Egalitarizma, koji sa komplementarnom dimenzijom iz američkog modela korelira značajno ali nisko. Nacionalizam, kao šesti faktor, naravno, nema komplementarnu dimenziju u Sosijeovom modelu, ali zato visoko korelira sa alfaizmima. Međutim, nasuprot indicijama, ima argumenata u prilog tome da je Nacionalizam ipak nezavisan u odnosu na Tradicionalne i religiozne izvore autoriteta. Leksički socijalni stavovi takođe pokazuju adekvatnu konvergentnu i divergentnu valjanost kada su u pitanju različite druge mere socijalnih stavova. Imaju i smislene odnose sa crtama ličnosti, pri čemu je najinteresantniji i teorijski najvažniji u ovom istraživanju doprinos dezintegracije (šizotipije). Takođe, na smislen i predvidljiv način su povezani sa drugim fenomenima

koji čine njihovu nomološku mrežu: vrednostima, moralnim osnovama, konfliktnim uverenjima i militantno-ekstremističkim uverenjima. Leksički socijalni stavovi derivirani iz srpskog jezika pokazuju dobre prediktivne i diskriminativne sposobnosti, značajno bolje u odnosu na konkurentni američki leksički model, kada je u pitanju predviđanje evaluacije političkih partija, percepcije stanja u društvu, konfliktnog etosa, religijske prijentacije, te odnosa prema važnim društvenim temama: pridruživanju Evropskoj uniji, nezavisnosti Kosova i imigrantima. Oni su dominantno determinisani crtama ličnosti, mada postoje i određeni relativno slabi efekti šire socijalne sredine, pre svega multietničnosti sredine. Konačno, rezultati ove studije sugerisali su i da su leksički socijalni stavovi hijerarhijski organizovani, sa Konzervativizmom kao generalnim faktorom socijalnih stavova.

No, pre nego što se pređe narazmatranje nalaza ovog istraživanja i njihovih implikacija i značaja, važno je ukazati na neke važne aspekte primenjene metodologije.

12.1. Kreiranje endogenog modela leksičkih socijalnih stavova

U svojoj osnovi, ovo istraživanje predstavlja replikaciju Sosijeovog istraživanja kojim je otvorio polje primene leksičkog pristupa proučavanju socijalnih stavova (Saucier, 2000). Međutim, neke metodološke specifičnosti čine ga bitno drugačijim od Sosijeovog, i otvaraju mogućnost za dublje sagledavanje i razumevanje leksičkih, pa i socijalnih stavova uopšte.

Pre svega, glavna razlika je u pogledu metode utvrđivanja optimalnog broja latentnih faktora, tj. bazičnih leksičkih socijalnih stavova. Naime, Sosije je kao glavni kriterijum za utvrđivanje broja smislenih faktora koristio kriterijum replikabilnosti faktora između slučajnih uzoraka stavki, koji je, kako i sam navodi, osetljiv na veličinu uzorka, te bi se na većem uzorku moglo očekivati i pronalaženje većeg broja faktora (Saucier, 2000). U svom sledećem istraživanju (Saucier, 2013), on je upotrebio metod baziran na replikaciji kompozita stavki, kao i paralelnu analizu, te je našao da je, pored osnovnih četiri, moguće izolovati još jedan dodatni leksički faktor. U slučaju ovog istraživanja, broj faktora koji bi trebalo zadržati identifikovan je na osnovu većeg broja različitih egzaktnih kriterijuma, uključujući i paralelnu analizu, ali i kriterijum kros-uzoračke replikabilnosti faktora, baziran na izračunavanju koeficijenata kongruencije između faktora. Konačna odluka o broju latentnih dimenzija socijalnih stavova zasnovana je na preklapanju različitih metoda za utvrđivanje broja faktora koje treba zadržati, a sa akcentom na kros-uzoračku i kros-ajtemsku replikaciju, tj. stabilnost faktorskih struktura, kao i testiranje dobijenih modela eksploratornim modeliranjem strukturalnim jednačinama. Drugo, ovo istraživanje je realizovano na znatno većem ($N=1079$) uzorku u odnosu na prethodna istraživanja (Saucier, 2000, 2013; Krauss, 2006), čime je obezbeđen uslov za stabilniju replikaciju i veće poverenje u rezultate ekstrakcije

faktora. Takođe, za razliku od prethodnih, obe studije u okviru ovog istraživanja realizovane su ne na studentskom, već na uzorku opšte populacije, i to iz svih delova Srbije i regiona, što ide u prilog većoj generalizabilnosti nalaza do kojih se u ovom istraživanju došlo. Treće, pored ispitivanja korelata, tj. odnosa leksičkih socijalnih stavova sa drugim značajnim ličnosnim i socijalno-psihološkim varijablama, ovo istraživanje je značajnu pažnju posvetilo utvrđivanju prediktivnih i diskriminativnih kapaciteta leksičkih socijalnih stavova, što je jedna od glavnih Sosijeovih preporuka za dalja istraživanja i validaciju leksičkih socijalnih stavova (Saucier, 2013). Četvrto, važno je i ovde postavljeno pitanje determinanti leksičkih socijalnih stavova – iako su prethodna istraživanja dovodila u vezu leksičke socijalne stavove i osnovne socio-demografske varijable, kao i crte ličnosti, do sada nije realizovano istraživanje usmereno na determinante leksičkih socijalnih stavova, a pogotovo ne sa uzimanjem u obzir individualnih sociodemografskih, individualnih dispozicionih, porodičnih, te širih kontekstualnih potencijalnih determinanti, što je posebno važno jer su retka istraživanja koja uzimaju u obzir prediktore sa svih ovih nivoa i van oblasti leksičkih socijalnih stavova, ali i van istraživanja stavova uopšte. I peto, istraživanje je zasnovano na analizi srpskog jezika i realizovano u Srbiji, što može imati važne i interesantne implikacije na pitanje univerzalnosti i/ili kulturne specifičnosti socijalnih stavova, ako se ima u vidu da se društvo u Srbiji, pa i sam jezik, razvijao pod različitim društveno-istorijskim uticajima i okolnostima i da ima svoje specifičnosti i u odnosu na američko društvo, u kojem je zasnovan prvi model leksičkih socijalnih stavova (Saucier, 2013), ali i rumunsko, u kojem je rađena prva replikacija modela leksičkih socijalnih stavova (Krauss, 2006). To pre ako se imaju u vidu nalazi da su zapadna demokratska društva znatno homogenija, kulturološki pre svega, što ima uticaja na formiranje pojedinih socijalnih stavova i njihovu povezanost sa drugim važnim varijablama, dok su istočno-evropska društva mnogo različitija, te su i nalazi, kada su u pitanju socijalni stavovi, mnogo manje jednoznačni (videti, npr. Aspelund et al., 2013).

Na osnovu rezultata prethodnih istraživanja (Saucier, 2000, 2008, 2013; Krauss, 2006), koja su pokazala da je moguće primenom metodologije bazirane na leksičkom pristupu ekstrahovati 4-5 bazičnih socijalnih stavova, te da izolovane stavske dimenzije pokazuju kros-uzoračku (Saucier, 2013) i kros-kulturnu (Krauss, 2006) stabilnost i replikabilnost, u ovom istraživanju je postavljena osnovna hipoteza da će se iz rečnika srpskog jezika ekstrahovati sličnih 4 ili 5 dimenzija „izama“ – Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta (alfaizmi), Sebični interesi (betaizmi), Društveni racionalizam, tj. poštovanje zapadnih demokratskih vrednosti (gamaizmi), te Lična spiritualnost (deltaizmi) i, eventualno, Egalitarizam (epsilonizmi). Prethodna istraživanja u Srbiji (Petrović & Međedović, 2011) ukazala su na mogućnost postavljanja i dodatne pretpostavke, a to je da će se eventualno izolovati i faktor Nacionalizma, bilo kao dodatni, bilo umesto jednog od prethodnih faktora, najverovatnije gamaizama (koji su, u slučaju američkog modela, zasićeni indikatorima patriotizma pa i nacionalizma).

Za identifikaciju optimalnog broja latentnih dimenzija kojima se smisleno može opisati prostor leksičkih socijalnih stavova u prvoj studiji primenjena je eksploratorna faktorska analiza, a o samom broju faktora koje treba zadržati zaključivalo se na osnovu većeg broja egzaktnih kriterijuma. Ovde se mora istaknuti da je Gutman-Kajzerov kriterijum daleko precenio broj faktora koje treba zadržati, sugerisavši čak 67 latentnih dimenzija u prostoru leksičkih socijalnih stavova. Ovaj podatak u skladu je i sa nalazima drugih istraživanja (npr. Zorić & Opačić, 2013; Subotić, 2013) koja su pokazala da ovaj kriterijum ima tendenciju da preceňuje broj faktora i da pokazuje najslabije performanse od svih drugih egzaktnih kriterijuma koji se mogu koristiti za identifikaciju broja faktora. Interesantno je da se u ovom slučaju i paralelna analiza, koja slovi za metodu koja daje najoptimalniju procenu broja latentnih dimenzija (Subotić, 2013; Timmerman & Lorenzo-Seva, 2011) pokazala kao metoda koja preceňuje broj smisleno interpretabilnih faktora koje treba zadržati – to sugerise da i ovu metodu treba koristiti s oprezom kada su u pitanju vrlo heterogene psihološke karakteristike, kakvi su socijalni stavovi. Ipak, čak četiri kriterijuma su sugerisala da je optimalno zadržati 5 ili 6 faktora, a pri tome je značajno napomenuti da je ovaj broj faktora pokazao i najbolju kros-ajtemsku i kros-uzoračku stabilnost i replikabilnost.

Prvih pet faktora i kada je u pitanju rešenje sa pet i rešenje sa šest bazičnih leksičkih socijalnih stavova, sadržajno su veoma slični, te su slično i imenovani – u slučaju petofaktorskog kao Tradicionalni izvori autoriteta, Lični interesi, Humanizam, Spiritualnost i Egalitarizam, a u slučaju šestofaktorskog, kao Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, Lični interesi, Humanizam, Spiritualnost i Egalitarizam. Komplementarni faktori iz ova dva modela koreliraju veoma visoko; može se reći da su faktori Ličnih interesa, Humanizma i Egalitarizma praktično identični (njihove interkorelacije su .98-.99), dok izvesne razlike postoje u pogledu prvog i četvrtog faktora. Naime, u petofaktorskom modelu, prvi faktor je zasićen dominantno deksriptorima tradicionalizma, konzervativizma i nacionalizma, te je stoga i interpretiran kao tradicionalizam, tj. kao Tradicionalni izvori autoriteta. Faktor Spiritualnosti, pored indikatora spiritualnosti, delekoistočnih religija, zapadnog filozofskog idealizma sadrži i indikatore monoteističke religioznosti, tj. duhovnosti. U tom smislu, ova dva faktora su različita i u odnosu na Sosijeov izvorni model, u kojem su alfaizmi dominantno zasićeni indikatorima tradicionalne religioznosti, a deltaizmi indikatorima spiritualnosti i dalekoistočnih religija. Međutim, u šestofaktorskom modelu, indikatori monoteističke religioznosti se nalaze na prvom faktoru, te je on interpretiran kao Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, dok je Spiritualnost očišćena od deskriptora monoteističke duhovnosti. Ova dva faktora su sadržajno mnogo sličnija Sosijeovim izvornim alfaizmima i deltaizmima. Poslednji široki, bazični leksički socijalni stav detektovan u šestofaktorskom modelu interpretiran je kao Nacionalizam. Ovaj faktor sačinjen je od „izama“ poput: nacionalizam, patriotizam, autoritarizam, etatizam, centralizam, i slično; po sadržaju, on nema korespondentan faktor u Sosijeovom originalnom

modelu „izama“. Međutim, treba reći da ekstrakcija ovakvog jednog faktora nije neočekivana, shodno tome da su prethodna istraživanja pokazala da je iz korpusa leksičkih socijalnih stavova moguće ekstrahovati elemente nacionalne privrženosti (Petrović & Međedović, 2011). Ovaj faktor u okviru svog modela najviše korelira sa Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta ($r=.50$), dok, kada su u pitanju faktori petofaktorskog modela, najveću korelaciju postiže takođe sa tradicionalnim izvorima autoriteta, ali znatno veću, reda .90. To praktično znači da ovaj faktor može biti i potencijalni aspekt Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta. U oba modela, ostali nekomplementarni faktori nisu ortogonalni, ali koreliraju pozitivno i nisko, izuzev Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i Spiritualnosti koji koreliraju umereno, i Humanizma, koji sa svim drugim faktorima korelira negativno ili ostvaruje nulte korelacije. Interesantno je da Egalitarizam korelira sa svim faktorima pozitivno, a najslabije sa Humanizmom, što je vrlo važno pitanje koje će biti nešto kasnije razmotreno.

Treba reći i da je prvih pet navedenih faktora po sadržaju veoma slično bazičnim socijalnim stavovima, koje je Sosije (Saucier, 2000, 2013) identifikovao na engleskom govornom području, te su zato i nazvani u skladu sa Sosijeovom terminologijom. No, pre nego se detaljnije razmotri pitanje konstrukt validnosti leksičkih socijalnih stavova deriviranih iz rečnika srpskog jezika, a samim tim i izvrši interpretacija samih faktora, važno je prodiskutovati i odnos peto- i šestofaktorskog modela dobijenih u ovom istraživanju, odnosno odgovoriti na pitanje koji od ova dva modela adekvatnije opisuje zajednički prostor leksičkih socijalnih stavova. Kako bi se dobio odgovor na to pitanje, postavljena su tri kriterijuma: podjednost samih modela ispitana je eksploratornim modelovanjem strukturalnim jednačinama (ESEM), ispitane su i relacije faktora iz oba modela sa Sosijeovim četvorofaktorskim modelom leksičkih socijalnih stavova (u vreme realizacije ovog istraživanja instrument kojim je operacionalizovan Sosijeov petofaktorski model nije bio javno dostupan) i, naposljetku, komparirani su njihovi prediktivni kvaliteti. Rezultati ESEM, kao i druga dva kriterijuma išla su u prilog rešenju sa šest faktora. Kada su u pitanju odnosi sa Sosijeovim izmima (Tabela 14.), korelacije komplementarnih dimenzija Sosijeovih i dimenzija šestofaktorskog modela su snažnije nego korelacije Sosijeovih i dimenzija petofaktorskog modela (kao u slučaju alfaizama i deltaizama) i interpretabilnije (kao u slučaju gamaizama i Nacionalne privrženosti iz revidiranog Sosijeovog modela). Kada su u pitanju betaizmi, Sosijeovi i betaizmi iz oba modela izvedena iz rečnika srpskog jezika ne favorizuju ni jedan model. Egalitarizam u oba slučaja nema pandan u četvorofaktorskom Sosijeovom modelu. Konačno, i rezultati ispitivanja prediktivnih kvaliteta peto- i šestofaktorskog modela dali su blagu prednost šestofaktorskom modelu, jer je ovaj model imao nešto bolje karakteristike i dimenzije šestofaktorskog modela su objasnile nešto više varijanse selektovanih kriterijumskih mera religijskog opredeljenja, i što je najvažnije, faktor Nacionalizma je ostvarivao nezavisan doprinos u predikciji ateističke orijentacije.

Iako ovi rezultati sugerišu da je adekvatnije usvojiti šestofaktorski model, treba imati u vidu da model sa pet faktora ne treba u potpunosti odbaciti, ako se uzme u obzir i da eksploratorna faktorska analiza u zajedničkom prostoru svih socijalnih stavova (Tabela 32.) sugerise adekvatnost petofaktorskog rešenja. Ipak, u ovom istraživanju je data prednost šestodimenzionalnom modelu, pre svega iz razloga potencijalnog nezavisnog doprinosa šestog faktora, Nacionalizma, u predikciji različitih socijalno relevantnih oblika ponašanja (nezavisan doprinos ove dimenzije potvrđena je i u analizama u drugoj studiji), ali i činjenice da je i u drugoj studiji, na nezavisnom uzorku opšte populacije (N=540), identifikovano šest interpretabilnih faktora.

12.2. Interpretacija šest izama

Alfaizmi ili Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta. Alfaizmi derivirani iz rečnika srpskog jezika primarno su zasićeni deskriptorima tradicionalnih formi monoteističkih religija (adventizam, mesijanizam, zelotizam, teizam, judaizam, itd.), nasuprot deskriptorima antireligijskih stavova (ateizam, evolucionizam, darvinizam, i sl.). Pored toga, alfaizmi sadrže i indikatore tradicionalizma (tradicionalizam, monarhizam, rojalizam, militarizam, legitimizam, antialkoholizam, itd.) nasuprot modernističkim stavovima, uglavnom vezanim za seksualne slobode (homoseksualizam, biseksualizam, i sl.). Prema svom sadržaju, ovaj faktor je veoma sličan alfaizmima identifikovanim na engleskom (Saucier, 2000, 2013) i rumunskom (Krauss, 2006) govornom području. Važno je napomenuti da su alfaizmi, pre svega u Sosijeovom modelu, dominantno zasićeni indikatorima religioznosti, pa on najčešće ovaj faktor interpretira kao tradicionalnu religioznost (Saucier & Skrypinska, 2006; Saucier, 2013), mada je izvesno da i njegovi alfaizmi sadrže indikatore tradicionalizma, konzervativizma i autoritarnosti, te da su kao takvi i prepoznati od strane drugih autora (videti, npr. Koenig & Bouchard, 2006). Stoga, ovaj faktor je i interpretiran kao Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta.

Da je to opravdano, govore i visoke korelacije sa Sosijeovim alfaizmima, kako onim iz četvorofaktorskog ($r=.80$) tako i petofaktorskog modela ($r=.90$), što su znatno više korelacije nego one između alfaizama sa rumunskog i engleskog govornog područja ($r=.64$; Krauss, 2006). Dodatno, korelacije alfaizama i iz srpskog i iz Sosijeovog modela, kao što su pokazali rezultati druge studije, imaju praktično identičan obrazac povezanosti sa eksternim merama socijalnih stavova: pored korelacija sa religioznošću i tradicionalizmom reda .85 i .80 u slučaju oba modela, prisutne su i snažne asocijacije sa merama konzervativizma, autoritarnosti i nacionalizma. Ovakva povezanost između alfaizmama i eksternih mera socijalnih stavova potvrđena je i faktorskom analizom. Snažnu povezanost sa merama religioznosti, autoritarnosti i konzervativizmom alfaizmi su pokazali na američkim uzorcima (Saucier, 2000, 2013), dok je na rumunskom uzorku detektovana

snažna povezanost sa religioznošću, ali sa autoritarnošću je detektovana pozitivna ali slaba korelacija – autoritarnost je, u slučaju Rumunije, snažnije povezana sa betaizmima (Krauss, 2006). Ovi podaci ukazuju da su alfaizmi derivirani iz srpskog jezika nešto sličniji po svojoj strukturi američkim nego rumunskim, što je posebno interesantno imajući u vidu da Srbija i Rumunija dele zajedničku ideološku prošlost (komunizam/socijalizam) kao i religijsku denominaciju (oba društva su dominantno pravoslavne hrišćanske veroispovesti). Mogući razlog za to možda upravo leži u društveno-istorijskim činiocima koji su oblikovali socijalne stavove u ova dva društva – iako su skoro pola veka oba društva imala komunističko uređenje, Rumunija je bila pod snažnijim uticajem blokovske podeljenosti, dok je Srbija, kao deo SFRJ, bila značajno otvorenija prema zapadu i zapadnim vrednostima i stavovima, a i shodno svojoj strukturi stanovništva (i u okviru same Srbije, a i u okviru SFRJ) izloženija snažnijim multikuluralnim uticajima, što se reflektuje i na sadržaj latentnih dimenzija leksičkih socijalnih stavova – u slučaju srpskog modela, alfaizmi sadrže indikatore monoteističkih tradicionalnih religija koji nisu isključivo vezani za pravoslavnu konfesiju, poput judaizma, islamizma, jezuitizma, protestantizma, dok deskriptori čak i hrišćanskih religioznih denominacija, poput ovih što su ovde navedeni, u slučaju Rumunije zasićuju deltaizme, a ne alfaizme, što govori o tome da ih rumunsko stanovništvo doživljava kao oblike netradicionalne, čak egzotične religioznosti (Krauss, 2006).

Konačno, kada se govori o alfaizmima, treba imati u vidu i da značajan broj istraživanja ukazuje na snažnu međupovezanost autoritarnosti, religioznosti i konzervativizma - definisan je čak novi, hijerarhijski nadređeni konstrukt, Trijada tradicionalnih moralnih vrednosti (TMVT; Koenig & Bouchard, 2006), koji se oslanja na snažnu empirijsku potvrdu da su ova tri stava snažno povezana, odnosno, da predstavljaju različite manifestacije jedne nadređene stavske dispozicije (Ludeke, et al., 2013). Slično tome, može se reći i da prvi faktor, alfa ili Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta predstavljaju potencijalno nadređeni faktor ovim stavovima, posebno što se iz uvida u sadržaj ovog faktora eksplicitno detektuju indikatori religioznosti i tradicionalizma, a treba imati u vidu i snažnu povezanost ovog faktora sa eksternim merama religioznosti, konzervativizma i autoritarnosti.

Betaizmi ili Lični interesi. Kao i u Americi i Rumuniji, i u Srbiji su betaizmi zasićeni deskriptorima sebičnih, egoističkih i hedonističkih ideoloških koncepata, ali i indikatorima socijalne dominacije i potčinjavanja slabijih i „manje vrednih“ socijalnih grupa, poput kapitalizma, imperijalizma, fašizma, šovinizma, i slično. Ovaj faktor visoko korelira sa Sosijevoim beta faktorom, i kada je u pitanju Sosijeov četvorofaktorski i petofaktorski model (u oba slučaja oko .60; približno isto koreliraju i betaizmi iz američkog i rumunskog modela, videti: Krauss, 2006). Analizom samih deskriptora betaizama iz američkog i srpskog modela, može se pretpostaviti da je korelacija ovog intenziteta, koja sugerise značajno preklapanje ali ne i istovetnost dva faktora, dobijena usled toga što je u slučaju Sosijeovih betaizama nešto veći akcenat stavljen na individualne sebične i egoističke stavove,

dok su u srpskom modelu individualni i grupni lični interesi podjednako zastupljeni (u slučaju američkog uzorka, betaizmi su povezani dominantno sa Makijavelizmom – koeficijent korelacije je oko .5. a znatno slabije sa SDO, u kom slučaju je koeficijent korelacije reda .3. a u slučaju rumunskog, dominantna je korelacija sa SDO, oko .4. dok sa Makijavelizmom nije registrovana značajna korelacija. U slučaju betaizama iz srpskog jezika, korelacije su u oba slučaja znatno veće – oko .65 sa SDO Društvenom dominacijom i oko .50 sa Makijavelizmom). Važno je naglasiti i da faktor Ličnih interesa negativno povezan sa Humanizmom iz srpskog i Društvenim racionalizmom (gama) i Egalitarizmom (epsilon) iz Sosijeovog modela leksičkih socijalnih stavova. Kada su u pitanju eksterne mere socijalnih stavova, ovaj faktor, kao što je navedeno, najsnažnije korelira sa orijentacijom na socijalnu dominaciju i Makijavelizmom, mada su prisutne i pozitivne korelacije sa ACT subskalama i nacionalizmom. Ovaj faktor korelira negativno sa merama egalitarizma, i iz SDO i iz Sosijeovog modela, što ukazuje da ga treba interpretirati upravo kroz koncept orijentacije na društvenu dominaciju, kao što je Kraus sugerisao (Krauss, 2006). Interesantno je da na američkom uzorku nisu detektovane povezanosti ni sa konzervativizmom ni sa autoritarnošću, dok je na rumunskom detektovana umerena povezanost sa autoritarnošću – betaizmi iz Sosijeovog modela i na srpskom uzorku ostvaruju korelacije sličnog intenziteta kao i Lični interesi derivirani iz rečnika srpskog jezika, s tim što pokazuju najsnažniju povezanost sa nacionalističkom orijentacijom (važno je pomenuti da su, na rumunskom uzorku, betaizmi zasićeni i deksriptorima komunizma, što Kraus interpretira autoritarnim komunističkim uređenjem koje se reflektovalo i na pozicioniranje komunističkih uverenja na ovom faktoru). Rezultati u Srbiji, evidentno, bez obzira na model i meru betaizama, pokazuju da su osobe koje naginju ispoljavanju nacionalističkih, konzervativnih stavova vođene i sebičnim interesima i potrebom za socijalnom dominacijom. To ukazuje da ovaj faktor reflektuje jednu „mračnu” ideološku orijentaciju kojom se favorizuju lični interesi na individualnom i grupnom nivou bez vođenja računa o pravednosti i moralnosti kada su u pitanju drugi pojedinci i grupe ljudi, što ima i široke društvene implikacije.

Gamaizmi ili Humanizam. Gamaizmi, odnosno, prozapadne demokratske vrednosti, ili, u Sosijeovoj novijoj terminologiji, Društveni racionalizam u svojoj originalnoj, američkoj verziji, dominantno su zasićeni indikatorima građanskih, demokratskih ideala, poput liberalizma, humanizma, individualnih sloboda, a slični su deskriptori ovog faktora derivirani i iz rumunskog jezika. Kraus sugerše da bi ovaj faktor mogao da se interpretira kao humanizam i demokratija (Krauss, 2006). U slučaju gamaizama deriviranih iz srpskog jezika, situacija je veoma slična – ovaj faktor zasićen je izmima poput evropeizma, liberalizma, humanizma, i slično. Stoga je ovaj faktor i interpretiran kao Humanizam. U američkom (Saucier, 2013), kao i u ovde predloženom modelu, ovaj faktor zasićen je i indikatorima verovanja u dobru stranu ljudske prirode (npr. indeterminizam, gandizam, altruizam, optimizam, i sl.). Gamaizmi iz srpskog jezika se, međutim, razlikuju od

onih detektovanih u engleskom i rumunskom po tome što ne sadrže deskriptore nacionalističkih i patriotskih stavova, već se deskriptori ovih stavova izdvajaju u zaseban faktor u ovom modelu. To je verovatno i razlog zašto je ovaj faktor relativno slabo replikovano – on korelira sa Sosijeovom gamom oko .30 u slučaju četvorofaktorskog i oko .40 u slučaju petofaktorskog Sosijeovog modela. Ipak, kada je u pitanju odnos sa drugim izmima ovaj faktor se ponaša na sličan način kao i oni dobijeni iz engleskog i rumunskog jezika – negativno korelira sa alfaizmima i betaizmima (kao i sa zetaizmima u slučaju srpskog modela), a korelacije izostaju sa deltaizmima i Egalitarizmom – ovo je jedna od razlika u odnosu na američki model, u slučaju kojeg su gamaizmi i epsilonizmi u pozitivnom odnosu (Saucier, 2013). Kada su u pitanju eksterne mere socijalnih stavova, pozitivno je povezan sa SDO Egalitarizmom intenzitetom od oko .40 i Spiritualnošću oko .2. dok sa ostalim stavovima ostvaruje uglavnom niske ali značajne negativne korelacije. Ovakva polarizacija Humanizma u odnosu na druge „izme” sugerise da je moguće da se na nivou faktora višeg reda može očekivati dimenzija slična dobro poznatoj dimenziji konzervativizma-liberalizma (Eysenck, 1954; Jost et al; 2003, 2009).

Deltaizmi ili Spiritualnost. Ovaj faktor je jedan od najbolje replikovanih bazičnih leksičkih socijalnih stavova – sa Sosijeovim deltaizmima korelira oko .70 kada je u pitanju četvorofaktorski, i oko .80 kada je u pitanju petofaktorski model. Poput američkih i rumunskih deltaizama, ovaj faktor sadrži primarno deskriptore dalekoistočne religioznosti (hinduizam, lamaizam, i sl.), spiritualnosti i sujeverja (misticizam, spiritualizam, spiritizam, demonizam, fetišizam, animizam, totemizam, i sl.) i filozofskog idealizma (transcendentalizam, iracionalizam, subjektivizam, i sl.). Iako sadrži veoma slične indikatore kao i preostale dve verzije deltaizama, izvesna razlika postoji, a tiče se frekventnosti prisustva određenih indikatora – naime, u deltaizmima deriviranim iz srpskog jezika dominantniji su deskriptori spiritualističkih stavova i sujeverja, dok su u američkom dominantniji deskriptori dalekoistočnih religijskih usmerenja kao i filozofskog idealizma (u rumunskom, pored ovih, deltaizme zasićuju i deskriptori monoteističkih nepravoslavnih religijskih usmerenja, hrišćanskih (protestantizam, jezuitizam, i sl.) ali i judaističkih i islamiističkih; o ovome je već ranije diskutovano kada su razmatrani alfaizmi). Verovatno u tome leži i objašnjenje pozitivnih korelacija sa svim drugim faktorima izama izuzev Humanizma, uključujući i relativno visoku povezanost sa tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta ($r=.40$), sa kojim su deltaizmi nepovezani u slučaju američkog uzorka, ili čak negativno povezani, u slučaju rumunskog. Ovi nalazi dobijaju svoju potvrdu i kada su eksterne mere u pitanju – deltaizmi iz srpskog i iz Sosijeovog modela koreliraju oko .50 sa eksternom merom spiritualnosti, dok sa drugim merama socijalnih stavova, izuzev SDO Egalitarizma, koreliraju nisko i pozitivno. Treba reći da je nalaz o umereno visokoj korelaciji Spiritualizma i alfaizma, koji su, kao što je pokazano, visoko zasićeni indikatorima tradicionalne religioznosti, donekle u sprotosti sa nalazima o njihovoj potpunoj nezavisnosti, kako su pokazala neka ranija istraživanja (npr. Saucier, 2000, 2013; Saucier & Skrypinska,

2006), ali i da pokazuju da se radi o dvema preklapajućim ali ipak odvojenim psihološkim konstruktima, čime je pružen još jedan argument protiv tretiranja ova dva konstrukta kao unitarnog religijsko/spiritualističkog konstrukta, kako je to često u psihološkoj praksi. Međutim, treba imati u vidu da postoje indicije da određeni aspekti spiritualizma mogu biti ujedno i aspekti tradicionalne religioznosti, odnosno, da se može uspostaviti kontinuum religioznost-spiritualnost-misticizam, pri čemu spiritualnost jeste neki prelazni oblik između tradicionalno orijentisane, institucionalizovane religioznosti, s jedne strane, i misticizma kao potpuno individualizovane manifestacije duhovnosti, s druge. Stoga se može očekivati da će određeni aspekti spiritualnosti, oni koji naginju ka tradicionalnoj religioznosti, biti manifestovani kroz referisanje na kolektivno definisane autoritete, poštovanje pravila i upražnjavanje različitih rituala (Saucier & Skrypinska, 2006). Time se ovaj faktor, bar kada je srpski model u pitanju, pridružuje jednoj široj stavskoj orijentaciji koja se generalno može interpretirati kao konzervativna ili tradicionalistička.

Na kraju, vredno je razmotriti i nalaze ovog istraživanja u kontekstu Krausove hipoteze da se u društvima koja su primarno multikulturalna i u kojima je prisutan veliki broj različitih religijskih orijentacija, kao što je SAD, može očekivati da će deltaizme zasićivati deskriptori netradicionalnih, egzotičnih religijskih uverenja, dok će tradicionalna religijska učenja biti deo alfaizama; nasuprot tome, u društvima u kojima je dominantna jedna religijska grupacija ili provinijencija, kao što je to rumunsko društvo, čak i deskriptori tradicionalnih formi religioznosti koje u datom društvu nisu toliko česte (protestantizam, jezuitizam, judaizam, i sl.) biće deo deltaizama, odnosno, šireg sistema netradicionalnih religijskih uverenja, a ne alfaizama. Podaci iz Srbije, u kojoj je, prema poslednjem popisu iz 2011, 85% pravoslavnih hrišćana, ne idu u prilog ovoj tezi o efektu dominantne religijske denominacije, jer su u slučaju Srbije alfaizmi i deltaizmi mnogo sličniji američkim nego rumunskim – pre se može reći da opšti društveni kontekst otvorenosti/zatvorenosti prema različitim društvenim uticajima može biti determinanta pozicioniranja ovih deksriptora u alfaizmima ili deltaizmima. Ova hipoteza, čini se, zasluđuje dodatnu proveru.

Epsilonizmi ili Egalitarizam. Najslabije repliciran faktor od svih koji su detektovani kada su u pitanju leksički socijalni stavovi derivirani iz rečnika srpskog jezika je onaj koji je interpretiran kao Egalitarizam, i u ovom i u Sosijeovom (Saucier, 2013) modelu. Šta je zajedničko ovim faktorima, što opravdava da nose isti naziv? Pre svega, u određenoj meri su zasićeni sličnim deskriptorima – Sosijeov faktor Egalitarizma (koji on još interpretira i kao Averzija prema nejednakosti (Inequality-Aversion; Saucier, 2013)) zasićen je deskriptorima poput Marksizma, socijalnog staranja (Welfarism), komunalizma, anarhizma, na svom pozitivnom polu. Sličnim indikatorima, koji ukazuju na marksistički ideološki fundament, zasićen je i iz srpskog jezika derivirani Egalitarizam, i to na oba svoja subfaktora: prvi sa izmima poput jakobinizam, komunizam, sindikalizam, socijalizam, titoizam, ali i anarhizam, anarholiberalizam, i sl. Pored toga, faktori sa deskriptorima

egalitarizma iz ova dva modela interkoreliraju pozitivno, mada nisko na nivou širih faktora, a oba ostvaruju korelacije umerenog intenziteta sa SDO aspektom egalitarizma. Rezultati faktorske analize u zajedničkom prostoru socijalnih stavova (Tabela 32.) pokazali su da ove tri mere egalitarizma konvergiraju ka istom faktoru, interpretiranom kao Egalitarizam, i to sa zasićenjima između .60 i .80. Sve tri navedene mere egalitarizma ostvaruju pozitivne korelacije umerene jačine sa drugim eksternim merama od značaja za njihovu interpretaciju – sa dimenzijama vrednosti: Univerzalizmom i Benevolentnošću (mada, u slučaju egalitarizma deriviranog iz srpskog jezika to nije slučaj sa faktorom Egalitarizma, već sa njegovim facetom Komunizmom), te sa pravičnošću iz domena moralnih osnova.

Međutim, Egalitarizam deriviran iz srpskog jezika ponaša se na bitno drugačiji način kada su u pitanju relacije sa drugim ispitivanim stavsko-vrednosnim varijablama u odnosu na Sosijeov i SDO Egalitarizam. Pre svega, interesantno je da ovaj faktor korelira pozitivno, nisko do umereno, sa svim drugim izmima deriviranim iz rečnika srpskog jezika, uključujući i betaizme, tj. faktor Ličnih interesa – jedino ne korelira sa Humanizmom. Isti obrazac korelacija ostvaruje i kada su u pitanju izmi iz Sosijeovog modela, kako četvorofaktorskog (Tabela 26.), tako i petofaktorskog (Tabela 30.). S druge strane, Egalitarizam iz Sosijeovog modela kao i SDO Egalitarizam, kada su u pitanju drugi leksički socijalni stavovi, pokazuju doslednu negativnu povezanost, izuzev sa Humanizmom, s kojim pozitivno koreliraju, i sa Spiritualnošću, s kojom nisu povezani. Ova distinkcija između mera egalitarizma definisanih u zapadnim društvima i onog identifikovanog u srpskom jezičkom korpusu potvrđena je i kada su u pitanju korelacije sa drugim merama stavova. Naime, Sosijeov i SDO Egalitarizam, kao što bi se i moglo očekivati, koreliraju negativno sa merama nacionalizma, religioznosti, tradicionalizma, autoritarnosti, dok iz srpskog jezika derivirani egalitarizam sa svim ovim merama korelira pozitivno. Posebno je interesantno da on pozitivno korelira sa Društvenom dominacijom, potpuno suprotno od ostalih dvaju mera egalitarizma, što je ujedno i najkontradiktorniji rezultat koji je dobijen u ovom istraživanju.

Iako na prvi pogled kontradiktorni, ovi rezultati postaju jasniji ako se imaju u vidu prethodna istraživanja u kojima su komparirani socijalni stavovi u zapadno-evropskim i istočno-evropskim, post-komunističkim društvima. Naime, ovi rezultati su potpuno u skladu sa nalazima koji pokazuju da je egalitarizam, u svojim različitim formama, u post-komunističkim zemljama povezan sa autoritarnošću (McFarland, et al., 1992; Duriez et al., 2005), pa i nacionalizmom (Weiss, 2003) i konzervativizmom (Aspelund, et al., 2013). Ne treba zaboraviti i nalaze iz rumunske leksičke studije (Krauss, 2006), koja je pokazala da su indikatori komunizma i komunističkog tipa egalitarizma pozicionirani na beta faktoru, zajedno sa deskriptorima sebičnog hedonizma, kao i drugih politički neko-rektnih ideoloških formi, poput etnocentrizma i fašizma. Kraus (Krauss, 2006) je već ukazao da su betaizmi u bliskoj vezi sa orijentacijom na socijalnu dominaciju, budući da su i betaizmi zasićeni indikatorima neegalitarističkih i hijerarhijskih

odnosa među grupama. U tom smislu je moguće razumeti kako egalitarizam deriviran iz srpskog jezika, a baziran dominantno na indikatorima komunizma, istovremeno pozitivno korelira i sa SDO Egalitarizmom i sa SDO Društvenom dominacijom. Ipak, važno je naglasiti da deskriptori egalitarizma, tj. komunizma, ipak ne zasićuju faktor Ličnih interesa, već se odvajaju u poseban faktor, koji, iako pozitivno korelira sa Ličnim interesima, kao i drugim indikatorima konzervativizma, ipak gradi nezavisan faktor, što već po sebi može reflektovati ideju da je tip komunističkog uređenja u SFRJ bio u određenoj meri drugačiji, tj. manje autoritaran i više egalitaristički, u odnosu na onaj u zemljama istočnog bloka, uključujući i Rumuniju. Ovakvu poziciju egalitarizma deriviranog iz rečnika srpskog jezika verovatno je najbolje razumeti oslanjajući se na Krausovu (Krauss, 2006) interpretaciju pozicije indikatora egalitarizma, tj. komunizma na beta faktoru, a koja kaže da je „komunizam društveni sistem nejednakosti baziran na ideologiji egalitarizma”.

Ovde treba naglasiti da ekstrakcija ovakvog jednog faktora egalitarizma koji stoji u pozitivnim odnosima sa indikatorima konzervativizma nije nova niti neočekivana kada je u pitanju Srbija i srpsko govorno područje. Naime, Todosijević je (2005), u okviru svog modela strukture socijalnih stavova, već identifikovao faktor Socijalističkog konzervativizma, koji po indikatorima koji ga sačinjavaju praktično u potpunosti odgovara ovde identifikovanom faktoru Egalitarizma (s tim što su u slučaju Socijalističkog konzervativizma indikatori konzervativizma konstituenti, a u slučaju ovde identifikovanog egalitarizma korelati ovog faktora). Posebno je važno naglasiti da ovaj faktor takođe pozitivno korelira sa obe SDO subskale – društvenom dominacijom i egalitarizmom, ali i sa autoritarnošću (RWA; Todosijević, 2013). Treba pomenuti i da podatak da leksički egalitarizam korelira i sa merama nacionalizma nije neočekivan kada je Srbija u pitanju – Todosijević (2008) je, analizirajući političke stavove u Srbiji, pronašao faktor prokomunističkog nacionalizma, koji reflektuje političku ideologiju uspostavljenu početkom tranzicionog perioda, a koja je karakterisala srpsko društvo i ideologiju dominantnih političkih partija tokom 1990-tih (pa i kasnije).

Imajući na umu sve napred navedeno, nameće se i hipoteza da se iza faktora Egalitarizma ekstrahovanog iz rečnika srpskog jezika u stvari krije levičarska autoritarnost. Već je navedeno da je ovaj koncept imao diskutabilan konceptualni i empirijski status, odnosno, da se smatralo da on predstavlja svojevrsan mit (Altemeyer, 1996). Međutim, novija istraživanja, a posebno ona koja su autoritarnost izučavala u istočno-evropskim, postkomunističkim društvima, idu u prilog levičarskoj autoritarnosti (Krauss, 2002; Todosijević & Enyedi, 2008; De Regt et al., 2011). I to upravo zbog utvrđene veze podrške komunističkim principima, socijalističkoj ideologiji, i socijalističkim političkim opcijama i autoritarnosti. I u Zapadnoj Evropi se pokazalo da je levičarska autoritarnost pozitivno povezana sa RWA i kulturnim konzervativizmom a negativno sa ekonomskim konzervativizmom na uzorku glasača iz opšte populacije, ali i da je u negativnoj vezi sa ovim

varijablama na uzorku članova radikalno-levičarskih političkih partija (Van Hiel, Duriez, & Kossowska, 2006). Imajući u vidu relacije koje leksički Egalitarizam deriviran iz srpskog jezika gradi sa ostalim stavovima, odnosno pre svega pozitivne relacije sa indikatorima konzervativizma, autoritarnosti i društvene dominacije s jedne, ali i indikatora egalitarizma s druge strane, čini se da se ovaj faktor može interpretirati i kao levičarska autoritarnost. Međutim, to je pitanje na koje bi se odgovor mogao tražiti u nekim sledećim istraživanjima.

Naravno, može se postaviti pitanje zašto skala Egalitarizma iz Sosijeovog modela ipak gradi asocijacije koje idu u očekivanom smeru, tj. negativnom kada su u pitanju indikatori konzervativizma i društvene dominacije, ako je u pozitivnoj vezi sa leksičkim egalitarizmom detektovanim u srpskom jezičkom korpusu, čak i u društvu kakvo je srpsko, ako se ima u vidu prethodno rečeno? Uvid u sadržaj ova dva faktora može dati odgovor na ovo pitanje. Naime, dok je ovde dobijeni leksički egalitarizam sačinjen dominantno od indikatora komunističke ideologije, Sosijeov Egalitarizam je sastavljen od indikatora antikapitalizma i zalaganja za socijalnu pravdu. Izgleda da ispitanici u Srbiji pravilno razumeju i adekvatno reaguju na indikatore egalitarizma u ovom, nazovimo ga klasičnim, značenju. Bilo bi izuzetno važno i značajno da se daljim istraživanjima, pre svega kros-kulturnim, rasvetli priroda i odnos ova dva tipa, ili, bolje rečeno, dva lica egalitarizma¹⁷.

¹⁷ U ovom delu teksta autor vrlo eksplicitno, jasno i ubedljivo opisuje prirodu petog faktora socijalnih stavova izlovanog iz korpusa izama koji postoje u srpskom rečniku. Međutim, ono što ipak nije do kraja razjašnjeno jeste opravdanost imenovanja ovog faktora kao „egalitarizam”. Autor očito brani poziciju da faktor zauslužuje da nosi to ime, jedino je priroda egalitarizma koji se izoluje na ovim prostorima u određenoj meri specifična pošto nastaje na komunističkim (levičarskim) vrednostima koje prati izvesna autoritarnost. Ova interpretacija bi se mogla jasnije braniti kad bi nomološke mreže egalitarizma izlovanog u srpskom i onog izolovanom iz engleskog jezika bile sličnije. Međutim, one ne da nisu slične već su u velikoj meri opozitne: pogledati tabele korelacija srpskih i engleskih izama sa drugim socijalnim stavovima, ličnošću i faktorsku analizu u zajedničkom prostoru stavova, ličnosti, vrednosti, konfliktnog etosa, militantnog ekstremizma i moralnih osnova. U ovoj poslednjoj pomenutoj analizi, egalitarizam iz leksičkog modela dobijenog u engleskom jeziku gradi faktor na kom pozitivna zasićenja imaju humanizam, Poštenje, Otvorenost, Universalizam, Benevolentnost, Briga za druge i Pravičnost kao moralne osnove. Sa druge strane, egalitarizam iz srpskog jezika pripada faktoru pozitivno zasićenom Tradicionalnim i religijskim izvorima autoriteta, Sebičnim interesima, Nacionalizmom, Konformizmom, Tradicijom, Konfliktim etosom, militantnim ekstremizmom i vezujućim moralnim vrednostima (Pripadnost grupi, Autoritet, i Čistota). Postavlja se pitanje da li se ovakav konstrukt može nazvati egalitarizmom, sa sve ogradama o kulturno istorijskim specifičnostima koje su dovele do njegovog formiranja. Možda je ipak bolje odnositi se prema ovom faktoru kao o Levičarskoj autoritarnosti, kako ga je i sam autor interpretirao u diskusiji. Mi smo odlučili da ne menjamo ime ovom konstruktu već da zadržimo ime koje je autor odabrao ali čitaoci ipak treba da imaju na umu da empirijski nalazi dobijeni u ove dve studije sugerišu da egalitarizam dobijen iz korpusa srpskih izama ipak ima više razlika nego sličnosti sa egalitarizmom dobijenim iz rečnika engleskog jezika. *Prim prim.*

Zetaizmi ili Nacionalizam. Ovaj faktor, koji dominantno zasićuju nacionalizam, patriotizam, autoritarizam na pozitivnom, te separatizam, anacionalizam, secesionizam, kosmopolitizam na negativnom polu (zbog čega je i interpretiran kao Nacionalizam), nije detektovan u ranijim leksičkim studijama socijalnih stavova, ni u engleskom (Saucier, 2000, 2013) ni u rumunskom jeziku (Krauss, 2006). Međutim, to ne znači da su ovi jezici bez indikatora nacionalizma, već da deskriptori ove stavske orijentacije zasićuju neki drugi faktor – u oba slučaja, kao što je ranije navedeno, to su gamaizmi. To indicira da je pozitivan odnos prema svojoj zemlji i naciji i patriotizam u ovim društvima deo šireg, liberalnog i humanističkog stavskog i vrednosnog usmerenja. Kada je Srbija u pitanju, već je pokazano (Petrović & Međedović, 2011) da se refaktorizacijom stavki Sosijeovog instrumenta SDI-24 ne izoluju gamaizmi onako kako su definisani u njegovom modelu, već stavke koje ukazuju na visoko vrednovanje sopstvene nacije, zemlje i tradicionalne kulture konstituišu drugačiji faktor, faktor Nacionalne privrženosti. Analiza interkorelacija samih leksičkih stavova pokazuje da ovaj faktor ne samo da nije pozitivno, već je negativno povezan sa Humanizmom, tj. gamaizmima iz srpskog leksičkog modela socijalnih stavova. Takođe je pozitivno povezan sa svim drugim izmima, a naj snažnije sa Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta (.50 u prvoj, .65 u drugoj studiji). Intenzitet njihove povezanosti sugerise čak i da je Nacionalizam aspekt alfaizama, ili bar da imaju jedinstven zajednički faktor višeg reda. Slično se može zaključiti i iz uvida u matricu korelacija sa Sosijeovim izmima – naj snažnije je povezan sa alfaizmima i betaizmima, dok sa Sosijeovim gama faktorom pokazuje nultu korelaciju. Interesantno je da ovaj faktor pokazuje isti obrazac interkorelacija sa eksternim merama socijalnih stavova kao i Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta – pozitivno korelira sa nacionalističkom orijentacijom, religioznošću i sve tri ACT skale: konzervativizmom, autoritarnošću i tradicionalizmom. Iako imaju isti obrazac povezanosti sa eksternim merama socijalnih stavova, ova dva leksička stava u principu podjednako snažno, oko .50 koreliraju sa konzervativizmom i autoritarnošću, dok se razlikuju po intenzitetu korelacija sa ostala tri stava – dok alfaizmi znatno snažnije koreliraju pre svega sa religioznošću, a onda i sa tradicionalizmom, leksički Nacionalizam viši koeficijent korelacije ostvaruje sa nacionalističkom orijentacijom. Ovakvi odnosi Nacionalizma sa drugim socijalnim stavovima upućuje na zaključak da indikatori nacionalne privrženosti i patriotizma, kada je u pitanju društvo u Srbiji, nisu odraz demokratskih snaga (uprkos tome što je, krajem osamdesetih i početkom devedesetih, tranzicija iz komunističkog u demokratsko društvo otpočela pored ostalog i na bazi jačanja nacionalističkih ideja), već nasuprot – tradicionalističkih i konzervativnih (videti, npr. Pantić i Pavlović, 2006). Može se reći da analiza pozicije deskriptora nacionalističkih stavova u srpskom s jedne i engleskom i rumunskom jeziku s druge strane indicira da leksički stavovi odražavaju klasičnu distinkciju između građanskog (usmerenog na transformaciju država ka narodnim državama, uz naglašene procese demokratizacije i redistribucije političke moći nadole, ka narodu) i etničkog (usmerenog na promene političkih granica

tako da se podudaraju sa etnografskim granicama) nacionalizma (Lecours, 2000; Hung, 2014; mada je ova distinkcija tipova nacionalizma često kritikovana, vidi. npr. Todosijević, 2012), pri čemu onaj detektovan u leksičkom fondu srpskog jezika pre može biti opisan kao etnički nacionalizam – posebno ako se imaju u vidu društveno-istorijski procesi tokom 1990-ih, koje je odlikovao uspon nacionalističkih ideja i ideologija, ali i raspad SFRJ i ratni sukobi u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, kao i na Kosovu.

Imajući u vidu da rezultati pokazuju visoku povezanost Nacionalizma i alfaizma, kao i vrlo slične obrasce korelacija sa drugim varijablama koje su analizirane, postavlja se pitanje da li je ovaj faktor statistički artefakt, facet alfaizma ili je ipak dimenzija koja jeste nezavisna od alfaizma na istom nivou analize. Delimičan odgovor na ovo pitanje pružaju rezultati regresionih analiza koje su realizovane u ovom istraživanju, a koje pokazuju da Nacionalizam ima nezavisan doprinos u predikciji različitih socijalno-relevantnih oblika ponašanja i uverenja (o čemu će više reći biti u nastavku ove diskusije), te da se može pretpostaviti da je nezavisan faktor. No, pored toga, postoje i dodatni argumenti koji podržavaju hipotezu o nezavisnosti ove dimenzije. Naime, kada se varijansa alfaizma parcijalizuje za varijansu zetaizma, preostala varijansa alfaizma je u najsnažnijoj vezi sa religioznošću, dok je povezanost sa Nacionalističkom orijentacijom negativna. I obrnuto – nakon parcijalizacije nacionalizma za varijansu alfaizma, ovaj faktor snažno korelira sa nacionalističkom orijentacijom. Pored toga, parcijalizovani alfaizmi koreliraju pozitivno i snažno sa Sosijeovim alfaizmima, dok relacija sa parcijalizovanim Nacionalizmom izostaje. Konačno, i rezultati faktorske analize zajedničkog prostora različitih indikatora alfaizma i zetaizma sugerisali su izdvajanje dva faktora, sa tradicionalizmom koji zasićuje oba. Rezultati ovih, dodatnih analiza usmerenih na dobijanje odgovora na pitanje nezavisnosti ova dva faktora govore u prilog hipotezi o nezavisnosti – dok je religioznost glavni konstituent alfaizma, nacionalizam je glavni konstituent zetaizma, a tradicionalizam je ono što ih povezuje. Kao što je već navedeno, ovi rezultati sugerišu da su i alfaizmi i zetaizmi subfaktori jedne šire, hijerarhijski nadređene, dimenzije¹⁸.

12.3. Pod-izmi: uže dimenzije leksičkih socijalnih stavova

Postojeći modeli socijalnih stavova, američki i rumunski, izolovane bazične dimenzije leksičkih socijalnih stavova tretiraju kao unidimenzionalne, mada nema podataka da je njihova unidimenzionalnost empirijski proveravana. Naprotiv, s obzirom da su izmi relativno široke dimenzije, može se očekivati da se mogu izolovati neki subfaktori izama. Tome u prilog idu i podaci da su i Sosije i Kraus, kada su u pitanju betaizmi, identifikovali dve uže dimenzije – u slučaju engleskog modela, dominantni faktor koji se sastoji od egoističkih i hedonističkih tema, i

¹⁸ Ovde autor misli na Konzervativizam - videti Dijagram 7. *Prim prim.*

manji faktor sastavljen od deskriptora etnocentrizma i fašizma; u rumuskom modelu, detektovan je veći faktor sačinjen od fašističkih i komunističkih deskriptora, i manji koji sačinjavaju hedonističke teme (Krauss, 2006). Stoga, čini se opravdanim postaviti pitanje da li se mogu detektovati uže dimenzije ne samo betaizama, već i drugih leksičkih socijalnih stavova? Rezultati ovog istraživanja pokazuju da je to moguće, i da je optimalno u svakoj od šest bazičnih leksičkih dimenzija govoriti o dve uže dimenzije.

Alfaizmi – Religioznost i Tradicionalizam. Već je nagovešteno iz same strukture alfaizama da ovaj faktor nije zasićen samo deskriptorima monoteističke religioznosti, već i onima koji ukazuju na poštovanje tradicionalnih vrednosti. Stoga je bilo očekivano da će se unutar ovog širokog faktora detektovati dva faktora, koji su pokazali i najbolju kros-uzoračku stabilnost. Prvi faktor, zasićen deskriptorima poput judaizma, teizma, ateizma (-), mesijanizma, monoteizma, interpretiran je kao Religioznost. Ovaj faktor i ostvaruje najveću korelaciju sa eksternom merom religioznosti, reda .9. a pored toga, u skladu sa očekivanjima, korelira pozitivno, pre svega, sa ACT Tradicionalizmom, ali i sa Konzervativizmom, Nacionalističkom orijentacijom i Spiritualizmom. Leksički tradicionalizam je, s druge strane, kompleksniji subfaktor (čine ga deskriptori kao što su legitimizam, monarhizam, rojalizam, militarizam, tradicionalizam, i sl.), koji ostvaruje visoku korelaciju sa ACT tradicionalizmom, a povezan je i sa nacionalizmom, religioznošću, te konzervativizmom i autoritarnošću. Ova dva faktora međusobno koreliraju oko .75, što govori da imaju značajan deo zajedničke varijanse. Takođe, oba su pozitivno i visoko povezana sa Sosijeovim alfaizmima (.90 i .80), što je još jedan argument u prilog njihove pripadnosti zajedničkom faktoru. S druge strane, da je opravdano tretirati ih kao odvojene subfaktore, može se zaključiti iz toga što imaju nezavisan doprinos predikciji različitih socijalno relevantnih kriterijuma, poput političke evaluacije, konfliktnih uverenja, itd.

Betaizmi – Sebični hedonizam i Socijalna dominacija. U slučaju betaizama, detektovani su subfaktori koji po svom sadržaju u potpunosti odgovaraju onima deriviranim iz engleskog i rumunskog jezika (Saucier, 2000, 2013; Krauss, 2006). Prvi od njih čine izmi poput hedonizma, oportunističkog, egocentrizma, materijalizma, itd. dakle oni koji se odnose na sebične i egocentrične interese, te je interpretiran kao Sebični hedonizam. Ovaj faktor najsnažnije korelira sa Makijavelizmom i SDO Društvenom dominacijom. Drugi sačinjavaju indikatori fašizma, kapitalizma, elitizma i imperijalističkih tendencija. Kako ovaj faktor najsnažnije korelira sa SDO Društvenom dominacijom (a korelira umereno i sa ACT skalama, nacionalizmom i religioznošću), a imajući u vidu da je Kraus (Krauss, 2006) ukazao da betaizmi sadrže bar elemente orijentacije na socijalnu dominaciju, interpretiran je kao Socijalna dominacija. Oba ova subfaktora najsnažnije koreliraju sa Sosijeovim betaizmima, a ostvaruju i umerenu negativnu povezanost sa Egalitarizmom, što govori o adekvatnosti njihove interpretacije.

Gamaizmi – Demokratske vrednosti i Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode. Kada su u pitanju gamaizmi, takođe su detektovana dva subfaktora, prvi koji sadrži deskriptore demokratskih vrednosti, i drugi koji sadrži indikatore slobodne volje, autonomije i pozitivnog odnosa prema drugim ljudima. Stoga je prvi interpretiran kao Demokratske vrednosti, a drugi kao Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode. Da je Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode deo gamaizama našao je i Sosije (Saucier, 2000, 2013). Ove dve dimenzije međusobno koreliraju umerenim intenzitetom, ali, ujedno, to je i najveća korelacija koju ostvaruju kada su u pitanju povezanosti sa drugim izmima. Važno je još primetiti i da Demokratske vrednosti koreliraju negativno i umereno sa Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta, Ličnim interesima i Nacionalizmom, dok Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode nije povezana ni sa jednim od drugih izama. Sličan obrazac korelacija zadržava se i u slučaju eksternih mera – Demokratske vrednosti koreliraju umereno i negativno sa konzervativnim stavovima, dok Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode nije povezana sa njima; s druge strane, obe varijable koreliraju pozitivno sa SDO Egalitarizmom, a Vera u pozitivnu stranu ljudske prirode još i sa Spiritualnošću.

Deltaizmi – Misticismizam i Filozofski idealizam. Indikatori dalekoistočne religioznosti, spiritualnosti i zapadnog filozofskog idealizma, kao što je ranije opisano, definišu deltaizme i u engleskom i u rumunskom i u srpskom modelu leksičkih socijalnih stavova – u ovom poslednjem, identifikovana su i dva subfaktora. Prvi sačinjavaju mahom deskriptori misticismizma i verovanja u natprirodne sile (misticizam, demonizam, fetišizam, totemizam, itd), te je stoga i definisan kao Misticismizam. Drugi subfaktor sačinjavaju indikatori idealističkog filozofskog stanovišta, suprostavljanje materijalizmu (idealizam, fenomenalizam, subjektivizam, relativizam, i sl.), te je stoga interpretiran kao Filozofski idealizam. I dok je Misticismizam često navođen kao aspekt ili čak sinonim za spiritualnost (videti, npr. Klein, Silver, Coleman, Streib, & Hood, 2016), Filozofski idealizam, odnosno njegovi indikatori, nisu van leksičkih studija povezivani sa spiritualnošću. A da Filozofski idealizam jeste aspekt spiritualnosti može se zaključiti iz toga što sa Misticismizmom korelira oko .50. sa Sosijeovim delta faktorom oko .60 (Misticizam korelira .75), kao i sa eksternom merom Spiritualnosti, s kojom korelira oko .50. čak nešto intenzivnije od Misticismizma (koji ostvaruje koeficijent korelacije od oko .40). On prati isti obrazac povezanosti sa nekomplementarnim izmima i iz Sosijeovog i iz modela razvijenog iz srpskog jezika, s tim što Misticismizam ostvaruje nešto jaču korelaciju sa alfaizmima, betaizmima i zetaizmima, dok Filozofski idealizam snažnije korelira sa Egalitarizmom. I korelacije sa eksternim merama socijalnih stavova pokazuju da i Misticismizam i Filozofski idealizam, bar kad je u pitanju uzorak iz Srbije, dele zajedničku varijansu sa tradicionalističkim i konzervativnim stavovima. Najveća razlika između ova dva subfaktora Spiritualnosti ogleda se u tome što Misticismizam korelira pozitivno i sa SDO Društvenom dominacijom, sa

autoritarnošću, kao i Makijavelizmom, dok Filozofski idealizam nije povezan sa ovim aspektima ljudskog socijalnog funkcionisanja.

Epsilonizmi – Komunizam i Anomija. Komunizam i Anomija su dva subfaktora detektovana unutar šireg faktora nazvanog Egalitarizam. O tome da deskriptori komunističke ideološke orijentacije opravdano pripadaju ovom faktoru, već je ranije diskutovano, prilikom interpretacije ovog širokog faktora. Mnogo interesantniji nalaz je da ovaj faktor zasićuju i indikatori Anomije, koji grade i poseban subfaktor. Ovaj faktor sačinjavaju deksriptori poput anarhizma i anarholiberalizma, ali i mnogo prisutniji izmi poput antagonizma, defetizma, dekadentizma, itd. Da se ovaj subfaktor može interpretirati kao anomija, proističe i iz definicije anomije - ona se obično definiše kao stanje u društvu u kojem se ne poštuju zakoni, običaji i norme ponašanja, odnosno upućuje na društvenu nestabilnost koja je rezultat sloma opšte prihvaćenih vrednosti u društvu (Šram, 2007). Kao takva, anomija je pojava koja je karakteristična za zemlje u tranziciji iz komunističkog u kapitalističko društveno uređenje. Međutim, iako najčešće definisana kao „stanje u društvu”, leksička istraživanja socijalnih stavova prvi put je identifikuju kao potencijalni socijalni stav. Naravno, osnovno pitanje koje se postavlja je zašto indikatori anomije zasićuju baš ovaj faktor, tj. zašto su u sastavu šireg egalitarističkog stavovskog sistema? To pogotovo ako se ima u vidu da se ovaj faktor ne ponaša na način na koji se ponaša drugi subfaktor Egalitarizam – Komunizam: dok Komunizam korelira umereno sa Sosijeovim kao i SDO Egalitarizmom, Anomija nije povezana s njim. Naprotiv, ona korelira sa SDO Društvenom dominacijom, Autoritarnošću i Makijavelizmom, s kojima Komunizam nije ili je znatno slabije povezan. Njena pripadnost baš ovom faktoru može se objasniti upravo time što tranzicija Srbije iz komunističkog u kapitalističko društvo traje već dvadeset pet godina i još uvek nije završena, a način na koji se realizuje dovodi do toga da ljudi percipiraju da imaju malo kontrole nad sopstvenim životom, da je došlo do devalvacije normi, da budućnost percipiraju kao nesigurnu i da se osećaju socijalno izolovanim i otuđenim (Šram, 2007). A upravo suprotstavljanje ovom tranzicionom procesu vršile su do skora one političke opcije koje su zagovarale egalitarističku ideologiju, kao što je pokazalo jedno ne tako davno istraživanje (Todosijević, 2008). Još važnije, ovo je istraživanje, koje je bilo usmereno na ispitivanje strukture političkih stavova u Srbiji i Mađarskoj, pokazalo da je u Srbiji izolovan faktor koji sadrži indikatore socijalne alijenacije (čiji je anomija jedan od bitnih konstitutenti) i egalitarizma, koji je i nazvan alijenacija-egalitarizam (sličan faktor je pronađen i u Mađarskoj i interpretiran kao alijenacija-socijalizam). Stoga, dakle, izgleda da nije nelogično da se ovakav jedan subfaktor identifikuje upravo u okviru egalitarističke stavske orijentacije.

Zetaizmi – Etatizam i Nacionalna privrženost. U okviru zetaizama, identifikovana su takođe dva subfaktora, nazvana Etatizam i Nacionalna privrženost. Prvi se karakteriše indikatorima pozitivnog odnosa prema dominantnoj poziciji države i vlasti u odnosu na građane, uz elemente nacionalizma. Ove odrednice

odgovaraju definiciji etatizma kao tipa nacionalističke ideologije koji se manifestuje u isticanju suvereniteta i autoriteta nacionalne države kao najviše vrednosti, uz obaveze svih pojedinaca na lojalnost državi (Puhalo, 2013), te je on i interpretiran kao Etatizam. Drugi, koji je nazvan Nacionalna privrženost, karakteriše se pozitivnim stavom prema svojoj zemlji i narodu. Šta je zajedničko ovim subfaktorima? Pre svega, oba imaju visoke pozitivne korelacije sa alfaizmima i kad je u pitanju srpski, a i američki model leksičkih socijalnih stavova. Takođe, oba koreliraju sa sve tri ACT skale, sa nacionalizmom i religioznošću. Razlika se ogleda u tome što je Etatizam u pozitivnoj korelaciji sa betaizmima, uključujući i njihove eksterne mere – SDO Socijalnu dominaciju i Makijavelizam, a u negativnoj sa Sosijeovim Egalitarizmom, s kojima Nacionalna privrženost nije povezana. To postaje razumljivo ako se vidi da Etatizam sadrži deskriptore poput autoritarnosti, apsolutizma, protekcionizma, pa i nacionalsocijalizma, koji naglašavaju dominaciju bilo vladara, bilo države bilo nacije u odnosu na građane ili druge grupe. Važno je naglasiti i da ovakva konstelacija subfaktora nije iznenađujuća, s obzirom da se u literaturi sreću modeli nacionalizma koji u sebe uključuju i etnocentrične i etatističke elemente (npr. Katz, 1965; Mann, 1992). Odnosno, kako Kac kaže (Katz, 1939), nacionalizam je religija države.

12.4. Nad-izmi: hijerarhijska organizacija leksičkih socijalnih stavova

Kao što je u uvodnom delu ovog rada prikazano, do sada su razvijeni brojni modeli strukture socijalnih stavova, a konačan broj zadržanih faktora varira od jednog do pet, šest pa i više. U principu, može se reći da su istraživači nastojali da definišu modele rukovodeći se principom opštosti, nastojeći da zajednički prostor socijalnih stavova opišu što manjim brojem dimenzija. No, već su u uvodnom delu razmatrani razlozi zbog kojih jednodimenzionalni, pa i modeli sa dve dimenzije, ne mogu adekvatno opisati ukupan prostor socijalnih stavova, a s obzirom na pretpostavku da polazi od dovoljno obuhvatnog i reprezentativnog uzorka socijalnih stavova, leksički pristup ishodi optimalnim brojem latentnih dimenzija (njih pet ili, eventualno, šest) kojima se opisuje taj zajednički prostor.

Pored toga, treba imati u vidu da su istraživanja strukture socijalnih stavova mahom bazirana na tzv. osnovnoj premisi o hijerarhijskoj organizaciji socijalnih stavova, koju je postulirao još Ajzenk (Eysenck, 1954), a koja vodi istraživače do identifikacije optimalnog broja bazičnih socijalnih stavova. Međutim, imajući u vidu da su različita istraživanja pokazala da je moguće identifikovati različit broj bazičnih socijalnih stavova, interesantno je da do sada, bar prema našim saznanjima, nije bilo pokušaja da se definiše model hijerarhijske organizacije bazičnih socijalnih stavova.

Ovakav jedan model, kada su u pitanju leksički socijalni stavovi, prikazan je na Dijagramu 7. Počev od dvanaest užih dimenzija leksičkih socijalnih stavova,

ovaj model opisuje njihovu organizaciju kroz sedam hijerarhijski različitih nivoa, koje ćemo ovde pokušati da opišemo. Pri tome, ovde neće biti posebne reči o poslednja tri nivoa (petofaktorski, šestofaktorski i nivo užih dimenzija) jer su oni već prodiskutovani ranije.

Pre svega, važno je primetiti da analize ukazuju na postojanje generalnog faktora socijalnih stavova, koji je ovde nazvan Konzervativizam. Ovaj faktor, strogo gledajući u smislu sadržaja ajtema, mogao je biti interpretiran kao Tradicionalizam iz dva razloga: prvo, usled nastojanja da se ostane dosledan Sosijeovoj terminologiji; a, drugo, već je u uvodnom delu diskutovan model Tradicionalizma kao generalnog faktora socijalnih stavova, koji obuhvata religioznost, konzervativizam i autoritarnost (Koenig & Bouchard, 2006; Bouchard, 2009). Međutim, po svojoj unutrašnjoj strukturi, ovaj generalni stav je veoma sličan najčešće izučavanoj stavskoj dimenziji konzervativizma-liberalizma (Wilson, 1973; Jost, et al., 2003, 2009), jer je dvopolan, pri čemu se na jednom polu nalaze Demokratske vrednosti, dok se na drugom nalaze svi ostali leksički socijalni stavovi. Ovakvu široku bazičnu dimenziju, koju, pored ostalog, zasićuju i svi izmi, identifikovao je i Stankov u seriji svojih istraživanja (Stankov, 2007, 2009; Stankov & Lee, 2009), i interpretirao je kao konzervativizam. Shodno tome da oba ova konstrukta dele zajedničku osnovu, a to je očuvanje *statusa quo* i suprotstavljavanje društvenim promenama, čini se da je terminološko pitanje, tj. pitanje naziva ovog faktora od manje važnosti u odnosu na to da rezultati ovog istraživanja pokazuju da leksički socijalni stavovi grade jedan generalni faktor socijalnih stavova, za koji se može reći da je utemeljen u postojećoj literaturi.

Drugi važan nalaz je da se iz ovog generalnog faktora izdvajaju dva faktora nižeg reda – prvi zadržava strukturu slučnu generalnom faktoru, te je i on interpretiran kao Konzervativizam, dok drugi sačinjavaju subfaktori Ličnih interesa, a sekundarno ga zasićuje i Etatizam. S obzirom na sadržaje ovog faktora, pri čemu je prvi podudaran sa dimenzijom konzervativizam-liberalizam, a drugi sadrži indikatore socijalne dominacije, ovaj dvofaktorski model odgovara dvodimenzionalnim modelima opisanim u uvodnom delu ovog rada, pre svega Ajzenkovom, koji obuhvata konzervativizam-liberalizam i društvenu osetljivost-neosetljivost (Eysenck, 1954; Ashton, et al., 2005), kao i modelu dva motivaciona procesa (Dual-process motivational model - DPMM) Dakita i saradnika (Duckitt, 2001; Duckitt & Sibley, 2009, 2010), prema kojem se prostor socijalnih stavova može svesti na dimenziju autoritarnosti i dimenziju orijentacije na socijalnu dominaciju. Treba imati u vidu i da ova dva faktora mogu da odražavaju još jedan dvodimenzionalni ideološki okvir a to je distinkcija između socijalnog, odnosno kulturnog konzervativizma i ekonomskog konzervativizma (Duriez et al. 2005; Jost et al., 2009; Sibley et al. 2007), posebno što postoje podaci koji ukazuju da SDO, koji je jedan od glavnih korelata ličnih interesa, jeste pozitivno povezan sa ekonomskim konzervativizmom, dok je RWA, koji je pozitivno povezan sa Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta, ujedno i korelat kulturnog konzervativizma

(Jost, et al., 2009). Važno je naglasiti da su ova dva leksička nadfaktora u korelaciji, ali i validacija navedenih dvodimenzionalnih modela pokazuje da opisani faktori nisu ortogonalni.

Može se primetiti da se izdvojena dimenzija Ličnih interesa dosledno pojavljuje u praktično nepromenjenom obliku i sadržini u svim daljim analizama, tj. na svim hijerarhijski nižim nivoima. Ako se ima u vidu da se ovaj faktor prvi izdvaja iz generalnog faktora socijalnih stavova, te da visoko korelira sa Makijavelizmom, koji se u literaturi češće interpretira kao crta ličnosti nego socijalni stav (npr. Paulhus & Jones, 2002; Međedović & Petrović, 2015), čini se da je moguće dodatno problematizovati pitanje prirode Ličnih interesa, odnosno postaviti pitanje da li se ovde radi o socijalnom stavu, crti ličnosti, ili, kao što je Ajzenk naveo interpretirajući dimenziju društvene osetljivosti/neosetljivosti, naglašene projekcije ličnosti u prostor socijalnih stavova (videti, npr. Milas, 2004). Podaci ovog istraživanja pokazuju da Lični interesi ostvaruju korelacije sličnog intenziteta kao i drugi izmi sa bazičnim crtama ličnosti, Otvorenošću i Dezintegracijom, s tim što, za razliku od drugih stavova, koreliraju umereno i negativno sa Poštenjem, što opet, sugerise snažniji upliv ličnosti u prostor ovog socijalnog stava. Ovo pitanje bi svakako trebalo razmotriti dodatnim istraživanjima.

Slično Ličnim interesima, može se problematizovati i pitanje Spiritualnosti, koja se izdvaja kao treći faktor na hijerarhijskom nivou sa tri faktora. Ovde treba reći da prethodne studije strukture socijalnih stavova, koje nisu bazirane na leksičkom pristupu, nisu identifikovale Spiritualnost kao značajan socijalni stav. Razlog tome može da leži u samom konceptualnom pristupu izučavanju socijalnih stavova, koja su uglavnom bila zasnovana pre svega na uključivanju za politički život relevantnih socijalnih stavova (Ashton et al., 2005), dok je spiritualnost dovođena pre svega u vezu sa crtama ličnosti i/ili poremećajima ličnosti (Bennett, Shepherd, & Janca, 2013; Kämmerle, Unterrainer, Dahmen-Wassenberg, Fink, & Kapfhammer, 2014), a s druge strane, do skora je u psihologiji uglavnom istraživana kao koncept jedinstven sa religioznošću, često kao dvojstvo religioznost/spiritualnost (Seeman, Dubin, & Seeman, 2003; Wong, Rew, & Slaikeu, 2006; Hathcoat & Fuqua, 2014; Li & Chow, 2015). Podatak da se Spiritualnost izdvaja iz generalnog faktora socijalnih stavova već na trećem nivou govori u prilog hipotezi da, slično kao i Lični interesi, Spiritualnost može biti pod snažnijim uticajem crta ličnosti, i to, kako izgleda, dezintegracije, tj. šizotipije (Bennett, et al., 2013; Saucier & Skrypinska, 2006), ili se čak može tretirati kao dodatna dimenzija ličnosti, koja nije obuhvaćena aktuelnim modelima ličnosti (izuzev potencijalno Kloninžerovog, kroz dimenziju Samotranscendencije (Cloninger, Svrakic, & Przybeck, 1993)), a takvi pokušaji već postoje (npr. Piedmont, 1999). Stoga, i pitanje prirode (ličnosne ili stavske) ovog konstrukta zaslužuje da bude predmet nekog sledećeg istraživanja. Konačno, ovde vredi pomenuti da se Spiritualnost, kada je srpski model u pitanju, izdvaja kao zaseban faktor iz Konzervativizma, a ne iz gamadeltaizama, kao u slučaju Sosijeovog modela, što takođe objašnjava njegovu pozitivnu korelaciju sa drugim izmima sem

Humanizma, a posebno sa alfaizmima, koja nije registrovana na američkom uzorku, a na rumunskom je čak registrovana negativna korelacija sa alfaizmima (Saucier, 2013; Krauss, 2006) - Spiritualnost u Srbiji ne predstavlja faktor neortodoksne religioznosti i izraz liberalnog pogleda na svet, već je pre odraz konzervativnog, tradicionalističkog načina razmišljanja i pristupa životu.

Na sledećem pod-nivou, iz Konzervativizma se izdvaja faktor Humanizma, koji sačinjavaju Demokratske vrednosti i Vera u dobru stranu ljudske prirode – ovi faktori, Demokratske vrednosti, pre svega, su negativno doprinosili konstitucionalizaciji faktora Konzervativizma. Važno je primetiti da je Humanizam ortogonalan u odnosu na druge leksičke socijalne stavove – ovakav nalaz donekle je saglasan sa Kerlingerovim modelom, prema kojem su konzervativizam i liberalizam ortogonalni (Kerlinger, 1984), ili barem nezavisni faktori (Choma, et al., 2012).

Konačno, na sledeća dva nivoa, iz Humanizma se ekstrahuje Egalitarizam, što je u skladu i sa Sosijeovim nalazima (Saucier, 2013), dok se iz Konzervativizma izdvajaju dva faktora, Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i faktor Nacionalizma, što nije u skladu sa prethodnim leksičkim modelima, a o čemu je već diskutovano u poglavlju o zetaizmima.

Kao što se vidi iz prikazanog, hijerarhijsko ustrojstvo leksičkih socijalnih stavova može se razumeti na bazi već postavljenih modela strukture socijalnih stavova, a kao što je Ajzenk sugerisao (Eysenck & Wilson, 1978; Milas, 2004), broj faktora će se razlikovati u odnosu na nivo opštosti koji želi da se postigne. Leksičke studije socijalnih stavova nisu toliko fokusirane na opštost koliko na obuhvatnost što šireg prostora socijalnih stavova, a nalazi leksičkih studija sugerišu da je pet, ili eventualno šest faktora optimalno da se objasni zajednički prostor leksičkih socijalnih stavova. I ne samo leksičke studije – pregled različitih konvencionalnih modela strukture socijalnih stavova, uz pokušaj identifikacije kongruentnih dimenzija iz različitih modela (Tabela 1.), takođe sugeriše optimalnost pet do šest bazičnih dimenzija socijalnih stavova.

12. 5. Leksički socijalni stavovi i ličnost

Jedno od važnih pitanja postavljeno u ovom istraživanju tiče se odnosa leksičkih socijalnih stavova i ličnosti. Ovo pitanje je važno iz razloga što se, usled relativno malog broja studija, malo i zna o odnosu leksičkih socijalnih stavova i crta ličnosti, a pogotovo o odnosu sa Dezintegracijom, koja je do sada retko dovođena u vezu sa socijalnim stavovima. Rezultati ovog istraživanja su pokazala da su leksički socijalni stavovi dominantno povezani sa Otvorenošću za iskustva i Dezintegracijom, nezanemarljivu ulogu imaju i Savesnost, Saradljivost i Poštenje-Skromnost, dok su Emocionalnost i Ekstraverzija od periferne značajnosti, i može se reći da su u principu saglasni sa prethodnim istraživanjima. Naime, ranija istraživanja odnosa ličnosti i konvencionalnih, ali i leksičkih stavova, kao što je prikazano u tabelama 3, 4, 5

i 6, pokazala su dominantnu ulogu Otvorenosti za iskustva, i to nevezano od operacionalizacije i modela – ova dimenzija u principu negativno korelira sa konzervativnim, autoritarnim, tradicionalističkim stavovima, a pozitivno sa liberalnim. I rezultati ovog istraživanja su pokazali da su svi socijalni stavovi, izuzev Humanizma i Spiritualnosti, pozicionirani na negativnom polu dimenzije Otvorenosti za iskustva; Humanizam je, kao što se i moglo očekivati, na pozitivnom polu ove dimenzije, dok Spiritualizam nije povezan sa njom, što je suprotno prethodnim nalazima kada je u pitanju konvencionalno operacionalizovana spiritualnost.

Naime, retka ranija istraživanja pokazala su da je, kada su u pitanju opšte crte ličnosti, Spiritualizam dominantno povezan sa Otvorenošću i Ekstraverzijom, nešto slabije sa Saradljivošću i Savesnošću, u svim slučajevima pozitivno (npr. Piedmont, 1999; McDonald, 2000; Henningsgaard & Arnau, 2008). Rezultati ovog istraživanja su, pored odsustva povezanosti sa Otvorenošću (mada, važno je napomenuti da Sosijeov faktor Spiritualnosti ima nisku ali značajnu pozitivnu korelaciju sa ovom crtom ličnosti), Spiritualnost negativno korelira sa Savesnošću i pozitivno sa Saradljivošću, ali su ove korelacije veoma niske. Međutim, ovi rezultati su u skladu sa ranijim nalazima kada je u pitanju odnos leksičke Spiritualnosti tj. deltaizama i ličnosti – na osnovu pregleda prikazanog u Tabeli 6. može se videti da deltaizmi ne koreliraju sa Otvorenošću, već da dominantnu ulogu ima upravo niska Savesnost, ali i Emocionalnost, koja, opet, nije registrovana kao značajan korelat Spiritualnosti u ovom istraživanju. Veoma važan podatak je da Spiritualnost najsnažnije korelira sa Dezintegracijom – čak .40. Na značajnu povezanost Dezintegracije, odnosno, šizotipije i Spiritualnosti, i konvencionalne i leksičke, ukazuje popriličan broj istraživanja (Farias, et al., 2005; Saucier & Skrypinska, 2006; Unterrainer, et al., 2011 Bennett, et al., 2013).

Dezintegracija ne igra samo važnu ulogu kada je u pitanju Spiritualnost – ona predstavlja crtu koja je, pored Otvorenosti, najsnažnije povezana sa svim leksičkim socijalnim stavovima – negativno sa Humanizmom, i pozitivno sa svim ostalim (i druga istraživanja su pokazala pozitivnu povezanost Dezintegracije sa socijalnim stavovima poput autoritarnosti (Knežević & Keller, 2015)). Integrisanost psihičkih funkcija je, dakle, jedna od glavnih odlika pojedinaca koji ispoljavaju humanističke stavove i uverenja. Ove osobe još odlikuje i visoka otvorenost za iskustva, savesnost, saradljivost, ekstraverzija, empatičnost i poštenje – ovakva struktura ličnosti odgovara profilu zdrave, adaptirane, normalne ličnosti. Pri tome, značajno je primetiti da jedino Humanizam korelira sa svim crtama ličnosti.

Kod drugih socijalnih stavova, pored povišene Dezintegracije i snižene Otvorenosti značajnu ulogu ima i snižena Savesnost, odnosno, impulsivnost. Interesantno je da su prethodna istraživanja pokazala da su autoritarnost, konzervativizam i religioznost, čiji deksriptori ulaze u sastav Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, pa i Nacionalizam, u negativnoj vezi sa dimenzijom Poštenje-Skromnost, koja u slučaju ovog istraživanja (ali i prethodnih koja su ispitivala odnos ličnosti i leksičkih socijalnih stavova) izostaje. Iz pregleda datog u Tabeli 5.,

može se videti da ova crta ličnosti pozitivno korelira sa religioznošću, negativno sa konzervativizmom, a kada je u pitanju autoritarnost rezultati su potpuno nejednolični – stoga, može se pretpostaviti da će u slučaju stavovskih dimenzija koje uključuju indikatore sva tri stava, kao što su alfaizmi i zetaizmi, korelacija sa Poštenjem-Skromnošću izostati. Egalitarizam je povezan i sa Emocionalnošću, a Lični interesi sa antagonizmom (niska Saradljivost) i nepoštenjem (niske vrednosti na dimenziji Poštenje-Skromnost), što su nalazi koji se nadovezuju na ranija istraživanja (videti Tabele 5 i 6.). To ovu dimenziju, ako se uzme u obzir i visoka povezanost sa Makijavelizmom, čini najmračnijim socijalnim stavom.

Generalno, rezultati ovog istraživanja pokazuju da su Otvorenost i Dezintegracija dimenzije ličnosti koje imaju najznačajniju ulogu u razumevanju leksičkih socijalnih stavova. Pri tome, podatak o efektu Otvorenosti za iskustva nije nov, najveći broj prethodnih istraživanja pokazuje da je ova crta najvažnija za razumevanje socijalnih stavova. Veoma je važna informacija o značajnoj ulozi Dezintegracije, posebno ako se ima u vidu da ova crta ranije nije, ili je veoma retko dovođena u vezu sa socijalnim stavovima. Važno je primetiti i da Saradljivost, za koju su ranija istraživanja pokazala da je relevantna za razumevanje socijalnih stavova, prema rezultatima ovog istraživanja, nema dovoljno jak efekat. Pored toga, važno je primetiti i da su, izuzev našto većih korelacija Dezintegracije i Spiritualnosti i Nepoštenja i Ličnih interesa (koje impliciraju mogućnost projekcije ličnosti u prostor socijalnih stavova), ostale korelacije niske do umerene, što govori u prilog tome da su socijalni stavovi i ličnost psihološki konstrukti koji dele određeni procenat zajedničke varijanse, ali su međusobno nezavisni i nesvodivi jedni na druge.

Naravno, pitanje odnosa se često definiše i kao pitanje kauzalnog uticaja varijabli jednih na druge. U literaturi se najčešće može sresti testiranje (i potvrda) pretpostavke da ličnost utiče na stavove (Perry & Sibley, 2012; Leone, et al., 2012), mada postoje podaci i o obrnutom smeru uticaja – leksički socijalni stavovi, a pre svega Lični interesi, povezani su nisko ali značajno sa promenama u crtama ličnosti tokom desetogodišnjeg perioda (Saucier, 2013). Neke novije bihevioralno-genetičke i neurobiološke studije pokazuju da, uprkos povezanosti, ličnost i socijalni stavovi ne utiču jedni na druge, već i na jedne i na druge utiču zajednički biološki faktori (Verhulst, et al., 2012; Hatemi & Verhulst, 2015). Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su varijable ličnosti naj snažniji prediktori leksičkih socijalnih stavova, ali o tome će biti više reči prilikom diskusije determinanti socijalnih stavova.

12.6. Nomološka mreža leksičkih socijalnih stavova

Pored odnosa sa bazičnim crtama ličnosti, važno je i pitanje odnosa leksičkih socijalnih stavova sa drugim socijalno-psihološkim konstruktima, i u smislu doprinosa definisanju njihove nomološke mreže, odnosno specifičnog položaja u odnosu na druge relevantne konstrukte, samim tim, u smislu dodatnog

razmatranja konvergentne i divergentne validnosti leksičkih socijalnih stavova, ali i u smislu doprinosa leksičkih socijalnih stavova razumevanju drugih konstrukata. U ovom istraživanju, razmotreni su odnosi sa konstruktima koji reflektuju vodeće principe ljudskog organizovanja i funkcionisanja kao što su vrednosti i moralne osnove, i konstruktima važnim za razumevanje ideološki motivisanog nasilja – konfliktnim etosom i militantnim ekstremizmom.

Kada su u pitanju osnovne ljudske vrednosti, rezultati pokazuju da, suprotno nekim prethodnim nalazima (Stankov, 2007, 2009), Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Nacionalizam koreliraju pozitivno sa konzervirajućim vrednostima: Tradicionalizmom, Konformizmom i Sigurnošću, pri čemu su najviše korelacije sa Tradicionalizmom, dok Lični interesi pozitivno koreliraju sa samounapređujućim (Moć, Postignuće), a negativno sa samoprevazilazećim vrednostima. O sličnom obrascu povezanosti izveštavale su i prethodne studije kada su u pitanju odnosi vrednosti i religioznih stavova (Saroglou, et al., 2004; Saroglou & Munoz-Garcia, 2008), kao i Ličnih interesa, tj. orijentacije na socijalnu dominaciju (Cohrs, et al., 2005; Duriez, et al., 2005; Livi, et al., 2014). Važno je zapaziti da ovi nalazi reflektuju i nalaze ranijih istraživanja kada su leksički socijalni stavovi u pitanju – naime, i Sosije (Saucier, 2013) je našao da su alfaizmi povezani sa konzervirajućim vrednostima, a betaizmi sa samounapređujućim. Ali, kada su u pitanju ostali stavovi, postoje važne razlike: Sosijeovi gamaizmi nisu povezani sa vrednostima, dok je leksički Humanizam (dobijen na srpskom jeziku) povezan pozitivno sa vrednostima iz domena Samoprevazilaženja (Univerzalizam, Benevolentnost). Sosijeovi deltaizmi koreliraju sa Otvorenosti za promene, međutim, Spiritualnost ekstrahovana iz srpskog jezika je od vrednosti iz ovog domena jedino slabo povezana sa Stimulacijom dok snažniju povezanost ostvaruje sa Tradicionalizmom. Interesantno je da i Egalitarizam korelira pozitivno sa konzervirajućim vrednostima izuzev Konformizma, dok Sosije izveštava o pozitivnom odnosu sa vrednostima Samoprevazilaženja i Otvorenosti za promene. Važno je primetiti i da Sosijeovi izmi i na srpskom uzorku grade povezanosti sa osnovnim vrednostima koji odražavaju nalaze koje je Sosije dobio na američkom (videti Prilog 5.). I ovi nalazi se nadovezuju na ranije razmatrane nalaze o strukturi i sadržaju leksičkih socijalnih stavova, koji pokazuju da Spiritualnost i Egalitarizam imaju nešto drugačiju prirodu u slučaju modela deriviranog iz srpskog jezika, pre svega u smislu njihove ukorenjenosti u tradicionalizam, tj. da se u njima snažnije reflektuju uticaji društveno-istorijskih faktora. Tradicionalizam je jedina dimenzija vrednosti s kojom su povezani svi leksički socijalni stavovi - svi koreliraju pozitivno sa njim, izuzev Humanizma koji je u negativnom odnosu. Ovaj nalaz ide u prilog opravdanosti korišćenja termina Tradicionalizam pri interpretaciji leksičkih socijalnih stavova na višem hijerarhijskom nivou. Naravno, na kraju treba naglasiti da relacije leksičkih stavova sa dimenzijama osnovnih ljudskih vrednosti idu u prilog cirkumpleks modelu njihove organizacije, koji je predložio Švarc (Schwartz and Boehnke, 2004).

I rezultati analize odnosa leksičkih socijalnih stavova i moralnih osnova reflektuju rezultate prethodnih istraživanja, kako onih sa leksičkim stavovima (Akers, 2012), tako i onih sa konvencionalnim (npr. Kugler, et al., 2014; Milojev, et al., 2014), a tamo gde ne reflektuju, kao u slučaju Spiritualnosti i Egalitarizma (Akers izveštava o nepostojanju povezanosti deltaizama i moralnih osnova, i o pozitivnim korelacijama sa individualizujućim, ali negativnim sa vezujućim moralnim osnovama u slučaju Egalitarizma), rezultati se vrlo lako mogu protumačiti u skladu sa prethodno razmatranim nalazima o odnosu ove dve stavske dimenzije i drugih stavova ili osnovnih ljudskih vrednosti. Nalazi ovog istraživanja pokazuju da su svi socijalni stavovi, izuzev Humanizma, u pozitivnim relacijama sa povezujućim, tj. osnovama konzervativnog morala, dok razlike postoje u pogledu individualizujućih: alfaizmi, deltaizmi i zetaizmi negativno koreliraju sa pravičnošću, betaizmi negativno, i ujedno, snažnije od ostalih stavova, koreliraju i sa Brigom za druge i sa Pravičnošću, dok Humanizam ostvaruje pozitivnu relaciju sa njima. Egalitarizam pozitivno korelira sa Pravičnošću. Ovi nalazi ukazuju da su, ako bi se povukla paralela sa „mračnim“ crtama ličnosti, onim dispozicijama koje su odgovorne za amoralno i antisocijalno ponašanje (Paulhus & Jones, 2002; Međedović & Petrović, 2015), Lični interesi najmračniji među socijalnim stavovima jer ne samo da odražavaju pozitivne odnose sa poštovanjem autoriteta i vrednovanjem isključivo sopstvene grupe, koje su Kugler i saradnici (Kugler, et al., 2014) definisali kao aspekte ljudskog funkcionisanja koji su „imali značajnu ulogu u najmračnijim momentima ljudske istorije“, već su u negativnim odnosima i sa pravičnošću i sa brigom za druge, koji se i po konvencionalnim modelima moralnosti (npr. Kohlberg, 1958), ali i po teoriji moralnih osnova, smatraju za bazične dimenzije ljudske moralnosti. S druge strane, podatak da Humanistički, prodemokratski stavovski sistem ostvaruje pozitivne relacije sa obe ove moralne osnove, kao i negativne sa vezujućim moralnim osnovama, govori u prilog njihovoj interpretaciji kao „osnovama liberalne moralnosti“ (Graham, et al., 2009).

Naravno, ove nalaze je najvažnije interpretirati kroz pitanje koje je, uprkos ogromnom broju istraživanja moralnih osnova koja su do sada realizovana, veoma retko postavljano, a to je pitanje opravdanosti da se vezujuće osnove smatraju osnovama moralnosti. Naime, jedna od osnovnih pretpostavki autora ovog modela je da i liberali i konzervativci svoju moralnost baziraju na individualizujućim osnovama – brizi i pravičnosti, međutim, konzervativci moralnim smatraju i odanost svojoj grupi, potčinjavanju autoritetu, kao i insistiranje na moralnom čistunstvu, što liberali često ne doživljavaju kao moralno ponašanje (autori su čak postulirali i termin „moralne slepoće levičara“ (Haidt & Graham, 2007)). Ako je ova pretpostavka tačna, moglo bi se očekivati da će Humanizam, dimenzija koja okuplja deskriptore liberalnih, humanističkih, demokratskih stavova, korelirati pozitivno sa individualizujućim, a negativno ili nultu sa vezujućim moralnim osnovama. S druge strane, ako su vezujuće osnove zaista osnove morala, onda bi

i Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Nacionalizam morali graditi sa svih pet osnova pozitivne relacije, a Lični interesi negativne. Međutim, izuzev za Humanizam, ove pretpostavke nisu potvrđene. Stoga, nalazi ovog istraživanja pružaju dodatni argument kritičarima ovog modela, koji ukazuju da se vezujuće osnove ne mogu smatrati osnovama ljudske moralnosti (Kugler et al., 2014).

Tumačenje nalaza o odnosu izama i moralnih osnova u smislu kritike „moralnosti“ vezujućih, tj. konzervativnih osnova još više dobija na snazi ukoliko se pogledaju odnosi leksičkih socijalnih stavova i dvaju konstrukata značajnih za razumevanje ideološki motivisanog nasilja – konfliktnog etosa i militantnog ekstremizma. Iz matrice interkorelacija (Tabela 34.) jasno se može videti da, izuzev Humanizma, svi ostali leksički socijalni stavovi koreliraju pozitivno sa svim konfliktnim uverenjima, kao i aspektima mentalnog sklopa militantnih ekstremista, a najsnažnije Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta i Nacionalizam, kao i Lični interesi. Ovi nalazi, koji su inače u skladu i sa retkim ranijim istraživanjima koja su dovodila u vezu socijalne stavove i konfliktna uverenja (Bar-Tal et al., 2012; Međedović & Petrović, 2013; Međedović & Petrović, 2015) i dimenzije militantnog ekstremizma (Stankov et al., 2010), imaju još jednu važnu implikaciju: osobe tradicionalnog, odnosno konzervativnog pogleda na svet, će biti sklonije da podrže izbijanje i eskaliranje međugrupnog konflikta, i u većoj meri predstavljati prepreku procesu prekida sukoba i naknadnog pomirenja; i ne samo to: oni će eventualno biti nosioci militantno-ekstremističkih uverenja i predstavljati bazu iz koje se mogu regrutovati članovi militantno-ekstremističkih grupa.

Na kraju, treba razmotriti i zajednički prostor varijabli sa kojima su leksički socijalni stavovi u vezi: počev od crta ličnosti, preko vrednosti, moralnih osnova, konfliktnih uverenja i dimenzija militantnog ekstremizma. Naime, prethodna istraživanja su saglasna u pogledu ekstrakcije jednog generalnog faktora, koji zasićuju indikatori iz različitih domena psihičkog funkcionisanja, faktora koji se u literaturi interpretira kao Konzervativizam (Stankov, 2007, 2009; Stankov & Lee, 2009; Stankov, Lee & van de Vijver, 2014), pa i kao generalni ideološki faktor (von Collani & Grumm, 2009). Međutim, u pogledu broja faktora, njihove homogenosti domena, te njihove povezanosti, odnosno, ortogonalnosti. Dok je Stankov (2007, 2009) našao da se, izuzev konzervativizma, u zajedničkom prostoru ličnosti, stavova, vrednosti i socijalnih normi mogu izolovati još tri faktora koji su domenski homogeni (prvi sačinjavaju indikatori ličnosti i stavova, drugi vrednosti, a treći socijalne norme) i praktično ortogonalni, von Kolani i Grum (von Collani & Grumm, 2009) nalaze pored generalnog ideološkog faktora još dva, koja su multidomenska, a sva tri su međusobno povezana niskim koeficijentima korelacija.

Rezultati ovog istraživanja potvrđuju nalaze o postojanju jednog generalnog ideološkog multidomenskog faktora, koji se može interpretirati kao Konzervativizam ili, sledeći Sosijeovu terminologiju usvojenu u ovom radu, Tradicionalizam. Ovaj faktor pozitivno zasićuju svi leksički socijalni stavovi izuzev

Humanizma, niska Otvorenost i visoka Dezintegracija iz domena ličnosti, konzervirajuće vrednosti, praktično sva konfliktna uverenja i dimnezije militantnog ekstremizma, kao i povezujuće moralne osnove. Takođe, pokazuju i da je moguće izolovati još dva faktora, oba višedomenska: prvi, interpretiran kao Humanizam, sačinjen je od Humanizma i niskih Ličnih interesa iz domena stavova, pozitivnog doprinosa crta ličnosti Poštenje-Skromnost, Savesnost i Otvorenost, vrednosti samoprevazilaženja, te individualizujućih moralnih osnova. Treći faktor sačinjavaju Lični interesi, nepoštenje, ekstrverzija i antagonizam iz domena ličnosti te samounapređujuće vrednosti, i interpretiran je kao Lični interesi. Pored toga što su svi multidomenski, ovi faktori su i međusobno povezani niskim ali značajnim koeficijentima korelacija. Stoga, rezultati ovog istraživanja su na liniji identifikovanja jednog generalnog faktora, ali su i suprotstavljeni Stankovljevim nalazima o homogenim i nepovezanim faktorima i na liniji nalaza von Kolanija i Gruma, koji i polaze od logične pretpostavke da, ako na nivou matrice korelacija postoje povezanosti između različitih dimenzija i domena psihičkog funkcionisanja, onda treba očekivati i da su komponente koje ih objedinjuju međusobno povezane, makar niskim koeficijentima korelacija. Važno je naglasiti da je u ovakvim nacrtima u kojima se ispituje zajednički prostor većeg broja različitih konstrukata moguće očekivati izdvajanje jednog zajedničkog faktora, koji će reflektovati potrebu za stabilnošću i suprotstavljanjem promenama, bez obzira na to koji ga indikatori sačinjavali, ali da će se ostali faktori razlikovati u odnosu na to koje su varijable uključene u analizu. U ovom slučaju, leksički socijalni stavovi su, činjenicom da zasićuju sva tri faktora, doveli i do toga da su faktori interpretirani u skladu sa njihovim sadržajem i nazivima, što govori i o njihovoj poziciji u nomološkoj mreži koju grade sa drugim konstruktima.

12.7. Prediktivna i diskriminativna validnost leksičkih socijalnih stavova

Pitanja prediktivne i diskriminativne validnosti predstavljaju pitanja od izuzetne važnosti u kontekstu ovog istraživanja, iz najmanje dva razloga: prvo, što su retka istraživanja prediktivne, i pogotovo diskriminativne moći leksičkih socijalnih stavova, pa bi se time generalno doprinelo uvidu u potencijale i značaj leksičkih socijalnih stavova za razumevanje socijalno-relevantnih oblika ponašanja i, drugo, ova pitanja su važna i u smislu testiranja validnosti modela leksičkih socijalnih stavova razvijenog u ovom istraživanju u odnosu na konkurentni, Sosijeov model (Saucier, 2013). U ovom istraživanju, prediktivna moć leksičkih socijalnih stavova proveravana je u odnosu na nekoliko različitih za funkcionisanje građana Srbije relevantnih uverenja, sistema uverenja, pa i konkretnih obika ponašanja.

Na prvom mestu, testiran je kapacitet leksičkih socijalnih stavova iz dva konkurentna modela da predvide evaluaciju političkih partija u Srbiji: socio-liberalnih i nacionalno-konzervativnih. Kao što je već poznato, autoritarnost, orijentacija

na socijalnu dominaciju i nacionalizam su dobri prediktori podržavanja političke desnice, a indikatori liberalizma i humanizma političke levice, u svetu (Ho et al., 2012; Wilson & Sibley, 2013; Duckitt & Sibley, 2016) a i kod nas (Mihić, 2005; Pantić & Pavlović, 2006). S ovim rezultatima konzistentni su i nalazi dobijeni na izmima: alfaizmi doprinose predviđanju konzervativnih političkih partija pozitivno, a gamaizmi, deltaizmi i epsilonizmi negativno (Saucier, 2013), a u slučaju Srbije i Lični interesi i Nacionalna privrženost (Međedović & Petrović, 2013). I rezultati ovog istraživanja idu u prilog postojećim nalazima. Pre svega, pozitivnu evaluaciju socio-liberalnih stranaka najbolje predviđaju gamaizmi (Humanizam), i to i iz Sosijeovog i iz srpskog modela. Najveći doprinos predikciji pozitivne evaluacije nacionalno-konzervativnih stranaka daju, kada je u pitanju Sosijeov model, alfaizmi i gamaizmi pozitivno (usled prisustva indikatora patriotizma u ovom faktoru), te egalitarizam negativno; pri tome, umereno visoku korelaciju nultog reda ostvaruju i betaizmi, mada njihov doprinos predikciji izostaje. Kada su u pitanju izmi derivirani iz srpskog jezika, na nivou korelacija nultog reda situacija je slična – registrovan je pozitivan doprinos alfaizama i betaizama, nacionalizam, koji više ne zasićuje gama faktor takođe ostvaruje pozitivnu korelaciju, dok gamaizmi, tj. Humanizam negativno koreliraju sa pozitivnom evaluacijom ove političke opcije. Interesantno je i da, za razliku od egalitarizma iz Sosijeovog modela, egalitarizam iz srpskog modela korelira pozitivno. Ujedno, on je i jedan od dva faktora koji značajno, i to pozitivno, doprinose predikciji nacionalno-konzervativnih stranaka (koliko god to paradoksalno izgledalo, nije neobično – i prethodna istraživanja su pokazala da su egalitarizam i zalaganje za socijalnu pravdu, kada su u pitanju političke opcije u Srbiji, karakteristične i za socio-liberalne (poput DS-a), ali i nacionalno-konzervativne stranke (poput DSS-a, čak i SRS-a, a važno je primetiti i da se SPS svrstava u ovu grupu stranaka, uprkos deklarativnoj socijalističkoj orijentaciji); videti Mihić, 2005; Pantić & Pavlović, 2006); drugi je Nacionalizam (treba primetiti i da alfaizmi, uprkos relativno visokoj korelaciji, gube na prediktivnoj moći u slučaju ovog modela). Pored toga što predstavljaju podršku prethodnim istraživanjima kada je u pitanju predikcija različitih političkih opcija, ovde je važno primetiti dve stvari: prvo, izmi objašnjavaju značajno veći procenat varijanse preferencije nacionalno-konzervativnih stranaka u odnosu na socio-liberalne (moguće usled veće ideološke raznovrsnosti stranaka koje pripadaju nacionalno-konzervativnoj struji, ali i usled toga što veći broj stavova doprinosi njihovoj predikciji); i drugo, skale koje operacionalizuju izme derivirane iz srpskog jezika, pored toga što daju jasniju i interpretabilniju sliku o stavovskim osnovama političke preferencije, takođe objašnjavaju veći deo njihove varijanse u odnosu na konkurentni Sosijeov model, odnosno, pokazuju veću prediktivnu moć u odnosu na njega.

Ovaj zaključak se može izvući i kada su u pitanju predikcije percepcije lošeg stanja u društvu i konfliktnog etosa – u oba slučaja, leksički socijalni stavovi iz srpskog modela predviđaju kriterijumske varijable preko Sosijeovih stavova i objašnjavaju dodatnu varijansu u odnosu na njih. Kada je u pitanju konfliktni etos,

treba primetiti da alfaizmi i betaizmi iz Sosijeovog modela predstavljaju pozitivne prediktore konfliktnih uverenja, što je u skladu sa prethodnim istraživanjima (Petrović & Međedović, 2011; Međedović & Petrović, 2013). Međutim, sa uvođenjem izama iz srpskog modela, oni gube na značaju, a dominantnu ulogu preuzima faktor Nacionalizma (treba imati u vidu da ovaj faktor, iako po svemu sudeći nezavisan, ima visoke korelacije i sa alfaizmima i sa betaizmima iz oba modela), uz marginalne pozitivne efekte Egalitarizma i negativne Humanizma. Na značaj nacionalističkih stavova ukazano je već ranije (Petrović & Međedović, 2011; Međedović & Petrović, 2013), a efekti Egalitarizma i Humanizma su se mogli očekivati, imajući u vidu društvenu i političku situaciju u Srbiji. Mnogo interesantnije je ovde razmotriti efekte leksičkih socijalnih stavova na objašnjenje percepcije lošeg stanja u društvu. Naime, prethodna istraživanja su pokazala da je ova varijabla u visokoj pozitivnoj korelaciji sa konzervativizmom (Stankov, 2009). Međutim, u ovom istraživanju dobijeni su opozitni rezultati – u Srbiji, osobe koje su sklone zastupanju humanističkih i demokratskih vrednosti, i to mereno i Sosijeovim i srpskim gamaizmima, pokazuju tendenciju da stanje u društvu percipiraju kao loše (Humanizmu se pridružuje i Egalitarizam iz srpskog modela, takođe s pozitivnim efektom). Ovakvi rezultati su, čini se, informativni kada je reč o stanju u zemlji i razvoju demokratije, petnaest godina od početka demokratskih promena u Srbiji.

Leksički socijalni stavovi relevantni su i za razumevanje konkretnih društvenih pitanja koja su od značaja za Srbiju i srpsko društvo u celini: odnos prema pristupanju Evropskoj Uniji, prema priznanju nezavisnosti Kosova, i prema prihvatanju imigranata. U slučaju odnosa prema sva tri društvena pitanja, može se reći da su rezultati dobijeni uključivanjem leksičkih stavova u regresione modele u skladu sa rezultatima prethodnih istraživanja baziranih na konvencionalnim (neleksičkim) stavovima i njihovim merama. Tako, i ovo istraživanje pokazuje da će podršku priključenju Evropskoj Uniji pokazivati osobe visoke na Humanizmu, tj. na Demokratskim vrednostima kao facetu Humanizma i niske na nacionalizmu i religioznosti (Carey, 2002; Hooghe & Marks, 2005; Kamenov i sar., 2005; Radisavljević-Čiparizović, 2013; Tillman, 2013). Isti stavovski profil će pokazivati i oni koji imaju pozitivan odnos prema nezavisnosti Kosova, s tim što će, za razliku od podrške priključivanju Evropskoj Uniji, u kom slučaju je zagovaranje demokratskih vrednosti bilo snažniji prediktor, u ovom slučaju, snažniji prediktor je nedostatak nacionalne privrženosti, odnosno, nizak nacionalizam. I ovi rezultati u skladu su sa prethodnim studijama koje su se bavile pitanjima odnosa socijalnih stavova i težnje ka teritorijalnom jedinstvu u drugim zemljama (Andersen, 2001; Peral, 2013; Serrano, 2013), ali i, indirektno, u Srbiji (Međedović & Petrović, 2013). Konačno, kada je negativan odnos prema prihvatanju ilegalnih migranata u pitanju, prethodne studije pokazale su da je najsnažniji prediktor iz domena socijalnih stavova orijentacija na društvenu dominaciju (npr. Duckitt & Sibley, 2007; Thomsen, et al., 2008; Asbrock, et al., 2010; Ho, et al., 2012; Crawford &

Pilanski, 2014), ali da ulogu imaju i autoritarnost (Dinesen, et al., 2016), etnocentrizam (Valentino, et al., 2012), nacionalizam (Brezna & Danielson, 2014) i konzervativizam (Bello, 2015; Jaime-Castillo, et al., 2015; Dinesen, et al., 2016), kao i religioznost (Župarić-Iljić & Gregurović, 2012). Doduše, za ovu poslednju varijablu, rezultati su nesaglasni, jer neke studije pokazuju i da postoji pozitivan odnos religioznosti i prihvatanja imigranata (Bello, 2015; Jaime-Castillo et al., 2015). Rezultati ovog istraživanja pokazuju da su niski Lični interesi najsnažniji prediktor prihvatanja imigranata, i to u slučaju oba modela, a praćeni su niskim Tradicionalnim i religioznim izvorima autoriteta i povišenim Humanizmom – i, kao što se vidi, u potpunosti su na tragu prethodnih istraživanja.

I kada se razmotre analize u kojima su kao prediktorske varijable uključeni faceti leksičkih socijalnih stavova, rezultati ostaju na istoj liniji nalaza, s tim što se omogućuje detaljniji uvid u prirodu ovog odnosa. Na primer, nalaz da Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta negativno koreliraju sa prihvatanjem imigranata deluje razumljivo, i u skladu je sa prethodnim istraživanjima. Međutim, na prvi pogled malo zbunjuje podatak da na nivou faceta leksičkih socijalnih stavova predikciji prihvatanja imigranata doprinosi Tradicionalizam, ali ne i Religioznost. Međutim, i ovaj nalaz je u skladu sa drugim istraživanjima: pored toga što rezultati i nisu baš jednoznačni kada je doprinos religioznosti u pitanju, neka istraživanja (Rowatt, LaBouff, Johnson, Froese, & Tsang, 2009) su pokazala da generalizovana religioznost snažno doprinosi predviđanju negativnih stavova prema LGBT populaciji, ali ne i predikciji rasnih predrasuda, odnosno, nalazi i ove i navedene studije potvrđuju hipotezu o selektivnoj netoleranciji osoba sa visokim skorom na generalizovanoj religioznosti. Takođe, neka prethodna istraživanja (Altemayer, 2004; videti i Mihić, Bodroža, & Čolović, 2009) pokazala su da su osobe visoke i na autoritarnosti i na socijalnoj dominaciji najviše sklone predrasudama. U tom smislu se mogu tumačiti i rezultati regresione analize u objašnjenju stava prema imigrantima – značajan doprinos pokazuju i alfaizmi i betaizmi, koji su konceptualno najsličniji standardnim konstruktima autoritarnosti i socijalne dominacije – šta više, subskala bete, socijalna dominacija, pokazuje se kao najsnažniji prediktor, pored Tradicionalizma i Humanizma, odnosno, njegove subskale Demokratskih vrednosti.

Konačno, rezultati ovog istraživanja pokazuju i da leksički socijalni stavovi mogu uspešno da diskriminišu relevantne grupe ljudi – u ovom istraživanju, testirana je njihova moć da razlikuju glasače od neglasača, uključujući i identifikaciju glasača pojedinih političkih opcija, kao i ispitanike na osnovu njihovih religioznih opredeljenja.

Leksički socijalni stavovi imaju potencijala da razlikuju aktivne birače, tj. pojedince koji izlaze na izbore od onih koji ne izlaze (birači se odlikuju povišenim Humanizmom i sniženim Egalitarizmom); da razlikuju glasače nacionalno-konzervativnih stranaka od, pre svega, glasača stranaka socio-liberalne provincije (njih najviše karakterišu povišeni skorovi na Tradicionalnim i religioznim

izvorima autoriteta, Nacionalizmu, i Ličnim interesima, kao i nedostatak Demokratskih vrednosti), i konačno, da razlikuju tzv. „bele listiće“ od ostalih grupa politički manje ili više aktivnih građana („beli listići“ postižu više skrove na Egalitarizmu, i to na skalama iz oba modela). Profil glasača konzervativnih i liberalnih stranaka uklapa se u nalaze prethodnih istraživanja (Milas & Burušić, 2004; Šram, 2007), stavovski profil apstinenata je različit od onog dobijenog u istraživanju Puhala i saradnika (Puhalo i sar., 2009), mada treba imati u vidu da je njihovo istraživanje realizovano u Bosni i Hercegovini, te da je bilo fokusirano na osobe ženskog pola. Konačno, do sada nije bilo istraživanja stavskog profila belih listića, te se podatak da ih karakteriše egalitarizam može smatrati preliminarnim.

I kada je u pitanju religijsko opredeljenje, leksički socijalni stavovi uspešno diskriminišu tri grupe – religiozne, agnostike i ateiste: religiozni, tj. oni koji se izjašnjavaju kao pravoslavni hrišćani se od druge dve grupe razlikuju po snažnijem prisustvu Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta, Ličnih interesa i Nacionalizma (što je u skladu sa ranijim istraživanjima, posebno kada je nacionalizam u pitanju; videti npr. Voicu, 2011), a povišena Spiritualnost, uz prisustvo humanističkih i spiritualističkih stavova diskriminiše agnostike od ostale dve grupe. Treba imati u vidu da se prilikom diskriminacije ispitivanih grupa oba modela ponašaju na sličan i dosledan način, što govori u prilog stabilnosti nalaza koji se dobijaju.

Na kraju, iz navedenog se mogu izvući tri opšta zaključka. Prvo, leksički socijalni stavovi imaju zadovoljavajući prediktivni, pa i diskriminativni potencijal, i mogu biti od velikog značaja za predikciju konkretnih socijalno-relevantnih oblika ponašanja, ali i uverenja i stavova o aktuelnim društvenim pitanjima. Drugo, nalazi dobijeni na izmima u skladu su sa prethodnim istraživanjima u kojima su kao prediktori korišćeni leksički, ali i konvencionalno mereni stavovi – pri tome, veličina efekta izama nije ništa slabija u odnosu na one prikazane u prethodnim istraživanjima. I treće, leksički socijalni stavovi derivirani iz rečnika srpskog jezika pokazuju veću prediktivnu moć, i bar sličnu diskriminativnu u odnosu na konkurentni Sosijeov model. Stoga se može reći da je njihova ekstrakcija, odnosno, koncepcija ovog modela, ne samo teorijski relevantna, već da potencijalno ima praktičnu relevantnost i važnost.

12.8. Determinante leksičkih socijalnih stavova

Jedno od ključnih pitanja na koje se u ovom istraživanju nastojalo odgovoriti je pitanje determinanti leksičkih socijalnih stavova, pre svega iz razloga boljeg razumevanja njih samih, a i faktora koji doprinose njihovom nastanku. Iako ne nedostaje istraživanja usmerenih na pitanje faktora koji utiču na socijalne stavove, njihovi dizajni su relativno jednostavni, a fokus se stavlja ili na individualne determinante, pre svega stabilne dispozicione činioce poput crta ličnosti, ili

na kontekstualne varijable, nastojeći da se odgovori, pre svega, na pitanje efekta ekonomske, kulturne ili socijalne deprivacije na formiranje socijalnih stavova. Relativno su retka istraživanja koja uzimaju u obzir činioce i sa jednog i sa drugog nivoa. Ovo istraživanje specifično je po tome što je usmereno na ispitivanje nezavisnog doprinosa varijabli i sa individualnog nivoa, uključujući i socio-demografske i varijable ličnosti, i sa porodičnog nivoa, uključujući i varijable socio-ekonomskog stanja, ali i sa šireg, kontekstualnog nivoa, fokusirajući se na faktore ekonomske deprivacije, blizine zoni međugrupnog konflikta, te multietničnosti sredine.

Rezultati istraživanja pokazuju da su socijalni stavovi skoro isključivo determinisani varijablama sa individualnog nivoa, pre svega crtama ličnosti, koje objašnjavaju između 14% (u slučaju Humanizma i Egalitarizma) i 35% varijanse socijalnih stavova (u slučaju Ličnih interesa). Dosledan i najsnažniji efekat pokazuju povišena Dezintegracija i niska Otvorenost za iskustva u svim slučajevima izuzev Humanizma, u slučaju kojeg je registrovan pozitivan doprinos Otvorenosti, a efekat Dezintegracije izostaje; ostale crte ličnosti pokazuju neujednačen doprinos regresionoj funkciji, odnosno, različite crte ličnosti imaju efekta na različite socijalne stavove. Ovakvi efekti crta ličnosti, odnosno, dominantan efekat Otvorenosti uz prisustvo drugih crta u zavisnosti od kriterijumske stavske dimenzije registrovani su i prethodnim istraživanjima (Akrami & Ekehammar, 2006; Van Hiel, et al., 2007; Dallago, et al., 2012; Perry & Sibley, 2012; Leone, et al., 2012; Sibley, et al., 2010).

I sociodemografske varijable imaju značajnu ulogu u determinaciji socijalnih stavova, mada mnogo manju: one objašnjavaju između 2 i 4% varijanse socijalnih stavova, svih sem Humanizma, i to tako da se pokazuje da su karakteristični za mlađe ispitanike sa nižim obrazovanjem (slični podaci dobijeni su u prethodnim istraživanjima; npr. Feldman & Johnston, 2014). I druga istraživanja su pokazala da sociodemografske varijable imaju, iako značajan, ipak slab efekat u determinaciji socijalnih stavova (Križanec & Čorkalo-Biruški, 2009; Pavlović, 2008, 2015). Zanimljivo je i da su istraživanja pokazala da postoji pozitivan efekat nivoa obrazovanja na humanističke i liberalne stavove (Schoon et al., 2010), međutim, u ovom istraživanju taj efekat nije registrovan.

Efekti porodičnih faktora postoje, ali su i oni marginalni (3-4% varijanse kriterijuma) i registrovani samo u slučaju Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta (kod ispitanika čiji su očevi mlađeg uzrasta) i Nacionalizma (koji potiču iz porodica sa većim brojem članova, čiji su očevi niskog obrazovanja i nezaposleni) s jedne i Humanizma (kod ispitanika čiji su roditelji, pre svega majka, obrazovaniji, i čije su porodice malobrojnije) s druge strane, dok u predikciji ostalih izama njihov efekat u potpunosti izostaje. Ovi nalazi su u skladu sa nalazima prethodnih istraživanja, koja pokazuju efekte niskog obrazovanja roditelja i nižeg ekonomskog standarda, kao i odrastanja u porodicama sa većim brojem članova

na konzervativne stavove (Čorkalo, Kamenov & Tadinac-Babić, 2001; Križanec & Čorkalo-Biruški, 2009; Milojev et al., 2014, Radović & Jaredić, 2014).

Izgleda da širi kontekstualni faktori, sudeći po rezultatima ovog istraživanja, nemaju značajnog efekta na formiranje socijalnih stavova, bar ne kad se u istu regresionu jednačinu uključe individualni dispozicioni faktori, poput crta ličnosti. Na nivou korelacija nultog reda registrovane su niske korelacije sa pojedinim stavovima (Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta će biti češći kod stanovnika manjih i ekonomski depriviranih sredina, kao i Nacionalizam, koji će pogotovo biti ispoljen ako su u tim mestima populacije nacionalnih manjina dominantnije; obrnuto, humanistički stavovi će biti prisutniji kod stanovnika većih i ekonomski razvijenijih mesta, koja su pri tom multietnička, i to u smislu prisustva pripadnika većeg broja različitih etničkih zajednica). Međutim, vrlo slabi ali značajni efekti sredinskih činilaca registrovani su samo u slučaju Tradicionalnih i religioznih izvora autoriteta i Nacionalizma – ovi stavovi će biti prisutniji u onim sredinama u kojima je dominantna jedna etnička zajednica (kao što je, na primer, situacija u centralnoj Srbiji), ali i u sredinama u kojima su dominantne nacionalne manjine (kao u slučaju nekih mesta u Vojvodini, na Kosovu ili na jugu Srbije). Ovi nalazi idu u prilog dve hipoteze: hipotezi kontakta i hipotezi pretnje. Prema hipotezi kontakta, izraženije negativne stavove prema drugim grupama, ali i pozitivniji stav prema svojoj će imati članovi zajednice koja je etnički, prostorno i socijalno izolovana, odnosno, bez kontakta sa pripadnicima drugih grupa ili naroda, kao što je slučaj prvog navedenog nalaza da je nacionalizam izraženiji u etnički homogenim sredinama u centralnoj Srbiji, možda i u Kosovskoj Mitrovici, gde srpsko i albansko stanovništvo žive u potpunoj međusobnoj izolaciji i bez kontakta. Prema hipotezi pretnje, negativna percepcija drugih grupa i antagonistički odnos prema njima, kao i pozitivan stav prema svojoj grupi biće veći u kontekstima kada je data etnička zajednica manjinska, ili se oseća ugroženom u odnosu na druge etničke zajednice u neposrednom okruženju, o čemu govori nalaz da je nacionalizam izraženiji u mestima sa dominantnom nacionalnim manjinama, koje se potencijalno doživljavaju kao preteće (u slučaju Vojvodine, verovatno u odnosu na Mađare, u slučaju Kosova i juga Srbije, u odnosu na albansko stanovništvo). Da su nacionalistički stavovi prisutniji kod srpskog stanovništva na Kosovu već postoje podaci (Međedović & Petrović, 2012; Radović & Jaredić, 2014), a ova dva nalaza u potpunosti su u skladu sa nekim novijim istraživanjima u drugim društvima i kontekstima, poput američkog (Oliver & Wong, 2003), hrvatskog (Jelić, Čorkalo Biruški & Ajduković, 2014), novozelandskog, francuskog i srpskog – u ove tri zemlje, Bizumic i saradnici (Bizumic, Duckitt, Popadic, Dru, & Krauss, 2009) su takođe pokazali da je etnocentrizam pozitivno povezan sa percepcijom niske moći, odnosno, niskog statusa svoje grupe - u tom smislu, može se interpretirati nalaz da visok nacionalizam biva karakterističan u onim sredinama u kojima je „svoja“ grupa u manjini u odnosu na manjinske zajednice.

Razmatranje ovih rezultata, dakle, sugerije da su socijalni stavovi dominantno determinisani individualnim dispozicionim faktorima, što dalje implicira da se veliki deo njihove varijanse može objasniti biološkim, tj. genetičkim faktorima, što je već i pokazano većim brojem istraživanja, a i istraživanja bioloških determinanti stavova se u porastu (Alford, et al., 2005; Settle, et al., 2010; 2012; Ludeke et al., 2013; Friesen & Ksiazkiewicz, 2015). Međutim, i kontekstualni faktori, uprkos relativno slabim statističkim efektima, pokazuju zanačajan saznajni doprinos kada je u pitanju razumevanje socijalnih stavova i njihovog formiranja. Stoga i ove kontekstualne, makro-varijable ne treba isključivati iz daljih istraživanja, već možda pre pažnju usmeriti na interakciju individualnih dispozicionih i kontekstualnih makro-varijabli, kako bi se dobila preciznija, detaljnija, i eventualno informativnija slika o socijalnim stavovima i mehanizmima njihovog formiranja.

12.9. O univerzalnosti leksičkih socijalnih stavova

Na kraju, logično je vratiti se na osnovni cilj ovog istraživanja, a to je pitanje komplementarnosti leksičkih socijalnih stavova iz različitih jezika, odnosno odgovora na pitanje da li su leksički socijalni stavovi univerzalni ili kulturno specifični. Ovo pitanje je posebno važno ako se ima u vidu da je Srbija post-komunističko društvo, koje je još uvek u procesu tranzicije ka kapitalističkom društvenom i ekonomskom uređenju, kao što je slučaj sa većinom istočno- i centralno-evropskih zemalja, a da nalazi pokazuju da se ove zemlje, uprkos dugom periodu dominacije komunističke ideologije, što im je zajedničko, razlikuju po mnogim pitanjima, uključujući i socijalne stavove (videti, npr. Aspelund, et al., 2013).

Komparacija rezultata ovog istraživanja sa prethodnim leksičkim studijama socijalnih stavova pokazuje da je na bazi analize tri jezika, engleskog, rumunskog i srpskog, moguće detektovati bazične socijalne stavove koji se mogu interpretirati isto, kao Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta ili alfaizmi, Lični interesi ili betaizmi, Humanizam ili gamaizmi, Spiritualnost ili deltaizmi, te Egalitarizam ili epsilonizmi. Ovi faktori iz različitih modela sadržajno su relativno slični, i koreliraju relativno visoko, što ide u prilog njihovoj univerzalnosti. S druge strane, neki od njih u pojedinim kulturama sadrže deskriptore koji su kulturno specifični, i koji ih čine različitim. Na primer, gamaizmi detektovani u srpskom jeziku ne sadrže indikatore nacionalističkih stavova, po čemu se razlikuju od onih detektovanih u engleskom i rumunskom jeziku, dok je Egalitarizam sačinjen dominantno od deskriptora komunističke i socijalističke ideologije, po čemu se razlikuje od Egalitarizma iz američkog modela, dok deskriptori komunizma u Rumuniji zasićuju betaizme. Naravno, sržna razlika između srpskog i druga dva modela leksičkih socijalnih stavova leži u postuliranju novog, šestog faktora bazičnih socijalnih stavova, koji je ovde interpretiran kao Nacionalizam.

Eksploratorna faktorska analiza u zajedničkom prostoru svih ispitivanih socijalnih stavova pokazuje da pet širokih socijalnih stavova, uprkos određenim razikama u sadržaju i značenju, ipak mogu pretendovati na status univerzalnih, jer, iako su ovi faktori dobijeni na srpskom uzorku, oni uključuju leksičke socijalne stavove iz dva modela, kao i eksterne mere socijalnih stavova, a mogu biti interpretirani onako kako je i Sosije predložio da se pet širokih izama mogu interpretirati – kao Tradicionalizam, Lični interesi, Humanizam, Spiritualnost i Egalitarizam.

Ipak, ne sme se zanemariti da su leksički socijalni stavovi, uprkos svojoj univerzalnosti, podložni i uticajima društveno-istorijskih okolnosti, koji utiču pre svega na njihov sadržaj i značenje koje pojedini deskriptori imaju u različitim društvima, ali i na njihovu strukturu, u smislu da je moguće izdvojiti specifične faktore koji u drugim društvima nisu, bar u dosadašnjima analizama, identifikovani. Treba imati u vidu da i Sosije (Saucier, 2013) i Kraus (Krauss, 2006) ostavljaju mogućnost detektovanja i dodatnih faktora u odnosu na one koji su već identifikovani, uz primenu drugačije metodologije i na bazi drugačijih deskriptora socijalnih stavova, jer navode da postoji mogućnost da se deskriptori socijalnih stavova ne iscrpljuju nužno kroz reči sa sufiksom „izam”.

Oslanjajući se na rezultate ovog istraživanja, u kojem su komparirani srpski i američki model izama, može se zaključiti da, iako su u dva jezika i dva društva detektovani faktori koji se mogu interpretirati na isti način, što ide u prilog univerzalnosti, oni se značajno razlikuju po svom sadržaju i značenju, što govori o snažnom uticaju društveno-istorijskih okolnosti u kojima su se dva društva, američko i srpsko, razvijala tokom svoje savremene istorije. U tom smislu, važno je pomenuti i Sosijeovu (Saucier, 2000) hipotezu da će istorijski najstarije socijalne kognicije, važne za očuvanje osnovnih oblika uređenja društva i socijalnog života, poput religioznosti, tradicionalizma, autoritarnosti, itd. pokazivati najveću kros-kulturalnu stabilnost, dok će one najnovije ideologije pokazivati značajnu kros-kulturnu varijabilnost. Nalazi ovog istraživanja idu ovoj hipotezi u prilog.

13. Završna razmatranja

Leksički pristup u istraživanju bazičnih sistema ljudskog funkcionisanja postuliran je u oblasti psihologije ličnosti, i tu je doživeo svoju ekspanziju kroz, u današnje vreme dva dominantna, a konkurentna modela strukture ličnosti, model Velikih pet i HEXACO model. Kada je u pitanju njegova primena van područja ličnosti, tek predstoji dokazivanje njegove vrednosti i primenljivosti. Primena metodologije leksičkog pristupa u izučavanju socijalnih stavova trebalo bi da doprinese prevazilaženju barem nekih od ključnih nedostataka konvencionalnih, neleksičkih istraživanja strukture socijalnih stavova. Jedan od najvažnijih je nedovoljna obuhvatnost i reprezentativnost početnog korpusa socijalnih stavova (tj. njihovih indikatora). Čini se da se pažljivom analizom rečničkog fonda jednog jezika na osnovu jasno postavljenih kriterijuma proisteklih iz leksičkog pristupa uslov reprezentativnosti socijalnih stavova zadovoljava jer je početni broj deskriptora socijalnih stavova značajno veći i obuhvatniji nego u konvencionalnim istraživanjima, a njihov odabir baziran na egzaktnim kriterijumima, koji umanjuju verovatnoću pristrasnog odabira socijalnih stavova koji će biti uključeni u analizu. Druga prednost u odnosu na klasičan pristup je mogućnost da se primenom ujednačene metodologije na različitom početnom materijalu, kao što je jezik, tj. jezici, ispita kros-kulturna univerzalnost bazičnih socijalnih stavova. Rezultati dosadašnjih istraživanja u području socijalnih stavova pokazuju da on može biti od velikog značaja, jer su pokazala da je moguće iz jezika derivirati pet širokih stavskih dimenzija, koje imaju tendenciju da budu kulturalno univerzalne, u kojima se ipak reflektuju uticaji specifičnih sruštveno-istorijskih okolnosti u kojima se stavovi formiraju (pa i jezik razvija), i koji su povezani sa različitim drugim konstruktima na smislen način.

I ovo istraživanje pruža potvrdu ovim generalnim nalazima leksičkih studija socijalnih stavova – pokazalo je da je moguće u srpskom jeziku identifikovati pet bazičnih socijalnih stavova koji su pronađeni i u drugim jezicima, što ide u prilog hipotezi o njihovoj univerzalnosti; da se specifične društveno-istorijske okolnosti u kojima se razvijalo društvo u Srbiji reflektuje i na sadržaj pojedinih bazičnih leksičkih socijalnih stavova, te da su oni na smislen način povezani sa drugim relevantnim socijalno-psihološkim konstruktima, doprinoseći tako njihovom dubljem razumevanju. Pored toga, ovo istraživanje je, u odnosu na prethodne leksičke studije, dalo i dodatni doprinos i otvorilo neka specifična pitanja. Kada govorimo o doprinosu, on se ogleda pre svega u postuliranju dodatnog, šestog faktora identifikovanog u srpskom jeziku, koji je intepretiran kao

Nacionalizam – ovaj faktor nije detektovan u prethodnim studijama, a preliminarni podaci pokazuju da se može smatrati nezavisnim. Pored toga, ovo istraživanje je pokazalo da je moguće identifikovati smislene uže dimenzije leksičkih socijalnih stavova, koji mogu omogućiti precizniji uvid u prirodu istih, ali i detaljnije rasvetliti odnose leksičkih socijalnih stavova sa drugim varijablama. Treće, pružilo je i dokaze da se leksički socijalni stavovi mogu na smislen i interpretabilan način hijerarhijski organizovati, i omogućilo uvid u samu hijerarhijsku organizaciju leksičkih socijalnih stavova, ukazavši na značaj kriterijuma opštosti i optimalnosti pri određivanju ukupnog broja faktora kojima se može opisati zajednički prostor socijalnih stavova. Četvrto, pružilo je potvrdu prediktivne i diskriminativne validnosti leksičkih socijalnih stavova, odnosno, pokazalo je da leksički socijalni stavovi mogu biti relevantni kada je u pitanju predviđanje različitih socijalno-relevantnih oblika ponašanja i uverenja, kao i razlikovanje između potencijalno važnih socijalnih grupa. I peto, jedno je od retkih u kojem su razmatrane determinante socijalnih stavova na različitim nivoima, od individualnog, preko porodičnog do šireg kontekstualnog nivoa – i pokazalo je dominantnu ulogu individualnih, pre svega ličnih determinanti, ali je ukazalo i na efekte pojedinih kontekstualnih faktora, pre svega faktora multietničnosti sredine.

Kada govorimo o pitanjima koje je ovo istraživanje otvorilo, ona se, prvo, ogledaju u pitanju o prirodi pojedinih stavskih dimenzija – Ličnih interesa i Spiritualnosti, pre svega, jer postoje indicije da one mogu pre biti crte ličnosti, ili da se u njihovom slučaju ličnost u mnogo većoj meri reflektuje u prostor socijalnih stavova u odnosu na druge leksičke socijalne stavove. I drugo, postavlja se pitanje određenja Egalitarizma, jer, kako je ovo istraživanje pokazalo, Egalitarizam može reflektovati različite deskriptore, a i sami deksriptori mogu imati različito značenje u različitim društvima, što dovodi do toga da ovaj faktor nema jednoznačan sadržaj i jednoznačne povezanosti sa drugim relevantnim konstruktima, posebno ne ako se imaju u vidu razlike između zapadnih demokratskih i istočno- i centralno-evropskih postkomunističkih zemalja, u smislu društveno-istorijskih okolnosti koje su se, izgleda, najviše reflektovale na sadržaju i značenju ovog faktora. Stoga, ova pitanja zahtevaju dodatna istraživanja.

Rezultati ovog istraživanja pokazuju, dakle, da su leksički socijalni stavovi u određenoj meri kulturno-istorijski determinisani u smislu njihovog sadržaja, ali, ujedno, pokazuju i da se može govoriti o univerzalnosti strukture istih. U tom smislu, može se pretpostaviti da su i oni, kao i drugi psihološki konstrukti koji se karakterišu kros-kulturnom univerzalnošću i vremenskom stabilnošću (treba imati u vidu da je ovo istraživanje pokazalo da je test-retest korelacija izma u razmaku od godinu dana veoma visoka, između .60 i .90 i to i na nivou domena i na nivou faceta leksičkih socijalnih stavova; Sosije (Saucier, 2008) je našao i da je četvorogodišnja test-retest pouzdanost između .64 i .85), kao što su leksičke crte ličnosti, u određenoj meri heritabilni. Uostalom, različita genetička

i bihejvioralno-genetička istraživanja pokazuju da postoji genetička osnova socijalnih stavova (Lewis & Bates, 2013; Ludeke, et al., 2013; Friesen & Ksiazkiewicz, 2015). Međutim, neki istraživači smatraju da se međupovezanost socijalnih stavova, odnosno, njihova struktura, ne mora na isti način odražavati na genetičkom i sredinskom nivou (Hatemi, et al., 2012). U tom smislu, bilo bi važno dalja istraživanja usmeriti na ispitivanje genetičkih osnova leksičkih socijalnih stavova. To je posebno važno ako se ima u vidu da su dosadašnja biološka i bihejvioralno-genetička istraživanja bila usmerena na pojedinačne socijalne stavove, ali ne i na njihov međuodnos, odnosno, njihovu strukturu (Hatemi, et al., 2012). Takođe, to je posebno važno ako se ima u vidu da crte ličnosti, koje su značajno genetički determinisane, u većoj meri pridonose objašnjenju leksičkih socijalnih stavova u odnosu na sredinske činioce, kao što je pokazano u ovom istraživanju.

U tom smislu, moguće je da je Sosije (Saucier, 2000) u pravu kada kaže da su oni domeni leksičkih socijalnih stavova koji su filogenetski najstariji i od najveće važnosti za ljudsku vrstu ujedno i najstabilniji (prostorno i vremenski), kao što je to alfa, odnosno, tradicionalni i religiozni izvori autoriteta, a u slučaju našeg modela i zeta, odnosno Nacionalizam, jer oni reflektuju pitanja seksa i reprodukcije (kroz stavove pema homoseksualcima, abortusu, slobodnom seksu, i sl.), odbrane od drugih grupa i preživljavanja (kroz etnocentrizam, odnos prema državi i tradicionalnim izvorima autoriteta generalno), i slično, dok su egalitaristički stavovi kulturalno najvarijabilniji, jer su filogenetski najmlađi i najpodložniji kulturno-istorijskim uticajima. I stoga bi biološke i genetičke studije leksičkih socijalnih stavova bile poželjan sledeći korak u njihovom istraživanju i razumevanju. Međutim, upravo zbog evidentnog uticaja kulturno-istorijskih faktora na oblikovanje leksičkih socijalnih stavova, i činjenice da varijable socijalnog konteksta ne igraju značajnu ulogu ili imaju veoma ograničen efekat na formiranje leksičkih socijalnih stavova, od važnosti bi bila i kros-kulturalna istraživanja u kojima bi se na završnom nivou hijerarhijskog linearnog modela uključile i široke društveno-istorijske varijable, čime bi se dobio realniji uvid u potencijalne sredinske efekte na oblikovanje leksičkih socijalnih stavova.

Iako predstavlja adekvatnu osnovu i pruža smislenu metodologiju za istraživanje socijalnih stavova, jer, u najmanju ruku, obezbeđuje validan, obuhvatan i reprezentativan početni uzorak socijalnih stavova koji ulaze u dalju analizu, što je jedan od velikih problema s kojim se susreću klasična istraživanja strukture socijalnih stavova, važno je razmotriti i neke kritike upućene leksičkom pristupu u istraživanju socijalnih stavova i uverenja.

Prvo, ovde se mora reći da se ovakav pristup izboru termina, i, pre svega, rečnika, kakav zahteva metodologija bazirana na leksičkoj hipotezi, može kritikovati sa stanovišta upotrebe frekvencijskih rečnika. Frekvencijski rečnici (npr. Kostić, 2010; Milin & Kostić, 2005) pružaju mogućnost analize na osnovu pretpostavke da su za ljudsko funkcionisanje najvažnije karakteristike najfrekventnije

zastupljene u jeziku. Međutim, treba imati u vidu da ovakav pristup nije u skladu sa standardnom leksičkom hipotezom, po kojoj važnost nekog atributa za opšte funkcionisanje ljudi ne zavisi od frekventnosti njenog pojavljivanja u rečniku, već od broja različitih termina (sinonima) preko kojih je dati atribut u jeziku kodiran (Knežević, Džamonja-Ignjatović & Đurić-Jočić, 2004). Za razliku od analize bazirane na frekvencijskom rečniku, kojom bi se potencijalno obezbedio uvid u učestalost pojavljivanja pojedinih, za predmet ovog istraživanja značajnih termina, ali ne i reprezentativnost (postojeći frekvencijski rečnici, uprkos tome što obuhvataju ogroman broj reči, ipak nisu reprezentativni, jer se ili odnose na širok, ali ipak ograničen vremenski period i ne sadrže savremene reči (npr. Kostić, 2010), ili su izrađeni na bazi analize specifične jezičke građe (npr. Vasić & Vasić, 2004)), analiza standardnog rečnika zasnovana na standardnom leksičkom pristupu omogućava identifikaciju svih relevantnih „izama“, odnosno, definisanje najopsežnijeg i najreprezentativnijeg skupa opisa nekog predmeta merenja (koji uopšte može biti kodiran u jeziku: Ashton & Lee, 2005), što je ujedno i glavna prednost celokupne metodologije bazirane na leksičkoj hipotezi.

Drugo, neki autori smatraju da interesovanje istraživača ne treba da bude usmereno na ispitivanje strukture različitih socijalnih i političkih stavova i ideologija poteklih od strane različitih filozofa, već pre na istraživanje stavova prema aktuelnim socijalnim i političkim pitanjima u ljudskom društvu (Ashton et al., 2005). Kada je u pitanju ova kritika, treba imati u vidu sledeće. Prvo, iako su ovi autori u pravu kada govore da pažnja istraživača treba da bude usmerena na aktuelna društvena pitanja, ovo istraživanje je pokazalo da leksički socijalni stavovi i te kako doprinose razumevanju upravo aktuelnih društvenih pitanja (kada je Srbija u pitanju, npr. stavova prema nezavisnosti Kosova, pridruživanja Evropskoj Uniji, prihvatanju imigranata, konfliktnom etosu, političkom ponašanju, i slično). Drugo, iako u početni korpus „izama“ svakako ulaze i stavovi i ideologije promovisani od strane različitih filozofa, oni nisu jedini materijal koji „izmi“ obuhvataju. Naprotiv, leksička istraživanja socijalnih stavova bazirana su na najsavremenijim rečnicima datog jezika, i kao takvi, obuhvataju sve one relevantne termine i njihove definicije u skladu sa socio-istorijskim okolnostima u datom trenutku (u slučaju ovog istraživanja, to je upravo jednotomni „Rečnik srpskoga jezika“ Matice Srpske (Vujanić i sar., 2007), koji predstavlja najsavremeniji rečnik srpskog jezika. Treće, upravo upotreba termina baziranih na obuhvatnim rečnicima obezbeđuje obuhvatnost i reprezentativnost socijalnih stavova, što je kao što smo već naveli, glavna prednost i glavni odgovor na činjenicu da su ostali modeli strukture socijalnih stavova bazirani na onim društvenim pitanjima (socijalnim stavovima) koje su njihovi autori (uključujući i Eštona i saradnike (Ashton et al., 2005)) u datom vremenu i kulturama, smatrali važnim, što dovodi u pitanje i njihovu reprezentativnost, i obuhvatnost, a i pristrasnost samih autora pri izboru socijalnih stavova. Konačno, primena faktorske analize kao glavne statističke tehnike za utvrđivanje

strukture leksičkih socijalnih stavova omogućuje da se eliminišu svi oni socijalni stavovi za koje se empirijski ispostavi da nisu relevantni (odnosno, koji dati faktor zasićuju, po standardnom kriterijumu, sa zasićenjem manjim od .3. a može se postaviti i strožiji kriterijum).

Treće, isti autori (Ashton et al., 2005) navode da, za razliku od leksičkih istraživanja ličnosti, u okviru kojih su varijable koje referiraju na crte ličnosti u jeziku kodirane ispitanicima bliskim, često korišćenim terminima, kada je u pitanju pristup koji je predložen od strane Sosijea (Saucier, 2000) najveći broj termina („izama“) se ne koristi u svakodnevnoj komunikaciji, te ispitanici odgovaraju na stavke koje predstavljaju pojednostavljene definicije datih termina umesto na same termine kao u slučaju leksičkih studija strukture ličnosti, što po ovim autorima predstavlja snažan nedostatak ovog pristupa istraživanju socijalnih stavova. Iako je nesumnjivo tačno da se metodologija leksičkih istraživanja socijalnih stavova razlikuje od leksičkih studija ličnosti, pored ostalog, i po ovom kriterijumu, on ne bi trebalo da predstavlja nedostatak leksičkih studija socijalnih stavova već samo jednu distinktnu karakteristiku po kojoj se ova dva metoda bazirana na leksičkoj hipotezi razlikuju. Kada bi ova kritika umanjila saznavnu važnost leksičkog pristupa socijalnim stavovima, ona bi ujedno umanjila važnost istraživanjima baziranim na generisanju stavki (upitničkih ili drugih) generalno, jer bi implicirala neadekvatnost korišćenja indikatora zarad razumevanja nekog psihološkog konstrukta. Umesto toga, upravo u tome što se stavke u okviru leksičkog pristupa istraživanju socijalnim stavovima generišu na bazi jednostavnih, rečničkih definicija datih „izama“ i što postoji jasan set pravila kako se stavke generišu, obezbeđuje se adekvatna reprezentativnost indikatora za dati termin koji se analizira, a ujedno, relativno jednostavne rečničke definicije omogućavaju razumevanje ajtema i od strane ispitanika nižeg obrazovanja, što je često u psihološkim istraživanjima značajan problem. Ipak, Ashton i saradnici su verovatno u pravu kada ukazuju na to da su različiti deskriptori kojima se ispituje ličnost frekventniji od onih koji se koriste za konstrukciju stavki koje mere socijalne stavove, i to može biti jedna od manjkavosti leksičkog pristupa kada su u pitanju socijalni stavovi. Na ovo pitanje može se potražiti empirijski odgovor, analizom frekventnosti izama u frekvencijskim rečnicima, što bi mogao biti cilj nekog od sledećih istraživanja.

I četvrto, Sosije, kao i drugi autori (npr. Milas, Mlačić & Mikloušić, 2015) tvrde da postoji određeni broj socijalnih stavova koji nisu obuhvaćeni modelom leksičkih socijalnih stavova. Sosije (Saucier, 2013) smatra da postoje konstrukti koji proizilaze iz same nauke, poput, npr. orijentacije ka socijalnoj dominaciji, koji su relativno mladi i samim tim nisu još uvek obuhvaćeni fondom standardnog rečnika nekog jezika. Iako se u terminološkom smislu možemo složiti sa ovim Sosijeovim zapažanjem, činjenica je da faktor beta (Lični interesi) deriviran iz rečnika srpskog jezika, a posebno njegov facet Socijalne dominacije, korelira .65 sa SDO merom socijalne dominacije, što praktično znači da i ovaj konstrukt jeste

obuhvaćen leksičkim pristupom socijalnim stavovima. Kada su u pitanju stavovi iz modela Milasa i saradnika (2015), iako autori izveštavaju da njihovi faktori socijalnih stavova, izuzev Religioznosti, koja ostvaruje substantivnu korelaciju sa Sosijeovom alfom, praktično jedva da su povezani sa Sosijeovim leksičkim socijalnim stavovima, to ne mora nužno da znači da oni nisu obuhvaćeni uopšte, već da prosto faktorska analiza nije pokazala da su dovoljno relevantni da bi ušli u konačni model. Na primer, jedan od faktora iz modela Milasa i saradnika je Kosmopolitizam, koji sa Sosijeovim faktorima korelira od .10 (gama) do .30 (beta). Međutim, kada je u pitanju model deriviran iz rečnika srpskog jezika, kosmopolitizam je jedan od termina koji pripada domenu Humanizma, odnosno, facetu demokratskih vrednosti (videti Tabelu 23.). Isto tako, faktor Seksualnih sloboda u njihovom izveštaju korelira sa alfom oko -.40 - u slučaju našeg modela, ajtemi koji se odnose na seksualne slobode, poput biseksualizma i homoseksualizma negativno zasićuju Tradicionalne i religiozne izvore autoriteta, odnosno, facet Tradicionalizma (videti tabelu 23.).

Na kraju, važno je razmotriti i nedostatke ovog istraživanja. Čini se da se kao glavni mogu navesti tri: prvi je strogo psihometrijski, a druga dva su metodološke prirode. Pre svega, sama metodologija konvertovanja definicija rečničkih termina u upitničke stavke dovodi do toga da najveći broj stavki jeste pozitivno definisan, odnosno, postoji relativno mali broj obrnuto skorovanih ajtema, što može imati efekta na način odgovaranja ispitanika pre svega u smislu akviescencije. Stoga bi sledeća verzija upitnika za merenje izama mogla da sadrži veći broj obrnuto skorovanih ajtema, pri čemu treba voditi računa da stavke i dalje reprezentuju definicije izama i da zadovoljavaju postavljene kriterijume za konverziju definicija u upitničke stavke. Pri tome bi trebalo oprezno pristupiti konvertovanju upitničkih stavki, prvo, usled prirode samih stavki (trebalo bi u najvećoj mogućoj meri da odražavaju rečničku definiciju termina), a drugo, usled rizika da obrnuto skorovane stavke grade zaseban faktor (videti, npr. Spector, Van Katwyk, Brannick, & Chen, 1997; Swain, Weathers, & Niedrich, 2008; Wong, Rindfleisch, & Burroughs, 2003; Weijters, Baumgartner, & Schillewaert, 2013), što je posebno primetna tendencija kod operacionalizacija socijalnih stavova. Alternativno, za ovu svrhu mogu se primeniti neke od statističkih metoda (videti, npr. Podsakoff, MacKenzie, Lee, & Podsakoff, 2003; Savalei & Falk, 2014) ili psihometrijskih, poput kreiranja kompozita stavki, kao što je predložio sam Sosije (Saucier, 2013). Drugo, iako skale, shodno broju ajtema (5), imaju relativno dobre koeficijente pouzdanosti, neke od njih se ipak mogu smatrati niskim. Verovatno bi bilo moguće da pouzdanost bude nešto veća ako bi se kod pojedinih skala, poput skale demokratskih vrednosti, uključio veći broj ajtema. Opravdanost takvog jednog postupka bi trebalo testirati pri sledećem istraživanju. Pored toga, treba imati u vidu da su podaci u ovom istraživanju dobijeni putem samozaveštavanja, i kada su u pitanju sami izmi, ali i kada su u pitanju kriterijumske varijable, što je svakako jedan

od važnih nedostataka ovog istraživanja. Prilikom nekog od sledećih istraživanja, trebalo bi veći naglasak staviti na multimetodski pristup - bilo bi važno uzeti u obzir i procene od strane drugog, a, ukoliko postoji mogućnost, uključiti i objektivno registrovane podatke. Konačno, nameće se i pitanje uzorka. U obe studije, uzorci su relativno veliki, uzorkovani iz opšte populacije, ali pristrasni, pre svega u pogledu toga što je istraživanje realizovano kompjuterskom administracijom putem interneta. Samim tim, uzorak čine pretežno mlađe, obrazovanije osobe ženskog pola, što, kako je prikazano, ne reflektuje adekvatno demografsku strukturu u odnosu na podatke iz poslednjeg popisa stanovništva. Stoga bi trebalo nastojati da se neka sledeća istraživanja realizuju na reprezentativnijim uzorcima.

Imajući u vidu navedeno, te imajući u vidu da su dosadašnje leksičke studije socijalnih stavova, sprovedene u tri različite zemlje, odnosno, kulture (od kojih je ovo treća studija) pokazale da postoje snažne indicije da leksički socijalni stavovi imaju univerzalnu strukturu, da su vremenski stabilni, te da doprinose objašnjenju važnih za socijalni život ljudi relevantnih pitanja, može se očekivati da leksički pristup tek pokaže svoj puni potencijal kada je u pitanju istraživanje (i razumevanje) socijalno relevantnih oblika ponašanja ljudi.

Literatura

- Abdel-Khalek, A. M. (2013). Personality dimensions and religiosity among Kuwaiti Muslim college students. *Personality and Individual Differences*, 54, 149-152.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, R. N. (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper & Row.
- Aghababaei, N., Wasserman, J. A., & Nannini, D. (2014). The religious person revisited: Cross-cultural evidence from the HEXACO model of personality structure. *Mental Health, Religion & Culture*, 17, 24-29.
- Aguilar, P., Balcells, L., & Cebolla-Boado, H. (2011). Determinants of Attitudes toward Transitional Justice an Empirical Analysis of the Spanish Case. *Comparative Political Studies*, 44, 1397-1430.
- Akers, L.E. (2012). *Patterns in Individual Endorsement of Societal Metanarratives* (Doctoral Dissertation). Oregon: University of Oregon.
- Akrami, N. & Ekehammar, B. (2006). Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation: Their Roots in Big-Five Personality Factors and Facets. *Journal of Individual Differences*, 27, 117-126.
- Aleksynska, M., & Chiswick, B. R. (2013). The determinants of religiosity among immigrants and the native born in Europe. *Review of Economics of the Household*, 11, 563-598.
- Alford, J. R., Funk, C. L., & Hibbing, J. R. (2005). Are political orientations genetically transmitted? *American Political Science Review*, 99, 153-167.
- Allport, G. W. (1935). Attitudes. In C. C. Murchison (Ed.) *A handbook of social psychology* (pp. 798-844). Worcester, MA: Clark University Press.
- Altemeyer, B. (1981). *Right-wing authoritarianism*. Winnipeg, Canada: University of Manitoba Press.
- Altemeyer, B. (1996). *The authoritarian specter*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Altemeyer, B. (2002). Dogmatic behavior among students: Testing a new measure of dogmatism. *The Journal of Social Psychology*, 142, 713-721.

Altemeyer, B. (2004). Highly Dominating, Highly Authoritarian Personalities. *The Journal of Social Psychology*, 144, 421-447.

Altemeyer, B., & Hunsberger, B. (1992). Authoritarianism, religious fundamentalism, quest, and prejudice. *The International Journal for the Psychology of Religion*, 2, 113-133.

Amodio, D. M., Jost, J. T., Master, S. L., & Yee, C. M. (2007). Neurocognitive correlates of liberalism and conservatism. *Nature Neuroscience*, 1, 1246-1247.

Andersen, R. (2001). National identity and independence: minority nationalism in Scotland and Wales, CREST Working Papers 86.

Andersen, R., & Evans, J. A. J. (2003). *Social-Political Context and Authoritarian Attitudes: Evidence from Seven European Countries*. Ghent: EREPS.

Asbrock, F., Sibley, C. G., & Duckitt, J. (2010). Right-wing authoritarianism and social dominance orientation and the dimensions of generalized prejudice: A longitudinal test. *European Journal of Personality*, 24, 324-340.

Ashton, M.C., & Lee, K. (2005). A Defence of the Lexical Approach to the Study of Personality Structure. *European journal of personality*, 19, 5-24.

Ashton, M. C., & Lee, K. (2007). Empirical, theoretical, and practical advantages of the HEXACO model of personality structure. *Personality and Social Psychology Review*, 11, 150-166.

Ashton, M. C., & Lee, K. (2009). The HEXACO-60: A short measure of the major dimensions of personality. *Journal of personality assessment*, 91, 340-345.

Ashton, M. C., Lee, K., Perugini, M., Szarota, P., de Vries, R.E., Di Blas, L., Boies, K., & De Raad, B. (2004). A six-factor structure of personality-descriptive adjectives: solutions from psycholexical studies in seven languages. *Journal of Personality and Social Psychology*, 86, 356-366.

Ashton, M., Danso, H., Maio, G., Esses, V., Bond, M., & Keung, D. (2005). Two dimensions of political attitudes and their individual difference correlates: A cross-cultural perspective. In R. Sorrentino, D. Cohen, J. Olson, & M. Zanna (Eds.), *Cultural and social behavior: The Ontario Symposium*, Vol. 10 (pp. 1-29). Mahwah, NJ: Erlbaum.

Asparouhov, T. & Muthén, B. (2009). Exploratory structural equation modeling. *Structural Equation Modeling*, 16, 397-438.

Aspelund, A., Lindeman, M., & Verkasalo, M. (2013). Political Conservatism and Left–Right Orientation in 28 Eastern and Western European Countries. *Political Psychology*, 34, 409–417.

Bakić, J. (2015). Levica i desnica: pokušaj teorijskog određenja i iskustvene primene na slučaju Srbije (1990–2014). *Sociologija*, 57, 46–71.

Baltar, F., & Brunet, I. (2012). Social research 2.0: virtual snowball sampling method using Facebook. *Internet Research*, 22, 57–74.

Bar-Tal, D. (1998). Societal beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case. *International Journal of Conflict Management*, 9, 22–50.

Bar-Tal, D. (2007). Societal–psychological foundations of intractable conflicts. *American Behavioral Scientist*, 5, 1430–1453.

Bar-Tal, D., Sharvit, K., Halperin, E., & Zafran, A. (2012). Ethos of conflict: The concept and its measurement. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 18, 40–61.

Bello, V. (2015). Inclusiveness as construction of open identity: How social relationships affect attitudes towards immigrants in european societies. *Social Indicators Research*, 126, 199–223.

Bem, D. J. (1970). *Beliefs, attitudes and human affairs*. Belmont. CA: BrooksKole.

Bennett, K., Shepherd, J., & Janca, A. (2013). Personality disorders and spirituality. *Current opinion in psychiatry*, 26, 79–83.

Bilsky, W., & Schwartz, S. H. (1994). Values and personality. *European Journal of Personality*, 8, 163–181.

Bilsky, W., Janik, M., & Schwartz, S. H. (2011). The structural organization of human values: Evidence from three rounds of the European Social Survey (ESS). *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 42, 759 – 776.

Bizumic, B., Duckitt, J., Popadic, D., Dru, V., & Krauss, S. (2009). A cross-cultural investigation into a reconceptualization of ethnocentrism. *European Journal of Social Psychology*, 39, 871–899.

Bogardus, E. S. (1925). Measuring social distance. *Journal of applied sociology*, 9, 299–308.

Borum, R. (2014). Psychological vulnerabilities and propensities for involvement in violent extremism. *Behavioral sciences & the law*, 32, 286–305.

Bouchard, T. J. Jr. (2009). Authoritarianism religiousness and conservatism: Is obedience to authority the explanation for clustering universality and evolution? In E. Voland & W. Scheifenhovel (Eds.), *The biological evolution of religious mind and behavior* (pp. 165–180). Dordrecht/Heidelberg/London/New York: Springer.

Bouchard, T. J., Segal, N. L., Tellegen, A., McGue, M., Keyes, M., & Krueger, R. (2003). Evidence for the construct validity and heritability of the Wilson–Patterson Conservatism Scale: A reared-apart twins study of social attitudes. *Personality and Individual Differences*, 34, 959–969.

Breznau, N., & Danielson, J. T. (2014). You Aren't One of Us!: National Identity, Group Boundary Salience, and Anti-Immigrant Attitudes in Europe. Retrieved from <http://www.researchgate.net/publication/275961897>.

Browne, M. W. (2001). An overview of analytic rotation in exploratory factor analysis. *Multivariate Behavioral Research*, 36, 111–150.

Canetti-Nisim, D., Halperin, E., Sharvit, K., & Hobfoll, S. E. (2009). A new stress-based model of political extremism: Personal exposure to terrorism, psychological distress, and exclusionist political attitudes. *Journal of Conflict Resolution*, 53, 363–389.

Caprara, G. V., Schwartz, S., Capanna, C., Vecchione, M., & Barbaranelli, C. (2006). Personality and politics: Values, traits, and political choice. *Political Psychology*, 27, 1–28.

Carey, S. (2002). Undivided Loyalties Is National Identity an Obstacle to European Integration? *European Union Politics*, 3, 387–413.

Carlson, H. B. (1934). Attitudes of undergraduate students. *The Journal of Social Psychology*, 5, 202–213.

Champlin, D. P., & Knoedler, J. T. (2005). Whither, or wither, the good society? *Journal of Economic Issues*, 39, 455–463.

Chandler, C. R., & Tsai, Y. M. (2001). Social factors influencing immigration attitudes: an analysis of data from the General Social Survey. *The Social Science Journal*, 38, 177–188.

Chen, Z. J., Hsu, K. Y., Zhou, X., & Saucier, G. (2018). Chinese isms dimensions in mainland China and Taiwan: Convergence and extension of American isms dimensions. *Journal of personality*, 86, 555–571.

- Cheng, H., Bynner, J., Wiggins, R., & Schoon, I. (2012). The measurement and evaluation of social attitudes in two British cohort studies. *Social indicators research*, 107, 351-371.
- Chirumbolo, A., & Leone, L. (2010). Personality and politics: The role of the HEXACO model of personality in predicting ideology and voting. *Personality and Individual Differences*, 49, 43-48.
- Choma, B. L., Hafer, C. L., Dywan, J., Segalowitz, S. J., & Busseri, M. A. (2012). Political liberalism and political conservatism: Functionally independent? *Personality and Individual Differences*, 53, 431-436.
- Christie, R., Geis, F. L., & Berger, D. (1970). *Studies in machiavellianism*. New York: Academic Press.
- Cloninger, C.R., Svrakic, D.M., Przybeck, T.R., (1993). A psychobiological model of temperament and character. *Archives of General Psychiatry*, 5, 975-990.
- Cohen, N., & Arieli, T. (2011). Field research in conflict environments: Methodological challenges and snowball sampling. *Journal of Peace Research*, 48, 423-435.
- Cohrs, J. C., Kämpfe-Hargrave, N., & Riemann, R. (2012). Individual differences in ideological attitudes and prejudice: Evidence from peer-report data. *Journal of personality and social psychology*, 103, 343.
- Cohrs, J. C., Moschner, B., Maes, J., & Kielmann, S. (2005). The motivational bases of right-wing authoritarianism and social dominance orientation: Relations to values and attitudes in the aftermath of September 11, 2001. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 31, 1425-1434.
- Colémont, A., Van Hiel, A., & Cornelis, I. (2011). Five-Factor Model personality dimensions and right-wing attitudes: Psychological bases of punitive attitudes? *Personality and Individual Differences*, 5, 486-491.
- Converse PE. (1964). The nature of belief systems in mass publics. In D. Apter (ed.) *Ideology and Discontent* (pp. 206-61). New York: Free Press
- Corr, P. J., Hargreaves-Heap, S., Tsutsui, K., Russell, A., & Seger, C. (2013). Personality and social attitudes: Evidence for positive-approach motivation. *Personality and Individual Differences*, 55, 846-851.
- Craig, M. A., & Richeson, J. A. (2014). Not in my backyard! Authoritarianism, social dominance orientation, and support for strict immigration policies at home and abroad. *Political Psychology*, 35, 417-429.

Crawford, J. T., & Pilanski, J. M. (2014). The differential effects of Right-Wing Authoritarianism and Social Dominance Orientation on political intolerance. *Political Psychology*, 35, 557-576.

Crowson, H. M. (2009a). Does the DOG scale measure dogmatism? Another look at construct validity. *The Journal of social psychology*, 149, 365-383.

Crowson, H. M. (2009b). Are all conservatives alike? A study of the psychological correlates of cultural and economic conservatism. *The Journal of psychology*, 143, 449-463.

Crowson, H. M., DeBacker, T. K., & Davis, K. A. (2008). The DOG Scale: A Valid Measure of Dogmatism? *Journal of Individual Differences*, 29, 17-24.

Crowson, H. M., Thoma, S. J., & Hestevold, N. (2005). Is political conservatism synonymous with authoritarianism? *The Journal of social psychology*, 145, 571-592.

Čorkalo, D., Kamenov, Ž., & Tadinac-Babić, M. (2001). Autoritarnost, stav prema stanju demokracije i percepcija razvojnih ciljeva Hrvatske. *Društvena istraživanja*, 1, 1159-1177.

Dallago, F., Mirisola, A., & Roccato, M. (2012). Predicting right-wing authoritarianism via personality and dangerous world beliefs: Direct, indirect, and interactive effects. *The Journal of social psychology*, 152, 112-127.

Danso, H. A., Sedlovskaya, A., & Suanda, S. H. (2007). Perceptions of immigrants: Modifying the attitudes of individuals higher in social dominance orientation. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 1113-1123.

Davies, C. L., Sibley, C. G., & Liu, J. H. (2014). Confirmatory factor analysis of the Moral Foundations Questionnaire: Independent scale validation in a New Zealand sample. *Social Psychology*, 45, 431-436.

Delaney, C. (2005). The spirituality scale development and psychometric testing of a holistic instrument to assess the human spiritual dimension. *Journal of Holistic Nursing*, 23, 145-167.

Denda, S. (2014). Asylum seekers in Serbia: Between law and reality. *Demografija - međunarodni časopis za demografska i ostala društvena istraživanja*, 11, 147-172.

De Regt, S., Mortelmans, D., & Smits, T. (2011). Left-wing authoritarianism is not a myth, but a worrisome reality. Evidence from 13 Eastern European countries. *Communist and Post-Communist Studies*, 44, 299-308.

Denzau, A. T., & North, D. C. (1994). Shared mental models: ideologies and institutions. *Kyklos*, 47, 3-31.

Desimoni, M., & Leone, L. (2014). Openness to Experience, Honesty-Humility and ideological attitudes: A fine-grained analysis. *Personality and Individual Differences*, 59, 116-119.

De Vreese, C. H., & Boomgaarden, H. G. (2005). Projecting EU referendums fear of immigration and support for European integration. *European Union Politics*, 6, 59-82.

De Vries, R. E., Lee, K., & Ashton, M. C. (2008). The Dutch HEXACO personality inventory: Psychometric properties, self-other agreement, and relations with psychopathy among low and high acquaintanceship dyads. *Journal of Personality Assessment*, 9, 142-151.

Digman, J. M. (1990). Personality Structure: Emergence of the five-Factor Model. *Annual review of Psychology*, 4, 417-440.

Dinesen, P. T., Klemmensen, R. and Nørgaard, A. S. (2016). Attitudes Toward Immigration: The Role of Personal Predispositions. *Political Psychology*, 37, 55-72.

Djeriouat, H., & Trémoлиère, B. (2014). The Dark Triad of personality and utilitarian moral judgment: The mediating role of Honesty/Humility and Harm/Care. *Personality and Individual Differences*, 67, 11-16.

Duckitt, J. (2001). A dual process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, Vol. 33 (pp. 41-113). San Diego, CA: Academic Press.

Duckitt, J. (2001). A dual-process cognitive-motivational theory of ideology and prejudice. *Advances in experimental social psychology*, 33, 41-113.

Duckitt, J. (2009). Authoritarianism and dogmatism. In M. Leary & R. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* (pp. 298-317). New York: Guilford Press.

Duckitt, J., Wagner, C., du Plessis, I., & Birum, I. (2002). The psychological bases of ideology and prejudice: Testing a dual process model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 75-93.

Duckitt, J., & Fisher, K. (2003). The impact of social threat on worldview and ideological attitudes. *Political Psychology*, 24, 199-222.

Duckitt, J., Bizumic, B., Krauss, S. W., & Heled, E. (2010). A tripartite approach to Right-Wing Authoritarianism: The Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism model. *Political Psychology*, 31, 685-715.

Duckitt, J., & Bizumic, B. (2013). Multidimensionality of Right-Wing Authoritarian Attitudes: Authoritarianism-Conservatism-Traditionalism. *Political Psychology*, 34, 841-862.

Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2007). Right wing authoritarianism, social dominance orientation and the dimensions of generalized prejudice. *European Journal of Personality*, 21, 113-130.

Duckitt, J., & Sibley, C.G. (2009). A dual-process motivational model of ideology, politics, and prejudice. *Psychological Inquiry*, 20, 98-109.

Duckitt, J., & Sibley, C. G. (2010). Personality, Ideology, Prejudice, and Politics: A Dual-Process Motivational Model. *Journal of personality*, 78, 1861-1894.

Duckitt, J. and Sibley, C. G. (2016). Personality, Ideological Attitudes, and Group Identity as Predictors of Political Behavior in Majority and Minority Ethnic Groups. *Political Psychology*, 37, 109-124.

Duriez, B., & Soenens, B. (2006). Personality, identity styles and authoritarianism: An integrative study among late adolescents. *European Journal of Personality*, 20, 397-417.

Duriez, B., Van Hiel, A., & Kossowska, M. (2005). Authoritarianism and social dominance in Western and Eastern Europe: The importance of the sociopolitical context and of political interest and involvement. *Political Psychology*, 26, 299-320.

Dušanić, S. (2008). Prediktori stavova mladih prema ratu kao ponašajnoj opciji. *Godišnjak za psihologiju*, 5, 95-110.

Đokić, K. (2012). *Građani Srbije: između EU, Rusije i NATO*. Beograd: Beogradski centar za bezbednosnu politiku.

Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. Fort Worth, TX: Harcourt Brace Jovanovich.

Economides, S., & Ker-Lindsay, J. (2015). 'Pre-Accession Europeanization': The Case of Serbia and Kosovo. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 53, 1027-1044.

- Ekehammar, B. and Akrami, N. (2003). The Relation between Personality and Prejudice: A Variable- and a Person-Centred Approach. *European Journal of Personality*, 17, 449–464.
- Ekehammar, B. and Akrami, N. (2007). Personality and Prejudice: From Big Five Personality Factors to Facets. *Journal of Personality*, 75, 899–926.
- Ekehammar, B., Akrami, N., Gylje, M. and Zakrisson, I. (2004). What Matters Most to Prejudice: Big Five Personality, Social Dominance Orientation, or Right-Wing Authoritarianism? *European Journal of Personality*, 18, 463–482.
- Ekehammar, B., & Sidanius, J. (1982). Sex differences in sociopolitical attitudes: A replication and extension. *British Journal of Social Psychology*, 21, 249–257.
- Elgün, Ö., & Tillman, E. R. (2007). Exposure to European Union policies and support for membership in the candidate countries. *Political Research Quarterly*, 60, 391–400.
- English, H., & English, A. C. (1958). *A comprehensive dictionary of psychological and psychoanalytic terms*. New York: David McKay.
- Erikson, R.S, & Tedin, K.L. (2003). *American Public Opinion*. New York: Longman.
- Etter, J. F., & Perneger, T. V. (2000). Snowball sampling by mail: application to a survey of smokers in the general population. *International Journal of Epidemiology*, 29, 43–48.
- Everett, J. A. (2013). The 12 Item Social and Economic Conservatism Scale (SECS). *PLoS ONE*, 8, e82131.
- Eysenck, H. J. (1954). *The psychology of politics*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Eysenck, H. J. (1975). The structure of social attitudes. *British Journal of Social and Clinical Psychology*, 14, 323–331.
- Eysenck, H. J. & Wilson, G. D. (1978.). *The psychology of ideology*. Baltimore, MD: University Park Press.
- Fabrigar, L. R., MacDonald, T. K., & Wegener, D. T. (2005). The structure of attitudes. In D. Albarracin, B. T. Johnson, & M. P. Zanna (Eds.), *The handbook of attitudes and attitude change* (pp. 79– 124). Mahwah, NY: Erlbaum.

Farias, M., Claridge, G., & Lalljee, M. (2005). Personality and cognitive predictors of New Age practices and beliefs. *Personality and Individual Differences*, 39, 979-989.

Fazio, R. H. (2007). Attitudes as object-evaluation associations of varying strength. *Social Cognition*, 25, 603.

Feldman, S. (1988). Structure and consistency in public opinion: The role of core beliefs and values. *American Journal of Political Science*, 32, 416-440.

Feldman, S., & Johnston, C. (2014). Understanding the determinants of political ideology: Implications of structural complexity. *Political Psychology*, 35, 337-358.

Ferguson, L. W. (1939). Primary social attitudes. *Journal of Psychology*, 8, 217-223.

Ferguson, L. W. (1942). The isolation and measurement of nationalism. *Journal of Social Psychology*, 76, 215-228.

Ferguson, L. W. (1973). Primary social attitudes of the 1960s and those of the 1930s. *Psychological Reports*, 35, 655-664.

Figueredo, A. J., Vásquez, G., Brumbach, B. H., & Schneider, S. M. (2007). The K-factor, covitality, and personality. *Human Nature*, 18, 47-73.

Fischer, R., Hanke, K., & Sibley, C. G. (2012). Cultural and Institutional Determinants of Social Dominance Orientation: A Cross-Cultural Meta-Analysis of 27 Societies. *Political Psychology*, 33, 437-467.

Franceško, M., Kodžopeljić, J. i Janičić, B. (2006). Prediktori socijalnog identiteta na dimenziji nacionalni-evropski. *Sociologija*, 48, 309-326.

Friesen, A., & Ksiazkiewicz, A. (2015). Do Political Attitudes and Religiosity Share a Genetic Path? *Political Behavior*, 37, 791-818.

Fromm, E. (1989). *Bekstvo od slobode*. Zagreb: Naprijed.

Funke, F. (2005). The dimensionality of right-wing authoritarianism: Lessons from the dilemma

between theory and measurement. *Political Psychology*, 26, 195-218.

Gallego, A. (in press). Looking beyond threat: Personality, ideology and attitudes towards immigration. *Political Behavior*.

Giammarco, E. A. (2016). The measurement of individual differences in morality. *Personality and Individual Differences*, 88, 26-34.

- Goldberg, L. R. (1990). An Alternative „Description of personality“. The Big Five Factor Structure. *Journal of personality and Social Psychology*, 59, 1216-1229.
- Graham, J., & Haidt, J. (2010). Beyond beliefs: Religions bind individuals into moral communities. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 140-150.
- Graham, J., & Haidt, J. (2012). Sacred values and evil adversaries: A moral foundations approach. In P. Shaver & M. Mikulincer (Eds.), *The social psychology of morality: Exploring the causes of good and evil* (pp. 11–31). New York: APA Books.
- Graham, J., Haidt, J., & Nosek, B. A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 1029–1046.
- Graham, J., Nosek, B. A., Haidt, J., Iyer, R., Koleva, S., & Ditto, P. H. (2011). Mapping the moral domain. *Journal of Personality and Social Psychology*, 101, 366–385.
- Graham, J., Nosek, B. A., & Haidt, J. (2012). The moral stereotypes of liberals and conservatives: Exaggeration of differences across the political spectrum. *PloS one*, 7, e50092.
- Guilford, J. P. (1959.). *Personality*. New York: McGraw-Hill.
- Haidt, J., & Joseph, C. (2004). Intuitive ethics: How innately prepared intuitions generate culturally variable virtues. *Daedalus*, 133, 55–66.
- Haidt, J., & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 2, 98–116.
- Hanssen, M., Krabbendam, L., Vollema, M., Delespaul, P., & Van Os, J. (2006). Evidence for instrument and familyspecific variation of subclinical psychosis dimensions in the general population. *Journal of Abnormal Psychology*, 115, 5-14.
- Hatemi, P. K., Eaves, L., & McDermott, R. (2012). It's the end of ideology as we know it. *Journal of Theoretical Politics*, 24, 345-369.
- Hatemi, P. K., & Verhulst, B. (2015). Political attitudes develop independently of personality traits. *PloS one*, 10, e0118106.
- Hathcoat, J. D., & Fuqua, D. R. (2014). Initial development and validation of the Basic Psychological Needs Questionnaire–Religiosity/Spirituality. *Psychology of Religion and Spirituality*, 6, 53.
- Heaven, P. C. (1992). The paradox of socialism: Demographic correlates of social and economic beliefs. *The Journal of social psychology*, 13, 289-297.

Henningsgaard, J. M., & Arnau, R. C. (2008). Relationships between religiosity, spirituality, and personality: A multivariate analysis. *Personality and Individual Differences*, 45, 703-708.

Hills, P., Francis, L. J., Argyle, M., & Jackson, C. J. (2004). Primary personality trait correlates of religious practice and orientation. *Personality and Individual Differences*, 36, 61-73.

Ho, A. K., Sidanius, J., Pratto, F., Levin, S., Thomsen, L., Kteily, N., & Sheehy-Skeffington, J. (2012). Social Dominance Orientation Revisiting the Structure and Function of a Variable Predicting Social and Political Attitudes. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 38, 583-606.

Ho, A. K., Sidanius, J., Kteily, N., Sheehy-Skeffington, J., Pratto, F., Henkel, K. E., . . . Stewart, A. L. (2015). The nature of social dominance orientation: Theorizing and measuring preferences for intergroup inequality using the new SDO7 scale. *Journal of Personality and Social Psychology*, 109, 1003-1028.

Hodson, G. (2011). Do ideologically intolerant people benefit from intergroup contact?. *Current Directions in Psychological Science*, 20, 154-159.

Hooghe, L., & Marks, G. (2005). Calculation, community and cues public opinion on European integration. *European Union Politics*, 6, 419-443.

Hopwood, C. J., & Donnellan, M. B. (2010). How should the internal structure of personality inventories be evaluated? *Personality and Social Psychology Review*, 14, 332-346.

Horn, J. L. (1965). A rationale and test for the number of factors in factor analysis. *Psychometrika*, 30, 179-185.

Hung, C. Y. (2014). Teachers' Perceptions of National Identity in the English and Taiwanese Citizenship Curricula: civic or ethnic nationalism? *Research in Comparative and International Education*, 9, 197-212.

Huskinson, T.L.H., & Haddock, G. (2004) Individual differences in attitude structure: Variance in the chronic reliance on affective and cognitive information. *Journal of Experimental Social Psychology*, 40, 82-90.

Jaime-Castillo, A. M., Marqués-Perales, I., & Álvarez-Gálvez, J. (2015). The Impact of Social Expenditure on Attitudes Towards Immigration in Europe. *Social Indicators Research*, 126, 1089-1108.

Jelić, M., Čorkalo Biruški, D., & Ajduković, D. (2014). Ideološki stavovi većinske grupe u dvije višetničke sredine. *Revija za socijalnu politiku*, 21, 19-41.

- Jones, D. N., & Paulhus, D. L. (2014). Introducing the Short Dark Triad (SD3) A Brief Measure of Dark Personality Traits. *Assessment*, 21, 28-41.
- Jost, J. T., Federico, C. M., & Napier, J. L. (2009). Political ideology: Its structure, functions, and elective affinities. *Annual review of psychology*, 6, 307-337.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129, 339-375.
- Kajonius, P. J., & Dåderman, A. M. (2014). Exploring the relationship between honesty-humility, the big five, and liberal values in Swedish students. *Europe's Journal of Psychology*, 10, 104-117.
- Kamenov, Ž., Jelić, M., Huić, A., Franceško, M., & Mihić, V. (2006). Odnos nacionalnog i europskog identiteta i stavova prema europskim integracijama građana Zagreba i Novog Sada. *Društvena istraživanja*, 15, 867-890.
- Kämmerle, M., Unterrainer, H. F., Dahmen-Wassenberg, P., Fink, A., & Kapfhammer, H. P. (2014). Dimensions of Religious/Spiritual Well-Being and the Dark Triad of Personality. *Psychopathology*, 47, 297-302.
- Katz, D. (1939). The psychology of nationalism. In J. Guilford (Ed.) *Fields of psychology* (pp. 163-181). New York: Van Nostrand.
- Katz, D. (1965). Nationalism and strategies of international conflict resolution. In H. C. Kelman (ed.) *International Behavior A Social-Psychological Analysis* (pp. 356-390). New York: Holt, Rinehart, and Winston.
- Kerlinger, F. N. (1972). The structure and content of social attitude referents: A preliminary study. *Educational and Psychological Measurement*, 32, 613-630.
- Kerlinger, F. (1984). *Liberalism and conservatism: The nature and structure of social attitudes*. Hillsdale, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Kerlinger, F. N., Middendorp, C. P., & Amón, J. (1976). The structure of social attitudes in three countries: Tests of a criterial referent theory. *International Journal of Psychology*, 11, 265-279.
- Klein, C., Silver, C.F., Coleman, T.J., Streib, H., & Hood, R.W. (2016). Spirituality and mysticism. In H. Streib, R.W. Hood (Eds.) *Semantics and Psychology of „Spirituality”: A Cross-cultural Analysis* (pp. 165-187) Cham, Heidelberg, New York, Dordrecht: Springer International Publishing Switzerland.

Knadler, C., Bleidorn, W., & Riemann, R. (2012). Left or Right? Sources of Political Orientation: The Roles of Genetic Factors, Cultural Transmission, Assortative Mating, and Personality. *Journal of personality and social psychology*, 102, 633-645.

Knežević, G., Džamonja-ignjatović, T. I Đurić-Kočić, D. (2004). *Petofaktorski model ličnosti*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju

Knežević, G. & Keller, J. (2015). [The relationship between Disintegration and constructs of social behavior]. Unpublished raw data.

Knežević, G., Lazarević, L. B., Bosnjak, M., Purić, D., Petrović, B., Teovanović, P., ... & Bodroža, B. (2016). Towards a personality model encompassing a Disintegration factor separate from the Big Five traits: A meta-analysis of the empirical evidence. *Personality and Individual Differences*, 95, 214-222.

Knežević, G., Opačić, G., Kutlešić, V., & Savić, D. (2005). Preserving psychoticism as a basic personality trait: A proposed reconceptualization. 113th Annual Convention. American Psychological Association, August 18-21, Washington. Book of Abstracts, p. 176.

Knight, K. (2006). Transformations of the Concept of Ideology in the Twentieth Century. *American Political Science Review*, 100, 619-626.

Koenig, L. B. & Bouchard, T., J., Jr. (2006). Genetic and Environmental Influences on the Traditional Moral Values Triad – Authoritarianism, Conservatism and Religiousness – as Assessed by Quantitative Behavior Genetic Methods. In McNamara P (ed.), *Where god and science meet: How brain and evolutionary studies alter our understanding of religion, vol 1: Evolution genes and the religious brain* (pp. 31-60). Praeger: Westport CT.

Kohlberg, L. (1958). *The development of modes of moral thinking and choice in the years 10 to 16*. Chicago: University of Chicago.

Kossowska, M., & Van Hiel, A. (1999). Personality and current political beliefs: A comparative study of Polish and Belgian samples. *Polish Psychological Bulletin*, 3, 115-128.

Kossowska, M., & Hiel, A. V. (2003). The relationship between need for closure and conservative beliefs in Western and Eastern Europe. *Political Psychology*, 24, 501-518.

Kostić, A., i Milin, P. (2005). *Frekvencijski rečnik Todora Manojlovića I i II*. Zrenjanin: GNB „Žarko Zrenjanin”.

Kostić, Đ. (2010). *Kvantitativni opis strukture srpskog jezika: srpski jezik od XII do XVIII veka*. Beograd: Službeni glasnik.

Krauss, S. W. (2002). Romanian authoritarianism 10 years after communism. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 1255-1264.

Krauss, S. (2006). Does ideology transcend culture? A preliminary examination in Romania. *Journal of Personality*, 74, 1219-1256.

Križanec, T., & Čorkalo Biruški, D. (2009). Prediktori nacionalizma i kozmopolitizma: doprinos nekih sociodemografskih obilježja, ideološke samoidentifikacije i individualizma/kolektivizma na uzorku studenata i njihovih roditelja. *Migracijske i etničke teme*, 25, 7-33.

Kruglanski, A. W., & Fishman, S. (2009). The need for cognitive closure. In M. R. Leary & R. H. Hoyle (Eds.), *Handbook of individual differences in social behavior* (p. 343-353). The Guilford Press.

Kugler, M., Jost, J. T., & Noorbaloochi, S. (2014). Another Look at Moral Foundations Theory: Do Authoritarianism and Social Dominance Orientation Explain Liberal-Conservative Differences in „Moral” Intuitions? *Social Justice Research*, 27, 413-431.

Lavi, I., Canetti, D., Sharvit, K., Bar-Tal, D., & Hobfoll, S. E. (2014). Protected by ethos in a protracted conflict? A comparative study among Israelis and Palestinians in the West Bank, Gaza, and East Jerusalem. *Journal of Conflict Resolution*, 58, 68-92.

Lecours, A. (2000). Ethnic and civic nationalism: towards a new dimension. *Space and Polity*, 4, 153-166.

Lee, K., & Ashton, M. C. (2004). Psychometric properties of the HEXACO Personality Inventory. *Multivariate Behavioral Research*, 39, 329-358.

Lee, K., Ashton, M. C., Ogunfowora, B., Bourdage, J. S., & Shin, K. H. (2010). The personality bases of socio-political attitudes: The role of Honesty-Humility and Openness to Experience. *Journal of Research in Personality*, 44, 115-119.

Lee, K., Ashton, M. C., Pozzebon, J. A., Visser, J. S., Bourdage, J. S., & Ogunfowora, B. (2009). Similarity and assumed similarity in personality reports of well-acquainted persons. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96, 460-472.

Leone, L., Chirumbolo, A., & Desimoni, M. (2012). The impact of the HEXACO personality model in predicting socio-political attitudes: The moderating role of interest in politics. *Personality and Individual Differences*, 52, 416-421.

Leone, L., Desimoni, M., & Chirumbolo, A. (2012). HEXACO, social worldviews and socio-political attitudes: A mediation analysis. *Personality and Individual Differences*, 53, 995-1001.

Li, K. K., & Chow, W. Y. (2015). Religiosity/spirituality and prosocial behaviors among Chinese Christian adolescents: The mediating role of values and gratitude. *Psychology of Religion and Spirituality*, 7, 150.

Livi, S., Leone, L., Falgares, G., & Lombardo, F. (2014). Values, ideological attitudes and patriotism. *Personality and Individual Differences*, 64, 141-146.

Louis, W. R., Esses, V. M., & Lalonde, R. N. (2013). National identification, perceived threat, and dehumanization as antecedents of negative attitudes toward immigrants in Australia and Canada. *Journal of Applied Social Psychology*, 43(S2), E156-E165.

Loza, W. (2007). The psychology of extremism and terrorism: A Middle-Eastern perspective. *Aggression and Violent Behavior*, 12, 141-155.

Ludeke, S., Johnson, W., & Bouchard, T. J. (2013). „Obedience to traditional authority:” A heritable factor underlying authoritarianism, conservatism and religiousness. *Personality and Individual Differences*, 55, 375-380.

Ludeke, S. G., & Krueger, R. F. (2013). Authoritarianism as a personality trait: Evidence from a longitudinal behavior genetic study. *Personality and Individual Differences*, 55, 480-484.

Lutovac, Z. (2006). *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

MacDonald, D. A. (2000). Spirituality: Description, measurement, and relation to the five factor model of personality. *Journal of personality*, 68, 153-197.

Malka, A., Lelkes, Y., Srivastava, S., Cohen, A. B., & Miller, D. T. (2012). The association of religiosity and political conservatism: The role of political engagement. *Political Psychology*, 33, 275-299.

Maltby, J., & Day, L. (2002). Religious experience, religious orientation and schizotypy. *Mental Health, Religion & Culture*, 5, 163-174.

Maltby, J., Garner, I., Lewis, C. A., & Day, L. (2000). Religious orientation and schizotypal traits. *Personality and Individual Differences*, 28, 143-151.

- Mann, M. (1992). The emergence of modern European nationalism. In J. A. Hall & I. C. Jarvie (eds.) *Transition to Modernity: Essays on power, wealth and belief* (pp. 137-165). Cambridge: Cambridge University Press.
- Manstead, A.S.R. and Hewstone, M. (1999). *The Blackwell encyclopedia of social psychology*. Oxford, UK: Blackwell Publishers Ltd.
- Marković, I. (2014). Pridruživanje Srbije EU – strategija opstanka ili propasti. *Teme-Časopis za Društvene Nauke*, 37, 567-580.
- Marsh, H. W., Morin, A. J., Parker, P. D., & Kaur, G. (2014). Exploratory structural equation modeling: An integration of the best features of exploratory and confirmatory factor analysis. *Annual Review of Clinical Psychology*, 1, 85-110.
- McFarland, S. G., Ageyev, V. S., & Abalakina-Paap, M. A. (1992). Authoritarianism in the former Soviet Union. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 1004-1010.
- McCrae, R.R. and Costa Jr., P.J. (1999). The five factor theory of personality. In: L.A. Pervin and O.P. John (Eds.), *Handbook of personality: theory and research* (pp. 1139-154), New York: The Guilford Press.
- Međedović, J. (2013). Analiza interakcija prediktora u modelima linearne regresije: primer stranačke evaluacije. *Primenjena psihologija*, 6, 267-286.
- Međedović, J. (2014). Should the space of basic personality traits be extended to include the disposition toward psychotic-like experiences? *Psihologija*, 47, 169-184.
- Međedović, J., & Petrović, B. (2012). The Ethos of conflict in Northern Kosovo Serbs. *XVIII naučni skup: Empirijska istraživanja u psihologiji*, 10-11 februar, Beograd, Srbija, Knjiga rezimea, pp. 95-96.
- Međedović, J., & Petrović, B. D. (2013). Predictors of party evaluation in post-conflict society: The case of Serbia. *Psihologija*, 46, 27-43.
- Međedović, J., & Petrović, B. (2015). The Dark Tetrad: Structural properties and location in the personality space. *Journal of Individual Differences*, 36, 228-236.
- Međedović, J., & Petrović, B. (2016). Can there be an immoral morality? Dark personality traits as predictors of Moral foundations. *Psihologija*, 49(2), 185-197.
- Mihajlović, S. (2010). *Kako građani Srbije vide tranziciju – istraživanje javnog mnjenja*. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.

Mihić, V. (2005). Povezanost biračkog opredeljenja i nekih političkih stavova stanovnika Vojvodine. *Psihologija*, 38, 197-212.

Mihić, V. (2009). Da li smo mi Evropljani? Povezanost i korelati evropskog i nacionalnog identiteta. *Psihologija*, 42, 203-220.

Mihić, V., Bodroža, B., & Čolović, P. (2009). Latentna struktura i konvergentna validnost nove skale autoritarnosti. *Primenjena psihologija*, 2, 111-127.

Mihić, V., Šakotić-Kurbalija, J. M., & Franceško, M. (2005). Achievement motive and locus of control as motivation factors of European identity. *Psihologija*, 38, 445-459.

Milas, G. (2004). *Ličnost i društveni stavovi*. Jastrebarsko: Naklada slap.

Milas, G., & Rihtar, S. (1998). Struktura društvenih stavova u Hrvatskoj. *Društvena istraživanja*, 6, 885-904.

Milas, G. i Žakić-Milas, D. (2001). Ličnost i društveni stavovi: povezanost temeljnih dimenzija. *Društvena istraživanja*, 3-4, 519-539.

Milas, G., & Burušić, J. (2004). Ideološki i sociodemografski profili glasača hrvatskih političkih stranaka: ususret stabilnom političkom grupiranju? *Društvena istraživanja*, 13, 347-362.

Milas, G., Mlačić, B., & Mikloušić, I. (2013). Construct validation of a general social attitude scale (SAS_G). *Journal of Individual Differences*, 34, 203-213.

Milojev, P., Greaves, L., Osborne, D., & Sibley, C. G. (2015). Stability and change in political conservatism following the global financial crisis. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 41, 127-139.

Milojev, P., Osborne, D., Greaves, L. M., Bulbulia, J., Wilson, M. S., Davies, C. L., et al. (2014). Right-wing authoritarianism and social dominance orientation predict different moral signatures. *Social Justice Research*, 27, 149-174.

Mischel W. (1968). *Personality and Assessment*. New York: Wiley.

Morrison, K. R., Plaut, V. C., & Ybarra, O. (2010). Predicting whether multiculturalism positively or negatively influences White Americans' intergroup attitudes: The role of ethnic identification. *Personality and social psychology bulletin*, 36(12), 1648-1661.

Oliver, E. J., & Wong, J. (2003). Intergroup prejudice in multiethnic settings. *American Journal of Political Science*, 47, 567-582.

- Olson, J.M. & Maio, G.R. (2003). Attitudes in social behaviour. In Millon, T., M.J. Lerner and I.B. Weiner: *Handbook of psychology – Personality and social psychology, Volume 5* (pp.299-320). New Jersey: John Wiley & Sons, Inc
- Oskamp, S., & Schultz, P. W. (2005). *Attitudes and opinions*. Psychology Press.
- Pakizeh, A., Gebauer, J.E. and Maio, G.R. (2007). Basic human values: inter-value structure in memory. *Journal of experimental social psychology*, 43, 458-465.
- Pantić, D. i Pavlović, Z. (2006). Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji. U Z. Lutovac (ur.) *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije* (str. 41-112). Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Paulhus, D. L., & Williams, K. M. (2002). The dark triad of personality: Narcissism, Machiavellianism, and psychopathy. *Journal of research in personality*, 36, 556-563.
- Pavlović, Z. (2009). Is there a sociodemographic model of acceptance of postmaterialist values?: The case of Serbia. *Sociologija*, 51, 177-188.
- Pavlovic, Z. (2015). Individual and Country Level Determinants of (Post) Materialist Values in Eastern Europe. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 4, 1-11.
- Peral, E. B. (2013). Basque and Spanish Identity in a Changing Context. *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 12, 59-78.
- Perry, R., & Sibley, C. G. (2012). Big-Five personality prospectively predicts social dominance orientation and right-wing authoritarianism. *Personality and Individual Differences*, 52, 3-8.
- Peterson, B. E., Smerles, K. A., & Wentworth, P. A. (1997). Generativity and authoritarianism: implications for personality, political involvement, and parenting. *Journal of Personality and Social Psychology*, 72, 1202-1216.
- Petrović, B. (2017). Contextual and attitudinal determinants of attitudes towards immigrants: Security implications. *Zbornik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja*, 36(2), 7-21.
- Petrović, B. (2019). (Im) moral aspects of attitudes towards immigrants: The role of the Dark Tetrad and Moral Foundations. *Psihološka istraživanja*, 22(1), 115-134.
- Petrović, B. & Mededović, J. (2011). Struktura socijalnih stavova baziranih na leksičkom pristupu na srpskom govornom području. *Sociologija*, 53, 195-212.

Petrović, B., & Međedović, J. (2012). Personality roots of militant extremism. *XVI-II naučni skup Dani psihologije u Zadru*, Filozofski fakultet, Zadar, Hrvatska. Knjiga sažetaka, pp. 126.

Petrović, B. & Međedović, J. (2015). Two forms of radicalization: Militant Extremists Mind Set as a conservative ideology mediated by the Ethos of Conflict. *IV Konferencija Savremeni trendovi u psihologiji*, 29-31 oktobar, Novi sad, Srbija. Knjiga rezimea, pp. 289-290.

Petrović, B., & Međedović, J. (2017). Temporal changes in the evaluation of political parties: does evaluation of political parties reflect attitudinal ideologies? *Primenjena psihologija*, 10(4), 499-520.

Petrović, B., Međedović, J., Radović, O., & Radetić Lovrić, S. (2019). Conspiracy mentality in post-conflict societies: Relations with the ethos of conflict and readiness for reconciliation. *Europe's Journal of Psychology*, 15, 59-81.

Petrović, I. (2013). Mogućnosti primene faktorske analize u sociologiji: primer proučavanja vrednosnih orijentacija. *Sociologija*, 55, 557-588.

Petrović, N. (2001). Specifikacija elemenata autoritarnosti u modelu Boba Altemejera. *Psihologija*, 34, 169-194.

Piaget, J. (1932). *The moral judgment of the child*. New York: The Free Press.

Piedmont, R. L. (1999). Does Spirituality Represent the Sixth Factor of Personality? Spiritual Transcendence and the Five-Factor Model. *Journal of personality*, 67, 985-1013.

Podsakoff, P. M., MacKenzie, S. B., Lee, J. Y., & Podsakoff, N. P. (2003). Common method biases in behavioral research: a critical review of the literature and recommended remedies. *Journal of applied psychology*, 88, 879-903.

Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L. M., & Malle, B. F. (1994). Social Dominance Orientation: A Personality Variable Predicting Social and Political Attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 741-63.

Puhalo, S. (2010): Nacionalizam i dogmatizam kod stanovnika Bosne i Hercegovine –socio-demografske karakteristike. *Znakovi i poruke - časopis iz komunikologije*, 9-27.

Puhalo, S. (2013). *Kako opažamo druge etničke grupe i njihove članove*. Sarajevo: FeS.

Puhalo, S., Milinović, J., & Arsenijević-Puhalo, A. (2009). Socio-psihološke karakteristike apstinentica i glasačica u Bosni i Hercegovini. *Psihologija*, 42, 329-339.

Radisavljević-Čiparizović, D. (2013). Religioznost studenata u Srbiji i stav prema EU. U Blagojević, M., Jablanov-Maksimović, J. & Bajović, T. (Ur.) *(Post)sekularni obrt: religijske, moralne i društveno-političke vrednosti studenata u Srbiji* (str. 62-94). Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Fondacija Konrad Adenauer i centar za evropske studije.

Radović, S., & Jaredić, B. (2014). Factors Of National Attachment Of Youth From Southern Serbia And Northern Kosovo And Metohija. *Teme-Časopis za Društvene Nauke*, 38, 1647-1664.

Riemann, R., Grubich, C., Hempel, S., Mergl, S., & Richter, M. (1993). Personality and attitudes towards current political topics. *Personality and Individual Differences*, 15, 313-321.

Roccas, S., Sagiv, L., Schwartz, S. H., & Knafo, A. (2002). The Big Five personality factors and personal values. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 789-801.

Rokeach, M. (1954). The nature and meaning of dogmatism. *Psychological Review*, 61, 194-204.

Rokeach, M. (1960). *The open and closed mind*. New York: Basic Books.

Rokeach, M. (1973). *The Nature of Human Values*. New York: Free press.

Roth, M., & von Collani, G. (2007). A head-to-head comparison of Big-Five types and traits in the prediction of social attitudes: Further evidence for a five-cluster typology. *Journal of Individual Differences*, 28, 138-149.

Rowatt, W. C., LaBouff, J., Johnson, M., Froese, P., & Tsang, J. A. (2009). Associations among religiousness, social attitudes, and prejudice in a national random sample of American adults. *Psychology of Religion and Spirituality*, 1, 14-24.

Saroglou, V. (2002). Beyond dogmatism: The need for closure as related to religion. *Mental Health, Religion & Culture*, 5, 183-194.

Saroglou, V., Delpierre, V., & Dernelle, R. (2004). Values and religiosity: A meta-analysis of studies using Schwartz's model. *Personality and individual differences*, 37, 721-734.

Saroglou, V. & Muñoz-García, A. (2008). Individual differences in religion and spirituality: An issue of personality traits and/or values. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 47, 83-101.

Saucier, G. (2000). Isms and the Structure of Social Attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 78, 366–385.

Saucier, G. (2008). Measures of the personality factors found recurrently in human lexicons. In G. J. Boyle, G. Matthews, D.H. Saklofske (Eds.), *The SAGE Handbook of Personality Theory and Assessment: Personality Measurement and Testing*, Vol. 2 (pp. 28-54). New York, London: SAGE Publications Ltd.

Saucier, G. (2009). What are the most important dimensions of personality? Evidence from studies of descriptors in diverse languages. *Social and Personality Psychology Compass*, 3/4, 620–637.

Saucier, G. (2013). Isms dimensions: Toward a more comprehensive and integrative model of belief-system components. *Journal of Personality and Social Psychology*, 104, 921-939.

Saucier, G. & Glodberg, L.R. (1996). The Language of Personality: Lexical Perspectives of the Five Factor Model. In J. Wiggins (Ed.) *The Five Factor Model of Personality* (pp. 21-50). New York, London: The Guilford Press.

Saucier, G., & Skrypinska, K. (2006). Spiritual but not religious? Evidence for two independent dispositions. *Journal of Personality*, 74, 1257–1292.

Saucier, G., Akers, L. G., Shen-Miller, S., Knežević, G., & Stankov, L. (2009). Patterns of thinking in militant extremism. *Perspectives on Psychological Science*, 4, 256-271.

Saucier, G., Kenner, J., Iurino, K., Malham, P. B., Chen, Z., Thalmayer, A. G., ... & Shen-Miller, S. (2015). Cross-Cultural Differences in a Global „Survey of World Views”. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 46, 53-70.

Savalei, V., & Falk, C. F. (2014). Recovering substantive factor loadings in the presence of acquiescence bias: A comparison of three approaches. *Multivariate behavioral research*, 49, 407-424.

Schoon, I., Cheng, H., Gale, C. R., Batty, G. D. & Deary, I. D. (2010). Social Status, Cognitive Ability, and Educational Attainment as Predictors of Liberal Social Attitudes and Political Trust. *Intelligence*, 38, 144–150.

- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 25, pp. 1–65). New York: Academic Press.
- Schwartz, S. H., & Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 878–91.
- Schwartz, S. H. (2003). A proposal for measuring value orientations across nations. *Questionnaire Package of the European Social Survey*, 259-290.
- Schwartz, S.H. and Boehnke, K. (2004). Evaluating the structure of human values with confirmatory factor analysis. *Journal of Research in Personality*, 38, 230–255.
- Schwartz, S. H., Caprara, G. V., & Vecchione, M. (2010). Basic personal values, core political values, and voting: A longitudinal analysis. *Political Psychology*, 31, 421-452.
- Seeman, T. E., Dubin, L. F., & Seeman, M. (2003). Religiosity/spirituality and health: A critical review of the evidence for biological pathways. *American Psychologist*, 58, 53.
- Serrano, I. (2013). Just a matter of identity? Support for independence in Catalonia. *Regional & Federal Studies*, 23, 523-545.
- Sharvit, K. (2014). How conflict begets conflict: Activation of the ethos of conflict in times of distress in a society involved in an intractable conflict. *Journal of Experimental Social Psychology*, 55, 252-261.
- Settle, J. E., Dawes, C. T., Christakis, N. A., & Fowler, J. H. (2010). Friendships moderate an association between a dopamine gene variant and political ideology. *Journal of Politics*, 72, 1189–1198.
- Shils, E.A. (1954). Authoritarianism: right and left. In R. Christie, M. Jahoda (Eds.), *Studies in the Scope and the Method of the Authoritarian Personality* (pp. 24-49). New York: Free Press.
- Sibley, C.G., and Duckitt, J. (2008). Personality and Prejudice: A Meta-Analysis and Theoretical Review. *Personality and Social Psychology Review*, 12, 248-279.
- Sibley, C. G., Harding, J. F., Perry, R., Asbrock, F., & Duckitt, J. (2010). Personality and prejudice: Extension to the HEXACO personality model. *European Journal of Personality*, 24, 515-534.

Sibley, C. G., Osborne, D., & Duckitt, J. (2012). Personality and political orientation: Meta-analysis and test of a Threat-Constraint Model. *Journal of Research in Personality*, 46, 664-677.

Sidanius, J., Ekehammar, B., & Ross, M. (1979). Comparisons of socio-political attitudes between two democratic societies. *International Journal of Psychology*, 14, 225-240.

Sidanius, J. & Ekehammar, B. (1983.). Sex, political party preference, and higher-order dimensions of sociopolitical ideology, *The Journal of Psychology*, 115, 233-239.

Sidanius, J., & Duffy, G. (1988). The duality of attitude structure: A test of Kerlinger's criteria referents theory within samples of Swedish and American youth. *Political Psychology*, 9, 649-670.

Silvia, P. J., Nusbaum, E. C., & Beaty, R. E. (2014). Blessed are the meek? Honesty-humility, agreeableness, and the HEXACO structure of religious beliefs, motives, and values. *Personality and Individual Differences*, 66, 19-23.

Smederevac, S. i Mitrović, D. (2006). *Ličnost-metodi i modeli*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Smith, H. J., Pettigrew, T. F., Pippin, G. M., & Bialosiewicz, S. (2012). Relative deprivation: A theoretical and meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 16, 203-232.

Spector, P. E., Van Katwyk, P. T., Brannick, M. T., & Chen, P. Y. (1997). When two factors don't reflect two constructs: How item characteristics can produce artifactual factors. *Journal of Management*, 23, 659-677.

Stankov, L. (2007). The structure among measures of personality, social attitudes, values, and social norms. *Journal of Individual Differences*, 28, 240-251.

Stankov, L. (2009). Conservatism and cognitive ability. *Intelligence*, 37, 294-304.

Stankov, L. (2011). Individual, country and societal cluster differences on measures of personality, attitudes, values and norms. *Learning and Individual Differences*, 21, 55-66.

Stankov, L., Higgins, D., Saucier, G., & Knežević, G. (2010). Contemporary militant extremism: a linguistic approach to scale development. *Psychological assessment*, 22, 246-258.

- Stankov, L., & Lee, J. (2009). Dimensions of cultural differences: Pancultural, etic/emic, and ecological approaches. *Learning and Individual Differences*, 19, 339–354.
- Stankov, L., Saucier, G., & Knežević, G. (2010). Militant extremist mind-set: Proviolence, Vile World, and Divine Power. *Psychological assessment*, 2, 70–86.
- Stankov, L., Lee, J., & van de Vijver, F. J. (2014). Two dimensions of psychological country-level differences: Conservatism/Liberalism and Harshness/Softness. *Learning and Individual Differences*, 3, 22–33.
- Stojic, M. (2011). *The Changing Nature of Serbian Political Parties' Attitudes Towards Serbian EU Membership*. University of Sussex.
- Strauss, J.P., Connerley, M.L. & Ammermann, P.A. (2003). The „Threat Hypothesis”, Personality, and Attitudes toward Diversity. *The journal of applied behavioral science*, 39, 32–52.
- Subotić, S. (2013). Pregled metoda za utvrđivanje broja faktora i komponenti (u EFA i PCA). *Primenjena psihologija*, 6, 203–229.
- Swain, S. D., Weathers, D., & Niedrich, R. W. (2008). Assessing three sources of misresponse to reversed Likert items. *Journal of Marketing Research*, 45, 116–131.
- Swami, V., Nader, I. W., Pietschnig, J., Stieger, S., Tran, U. S., & Voracek, M. (2012). Personality and individual difference correlates of attitudes toward human rights and civil liberties. *Personality and Individual Differences*, 53, 443–447.
- Šram, Z. (2007). Socijalni konzervativizam i stranačke preferencije: slučaj Srbije. *Politička misao*, 44, 117–132.
- Šram, Z. (2007). Anomija, depresivnost i antizapadna orijentacija. *Revija za sociologiju*, 38, 103–118.
- Tellegen, A., & Waller, N. G. (2008). Exploring personality through test construction: Development of the multidimensional personality questionnaire. In G. J. Boyle, G. Matthews, & D. H. Saklofske (Eds.), *Handbook of personality theory and testing. Personality measurement and assessment Vol. II* (pp. 254–285). London: Sage.
- Tillman, E. R. (2013). Authoritarianism and citizen attitudes towards European integration. *European Union Politics*, 14, 566–589.
- Timmerman, M. E., & Lorenzo-Seva, U. (2011). Dimensionality assessment of ordered polytomous items with parallel analysis. *Psychological Methods*, 16, 209–220.

Thomsen, L., Green, E. G. T., & Sidanius, J. (2008). We will hunt them down: How SDO and RWA fuels ethnic persecution of immigrants in fundamentally different ways. *Journal of experimental Social Psychology*, 44, 1455-1464.

Thurstone, L. L. (1928). Attitudes can be measured. *American Journal of Sociology*, 33, 529-554.

Thurstone, L. L. (1934). The vectors of mind. *Psychological Review*, 41, 1-32.

Todosijević, B. (2005). *Structure, Determinants and Political Consequences of Political Attitudes: Evidence from Serbia* (Doctoral dissertation). Budapest: Central European University.

Todosijević, B. (2008). The Structure of Political Attitudes in Hungary and Serbia. *East European Politics and Societies*, 22, 879-900.

Todosijević, B. (2008). Politička tolerancija u Srbiji i Evropi: društveni i psihološki koreni. *Psihologija*, 41, 455-487.

Todosijević, B. (2012). Dimenzije nacionalizma: struktura nacionalističkih stavova u Mađarskoj i Srbiji. *Teme-Časopis za Društvene Nauke*, 36, 27-46.

Todosijević, B. (2013). Socijalni, psihološki i ideološki koreni nacionalističkih stavova u Srbiji. *Psihologija*, 46, 279-297.

Todosijević, B. (2014). Dimensions of Ideology. A Review of Social-Psychological Literature. *European Quarterly of Political Attitudes and Mentalities*, 3, 12-30.

Todosijević, B., & Enyedi, Z. (2008). Authoritarianism without dominant ideology: political manifestations of authoritarian attitudes in Hungary. *Political Psychology*, 29, 767-787.

Trapnell, P. D. (1994). Openness versus intellect: a lexical left turn. *European Journal of Personality*, 8, 273-290.

Unterrainer, H. F., Huber, H. P., Sorgo, I. M., Collicutt, J., & Fink, A. (2011). Dimensions of religious/spiritual well-being and schizotypal personality. *Personality and Individual Differences*, 51, 360-364.

Valentino, N. A., Brader, T., & Jardina, A. E. (2013). Immigration opposition among US Whites: General ethnocentrism or media priming of attitudes about Latinos?. *Political Psychology*, 34, 149-166.

Vanhanen, T. (1999). Domestic ethnic conflict and ethnic nepotism: a comparative analysis. *Journal of Peace Research*, 36, 55-73.

- Van Hiel, A., Cornelis, I. & Roets, A. (2007). The Intervening Role of Social World-views in the Relationship between the Five-Factor Model of Personality and Social Attitudes. *European Journal of Personality*, 21, 131–148.
- Van Hiel, A., Cornelis, I., Roets, A., & DeClercq, B. (2007). A comparison of various authoritarianism scales in Belgium Flanders. *European Journal of Personality*, 21, 149–168.
- Van Hiel, A., Duriez, B., & Kossowska, M. (2006). The Presence of Left-Wing Authoritarianism in Western Europe and Its Relationship with Conservative Ideology. *Political Psychology*, 27, 769–793.
- Van Hiel, A., Kossowska, M. & Mervielde, I. (2000). The relationship between Openness to Experience and political ideology. *Personality and Individual Differences*, 28, 741–751.
- Van Hiel, A., & Mervielde, I. (1996). Personality and current political beliefs. *Psychologica Belgica*, 36, 221–226.
- Van Hiel, A., & Mervielde, I. (2004). Openness to experience and boundaries in the mind: Relationships with cultural and economic conservative beliefs. *Journal of Personality*, 72, 659–686.
- Van Hiel, A., Mervielde, I. and De Fruyt, F. (2004). The relationship between maladaptive personality and right wing ideology. *Personality and Individual Differences*, 36, 405–417.
- Van Hiel, A., Pandelaere, M., & Duriez, B. (2004). The impact of need for closure on conservative beliefs and racism: Differential mediation by authoritarian submission and authoritarian dominance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 30, 824–837.
- Van Os, J., Linscott, R. J., Myin-Germeys, I., Delespaul, P., & Krabbendam, L. A. (2009). Systematic review and meta-analysis of the psychosis continuum: evidence for a psychosis proneness-persistence-impairment model of psychotic disorder. *Psychological Medicine*, 39, 179–195.
- Vasić, S., & Vasić, D. (2004). *Frekvencijski rečnik savremenog srpskog jezika: polazne osnove novije srpske proze*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Verhulst, B., Hatemi, P. K., & Martin, N. G. (2010). The nature of the relationship between personality traits and political attitudes. *Personality and Individual Differences*, 49, 306–316.

Verhulst, B., Eaves, L. J., & Hatemi, P. K. (2012). Correlation not causation: The relationship between personality traits and political ideologies. *American Journal of Political Science*, 56, 34-51.

Verkasalo, M., Lönnqvist, J. E., Lipsanen, J., & Helkama, K. (2009). European norms and equations for a two dimensional presentation of values as measured with Schwartz's 21-item portrait values questionnaire. *European Journal of Social Psychology*, 39, 780-792.

Voicu, M. (2011). Effect of Nationalism on Religiosity in 30 European Countries. *European sociological review*, 28, 333-343.

Von Collani, G., & Grumm, M. (2009). On the dimensional structure of personality, ideological beliefs, social attitudes, and personal values. *Journal of Individual Differences*, 30, 107-119.

Vujanić, M., Gortan-Premk, D., Dešić, M., Dragićević, R., Nikolić, M., Nogo, Lj., Pavković, V., Ramić, N., Stijović, R., Tešić, M., & Fekete, E. (2007). *Rečnik srpsko-ga jezika*. Novi Sad: Matica Srpska.

Weijters, B., Baumgartner, H., & Schillewaert, N. (2013). Reversed item bias: An integrative model. *Psychological methods*, 18, 320-334.

Weiss, H. (2003). A Cross-National Comparison of Nationalism in Austria, the Czech and Slovak Republics, Hungary, and Poland. *Political Psychology*, 24, 377-401.

Wicker, A. W. (1969). Attitudes versus actions: The relationship of verbal and overt behavioral responses to attitude objects. *Journal of Social issues*, 25, 41-78.

Wilson, G. D. (1973). *The psychology of conservatism*. London: Academic Press.

Wilson, T. D., Lindsey, S., & Schooler, T. Y. (2000). A model of dual attitudes. *Psychological Review*, 107, 101-126.

Wilson, M. S., & Sibley, C. G. (2013). Social Dominance Orientation and Right-Wing Authoritarianism: Additive and Interactive Effects on Political Conservatism. *Political Psychology*, 34, 277-284.

White, S., McAllister, I., & Kryshstanovskaya, O. G. (1994). Religion and politics in Postcommunist Russia. *Religion, State and Society: The Keston Journal*, 22, 73-88.

White-Ajmani, M., & Bursik, K. (2011). What Lies Beneath: Dogmatism, Intolerance, and Political Self-Identification. *Individual Differences Research*, 9, 153-164.

Wong, N., Rindfleisch, A., & Burroughs, J. E. (2003). Do reverse-worded items confound measures in cross-cultural consumer research? The case of the material values scale. *Journal of consumer research*, 30, 72-91.

Wong, Y. J., Rew, L., & Slaikau, K. D. (2006). A systematic review of recent research on adolescent religiosity/spirituality and mental health. *Issues in mental health nursing*, 27, 161-183.

Zanna, M. P. & Rempel, J. K. (1988). Attitudes: A new look at an old concept. In D. Bar-Tal, & A. W. Kruglanski (Eds), *The social psychology of knowledge* (pp. 315-334). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Zavala, D., Golec, A., Cislak, A., & Wesolowska, E. (2010). Political conservatism, need for cognitive closure, and intergroup hostility. *Political Psychology*, 31, 521-541.

Zettler, I., & Hilbig, B. E. (2010). Attitudes of the selfless: Explaining political orientation with altruism. *Personality and Individual Differences*, 48, 338-342.

Zettler, I., Hilbig, B. E., & Haubrich, J. (2011). Altruism at the ballots: Predicting political attitudes and behavior. *Journal of Research in Personality*, 45, 130-133.

Zorić, A., & Opačić, G. (2013). Impact of different conditions on accuracy of five rules for principal components retention. *Psihologija*, 46, 331-347.

Župarić-Iljić, D., & Gregurović, M. (2013). Stavovi studenata prema tražiteljima azila u Republici Hrvatskoj. *Društvena istraživanja-Časopis za opća društvena pitanja*, 22, 41-62.

PRILOZI

Prilog 1. Pregled termina sa sufiksom „izam”
izolovanih iz rečnika srpskog jezika

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
A	1	1	abolicionizam	1. pokret za ukidanje ropstva;	Sve oblike ropstva treba ukinuti. ninf
		2		2. pokret za ukidanje nekog zakona.	
	2	3	avangardizam	avangardni pokret	Uveren sam da se objektivni svet i njegove zakonitosti ne mogu suštinski spoznati. Duboko verujem u skori ponovni dolazak Spasitelja na Zemlju.
	3	4	avanturizam	1. sklonost avanturama;	
		5		2. pravljenje avantura, avanturistička delatnost	
	4	6	agnosticizam	ideanističko filozofsko učenje koje negira mogućnost spoznavanja objektivnog sveta i njegovih zakonitosti.	
5	7		adventizam	učenje jedne protestantske sekte o skorom ponovnom dolasku Hrista na Zemlju.	Aktivizam i preuzimanje odgovornosti svakog pojedinca mogu unaprediti život društva u celini. Svo znanje i iskustvo koje imamo treba da iskoristimo da bismo zadovoljili naše neposredne životne potrebe.
6	8		akademizam	pridržavanje ustaljenih formi u umetnosti i nauci, umetnički i naučni formizam, preterano teoretisanje.	
7	9		aktivizam	1. uzimanje aktivnog učešća u nekom radu, akciji, neposredno angažovanje u nečem i spremnost za preduzimanje odgovornosti. 2. fil. shvatanje da sve znanje i iskustvo treba staviti u službu neposrednih životnih potreba	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
8	10	11	12	1.a. fil. učenje da je stvarnost neprekidna delatnost, neprekidno stvaranje 1.b. teorija daje duševni život stalni proces 2. teorija da su pojave koje oblikuju Zemljinu koru delovale i u prošlosti.	
9	13		albinizam	nenormalna belina kože i kose (kod životinja dlake ili perja) izazvana urođenim nedostatkom pigmenta melanina.	
10	14		alkoholizam	preterana, bolesna sklonost upotrebi alkoholnih nića, zavisnost od alkohola; hronično trovanje alkoholnum pićima: borba protiv alkoholizma, lečenje alkoholizma	
11	15		alpinizam	vrsta sporta, penjanje, uspinjanje na visoke teško pristupačne planine, planinarstvo	
12	16		altruizam	nesebičan, čovekoljubiv i požrtvovan odnos prema drugima, čovekoljublje i požrtvovanost; supr. - egoizam.	Uvek treba nesebično pomagati drugima, bez obzira na to ko su.
13	17		amaterizam	amaterski rad, amatersko bavljenje nečim.	
14	18		amerikanizam	1. skup obeležja koja karakterišu Amerikance, američki duh, mentalitet, američki način života i mišljenja 2.a. američke osobenosti engleskog jezika, osobine američkog engleskog 2.b. reč ili izraz preuzet iz američkog engleskog	
15	21		anabaptizam	hrišćansko relijsko učenje, pokret koji je zagovarao ponovno krštenje odraslih	Odrasli treba ponovo da se krste, čak i ako su kršteni kao mali.
16	22		analfabetizam	nepismenost	
17	23		anarhizam	1. politički pokret koji smatra da je društveni razvitak uslovljen apsolutnom slobodom ličnosti i zato negira istorijski značaj i ulogu države i političkih ustanova 2. anarhija, bezvlašće; samovolja	Država i političke ustanove samo ometaju slobodu ličnosti i treba ih ukinuti. prek, ninf
	24				

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
18	25		anarholiberalizam	tendencije i shvatanja da društvo treba da se razvija spontano, bez intervencija organizovanih političkih snaga (kao vid suprotstavljanja (jedno)partijskoj vladavini).	Društvo treba da se razvija spontano, bez intervencija organizovanih političkih snaga.
19	26		anarhosindikalizam	malograđanska struja u radničkom pokretu nastala pod uticajem anarhizma krajem XIX i početkom XX veka koja smatra da radnička klasa može izvršiti socijalnu revoluciju ekonomskom borbom sindikata (bezpolitičkih organizacija)	<i>Samo ekonomskom, sindikalnom borbom, bez političkog organizovanja, ne može se unaprediti položaj radnika.</i>
20	27		anahronizam	1. ono što nije u duhu vremena, što je zastarelo, preživelo. 2. greška u hronologiji događaja, smeštanje stvari i događaja u neodgovarajuće, pogrešno vreme.	
21	29		anacionalizam	svoјstvo onoga koji je anacionalan, koji nema nacionalna osećanja; onoga što je anacionalno	Nemam nikakva posebna osećanja prema svojoj naciji.
22	30		anglizam	anglicizam	
23	31		anglicizam	osobenost engleskog jezika, reč ili izraz preuzet iz engleskog jezika.	
24	32		aneksionizam	politika prisvajanja tuđih teritorija.	<i>Ni jedna država nema pravo da prisvaja teritorije druge države, čak i ako u njoj živi isti narod.</i> <i>Životinje nemaju dušu.</i>
25	33		animizam	a. primitivno verovanje da sve u prirodi (životinje, biljke, predmeti) ima dušu. b. idealističko shvatanje daje duša osnov svega materijalnog.	
26	35		antagonizam	uzajamna netrpeljivost, neprijateljstvo; suparništvo; nepomirljiva suprotnost, oprečnost ideja: ~ radničke klase i buržoazije, izazvati nećiji ~.	Duša je osnova svega materijalnog. Interesi radnika i bogatasa ce uvek biti suprotni i nepomirljivi
27	36		antialkoholizam	pokret protiv uživanja alkoholnih pića	Treba zabraniti alkoholna pica.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
28	37		antiimperijalizam	politički pokret i borba protiv imperijanizma	Velike i razvijene zemlje treba da podrže manje i nerazvijenije, a ne da ih podčinjavaju.
29	38	39	antiintelektualizam	1. pol. borba protiv uticaja intelektualaca u društvu i politici. 2. stavovi, ideologija protivna intelektualizmu.	Takozvani intelektualci nikad nisu doprineli razvitku društva. Ne samo razum, već i emocije, potrebe i motivi utiču na čovekovo prosuđivanje i zaključivanje. Crkva i sveštenici ne bi trebali da imaju ikakvog uticaja na političke odluke u državi. Komunisti nikada nisu bili u pravu.
30	40		antiklerikalizam	pokret protiv nadmoći crkve i sveštenika	Važnija je jaka država, nego sloboda pojedinca.
31	41		antikomunizam	politička aktivnost usmerena na opovrgavanje i osporavanje komunističke ideologije	Jevreji su krivi što nam država propada.
32	42		antiliberalizam	politička aktivnost orijentisana protiv liberala	Socijalizam nikada ništa dobro nije doneo.
34	43		antisemitizam	neprijateljski stav, netrpeljivost, mržnja prema Jevrejima (Semitima).	Žene ne treba da imaju ista prava kao muškarci.
35	44		antisocijalizam	politička pokret i borba usmerena protiv socijalizma	Svako treba da ima moralnu obavezu da se bori protiv fašizma.
36	45		antifeminizam	pokret usmeren protiv feminizma	Mnoge stvari u prirodi imaju ljudske osobine.
37	46		antifašizam	široki demokratski pokret protiv fašizma	
38	47	48	antropomorfizam	a. pridavanje ljudskih osobina ili ponašanja božanstvima, životinjama ili biljkama. b. prikazivanje božanstava ili prirodnih pojava u ljudskom liku.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
39	49		antropocentrizam	učenje po kome je čovek središte i svrha sveta.	Čovek je središte i svrha sveta.
40	50		apolitizam	ravnodušnost prema politici, politička pasivnost, apolitičnost	Politika me ne interesuje, niti se njome bavim.
41	51		apriorizam	idealističko shvatanje da izvesni elementi saznanja postoje pre i nezavisno od iskustva	Smatram da postoje izvesni elementi saznanja pre i nezavisno od iskustva.
42	52		apsolutizam	oblik vladavine u kojoj vladar, monarh poseduje neograničenu vlast, neograničena vladavina, vlast, samodržavlje. • prosveteni -: apsolutizam koji je prihvatio racionalističke ideje XVIII veka i radio na podizanju prosvete.	Samo zemlje u kojima vladar ima apsolutnu vlast su uspešne i prosperitetne zemlje.
43	53		arabizam	arapska reč ili izraz upotrebljen u nekom drugom jeziku	
44	54		arivizam	bezobzirno, drsko nastojanje za napredovanjem u službi, laktaštvo, karijerizam; skorojevićstvo.	U službi treba napredovati, ali ne po svaku cenu.
45	55		arijanizam	učelje aleksandrijskog sveštenika Arija (4. vek n.e.) o trojstvu po kome sin božiji, Hristos, nije istobitan, istovetan s ocem, nego je najsavršenije božansko stvorenje; hrišćanska sekta koja sledi to učenje.	spec, nrel
46	56		aristokratizam	1. aristokratski sistem vladavine;	Samo oni čije su porodice kroz generacije dokazale da su najbolji i najkvalifikovaniji treba da upravljaju državom, u interesu ostalog stanovništva.
	57				spec, ninf
47	58		artizam	2. aristokratski način shvatanja i ponašanja.	
	59			1. pravac u umetnosti koji neguje i preneglašava formalnu stranu umetničkog dela;	
				2. tehničko savršenstvo u umetničkom stvaralaštvu	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
48	60	arhaizam	1. zastarela reč, oblik ili izraz 2. ono što je izašlo iz upotrebe, zastarela pojava		
49	62	asketizam	1. asketski način života, odricanje od telesnih uživanja i mučenje tela radi moralnog usavršavanja i višeg duhovnog života, samoodricanje;		Odricanje od telesnih zadovoljstava je jedini put do moralnog usavršavanja i višeg duhovnog života.
50	64	ateizam	2. religiozno učenje koje propoveda takav način života		ninf, prek, v. def 1.
51	65	atomizam	doktrina, učenje koje odriče postojanje boga, neverovanje u boga, bezverstvo, bezboštvo, bezbožništvo; suptr. - teizam.		Bog ne postoji.
52	66	autizam	teorija po kojoj se materija sastoji od atoma čije kretanje uslovljava zbivanja u prirodi		
53	67	automatizam	povlačenje u sebe, bolesna obuzetost sopstvenom ličnošću, nepoverljivost prema drugima, koja se javlja obično kod šizofreničara.		
54	70	automobilizam	a. osobina i sposobnost čovečjeg ili životinjskog organizma da vrši određene radnje i pokrete mehanički, nesvesno i bez učešća volje; b. takve mehaničke radnje, odnosno pokreti. c. način, tehnika funkcionisanja onoga što je automatsko: - pravnog postupka, - procedure, - većine.		
55	72	autoritarizam	a. sportska disciplina koja obuhvata sve vrste automobilskih trka. b. automobilski saobraćaj.		
			autoritarni režum, oblik državne vlasti koncentrisane u rukama jedne ličnosti ili grupe ljudi koja zavodi diktaturu, autokratski diktatorski sistem vladavine.		Vlast u državi treba da bude čvrste ruke.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	56	73	aforizam	kratka, jezgrovita mudra i duhovita izreka; sentencija; maksima.	
	57	74	ahromatizam	1. bezbojnost ; bledilo.	
		75		2. pomanjkanje spektralnog (duginog) bojenja slike u optičkim staklima.	
B	58	76	bajronizam	2. privremeno bledilo izazvano boravkom na snegu i sl .	
	59	77	balkanizam	pesimističko shvatanje života (po engleskom pesniku Bajronu).	
	78			1. ono što je svojstveno balkancima, karakteristična svojstva, duh balkanaca; nekulturno, nećivinзовano ponašanje svojstveno balkancima; nedovoljna kulturna razvijenost.	<i>Ljudi koji se ponašaju kao tipični balkanci su mi uvek bili odvratni.</i>
	60	79	baptizam	2. reč ili jezučka osobina iz balkanskih, pre svega starih balkanskih jezika	
	61	80	bibilizam	v. anabaptizam	prek, v. anabaptizam
	62	81	bigotizam	biblijski izraz	
	63	82	bizam	preterana pobožnost, verska zatucanost, bogomoljstvo.	<i>Gade mi se ljudi koji su preterano pobožni.</i>
		83		1. a. moškavac; mošus . b. v. Bizamski pacov (pod pacov) .	
	64	84	bilateralizam	2. krzno od bizamskog pacova: bunda od bizama.	
	65	85	bilingvizam	bilateralna politika; bilateralna ekonomija	
	66	86	bimetalizam	podjednako upotrebljavanje dvaju različitih jezika u govornoj praksi pojedinca ili zajednice, dvojezičnost.	
	67	87	birokratizam	dvojni novčani sistem (upotreba novca sa Zlatnom i srebrnom nodlogom).	
		88		1. sistem upravljanja u kome dominantnu ulogu ima činovništvo	<i>Najveći problem moje zemlje je što su birokrate na najodgovornijim funkcijama.</i>
				2. preterani formalizam u vršenju dužnosti i upotreba vlasti za ličnu korist	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	68	89	biseksualizam	sklonost ka homoseksualnim vezama naporedo sa heteroseksualnum.	Milim da je legitimno pravo osoba da imaju seksualne odnose sa pripadnicima oba pola.
	69	90	bihevizizam	smer u psihologiji raširen u anglosaksonskim zemljama koji poriče metodičku i naučnu vrednost samoposmatranja.	
	70	81	bicklizam	sportska disciplna, takmičenje u vožnji biciklom	spec, nrel, ninf
	71	92	boljševizam	posebno organizaciono-političko i taktičko-političko shvatanje, tumačenje i primenjivanje marksizma, varijanta komunizma koju je zasnovao Lenjin insistirajući naročito na načelu demokratskog centralizma	
	72	93	bonapartizam	politički pokret i ideologija pristanca dinastije Bonaparta u Francuskoj (za vreme prvog i drugog carstva).	nrel
	73	94	bohemizam	češki izraz ili češka jezička crta u nekom drugom jeziku.	
	74	95	bramanizam	hinduska rengija zasnovana na učenju o Brami.	
	75	96	budizam	filozofsko-rengijsko učenje Bude, čija je glavna karakteristika težnja za iščezavanjem u nirvani, pesimizam i samoodricanje.	Sve stvari u prirodi su jedno s Bogom. U životu treba težiti razvijanju saosećanja prema svim bićima i spoznaji samoga sebe.
V	76	97	vandalizam	nemilosrdno, divljačko pustošenje, razaranje, uništavanje kulturno-istorijskih spomenika (prema germanskom plemenu Vandali, koji su 455. god. opustošili Rim)	Ne smeta mi kad vidim da se ruše i uništavaju spomenici i hramovi.
	77	98	varvarizam	1. strana reč ili izraz upotrebljen umesto bolje domaće reči ili izraza	Ne treba da uvodimo reči iz drugih jezika, već da koristimo one koje imamo.
	99			2. varvarsko nastunanje, grubost, surovost, divljaštvo; neobrazovanost, nekultura	
	100			3. drugi veliki period u razvitku prvobitnog ljudskog društva, prvobitne zajednice (pre nastanka klasnog društva).	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
78	101	vegetarijanizam	a. vegetarijanski način ishrane. b. shvatanje da samo vegetarijanska ishrana osigurava telesno i duševno zdravlje.		ninf, prek., v. def 2. Vegetarijanska ishrana je zdrava isto koliko i ishrana u kojoj se koristi meso.
79	103	verbalizam	1. upotreba reči bez dublje sadržine, (is)prazna rečitost, fraziranje, praznoslovlje. 2. nastavni postupak kojim se pružaju samo verbalna objašnjenja: - u nastavi		
80	105	verizam	reanistički pravac u itanjanskoj likovnoj umetnosti, književnosti i muzici nastao krajem XIX veka, pod uticajem francuskog naturalizma		
81	106	verterizam	preterana sentimentalnost, bolećivo rasnoloženje , preocetljivost (po imenu glavnog junaka Geteovog romana „ Jadi mladog Vertera „)		
82	107	vizantinizam	ono što je karakteristično za Vizantiju; vizantijska kultura, vizantijski kulturni uticaji		Verujem u postojanje životne sile, bez koje život ne bi bio moguć.
83	108	virilitizam	abnormalna pojava muških karakteristika (brade, brkova , dubokog glasa i dr. kod žena usled hormonalnih poremećaja		
84	109	vitalizam	učenje koje sve životne pojave i funkcije tumači delovanjem posebne, mistički zasnovane nematerijalne „životne sile „ koje nema u mrtvoj prirodi		
85	110	voajerizam	seksualno zadovoljavanje gledanjem seksualnih objekata ili činova		
86	111	vokalizam	sistem samoglasnika jednog jezika ili jednog dijalekta		
87	112	volterijanizam	napredni nazori u politici i slobodoumlje u religiji u drugoj polovini XVIII veka, koje se razvilo pod uticajem učenja francuskog filozofa Voltera		Treba biti kritičan i javno demistifikovati lažne autoritete, i državne i religijske.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
G	88	113	voluntarizam	1. fil. filozofsko učenje po kome je volja (a ne um) osnova svega nstojećeg (svakog psihičkog akta, saznanjog procesa i samog bitka).	Slobodna volja je osnova našeg ponašanja.
	114			2. pol. nastojanje da se voljom političkih faktora i prinudom državne sile određuju i usmeravaju bitni tokovi ličnog i društvenog života; isticanje prevashodne uloge ličnosti u politici.	najvažniju ulogu u politici imaju specifični ljudi i pojedinci.
	89	116	vulgarizam	3. ispoljavanje jake volje, energičnost.	
	90	117	vulkanizam	gruba, prostaćka reč ili izraz u jeziku; prostakluk, nepristojnost uopšte	
		118		a. skup vulkanskih pojava i promene koje one izazivaju na Zemljinoj kori	
	91	119	galvanizam	b. naučna teorija koja se bavi tim pojavama i koja pripisuje vulkanima presudan uticaj na stvaranje Zemljine kore.	
		120		deo nauke o elektricitetu;	
	92	121	galikanizam	električnapojaava koja nastaje pri dodiru provodnika prvog reda sa elektrolitom (prema italijanskom pronalazaču Galvaniju)	
				religiozno-politički pravac u francuskoj katoličkoj crkvi XV-XVIII veka koji je težio za što većom samostalnošću u odnosu prema pastvu, papskoj vlasti	
	93	122	galicizam	lat. francuska reč, izraz ili jezički obrt, jezička konstrukcija upotrebljena u nekom drugom jeziku.	
	94	123	gandizam	učenje vođe indijskog naroda Gandija, pokret za političko oslobođenje, društvenu i moralnu obnovu Indije.	Borba bez upotrebe sile je borba koja daje najbolje rezultate.
	95	124	geomagnetizam	magnetizam Zemlje.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	96	125	geotropizam	svojestvo biljaka da pravcem rastanja ili položajem reaguju na dejstvo Zemljine teže (koren u smeru Zemljine teže, a stablo u suprotnom smeru od Zemljine teže).	
	97	126	geocentrizam	staro, napušteno .hvatanje da je Zemlja središte svemira oko koga se okreću sva nebeska tela.	
	98	127	germanizam	nemačka reč, jezički izraz ili rečenični obrt upotrebljen u nekom drugom jeziku, jezički izraz u duhu nemačkog jezika.	
	99	128	gnosticizam	fil. religiozna ideologija (s mnoštvom sekti) koja veru zasniva na znanju; jeretički pravac ranog hrišćanstva koji je nastojao da hrišćanstvo približi antičkoj idealističkoj filozofiji	Smatram da se vera zasniva na znanju
	100	129	gongorizam	knjiž. bombast, suviše kitnjast stil (prema španskom pesniku Gongori).	
	101	130	grafizam	način slikanja koji se primenjuje u grafici	
	102	131	grecizam	v. grcizam	
	103	132	grcizam	grčka reč, izraz ili konstrukcija napravljena po grčkom uzoru i upotrebljena u nekom drugom jeziku.	
D	104	133	dadaizam	fr. dekadentni modernistički pravac u književnosti i likovnoj umetnosti nastao posle Prvog svetskog rata koji u traženju novog izraza negira sve postojeće estetske vrednosti građanskog društva	Postojeće estetske vrednosti u modernom društvu su besmislene.
	105	134	daltonizam	nesposobnost razlikovanja izvesnih boja (prvenstveno crvene i zelene), slepilo za boje (po imenu engleskog hemičara Daltona).	
	106	135	darwinizam	učenje engleskog prirodnjaka Čarlsa Darvina o evoluciji živih bića kao posledici prirodne selekcije u borbi za opstanak.	
	107	136	devijacionizam	ideološko odvajanje, skretanje od glavne linije partije.	Verujem da živa bića evoluiraju usled prirodne selekcije u borbi za opstanak. ninf

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
108	RbT	137	degolizam	politika i principi politike francuskog generala i političara Šarla de Gola.	
109		138	deizam	fil. rengiozno-filozofsko učenje koje prihvata postojanje boga samo kao prauzroka, tvorca sveta, a negira njegov uticaj na dalji razvitak.	Verujem da je bog stvorio svet, ali i da se ne meša u njegov dalji razvoj i postojanje.
110		139	dekadentizam	1. dekadencija, opadanje, nazadovanje nestajanje stvaralačkih snaga i pozitivnih osobina na raznim područjima ljudske delatnosti; razdoblje, period toga opadanja, nazadovanja. 2. pravac u umetnosti i književnosti krajem XIX veka koji se javlja kao odraz društva koje propada, a odlikuje se negovanjem pretežno forme, pesimizmom, slikanjem prefinjenih čulnih doživljaja i sl.	U vremenu u kojem živimo sve prave vrednosti su propale.
111		141	demokratizam	1. demokratska načela, shvatanja, demokratske ideje, težnje; demokratski duh, demokracija	ninf
		142			
		143		2. politički poredak, sistem u kome suverena vlast pripada narodu koju on ostvaruje preko svojih predstavnika, sistem narodne vladavine: građanska -.	prek, v. def 3.
		144			
		145		3. poštovanje, priznavanje jednakosti, lične slobode i drugih prava u društvu, slobodno učešće u društveno-političkom životu;	Jednakost, sloboda i učešće u društvenom i političkom životu osnovna su prava svakog pojedinca.
				4. .odnosi u nekom kolektivu, organizaciji koji omogućavaju slobodno izjašnjavanje pojedinaca i njihovo ravnopravno učešće u odlukama	U radnim organizacijama ne bi trebalo da postoje vođe, nego svi ljudi treba da ravnopravno učestvuju u odlučivanju.
				5. demokratske snage, demokratski pokret; partija u čijem su programu izraženi demokratski ciljevi: srpska - .	ninf

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
112	146	147	demonizam	1. verovanje u demone, objašnjavanje životnih pojava uticajem demona 2. demonska svojstva, opakost, velika zloba, demonstvo: pobediti - u sebi. dendijevski stil.	Verujem u duhove i natprirodna bića.
113	148		dendizam		
114	149	150	despotizam	1. vladavina koja se zasniva na samovolji i nasilju, nasilnička vlast, samovlašće 2. samovoljno, nasilničko postupanje, nasilje, tiranija: - oca, - birokratije.	Nijedan pojedinac ne treba da ima neograničenu vlast.
115	151		determinizam	fil. učenje po kome je sve što postoji, svaka pojava i zbivanje uslovljeno i nužno određeno zakonima uzročnosti.	Svaki događaj je u potpunosti određen događajima koji su mu prethodili.
116	152		defetizam	odsustvo vere u sopstveni uspeh, odsustvo borbenosti, malodušnost, klonulost; odustajanje od akcije zbog pretrpljenog poraza	U ovoj zemlji čovek ne može da uspe, pa se ne vredi ni truditi.
117	153		decentralizam	sistem upravljanja u kome je sprovedena decentraczacija; prenošenje pojedinih funkcija, nadležnosti sa centralnih upravnih organa na niže organe uprave (republičke, pokrajinske, mesne); uopšte slabljenje ili ukidanje, ukinuće centranzovane uprave: sprovesti decentraczaciju.	Neophodno je da se vlast i nadležnosti moraju prenети sa centralnih na niže organe uprave.
118	154	155	didaktizam	1. poučnost u književnom delu, poučni karakter književnog dela, didaktičnost 2. sklonost za poučavanje.	
119	156		dijabolizam	đavolsko delo, đavolski posao.	
120	157		dijalektizam	dijalekatska crta u jeziku, reč, oblik ili neka druga jezička crta karakteristična za neki dijalekat.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
121	158	diletantizam	bavljenje nekom delatnošću (naukom, umetnošću i sl.) radi zadovoljstva i bez potrebne stručne spreme, amaterizam, nestručnost, novršnost u radu; posao urađen bez potrebne stručnosti.	Nestručni i površni ljudi čine ogromnu štetu i sebi i društvu.	
122	159	dimorfizam	1. pojava kada se jedinke jedne vrste javljaju u dva različita oblika: polni -, sezonski -.		
123	161	dinamizam	2. sposobnost kristalizacije u dva sistema		
124	163	dihroizam	1. fil. shvatanje, teorija prema kojoj su sila i kretanje u osnovi svega postojećeg		
125	164	dogmatizam	2. dinamika, dinamičnost: muzički -, unutrašnji - fiz. osobina nekih minerala da pokazuju različite boje u zavisnosti od debljine sloja ili smera gledanja	Postoje stvari u koje ne treba sumnjati niti ih preispitivati.	
126	165	doktrinarizam	1. nesavremen, besmislen, smešan poduhvat, postupak; 2. sklonost i želja za pustolovinama, avanturizam (prema Don Kihotu, junaku Servantesovog satiričnog romana „Don Kihot „)	Ne treba slepo verovati u teorije, nego se držati stvarnog života.	
127	166	donkihotizam	1. napetost radnje, ozbiljnost položaja, konflikta i dr. što odlikuje dramu, dramatičnost: - likova, - sudbine glavnog junaka		
128	168	dramatizam	2. način prikazivanja, predstavljanjadramske radnje, tehnika stvaranja i izvođenja drame.		
	169		3. dramska književnost, dramska umetnost.		
	170				

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
E	129	171	dualizam	1. fil. udealustučki nazor o no stojanju dvaju iskonskih u	Sile dobra i zla se od iskona bore za prevlast u svetu.
	172			ravnopravnih kategorija stvarnosti: duha u materije	
	173			2. rlg. učenje o dvema onrečnim silama (dobro i zlo, svetlost i	
	174			tama) koje se od iskona bore za prevlast u svetu.	
	175			3. pol. dvojno ustrojstvo neke države; sistem vladavine	
				dveju nacija u vušenacuonalnoj buržoaskoj državu (npr. u	
				Austrougarskoj) .	
				4. fiz. osnovni nrincin telesne mehanikeprema kome materija	
				ima svojstva elektmagnetnih talasa.	
				5. uopšte dvojnost, nanoredno nostojanje dvaju elemenata, dvaju	
E	130	176	evangelizam	principa (obučno onrečnih) , dvojstvo.	Podržavam propovedanje ideja iznetih u javandelju.
	177			1. evangelsko učenje. propovedanje ideja iznetih u evandelju,	
				prevođenje u hrišćansku veru, pokršćavanje.	
				2. fig. nronagiranje neke ideje	
	131	178	evnuhoidizam	nedovoljno izražene sekundarne polhe oznake (brada, brkovi i	
				dr.) kod muškaraca zbog smanjene funkcije polnih žlezda.	
	132	179	evolucionizam	naučna ili filozofska doktrina rasnovana na učenju o evoluciji;	Mislim da je teorija evolucije tačna. spec, ninf Trebalo bi težiti evropskim vrednostima.
	133	180	evrokomunizam	pogled na svet po kome sve nastaje razvojem, evolucijom	
	134	181	evropeizam	evropski tip komunizma kakav je npr. u Španiji.	
		182		1. ono što je karakteristično za evropsku (nretežno	
				zanadnoevronsku) civilizaciju, kulturu, evropski duh, karakter	
E	135	183	egalitarizam	2. reč ili izraz uobičajen u većini evropskih jezika .	Svi ljudi treba da budu potpuno jednaki i ravnopravni.
				izjednačenje, jednakost u političkom, socijalnom, kulturnom	
				i dr. smislu; socijalističko shvatanje koje teži ostvarenju	
				potpune jednakosti među ljudima.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
136	184	185	egzibicionizam	1. sklonost egzibicijama; uopšte težnja za isticanjem samog sebe. 2. med. seksualna nastranost koja se ispoljava u razgol ićavanju i pokazivanju polnog organa osobama suprotnog pola.	Pojedinac je autonomno biće odgovorno za autentičnost i iskrenost svojih izbora.
137	186		egzistencijalizam	idealistički pravac u filozofiji i književnosti u čijem se centru interesovanja nalazi egzistencija čoveka .	Verujem da se može religijskim postupkom isterati zao duh iz tela osobe
138	187	188	egzorcizam	1. rlg. obred isterivanja znh duhova iz čoveka 2. verski fanatizam.	
139	189		egoizam	pretpostavljanje vlastitih interesa interesima drugih i opštim interesima, sebičnost, samoživost; supr. - altruizam.	
140	190		egotizam	jako izražen egoizam; veliko samoljublje.	
141	191		egocentrizam	1. koji sebe smatra središtem svega , koji (svesno ili nesvesno) ističe vlastito .. ja” i lične interese; koji sve prosuđuje sa svog ličnog stanovišta: - čovek 2. koji odražava takav karakter: - narav, - priroda, - poezija . ekavski oblik reči.	Mislim da svi ljudi treba da gledaju samo svoje sopstvene interese.
142	192		ekavizam	v. eklekticizam.	
143	193		eklektizam	smer ili učenje u filozofiji, nauci ili umetnosti nastalo odabiranjem pojedinih teza iz raznih učenja, sistema i njihovim spajanjem u određenu celinu	
144	194		eklekticizam		
145	195		ekonomizam	oportunistička struja u međunarodnom, prvenstveno ruskom, socijaldemakratskom pokretu prema kojoj je osnovni zadatak radničke klase samo ekonomska borba protiv kapitalista, a ne i politička.	prek ,v. sindikalizam
146	196		ekskluzivizam	sklonost ekskluzivnosti, isključivosti; ekskluzivnost: literarni -	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
147	197		ekspanzionizam	eksnanzivna politika, sklonost eksnanziji , osvajačke, imperijalističke težnje, koji teži da ojača svoju moć, da proširi svoj uticaj, prevlast, koji noseže za tuđim teritorijama, osvajački: ekspanzivni kapitalizam, - tržište , ekspanzivne težnje, - politika umetnički pravac (u književnosti, slikarstvu, muzici) s početka XX veka koji se zasniva na shvatanju da umetnik treba da izražava svoja subjektivna rasnoloženja i lični doživljaj (ekspresiju) stvarnosti ne vodeći računa o estetskoj dopadljivosti i pravilima spoljašnje forme.	prek .v. imperijalizam
148	198		ekspresionizam		
149	199		ekstremizam	sklonost ekstremnim, radikalnim stavovima i merama	Mislim da je sklonost ekstremnim i radikalnim stavovima korisna po društvo.
150	200		ekumenizam	pokret za približavanje svih hrišćanskih crkava	Podržavam jedinstvo svih hrišćanskih crkava.
151	201		elektromagnetizam	koji nastaje dejstvom električne struje.	
152	202		elitizam	forsiranje elitnih, visokoobrazovanih krugova u društvu.	Odlučivanje, upravljanje i vlast u jednom društvu mora biti u rukama njegove elite.
153	203		emanatizam	1. teol . učenje istočnjačkih naroda o emanaciji. Prema nekim idealističkim učenjima proizlaženje, nastajanje, »isijavanje » svega realnoga iz jednog iskonskog , apsolutnog prauzroka, vrhovnog bića, »prabitka » 2. fiz. -hem. raspadanje i zračenje radioaktivnih materija; novonastali radioaktivni gasoviti elemenat nastao tim zračenjem 3. izraz, ispoljavanje , manifestacija; proizvod, produkt : - radosti, -ljubavi , kulturna -, - duha .	
154	206		empirizam	filozofsko učenje po kome je iskustvo jedini izvor saznanja.	Iskustvo je jedini izvor saznanja.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	155	207	empiriokriticizam	idealistički pravac nastao u drugoj polovini XIX veka, učenje po kome osnov saznanja predstavljaju subjektivni osećaji i doživljavanja	Osnovu saznanja predstavljaju subjektivni osećaji i doživljavanja.
	156	208	epikureizam	fil. učenje grčkog filozofa Epikura o zadovoljstvu kao najvišem dobru i merilu vrednosti; shvatanje da je smisao čovekovog života telesno uživanje.	Zadovoljstvo je najviše dobro i merilo svih vrednosti.
	157	209	erotizam	1. čulna ljubav, čulnost, ljubavni život, ljubavna strast, psihičko ispoljavanje polnog nagona .	
		210		2. ljubavna poezija: trubadurska ~.	
	158	211	estetizam	a. razvijeno osećanje za lepo, naročit smisao za lepotu forme.	
		212		b. pridavanje velikog značaja formi umetničkog dela	
		213		v. jednostrani životni nazor po kome se sve posmatra sa estetskog stanovišta.	Verujem da je umetnost najviše vrednost, veća i od same istine.
	159	214	esteticizam	v. estetizam	
	160	215	etatizam	politička teorija i praksa u kojoj odlu čujuću reč u društvu ima država, odnosno birokratski aparat	Država uvek treba da ima odlučujuću reč u jednom društvu.
	161	216	eudemonizam	etičko učenje po kome je sreća i zadovoljstvo svrha i smisao ljudskog života i najviše merilo vrednovanja ljudskih vrednosti.	Dobro je jedino ono što me čini srećnim.
	162	217	eufemizam	upotreba blažih reči ili izraza umesto grubih, teških, ružnih, nepristojnih (npr. „za obilaziti istinu” mesto „lagati „).	
Ž	163	218	žurnalizam	1. žurnalstika, novinarski poziv; publicistika, novinarstvo	
		219		2. štampa, novine	
Z	164	220	zelotizam	preterana revnost, predanost nekoj ideji; fanatizam.	Strogo se pridržavam pravila koja mi vera nalaže.
	165	221	zenitizam	modernistički pravac u književnosti nastao posle Prvog svetskog rata	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
I	166	222	idealizam	1. pravac u filozofiji koji (nasuprot materijalizmu) smatra da je osnova svega što postoji duh, ideja; takav pogled na svet primenjen u nauci i umetnosti.	Duh, ideja, osnova je svega što postoji.
		223		2. sklonost da se u životu vidi samo dobro, plemenito, idealno shvatanje života.	
	167	224	idiotizam	a. med. najteži obnk maloumnosti, kretenuzma.	
		225		b. pej . glupost, budalaština .	
	168	226	izam	oznaka (obično negativna) različitih pojmova kazivanih imenicama stranog porekla sa sufiksom - izam, npr.: staljinizam, fašizam i sl.	
	169	227	izolacionizam	težnja ka sonstvenome odvajanju, ograđivanju od ostaloga sveta, obično kao politički pokret u nekoj zemlji.	
	170	228	ijekavizam	reč u ijekavskom obnku; ijekavština.	
	171	229	ikavizam	reč u ikavskom obnku; ikavština .	
	172	230	ilirizam	pokret narodnog preporoda u Hrvatskoj od 20-ih do 50-ih godina XIX veka koji se zalagao za narodno jedinstvo Južnih Slovena (pod imenom Ilira).	
	173	231	iluzionizam	1. fil. subjektivno-ideanistički pravac u filozofiji po kome je materijalni svet samo iluzija, obmana	
		232		2. Iluzija , opsenja; stvaranje mađioničarske veštine	Materijalni svet je samo iluzija.
	174	233	imperijalizam	1. pol . težnja za stvaranjem imperije, potčinjua vanjem drugih, manjih, nerazvijenih zemalja i naroda	
		234		2. ekon. najviši stadijum kapitalizma koji se javlja u XIX veku praćen koncentracijom kapitala i monopolom u privredi	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
175	235	impresionizam	umetnički pravac s kraja XIX i početka XX veka koji je negovao umetnost koja je izraz ličnih, trenutnih utisaka raspoloženja.		
176	236	indeterminizam	fil. ideanističko učenje koje poriče povezanost i uslovljenost pojava u prirodi i društvu i naglašava postojanje čovekove slobodne volje.		Čovek poseduje slobodnu volju i pomoću nje donosi svoje odluke.
177	237	individualizam	shvatanje, načelo koje ističe ulogu i vrednost individue, pojedinca iznad interesa kolektiva; ličan, izdvojen način življenja.		Interesi individue uvek moreju da budu iznad interesa grupe.
178	238	indiferentizam	v. indiferentnost -osobina onoga koji je indiferentan , nezainteresovanost, ravnodušnost .		
179	239	intervencionizam	politika zasnovana na (vojnim, ekonomskim i sl.) intervencijama		Vojne intervencije u zemljama gde su ugrožena ljudska prava su opravdane.
180	240	internacionalizam	1. podržavanje ideja klasne solidarnosti radničkih organizacija i levičarskih pokreta;		Radnici različitih struka moraju biti solidarni ako žele da se njihov položaj u društvu popravi.
	241				
	242				
					Svi su narodi ravnopravni, nijedna nacija nije bolja od druge.
181	243	infantilizam	3. borba protiv šovinizma: proleterski - med. duševna i telesna nerazvijenost, zaostalost.		ninf, prek, v. def 2
182	244	iracionalizam	filozofsko ideanističko shvatanje po kome se suština sveta ne može objasniti razumom niti logički.		Suština sveta se ne može shvatiti samo pomoću razuma i logike.
183	245	iredentizam	pol. nacionalni pokret u nekim zemljama da se nacionalna manjina priključi matici zemlji (nastao prema takvom nacionalističkom pokretu u Italiji krajem XIX i početkom XX veka).		Sve teritorije u kojima su Srbi većinsko stanovništvo treba da budu deo države Srbije.
184	246	islamizam	v. Islam- tur. religija koju je u VII veku u Arabiji osnovao propovednik Muhamed , muslimanska vera , Muhamedovo učenje.		Religijske vrednosti treba da se uvrste u pravne sisteme zemalja.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
J	185	247	istorizam	metodološki princip koji traži ispitivanje svih stvari u vezi s istorijskim uslovima: smisao za istorizam.	
	186	248	istoricizam	v. istorizam	
	187	249	italijanizam	italijanski jezički elemenat u drugom jeziku	
	188	250	jakobinizam	pokret, shvatanje jakobinaca, radikalno krilo buržoaske partije demokratskih revolucionara u doba Francuske građanske revolucije krajem XVIII veka	Trebalo bi oduzeti inovinu onima koji su prebogati i rasporediti je ravnopravno među ljudima.
	189	251	jezuitizam	1. učenje Ignacija Lojole, osnivača jezuitskog reda; shvatanja pripadnika jezuitskog reda	U potpunosti treba poštovati učenje naših verskih poglavara.
	190	253	jekavizam	2. licemerstvo, pritivornost, neiskrenost.	
	191	254	jeretizam	jekavska zamena starog glasa jata (jot).	
	192	256	jodizam	1. rlg. versko učenje e koje se protivi crkvenim dogmama , otpadništvo.	Ne postoji jeres: sva religijska mišljenja su podjednako vredna. ninf, prek, v. def 1.
	193	257	judaizam	2. fig. idejno odstupanje od shvatanja neke ideologije.	
	194	258	kajkavizam	trovanje suvišnom unotrebom joda.	Bog je stvorio svet i život na njemu.
K	195	259	kalvinizam	jevrejsko versko učenje; jevrejsko shvatanje, običaji jezička osobina svojstvena kajkavskom dijalektu.	Ljudima je već na rođenju predodređen raj ili pakao.
	196	260	kameralizam	versko učenje Žana Kalvina, francuskog protestantskog reformatora iz XVI veka.	Naša država treba da što više robe izvozi a da samnji uvoz stranih proizvode.
	197	261	kampanilizam	ekonomska politika koja je zasnovana na povećanju izvoza a smanjenju uvoza, merkantilizam.	Moje rodno mesto je najlepše na svetu.
	198	262	kanibalizam	lokalni ,uskogrudni patriotizam	
				ljudožderstvo; varvarstvo, svirepost	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
199	RbT	263	kapitalizam	društveno-ekonomsko uređenje koje se zasniva na privatnom kapitalu koji je u rukama srazmerno manjeg broja vlasnika .	Prirodno je da manji broj ljudi kontroliše veliku količinu resursa i kapitala.
200	264	karijerizam		bezobzirna težnja za uspehom u karijeri; onaj koji teži da po svaku cenu ima uspeha u karijeri.	Da bi čovek uspeo u karijeri ne sme da ima previše obzira prema drugima.
201	265	kartezijanizam		duanističko učenje čiji je osnivač Rene Dekart.	
202	266	katehizam		1. učenje o hrišćanskoj veri, kateheza; osnovi takvog učenja predstavljeni pomoću pitanja i odgovora; udžbenik osnovna hrišćanske veronauke .	
	267			2. nastava veronauke.	
203	268	katolicizam		učenje katoličke crkve kojoj je rimski papa vrhovni poglavar , katolička veroispovest .	
204	269	kvijetizam		filozofsko-rengijski pravac kome je osnovni princip blaženi mir , pasivno životno stanje.	Mudrost se stiče osamljenošću i razmišljanjem o Bogu.
205	270	klasicizam		1. pravac u književno sti i umetnosti uopšt e na stao u XVII i XVIII v eku , koji se odl ikuje estetskim pravilima karakterističnim za del klasične, antičke kulture.	
	271			2. lepota , savršen stvo u kljiževno sti i umetnosti uopšte koje se zasniva na jednostavnosti, jasnoći, prirodnosti, tiniziranosti, svojstvenoj antičkim delima .	
206	272	klerikalizam		politička težnja iakom uticaju crkve i svesten stva, iskorišćavanje uticaja crkve u političke svrhe: pobornik klerikalizma.	Religijske vođe moraju da učestvuju u političkom životu države.
207	273	klerofašizam		politička sprega klerikalizma i fašizma.	Spoj fašizma i organizovane religije je naročito opasan.
208	274	kolaboracionizam		saradnja s okupatorom u vreme II svetskog rata	ninf, nrel

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
209	RbT	RbD			
209	275		kolektivizam	1. fil . doktrina koja ističe vrednost i značaj kolektivnosti , zajedništva; takav pogled na svet primenjen u nauci, umetnosti.	Dobrobit grupe uvek treba da bude važnija od dobrobiti pojedinca.
	276			2. sklonost za kolektivni život, privrženost zajednici	
	277			3. ekon. društveni, ekonomski poredak u kome su osnovna sredstva za proizvodnju u društvenoj ili državnoj svojini (obično u socijanzmu); principi kolektivizma.	Najvažnija sredstva za proizvodnju treba da budu pod kontrolom države a ne pojedinaca.
210	278		kolonijalizam	osvajanje, porobljavalje drugih zemalja; politika porobljavanja i osvajanja .	Da velike zemlje nisu osnivale kolonije ne bi bilo ni progresa.
211	279		kolorizam	upotreba boja u slikarstvu; način slikanja u kome boja ima primaran značaj.	
212	280		komunizam	1. projekat besklasnog društveno-ekonomskog uređenja u kojem bi sredstva za proizvodnju i bogatstva bila u društvenom vlasništvu a podela prema individualnim potrebama	Smatram da bi podela društvenih dobara prema individualnim potrebama dovela do nestanka klasnih razlika.
	281			2. učenje i teorija o organizaciji i stvaranju takvog društveno-ekonomskog uređenja	ninf, prek, v. def 1
213	282		konzervativizam	konzervativni nazori i shvatanja, privrženost starom, a odbojnost prema novom, progresivnom	Ne treba biti otvoren prema novotarijama koje nam dolaze sa zapada.
214	283		konzervativizam	konzervativizam	prek, v. konzervativizam
215	284		konsonantizam	sistem konsonanata u nekom jeziku, suglasnički sistem.	
216	285		konstitucionalizam	sistem upravljanja državom zasnovan na konstituciji , ustavu, ustavnosti; politički stav koji podržava takav oblik vlasti	Ustav jedne zemlje se mora bespogovorno poštovati.
217	286		konstruktivizam	pravac u arhitekturi i umetnosti nastao početkom XX veka koji naglašava elemente konstrukcije.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
218	287		konfederalizam	konfederalno uređenje.	ninf
219	288		konformizam	proračunato prihvatanje nečega, priklanjanje prilikama radi osiguravanja sopstvenog položaja, prilagodljivost.	Treba se prikloniti mišljenju većine jer tako čovek ima manje problema.
220	289		konfucionizam	religiozno-filozofsko učenje koje je zasnovao starokineski, mislilac Konfucije (Konfučije).	Čovek je u suštini dobar a društvo ga može iskvartiti.
221	290		konceptualizam	filozofsko učenje po kome su opšti pojmovi predstave u našem mišljenju koje označavaju ono što je zajedničko mnogim predmetima ili stvarima .	
222	291		kooperativizam	1. zadržani i pokret, zadrugarstvo, kooperativa.	
	292			2. zadrugarstvo kao vid socijalističkog udruživanja	
223	293		korporativizam	1. shvatanje prema kome društvo treba preurediti po sistemu cehovskih, strukovnih udruženja.	prek, v. def. 2.
	294			2. politička teorija prema kojoj državne i društvene organizacije treba da čine udruženje poslodavaca i radnika, korporacija.	Udruženja radnika i poslodavaca treba da budu najvažniji činioci društvenog funkcionisanja.
224	295		kosmopolitizam	ideologija koja negira nacionalne osobenosti, shvatanje po kojem ne treba da postoje nacionalne i državne granice; težnja za zblizavanjem ljudi bez obzira na njihovu nacionalnu, konfesionalnu ili bilo kakvu drugu posebnu pripadnost.	Ljudi različitih nacija se suštinski ne razlikuju između sebe. / Treba ukinuti granice između nacionalnih država./ Ljudi treba da se zblizavaju bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost.
225	296		kretenizam	a. med. teško fizičko i psihičko oboljenje koje se očituje u velikoj fizičkoj i psihičkoj zaostalosti, a koja nastaje kao posledica nedostatka lučenja hormona štitaste žlezde.	
	297			b. pej. glupost, budaština, idiotizam.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
L	226	298	kriticizam	1. kritički odnos, kritički stav prema nečemu kao osobina, svojstvo, karakteristika nekoga ili nečega, kritičnost.	Najvažnije je da osoba kritički prosuđuje informacije sa kojima se susreće.
	227	300	kroatizam	2. fil. metod i učenje u filozofiji koje, suprotno dogmatizmu, kritički ispituje proces i sredstva spoznaje, odnosno, poreklo, mogućnost i granice saznanja.	
	228	201	kubizam	forma, leksema, izraz i sl. karakterističan za jezik Hrvata, hrvatski jezički elemenat.	
	229	302	lakonizam	umetnički pravac na početkihX veka, prvenstveno u slikarstvu, koji se zasniva na tezi da se svi oblici u prirodi mogu svesti na osnovne stereometrijske likove (npr. na kocku, kuglu i dr.).	
	230	303	laicizam	velika sažetost u iskazivanju nečega, jezgrovit način izražavanja; sažet, kratak izraz uopšte.	
	231	304	lamaizam	osobina, svojstvo laika (neznanje, nestručnost i dr.).	Kada čovek umre njegov duh se reinkarnira ponovo u novom telu.
	232	305	lamarizam	tibetanska varijanta budizma.	
	233	306	larpurlartizam	učenje francuskog prirodnjaka Lamarcka	
	234	307	latinizam	umetnički pravac koji zastupa mišljenje da je umetničko delo samo sebi svrha, „umetnost radi umetnosti”.	Umetnost je sama sebi svrha, ne mora da ima nikakav drugi cilj.
	308	309		1. latinska reč ili izraz u nekom drugom jeziku; reč ili izraz u duhu latinskog jezika .	
				2. upotreba i prevlast latinskog jezika; negovanje i uvažavanje latinskog jezika, davanje prednosti tom e jeziku	
				3. uticaj i prevlast latinskih, romanskih naroda.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
235	RbT	310	legalizam	politička aktivnost u okvirima koje dopušta zakon ili režim, legalna javna delatnost.	Sve političke aktivnosti moraju da se odigravaju u zakonskim okvirima.
236		311	legitimizam	shvatanje da potomci nekog vladara, monarha imaju neotuđivo pravo na presto; princip nepromenljivosti nasledne monarhije; privrženost svrgnutoj, staroj dinastiji.	Kralj i njegovi potomci treba da vladaju državama.
237		312	lenjinizam	učenje V. I. Lenjina , vode Oktobarske revolucije u Rusiji , i praksa zasnovana na tome učenju	ninf, spec
238		313	liberalizam	1. a. slobodoumne, liberalne ideje, načela, shvatanja; slobodoumlje	ninf
315		316		1.b. tolerantnost prema različitim, drukčijim mišljenjima, shvatanjima, postupcima; trpeljivost, pomirljivost	Sloboda mišljenja i prava pojedinaca su najvažniji ciljevi kojima društvo treba da teži.
				1.v. odsustvo prinude, stege, sputavanja uopšte.	
				2. pol . političko učenje prema kojem društvo treba da se razvija slobodno , bez mešanja države u društvene odnose, u ekonomiju i dr.; politički pokret za uspostavljanje slobode mišljenja, političkih sloboda, slobodnog ekonomskog razvoja i dr.	Država uopšte ne treba da se meša u ekonomiju i društvene odnose u zemlji.
239		317	libertinizam	1. razuzdanost , raskalašnost. onaj koji se ne pridržava ustaljenih shvatanja i normi , onaj koji nije konformista	Ne volim da se pridržavam stavova i normi kojih se pridržava većina.
		318		2. onaj koji živi, koji se ponaša slobodno, razuzdano , raskalašan čovek	
240		319	limfatizam	konstitucionalno uvećanje organa, tkiva i ćelija koje sačinjavaju limfatični sistem u organizmu, limfatična konstitucija.	
241		320	lirizam	ono što je svojstveno lirskoj poeziji, lirici, ono što odlikuje liriku, ono što je lirsko, lirično, lirsko obeležje	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	242	321	logizam	gledište koje preuvenčava ulogu umnog, logičkog momenta u stvarnosti i ljudskoj svesti; u širem smislu: učenje prema kojem je čitav svet logički strukturiran.	Logika i razum su najbolja sredstava za razumevanje sveta.
	243	322	logizizam	gledište, stanovište prema kome je logika osnovna filozofska disciplina (nasuprot psihologizmu); svodenje saznanog čina na logičke procese.	
	244	323	lokalizam	1. usko shvatanje vlastitih društvenih, ekonomskih i sl. interesa , koje ne uvažava interese društva u celini.	Ne treba da brinemo za interese društva već isključivo na sopstvene potrebe.
	245	325	lokalpatriotizam	2. jezička osobenost (obično izraz ili reč) karakteristična za usko područje, za određeni kraj.	
	246	326	ludizam	posebna ili preterana nprvrženost mestu življenja, kraju u kojem se živi, zavičaju.	Uvek ću najviše voleti svoje rodno mesto.
	247	327	luminizam	radnički pokret u Engleskoj početkom XIX veka, čija se borba za radnička prava manifestovala uništavanjem mašina i privrednih zgrada vlasnika, kapitalista.	nrel
	248	328	magnetizam	kombinovanje boja radi postizanja jačih svetlosnih efekata na slici.	
M	329	330		1. fiz a. privlačna sila svojstvena magnetima; uopšte ukupnost pojava koje su u vezi sa svojstvom određenih tela da se ponašaju kao magneti	
				b. deo, grana fizike koja izučava magnetske pojave.	
				2. fig. moć privlačenja, privlačna snaga, privlačnost (npr . neke osobe (njenog glasa, očiju itd.) , neke osobine, osećanja , ideje, nekoga predmeta , mesta itd .).	
	249	331	mađarizam	jezička crta (reč, izraz, rečnični obrt i sl.) svojstvena mađarskom jeziku.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
250	332	333	mazohizam	a. med. seksualna izonachenost, perverzija koja se ispoljava u seksualnom uzbuđivanju i uživanju pri trpljenju bolova i zlostavljanju od strane partnera; suprt. - sadizam. b. uopšte patološko uživanje u vlastitim patnjama i bolovima, pretežno psihičke prirode	
251	334		makaronizam	mešavina stranih i domaćih, narodnih reči, često radi postizanja komičnog efekta.	
252	335		makartizam	naziv za politiku progona i diskriminaciju komunista i levičara koju je u SAD vodio senator Makarti u jednom periodu posle II svetskog rata.	Država treba da aktivno radi na iskorenjivanju političkih ideologija koje se suprotstavljaju državnom poretku.
253	336		maksimalizam	postavljanje maksimalnih, često preteranih zahteva, težnja za vrhunskim ostvarenjima, preteranost u željama, htenjima, traženju, očekivanju i sl.	
254	337		mamonizam	lakomost, pohlepa, žudnja za novcem i materijalnim dobrima, za bogaćenjem; up. Srebroljublje	Važno je posedovati puno novca.
255	338	339	manirizam	1. preterana upotreba istog stilskog sredstva u umetničkom delu; podražavanje starih formi i tehnik, oponašanje uzora, imitacija. 2. umetnički pravac (pre svega u slikarstvu i vajarstvu) između kasne renesanse i ranog baroka.	
256	340		maniheizam	pagansko-hrišćanska religija (oblik hrišćanske jeresi), koja se zasnivala na ideji o dualizmu (borbi dobra i Zla, duha i materije), nastala u III v. (pod uticajem učenja persijskog jeretika Manesa), a nestala u VI v.	Kroz celu istoriju čovečanstva može se videti večna borba između Dobra i Zla.
257	341		marginalizam	ekonomsko učenje s kraja XIX veka.	
258	342		marinizam	preterano kitnjast, izveštačen pesnički stil u itanjanskoj poeziji XVII veka (po ital. pesniku Đ. Mariniju).	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
259	RbT	343	marksizam	učenje Karla Marksa i Fridriha Engelsa i njihovih sledbenika o razvitku prirode i, naročito, društva, o društvenim odnosima i njihovim promenama i dr.	Marksizam predstavlja najbolji oblik uređenja društva.
260	344	345	materijalizam	1. fil.jedan od dva osnovna pravca u filozofiji, koji priznaje materiju kao primarnu osnovu i sadržinu sveta; up. idealizam (1): vulgarni -, geografski-, dijalektički -, istorijski -, metafizički -, mehanički (mehanistički, mehanicistički) -, naivni - . 2. stav, nazor, shvatanje koje materijalnom bogatstvu i telesnom uživanju daje prednost nad duhovnim vrednostima.	Važnije je materijalno bogatstvo od nekakvih duhovnih vrednosti.
261	346		medievalizam	umetnička orijentacija ka srednjovekovnim uzorima i motivima.	
262	347		melanizam	prekomerna pigmentacija (usled velike toplote, vlage, hladnoće i dr.).	
263	348		melizam	melodijski ukras.	
264	349		meliorizam	shvatanje po kojem se ljudski život može radom i voljom učiniti boljim.	Ljudski život se radom i voljom može učiniti boljim.
265	350		menjševizam	pokret desnog krila Ruske socijaldemokratske radničke partije (posle rasepa te partije na II kongresu 1903).	Socijaldemokratske zemlje (poput onih u Skandinaviji) pružaju najbolje uslove za život i sreću ljudi.
266	351		merkantilizam	ekonomska doktrina iz vremena prevlasti trgovačkog kapitala, koja proglašava kao jedini oblik bogatstva novčanu robu, zbog čega zahteva povećani spoljnotrgovinski promet	Država treba da podstiče izvoz i ograniči uvoz jer je spoljna trgovina jedini izvor bogatstva.
267	352	353	mesijanizam	a. religiozno učenje, verovanje u dolazak Mesije, božjeg izaslanika, spasitelja ili izbavitelja. b. fig. verovanje pojedinaca ili društvenih grupa, naroda i dr. u njihovu tobožnju božansku, izbaviteljsku misiju (često kao patološka opsesija paranoika).	Božiji izaslanik će ponovo doći među ljude. Srbi su Božiji narod.
268	354		metabolizam	proces razmene materija u organizmu živih bića.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
269	RbT	355	metamorfizam	skup promena u strukturi stena izazvanih nizom fizčkih i hemijskih pojava	
270	RbT	356	mehanizam	1. tehn . sklop neke mašine, sprave, kombinacija uzajamno usklađenih delova neke mašine, sprave koja omogućuje njeno funkcionisanje kao celine.	
357				2. fig. a. sklop, ustrojstvo delova nekog organizma koji funkcionise kao celina (o čoveku, životinji, o čovečjem, životinjskom telu i sl.).	
358				2. b. skup stanja, procesa koji sačinjavaju neku psihičku, fiziološku i sl. pojavu: - ljudskih strasti, - koji menja pravac sinteze i razgradnje organskih supstanci.	
359				v. skup operacija, radnji od kojih se sastoji vladanje nekom veštinom, nekakvim umećem : - računanja, - čitanja.	
360				3. fig. sistem delovanja neke organizacije, neke zajednice i sl. : - vlasti , partijski -.	
271	RbT	361	mehanicizam	učenje po kojem se sve pojave u društvu svode na mehaničko kretanje materije i objašnjavaju mehaničkim zakonima.	
272	RbT	362	mikroorganizam	v. mikrob.	
273	RbT	363	militarizam	politički sistem, odnosno pravac političkog delovanja s prevašću, dominacijom vojnih činilaca i vojske u društveno-političkom i ekonomskom životu države, vojnički sistem, vojna vladavina, obično praćena ukidanjem političkih sloboda i pojačanom agresivnošću prema drugim zemljama.	Vojnska treba da ima vodeću ulogu u državnim poslovima.
274	RbT	364	misticizam	verovanje (svojstveno nekim religijskim učenjima i filozofij) u natprirodne sile, u svet natičulnih pojava, koje kao filozofska doktrina ističe mogućnost sjedinjenja čoveka sa božanstvom (npr. u transu, ekstazi).	Postoje sile u prirodi koje ne možemo opaziti našim čulima a koje utiču na naše živote.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
275	365		mitraizam	rengiozni kult Mitre, indoiranskog božanstva sunca i svetlosti	
276	366		modernizam	1. um. naziv za nove umetničke i književne pravce u XX veku. 2. uopšte ono što je savremeno, moderno, .moderna pojava	Važno je ići u korak s vremenom i pratiti najnovije trendove. Naša država bi trebalo da bude monarhija.
277	368		monarhizam	sistem državno-g uređenja sa monarhom kao poglavarom, monarhija; privrženost takvom državnom uređenju.	
278	369		monizam	shvatanje po kojem se sve može izvesti uz jednog jedinstvenog principa, iz postojanja samo jedne iskonske kategorije, materije ili duha; supr. - dualizam.	
279	370		monogenizam	shvatanje da sve ljudske vrste potiču samo od jedne vrste nastale na jednom geografskom mestu.	
280	371		monopolizam	1.a. stanje na tržištu koje nastaje kada postoji samo jedan prodavac neke robe, davalac usluga i sl. i veći broj kupaca, odnosno korisnika .	ninf
	372			b. udruživanje krupnih proizvođača neke robe radi odstranjivanja međusobne konkurencije ili sticanja kontrole u proizvodnji, prodaji, obrtu i sl. neke robe na određenom tržištu	spec
	373			v. isključivo pravo proizvodnje i prodaje neke robe na tržištu	
	374			g. privredna delatnost zasnovana na takvom pravu; privredna organizacija koja posluje na osnovu toga prava .	
	375			2. fig. isključivo pravo, nadležnost, vlast i sl. nad nečim drugim , u domenu nečega što ne spada u ekonomiju	
	376			3. vrsta društvene igre u kojoj je cilj da se osvoji što je moguće više „ poseda „.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	281	377	monoteizam	religija koja priznaje postojanje samo jednog boga, verovanje u jednog boga, jednobožstvo.	Postoji samo jedan Bog.
	282	378 379	moralizam	1. fil. filozofsko učenje, sagledavanje društvene problematike čoveka pre svega (ili isključivo) u odnosu na moralne, etičke vrednosti 2. preterana strogost pri ocenjivanju moralnosti, ponašanja, postupaka i njihovo vrednovanje isključivo s gledišta morala, moralnosti.	Svako ponašanje čoveka treba da bude vođeno njegovim moralnim vrednostima. O čoveku treba suditi jedino na osnovu njegovih moralnih kvaliteta.
	283	380	motociklizam	treniranje, vežbanje vožnje motociklom i takmičenje u vožnji motociklom kao sportska grana	
	284	381	mutizam	v. mutavost.	
	285	382	makijavelizam	(prema imenu Italijana N. Makijavelija) političko učenje po kojem su za stvaranje jake državne vlasti dopuštena i najbezobzirnija sredstva; ostvarenje ciljeva bez obzira na sredstva; princip: cilj opravdava sredstvo.	Da bi nam državna vlast bila jaka, opravdano je da se političari služe svim, pa i najbezobzirnijim sredstvima./ Cilj opravdava sredstvo.
N	286	383	nadrealizam	umetnički (prvenstveno književni i slikarski) pravac nastao u Francuskoj posle I sv. rata , koji se odlikuje težnjom ka spontanom, neposrednom beleženju podsvesnih psihičkih tokova, utisaka, asocijacija, sanjarenja i predstavljanju nesvesnog, iracionalnog doživljavanja stvarnosti	
	287	384	narcizam	divljenje vlastitoj lepoti, zaljubljenost u samoga sebe, samodopadanje.	
	288	385	nativizam	fil. i psih. shvatanje, učenje po kojem su neke psihičke funkcije, sposobnosti, karakterne crte, ideje i dr. urođene , tj. da postoje pre iskustva	Celokupan razvoj čoveka uslovljen je isključivo genima.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
289	RbT	RbD			
386			naturalizam	1. umetnički pravac u književnosti, slikarstvu, vajarstvu i muzici (nastao u Francuskoj krajem XIX v.) koji teži da bez ikakvog ulepšavanja, što je moguće vernije prikaže stvarnost, naročito ružniju, tamniju, suroviju stranu života.	
387				2. fil . shvatanje koje nastoji da sve pojave svede na prirodne uzroke, shvatanje po kojem je priroda primarni i apsolutni princip , osnova svega što postoji	Sve što postoji može se objasniti prirodnim uzrocima.
290	388		naturizam	sunčanje i kupanje na javnim plažama bez kupaćih kostima ili gaćica; pokret koji propagira kult golog ljudskog tela i neodevanje, nudizam	
291	389		nacizam	nacionalsocijalizam.	prek, v. nacionalsocijalizam
292	390		nacionalizam	1. svest o nacionalnosti , o pripadnosti određenoj naciji; težnja za nacionalnim napretkom, za samostalnim društvenim razvojem sopstvene nacije; isticanje nacionalnih obeležja, karakteristika; nacionalni duh, rodoljublje, patriotizam.	Volim svoju zemlju.
391				2. političko načelo i praksa po kojima se prava, interesi, ciljevi određene nacije podržavaju, ističu, ostvaruju na štetu drugih nacija; up . šovinizam	Nacionalne interese mog naroda treba ostvariti čak i ako je to na štetu drugih naroda.
293	392		nacionalsocijalizam	politička načela, učenje i praksa Nacionalsocijalističke partije Nemačke između dva svetska rata i u toku Drugog sv. rata, sa propagiranjem uloge određene nacije (rase) kao dominirajuće i sa isticanjem prava na pokoravanje, porobljavanje, podjarmljivanje (pa i istrebljenje) drugih naroda, rasa, nacizam; podržavanje, propagiranje i zastupanje takvih načela, ideja, politike i prakse od strane drugih sličnih partija u svetu (iza toga ili novijeg vremena).	Verujem u snagu i moć moje nacije, da zajedno možemo sve i da možemo bolje od drugih.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
294	393	394	nacifašizam	a. nacistička verzija fašizma, nacionalsocijalizam, nacizam	Pozitivna srtana nacizma je što zahteva etnički čistu državu.
295	395		nekonformizam	b. nacizam i fašizam (shvaćeni kao jedinstvo). odsustvo konformizma, nepriklanjanje društvenim, političkim i dr. prilikama radi lične koristi.	prek, v. def 1 Ne prikljanjam se mišljenju većine, čak i ako mogu ostvariti ličnu korist.
296	396		neoklasicizam	pravac u umetnosti druge polovine XIX i prve polovine XX veka, koji se odlikuje ugledanjem na dela klasične, antičke kulture i klasicizma	
297	397		neokolonijalizam	kolonijalizam u novom obliku	Ne opravdavam ekonomske i političke pritiske razvijenih zemalja prema nerazvijenim.
298	398		neonacizam	pokret koji nastoji da vaskrsne nacizam	Nacisti su u mnogo čemu bili u pravu.
299	399		neorealizam	umetnički pravac nastao posle Drugog svetskog rata, posebno u itanjanskoj književnoj i filmskoj umetnosti, koji bez ulepšavanja prikazuje svakodnevn život, ljude iz radničke ili seljačke sredine	
300	400		neoromantizam	pravac u književnosti i muzici koji se suprotstavlja naturalizmu i pozitivizmu obnavljanjem romantičarskog duha i lirskih zanosa.	
301	401		neofašizam	politički pokret koji teži obnavljanju fašizma posle Drugog svetskog rata.	Holokaust se nikada nije dogodio, to je izmišljotina jevrejskog lobija.
302	402		nepotizam	zloupotreba položaja, vlasti u korist rodbine	Treba iskoristiti položaj da se pomogne rodbini ili sebi.
303	403	404	nizam	a. regularna vojska u Turskoj carevini ustanovljena 1826. g. posle ukidanja janičara b. pripadnik te vojske, vojnik u toj vojsci.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	304	RbT 405	nihilizam	pogled na svet, shvatanje onih koji ne priznaju nikakve društvene norme, moralna načela, tradiciju i dr. onih koji sve negiraju	Ne priznajem nikakve društvene norme, moralna načela niti tradiciju.
	305	406 407	nominalizam	1. fil. srednjovekovno sholastičko filozofsko učenje po kojem nisu primarne opšte ideje, već su realno postojeće samo pojedinačne stvari. 2. ekon. shvatanje po kojem vrednost novca ostaje uvek jednaka bez obzira na njegovu stvarnu kupovnu moć.	Mislim da vrednost novca treba da bude uvek ista, bez obzira na njegovu stvarnu kupovnu moć. prek, v. nekonformizam
	306	408	nonkonformizam	neslaganje s vladajućim. religioznim, političkim ili drugim shvatanjem.	
	307	409	nudizam	potpuno obnaživanje, razgolićivanje tela (obično na plaži); pokret kaji propoaveda javno pojavljivanje bez odeće (na plažama, u kampovima).	U redu je da se ljudi na plažama pojavljuju bez odeće.
O	308	410	olimpizam	duh olimpijskih igara, sportskog prijateljstva i saradnje u svetu	Olimpijski duh, duh sportskog prijateljstva i saradnje u svetu, treba održati i podržati.
	309	411	oportunizam	politika obično neprincipijelnog prilagođavanja prinkama radi postizanja koristi, ostvarenja kakvih ciljeva i sl. (obično u politici).	Uvek bih, bez obzira na druge, iskoristio povoljnu priliku da ostvarim svoje ciljeve.
	310	412	optimizam	životni stav prožet nadom u pozitivan , povoljan ishod, pozitivan razvoj stvari u životu, radu i dr. vera u dobro; vedro duševno raspoloženje koje proističe iz vere u budućnost, nade u povoljan razvoj ili ishod stvari; supr . pesimizam.	Stvari i događaje treba gledati sa njihove najbolje strane

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	311	413	orgazam	grč. vrhunac seksualnog zadovoljstva , sladostrašća; veliko uzbuđenje, zanos.	
	312	414	organizam	1. jedinka živog sveta, organske prirode (kao biće sa svim organima tela koje čine biće čoveka ili životinje); telo kao prirodni oblik bića: živi - 2. fig. institucija , organizacija (društva, zajednice) kao sistem, oblik javnog, političkog i dr. života. - Država je socijalni organizam.	
	313	416	orijentalizam	orijentalni duh i izraz; orijentalni element (u jeziku, umetnosti , filozofiji i dr.) u nekom drugom jeziku, drugoj sredini.	
P	314	417	paganizam	paganstvo, mnogoboštvo, neznaboštvo, koji veruje u više bogova, koji ne zna za jed(i)nog boga, mnogobožac, neznabožac	Poštujem i praktikujem staru religiju mog naroda, stare bogove, pretke i sveta mesta.
	315	418	pangermanizam	pol. pokret za ujedinjenje svih germanskih naroda s Nemačkom na čelu.	nrel
	316	419	panarabizam	pol. težnja za ujedinjenjem, saradnjom svih Arapa.	nrel
	317	420	paneuropeizam	pol. težnja ka ujedinjenju evropskih naroda , ideja o evropskoj (kon)federaciji.	Treba težiti ka ujedinjenju svih evropskih naroda.
	318	421	panislamizam	pokret za ujedinjenje svih muslimanskih naroda i država u skladu s načelima Kurana.	nrel
	319	422	panslavizam	pol. ideja, težnja za kulturnim i političkim ujedinjenjem svih slovenskih naroda, sveslovenstvo.	Svi slovenski narodi treba da budu u jednoj državi.
	320	423	papizam	papska vlast (kao institucija).	
	321	424	parazitizam	1 biol. pojava, način na koji se paraziti održavaju u životu; 2 fig. život na tuđ račun, paraziterstvo.	U restoranu, najslade mi je da jedem kada neko drugi plaća.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
322	426	427	paralelizam	1. mat. odnos linija u ravni koje se nikada ne seku. 2. fig. stalni, uzajamnu odnos, povezanost između dve pojave, radnje, postupka i sl. ; potpuno nodudaranje: - prošlosti i sadašnjosti, - interesa.	
323	428		paralogizam	log. pogrešan zaključak, izveden iz logičke greške, na osnovu pogrešne pretpostavke.	
324	429		parlamentarizam	pol. sistem demokratskog državnog uređenja zasnovanog na načelima zakonodavne vlasti parlamenta i odgovornosti vlade parlamentu.	Parlament treba da ima zakonodavnu vlast i vlada treba za sve svoje postupke da odgovara parlamentu.
325	430		partikularizam	pol. težnja za odvajanjem, za što većom samostalnošću (bez obzira na interese zajednice).	Dobrobit lokalne zajednice je važnija od interesa države.
326	430		pasivizam	stanje neaktivnosti, pasivnosti, pomirenost sa postojećim prilikama.	Svet je takav kakav jeste i ne postoji ništa što bih ja mogao da učinim da bilo šta promenim.
327	432		paternalizam	pol. pokroviteljski, zaštitnički stav, pokroviteljsko, zaštitničko držanje, ponašanje (obično lažno.) poslodavaca prema radnicima, velike sile prema maloj državi, federacije prema članicama federacije i dr. .	Nasoj državi je neophodna pomoć neke razvijenije države.
328	433		patriotizam	v. rodoljublje-ljubav prema svom narodu, domovini	Volim svoj narod i svoju domovinu.
329	444		pauperizam	krajnje siromaštvo, nemaština.	
330	445		pacifizizam	pokret, ideologija koja se zalaže za očuvanje mira i osuđuje svaki rat bez obzira na njegove razloge i ciljeve.	Osuđujem svaki rat, bez obzira na njegove razloge i ciljeve.
331	446		perfekcionizam	savršenstvo, maksimum koji se može postići (u radu, kvantitetu, ostvarenju nečega).	
332	447		pesimizizam	sklonost da se u svemu vidi loš ishod, nepovoljno rešenje svega; mračno, sumorno raspoloženje; supr. optimizam.	Sve stvari imaju tendenciju samo da postaju sve gore i gore.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
333	RbT	448	pijanizam	umetnost sviranja na klaviru .	
334		449	platonizam	1. filozofski pravac , ideologija grčkog antičkog filozofa Platona.	Ideje su osnova i razlog svakog postojanja.
		450		2. fig. ljubav prožeta samo osećanjima, duhovnom privlačnošću, bez čulnih strasti, idealna ljubav.	
335		451	pleonizam	nepotrebno upotrebljavanje različitih, a istoznačnih reči ili izraza	
336		452	pluralizam	1. fil. idealističko učenje da je stvarnost skup više samostalnih, odvojenih bitnosti, supstancija; učenje koje odbacuje ideju o jedinstvu sveta, supr. monizam	Svet i priroda nisu jedinstveni, već su pre skup različitih svojih delova.
		453			
		454		2.a. demokratsko društveno uređenje zasnovano na slobodnom delovanju različitih političkih partija, višepartijski sistem, višestranacje.	Čak i u teškim vremenima, dobro je da postoje različita politička shvatanja.
337		455	poentilizam	2.b. različitost mišljenja, stavova, opredeljenja i dr.: - ideja, - interesa	Dobro je da ljudi imaju različite stavove, mišljenja, i opredeljenja.
				način snkanja pomoću crta i tačkica; takav smer u slikarstvu s početka xx veka, blizak impresionizmu	
338		456	pozitivizam	filozofski pravac koji ograničava spoznaju na pozitivno, iskustveno znanje odričući vrednost samostalnog apstraktnog mišljenja.	Verujem u činjenice i iskustvo, a ne u pretpostavke i apstraktne ideje.
339		457	polimorfizam	osobina onoga što je polimorfno, koji se pojavljuje u više oblika	
340		458	politeizam	verovanje u više bogova, mnogoboštvo.	Verujem da postoji više, a ne samo jedan bog.
341		459	prakticizam	a. shvatanje kojim se daje prednost praksi nad teorijom.	Praksa uvek ima prednost nad teorijom.
		460		b. smisao za trenutne potrebe na štetu nekih principa.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
342	461		prezbiterijanizam	protestantska reformisana veroispovest nastala u Engleskoj i Škotskoj u XVI veku, u kojoj ne postoji vlast biskupa nego se priznaje samo prezbiter	
343	462		primitivizam	1. a. zaostalost	
	463			1. b. nevaspitanje, neuglađenost	
	464			2. povodeње za umetničkim delovanjem slikara naivaca	
344	465		probabilizam	moгуćnost, verovatnost.	
345	466		provincijalizam	1. a. navike i osobine stanovnika provincije.	
	467			1.b. pej. uskogrudost, sitničavost, ograničenost duhovnog	
	468			vidokrug , malograđaniština.	
				2. reč, izraz ili kakva jezička osobina koja nije stekla pravo	
346	469		progresizam	upotrebe u književnom jeziku, koja je još uvek lokalnog karaktera.	
				progresivnost; koji vodi ka unapređivanju, usavršavanju, napredak; koji se progresivno razvija	
347	470		prozelitizam	uporno u revnosno nastojanje za obraćanjem drugih u svoju veru ili stranku.	Svi su mi načini prihvatljivi da ubedim ljude da se učlane u moju stranku.
348	471		prosilogizam	log. silogizam koji kao premisa prethodi silogizmu, zaključku.	
349	472		protekcionizam	1. ekon. sistem mera ekonomske politike (uvođenje posebnih uvoznih carina, smanjenje izvoznih dažbina i dr. za određenu robu) koje su usmerene na zaštitu kakve industrijske ili poljoprivredne proizvodnje.	Vladinim merama bi trebalo ograničiti plasiranje stranih proizvoda nauštrb domaćih.
	473			2. izbor ljudi za državne i druge službe po poznanstvu, preporukama i dr. (a ne prema sposobnostima).	Pri zapošljavanju, prednost treba da imaju poznanici i ljudi za koje postoji lična preporuka.
350	474		protestantizam	opšti naziv za hrišćanske veroispovesti koje su se u doba reformacije (u XVI veku) odvojile od katolicizma.	Sveštenik ne treba da bude posrednik između boga i ljudi.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
R	351	475	profesionalizam	1. bavljenje kakvim poslom kao profesijom, profesionalno obavljanje kakve delatnosti	Kada su u pitanju moral i etički principi, ne treba praviti nikakve compromise.
	352	477	pseudoklasicizam	2. reč i i izrazi svojstveni ljudima iste profesije.	
	353	478	purizam	umetnički pravac XVIII i XIX veka koji je sledio antičke uzore	
		479		1. težnja za moralnom, etičkom strogošću.	
	354	480	puritanizam	2. težnja, obično preterana, za jezičkom čistotom, za uklanjanjem stranih i dr. neprikladnih elemenata iz jezika, jezičko čistunstvo.	Svaki oblik raskalašenosti i preterivanja za mene je neprihvatljiv.
		481		1. ist. protestantsko-reformatorski pokret u Engleskoj u XVI i XVII veku za uklanjanje ostataka katolicizma u anglikanskoj crkvi.	
				2. v. purizam	
	355	482	radikalizam	1. težnja za radikalnim izmenama, pristajanje uz radikalne mere u sprovođenju nekog programa: - u književnosti, - u ekonomiji.	
	356	484	radio-amaterizam	2. načela i ciljevi radikala, Radikalne stranke, radikalstvo	Moja rasa je superiornija od drugih.
	357	485	radoholizam	amatersko bavljenje radio-tehnikom	
	358	486	rasizam	strasna, bolesna potreba za radom.	
				ideološka društvena i politička teorija o postojanju nižih i viših rasa, po kojoj biološka rasna svojstva određuju kulturnu i istorijsku ulogu pojedinih naroda.	
	359	487	racionalizam	1. fil. pravac u teoriji saznanja po kojoj je glavni izvor saznanja razum i mišljenje.	Svet je racionalno uređen i može se racionalno shvatiti.
		488		2. knjiž. književni pravac u XVIII v. koji daje prednost razumu nad osećanjima i teži racionalnom	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
360	RbT	RbD			
489			realizam	1.a. tumačenje i shvatanje sveta i života koje se oslanja na stvarne, prisutne pojave i probleme; smisao za adekvatno odražavanje stvarnosti	Stvari se mogu objektivno spoznati, bez obzira na naša saznanja ograničenja.
491				b. pravac i stil u umetnosti i književnosti koji teži da predstavi stvarnost onako kakva je ona stvarno: - u romanu.	
				2. fil. idealističko sholastičko učenje po kome opšti pojmovi realno postoje pre pojedinačnih stvari; kritički realizam - fil. učenje koje smatra da se na osnovu kritički obrađenog iskustva i mišljenja može doći do tačnijeg saznanja objektivno postojeće stvarnosti; socijanistički realizam - pravac u umetnosti (istočnoevropskih socijalističkih zemalja) koji na realističan i propagandni način, uglavnom pozitivno, prikazuje stvarnost u tim zemljama.	
361	492		revansizam	osvetoljubiv postupak, osetoljubivost, revanš.	Zemljama koje su nas pobedile u prošlim ratovima bi se trebalo osvetiti.
362	493		revizionizam	a. težnja, nastojanje da se nešto preispita i revidira , izmeni, promeni (obično u vezi s komunističkom ideologijom i marksističkim. postavkama)	Istorija kakva je sada bi trebalo da se preispita i promeni.
	494			b. zahtev za promenom nekog ugovora, npr. za promenom granica (obično u vezi s nastojanjem država pobede u prvom svetskom ratu da se promene nakon toga rata uspostavljene granice) .	
363	495		regionalizam	1. težnja za posebnim ekonomskim, političkim i kulturnim životom neke regije, pokrajine (često na štetu celine, zajednice).	region u kome živim treba da ima svoj ekonomski, politički i kulturni život, nezavisan od države u celini.
	496			2. isticanje lokalnih, dijalekatskih osobina i specifičnosti nekog kraja, neke oblasti u umetničkom delu.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
364	497		relativizam	1. fil. učenje koje poriče mogućnost objektivnog saznanja s obzirom na relativnost našeg znanja 2. shvatanje daje sve relativno (uopšte ili u pojedinim oblastima)	Ne postoji apsolutna, objektivna istina. Sve je relativno.
365	499		republikanizam	političko opredeljenje za republiku.	Svaka država treba da bude uređena kao republika.
366	500		retorizam	retorsko, besedničko izražavanje; preterano kitnjast govor, razmetanje rečima, slatkorečitost	
367	501		reumatizam	bolno oboljenje kostiju, mišića, zglobova i tetiva (takođe srca i krvnih sudova), izazvano infektivnim žarištima u telu	
368	502		reformizam	oportuna struja u marksističkom i radničkom pokretu koja nastoji da ostvari socijalne promene reformama, bez socijalističke revolucije i diktature proletarijata.	Nije neophodno da dođe do revolucije da bi se stvari u društvu promenile.
369	503		recidivizam	pojava koja ima karakter recidiva; ponavljanje kriminalnog dela od istog počinioca.	
370	504		rojalizam	sistem kraljevske, monarhističke vladavine; odanost ,privrženost, vernost kralju i rojanstičkom sistemu, monarhizam.	Naša država bi trebalo da bude monarhija, sa Karađorđevićima na čelu.
371	505		romanizam	elemenat latinskog ili nekog drugog romanskog jezika u jeziku neromanskih naroda.	
372	506	507	romantizam	1. umetnički pokret, pravac, stil u kljiževnosti i umetnosti krajem XVIII i u prvoj polovini XIX v, posle klasicizma i racionalizma, u kome dolazi do izražaja emotivnost, liričnost, individualnost stvaraoca. 2. fig. v. romantika.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	373	508	ruralizam	pravac u umetnosti koji obrađuje seoske motive	
	374	509	rusizam	reč ili jezički element uzet iz ruskog jezika ili nastao pod uticajem ruskog jezika	
S	375	510	sadizam	1. seksualno uživanje u mučenju partnera;	
		511		2. fig. naslađivanje, uživanje u tuđim mukama, patnjama.	
	376	512	sarkazam	zajedljiv i pakostan podsmeš, jetka ironija, zajedljivost	
	377	513	satanizam	crna magija, satanska čarolija	Za mene je Satana vrhunsko božanstvo.
	378	514	semitizam	ono što je karakteristično, tipično za Semite i semitsku civilizaciju; težnja za usvajanjem takve kulture, civilizacije.	nrel
	379	515	sentimentalizam	1. sentimentalnost.	
		516		2. književni pravac u drugoj polovini XVIII v. koga karakteriše osećajnost kao merilo karakternih osobina ličnosti, njihovih postupaka i odluka	
	380	517	separatizam	težnja za odvajanjem, otcepljivanjem od veće zajednice.	Vojvodina treba da ima što širu autonomiju, pa možda i potpunu nezavisnost od Srbije.
	381	518	secesionizam	1. odeljivanje, razdvajanje, otcepljenje, rascep	Nacionalne manjine treba da imaju pravo na samoopredeljenje i odcepljenje.
		519			
	382	520	sećentizam	2. pokret u umetnosti (naročito likovnoj) u srednjoj Evropi krajem XIX i početkom XX veka , nastao kao protest protiv konvencionalnog akademizma.	
	383	521	silogizam	pretrpan, kitnjast stil italijan kih književnika XVI veka; sećento. logički zaključak koji se izvodi iz dvaju ili više postavki, sudova (premisa).	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
384	522	523	simbolizam	1. umetnički pravac nastao u Francuskoj krajem XIX veka, koji uvodi simbol kao izraz suštine predmeta i pojava. 2. simbolika	
385	524		singularizam	filozofski pravac koji svu raznolikost sveta izvodi iz jednog principa ili bića; up. monizam	
386	525	526	sindikalizam	1. pravac radničkog pokreta koji se pojavio početkom XX veka koji negira potrebu postojanja političkih partija, proleterske države, diktature proletarijata, a zastupa mišljenje da je pravi oblik klasne borbe ekonomska borba (štrajkovi) putem organizovanog sindikata 2. uverenost u potrebu postojanja sindikata; privrženost sindikalnom pokretu	Sindikati i sindikalna borba su jedini način da se izborimo za svoja prava. prek, v. def 1.
387	527		skautizam	skautski pokret, skautska aktivnost, pripadnik omladinske organizacije ljubitelja prirode, izviđač	
388	528	529	skepticizam	1. skepsa, sumnja, nepoverenje. 2. filozofski pravac koji izražava sumnju u mogućnost saznanja objektivne istine i stvarnosti.	Sumnjam da se istina i objektivna stvarnost mogu spoznati.
389	530	531	skolasticizam	a. filozofija srednjeg veka koja se zasniva na logici sjedinjenoj s hrišćanskim učenjem. b. besplodno umovanje, formalno znanje bez veze sa životom i praksom	
390	532		snobizam	vladanje, ponašanje svojstveno snobu; onaj koji izigrava otmenost, onaj koji se slepo povodi za modom, običajima i manierama tzv. "višeg sveta"; uobražen čovek.	Mrzim snobove.
391	533		somnambulizam	hodanje u snu, mesečarstvo.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
392	RbT	RbD			
	394	534	sofizam	prividno uverljiv, logičan, a pogrešan zaključak filozofa koji su sumnjali u čovekovu sposobnost saznanja, bili skloni etičkom relativizmu, isticali važnost govorničkog umeća	
393	535		socijaldemokratizam	svojestvo socijaldemokratskog programa i delatnosti; politički program usmeren na ostvarenje pravednog i demokratskog društva, danas uglavnom umerene liberalne, građanske orijentacije; partije, organizacije sa takvim programom i sledbenici, pristalice takvog programa.	Potrebno je mnogo veća sredstva iz budžeta izdvajati za socijalno ugrožene grupe ljudi.
394	536		socijalizam	društveni poredak koji ukida kapitalizam i uspostavlja društvenu i(li) državnu svojinu nad sredstvima za proizvodnju.	Država i narod, a ne pojedinci, treba da budu vlasnici fabrika i drugih sredstava za proizvodnju.
395	537	538	spiritizam	a. verovanje u zagrobni život duša umrlih ljudi i u mogućnost opštenja s njima pod izvesnim okolnostima. b. prizivanje duša umrlih, postupci namenjeni opštenju s dušama pokojnika	Sa dušama umrlih se može komunicirati.
396	539		spiritualizam	idealističko filozofsko učenje o bezuslovnoj nadmoći duha nad materijom.	Sve što postoji je, u svojoj suštini, duhovne prirode.
397	540		srbizam	srpska reč u nekom drugom jeziku; osobina samo srpskog jezika.	
398	541		stoicizam	filozofski pravac u antičkoj Grčkoj po kome je, pre svega, moralna snaga, razumno ponašanje, savladavanje strasti, mirno i dostojanstveno podnošenje dobra i zla najviša vrлина; fig. čvrstoća, postojanost, strpljivost u životnim iskušenjima	I u dobru i u zlu treba biti miran i dostojanstven.
399	542		strabizam	razrokost	
400	543		strukturalizam	pravac u domenu različitih nauka o čoveku (lingvisti, sociologiji i dr.), u istraživačkom postupku metodski usmeren na izražavanje činjenica u funkciji odgovarajuće organske celine	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
T	401	544	subjektivizam	1. pravac idealističke filozofije koja odriče stvarnost spoljašnjeg materijalnog sveta i uči da je svet sadržaj naše svesti	Stvari ne postoje objektivno, već samo u našoj svesti.
	402	546	supletivizam	2. v. subjektivnost pretežna ili potpuna glasovna nepodudarnost korena ili gramatičke osnove u različitim oblicima značenjski i sistemski iste reči u paradigmi; up. supletiv	
	403	547	supranaturalizam	pravac mišljenja, verovanja koje se zasniva na onome šta je natprirodno i božansko; supr. - naturalizam	Ovaj svet su stvorile, i njima vladaju, neke natprirodne sile.
	404	548	shematizam	sklonost ka mišljenju po gotovim shemama	
	405	549	scijentizam	1. učenost, znanje, nauka.	
		550		2. verska sekta koja propoveda da se bolesti leče samo molitvom.	Bolesti treba lečiti samo molitvom i verom u Sveto pismo.
	406	551	talijanizam	reč ili dr. jezička pojava preuzeta iz itanijanskog jezika.	
	407	552	tašizam	fr. pravac u apstraktnom slikarstvu, slikarska tehnika spontanog nabacivanja boje na platno (slično stavljanju tačaka).	
	408	553	teizam	dogmatsko religiozno-filozofsko učenje po kome je bog predstavljen kao osoba, najviše biće, koje je stvorilo svet, koje ga održava i njime upravlja.	Bog je stvorio svet i njime upravlja.
	409	554	terorizam	vršenje terora, nasilje; strahovlada, tiranija; beli - vladavina nasilja koja se služi svim sredstvima prinude i progona sem ubistvima	Da bi se promenio politički sistem, ponekad je potrebno da i nevini ljudi stradaju.
	410	555	tehnicizam	1. tehnička usavršenost.	
		556		2. shvatanje prednosti tehnike nad drugim oblicima stvaralaštva.	
		557		3. tehnički uređaji, mašine, tehnika	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
411	558		tehnokratizam	socijalno-ekonomski pokret u SAD tridesetih godina XX veka, koji traži da se sve oblasti društvenog života podrede zakonima tehnike i rukovođenje poveri stručnjacima tehnike i tehnologije	Potrebna nam je vlada sastavljena ne od političara, već od eksperata i stručnjaka.
412	559		titanizam	osobina, svojstvo titana	
413	560		titoizam	period vladavine Josipa Broza Tita u Jugoslaviji i ono što je povezano s tom vladavinom (način vladanja, politički sistem, manifestacije i dr.).	Voleo bih da se vrati vreme Titove vladavine.
414	561		tomizam	teol. učenje Tome Akvinskog (1879. godine proglašeno zvaničnom filozofijom rimokatoličke crkve)	
415	562		totalitarizam	način vladavine u kojoj država kontroliše sav javni i kulturni život.	Država bi trebala da kontroliše sav javni i kulturni život.
416	563		totemizam	skup verovanja i običaja u vezi s kultom totema; životinja, biljka ili kakav predmet koji indijanska plemena smatraju svojim začetnikom i zaštitnikom; predmet kulta uopšte.	Neki predmeti, biljke ili životinje imaju svete moći.
417	564		tragizam	velka nesreća; potresno zbivanje, stradanje	
418	565		tradicionalizam	poštovanje tradicije, verovanja, običaja, pravila nonašanja koja se prenose s pokolenja na pokolenje; usmeno nrenošenje istorijskih činjenica s kolena na koleno, predanje; verovanje u tradiciju, održavanje tradicije	Tradicionalne vrednosti su prave vrednosti i od njih ne treba odstupati.
419	566		tradicionizam	v . Tradicionalizam	prek, v. tradicionalizam
420	567		transformizam	učenje o preobražavanju živog sveta u toku istorijskog razvitka	
421	568		transcendentalizam	fil. učenje Kantove i uopšte idealističke filozofije prve polovine XIX veka o apriornim, transcendentalnim formama saznanja, kao reakcija na racionalizam i empirizam.	Prava priroda stvari se ne može spoznati samo na racionalnom nivou, već i intuicijom.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	422	569	traumatizam	opšti noremecaj u organizmu usled neke teže povrede.	
	423	570	trijalizam	a. federacija triju država.	ninf
		571		b. politička koncepcija, shvatanje o trojnoj monarhiji u bivšoj Austrougarskoj pred Prvi svetski rat (Austriji i Ugarskoj bi bila pridodata treća državna jedinica - slovenske zemlje)	nrel
	424	572	tropizam	opšti naziv za osobinu biljke ili biljnih delova da se okreću prema spoljnim nadražajima (pod dejstvom Zemljine teže, u pravcu vode ili sunca)	
	425	573	trijumfalizam	stav onoga koji trijumfuje, pobednička oholost.	Ne sviđaju mi se ljudi koji se ponašaju oholo kad u nečemu budu uspešni.
	426	574	trockizam	politički pravac (kao varijanta menševizma) suprotstavljen marksizmu-lenjinizmu (nazvan po Lavu Trockom).	Neophodna je svetska revolucija i jedinstvo radnika svih zemalja da bi se radnici zaista izborili za svoja prava.
	427	575	turizam	vrsta privredne delatnosti koja obuhvata poslove vezane za putovanje i privremeni boravak ljudi izvan svog stalnog prebivališta radi odmora, lečenja, razonode i dr.	
	428	576	turkofilizam	naklonjenost i prijateljski odnos prema Turcima i svemu što je tursko: up. turkofilstvo	nrel
	429	577	turcizam	reč ili izraz turskog porekla u nekom jeziku.	
U	430	578	ultraizam	futuristički književni pokret u Latinskoj Americi i Španiji	
	431	579	univerzalizam	univerzalne ideje, svestranost, sveobuhvatnost u nečemu.	
	432	580	unionizam	težnja za političkim jedinstvom, unijom, ujedinjenjem	Sve evropske zemlje bi trebale da se ujedine.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	433	RbT	581	unitarizam	težnja jedinstvenoj, centralizovanoj vlasti; državno uređenje zasnovano na takvoj težnji.
	434	582	urbanizam	problemi uređenja grada, delatnost na uređenju grada	
	435	583	utilitarizam	1. filozofski pravac, etičko učenje po kome je osnova ljudskog morala ono što donosi neposrednu korist	Osnova ljudskog morala je ono što donosi neposrednu korist
		584		2. shvatanje da iz svega treba izvući korist, koristoljublje	Iz svega treba izvući korist, bez obzira na okolnosti
	436	585	utopizam	1 utopističko stanje, utopističke ideje, utopija. zamišljena idealna zemlja u kojoj vladaju savršeni društveni odnosi, blagostanje i sreća (po nazivu izmišljenog ostrva u delu Tomasa Mora).	
		586		2 fig. idealno stanje koje se ne može ostvariti, neostvariva zamisao, fantazija.	
F	437	587	familijarizam	reč ili izraz iz familijarnog, privatnog života.	
	438	588	fanatizam	preterana, zanesenjačka, slepa odanost nekoj ideji, uverenju, često povezana s krajnjom netrpeljivošću prema drugim uverenjima; slepa, zanesena revnost, zagriženost, zanesenjaštvo: verski -, nacistički -.	Bio bih spreman da žrtvujem sve što je neophodno za svoje ideale i uverenja.
	439	589	fantazam	a. priviđenje, utvara; obmana, opsen.	
		590		b. nelogična i apsurdna ideja.	
	440	591	fatalizam	pogled na svet koji se zasniva na verovanju daje sve što se dešava unapred određeno sudbinom, sudbinski neizbežno.	Ono što je sudbina predodredila ne može se promeniti.
	441	592	fašizam	ideološko-politički pokret i praksa surovog i nasilnog ukidanja demokratije, građanskih, političkih i nacionalnih prava i slobode pojedinca i pojedinih naroda u cilju ostvarenja supremacije vlastite države i nacije i vladavine uskog kruga ljudi koji predstavljaju rukovodstvo i privrženike toga pokreta	Trebalo bi ukinuti ili bar u velikoj meri ograničiti ljudska prava ako će to dovesti do bržeg napretka i veće stabilnosti u zemlji.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
442	593	federalizam	443 595	1. federalni sistem državnog uređenja. 2. politička težnja za stvaranjem savezne države, federacije, u kojoj će pojedine federalne jedinice (države) sačuvati što veću samostalnost	Za države je korisno da se ujedine, ali i da pri tom sačuvaju što veću samostalnost.
		feminizam	443 595	1. pokret žena za emancipaciju i izjednačenje u pravima sa muškarcima. 2. med. ženske osobine kod muškaraca	Žene i muškarci treba da imaju jednaka prava.
444	597	fenomenalizam	445 598	filozofsko subjektivno-ideastičko učenje po kome su čovekovom saznanju dostupni samo fenomeni pojedinih predmeta i stvari, ali ne i njihova suština.	Čovekovom saznanju su dostupni samo fenomeni pojedinih predmeta i stvari, ali ne i njihova suština
		fetišizam	445 598	1. poštavanje i obožavanje raznih predmeta (fetiša) kad primitivnih plemena i pripisivanje čudatvornih, natprirodnih svojstava tim predmetima. 2. med. seksualna nastranost kod koje se polni nagon zadovoljava na pojedinim delovima tela ili pojedinim odevnim predmetima osobe suprotnog pola.	Verujem da neki predmeti mogu imati čudotvorna i natprirodna svojstva
446	600	feudalizam	447 601	društveno-ekonomska formacija, uređenje između robovlasničkog poretka i kapitalizma u kome su predstavnici vladajuće klase feudalski, kao vlasnici feuda i sredstava za proizvodnju, eksploatisali podvlašćenu klasu seljaka-kmetova ekonomsko-političko učenje poniklo u Francuskoj u XVIII veku po kome je priroda i proizvodnja (a ne promet) jedini izvor bogatstva.	Osnanjanje na prirodne resurse i proizvodnja, a ne promet, jedini su izvor bogatstva.
448	602	filantropizam	449 603	učenje prosvetitelja XVIII veka da je čovek po prirodi dobar i da mu treba pomoći u razvijanju njegovih sposobnosti u skladu s prirodom	Ljudi su po prirodi dobri.
		filozofizam		sklonost filozofiranju	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
450	RbT	RbD			
450	604		formalizam	1. pretpostavljanje forme, oblika, sadržaju i suštini , pridavanje presudnog značaja formi (u ocenjivanju, tumačenju i sl.); sitničavo pridržavanje ustaljenih formi (u nekom poslu)	
605				2. fil. idealističko učenje po kome se celokupno saznanje izvodi iz oblika i zakona mišljenja uz negiranje važnosti sadržaja, odnosno materijalnog elementa.	Naše celokupno saznanje je određeno načinom na koji mislimo.
606				3. smer, pravac u književnosti i umetnosti uopšte koji pridaje veliki značaj umetničkoj formi i stilskim elementima na štetu sadržaja i idejnosti	
451	607		frazеологизам	frazеолоški израз, обрт, идиом.	
452	608		frankizam	sistem fašističke vladavine generala Franka u Španiji	nrel
453	609		francjozefinizam	doba vladavine cara Franje Josipa I i način, stil života u to doba	nrel
454	610		frojdzizam	učenje austrijskog neuropsihijatra Sigmunda Frojda (poznata pod imenom psihoanaliza) po kome se pojave psihičkog života tumače delovanjem podsvesti i nagona, posebno seksualnih nagona.	Naš psihički život proizvod je delovanja podsvesti i nagona, posebno onih seksualnih.
455	611		fundamentalizam	verski, obično muslimanski dogmatizam : islamski - .	Svako učenje koje nema čvrstu osnovu u Svetim knjigama treba odbaciti.
456	612		funkcionalizam	pravac u savremenoj arhitekturi koji se zalaže za svrsishodnu i logičnu organizaciju životnog prostora, tražeći da građevina i oblikom jasno izražava svoju funkciju.	
457	613		furijerizam	učenje francuskog socijal -utopiste Š. Furijea, koji se zalagao za „ harmonično „ društvo u kome je osnovna čenja „ falanga „	
458	614		futurizam	umetnički pravac, posebno u likovnoj umetnosti i poeziji, nastao početkom XX veka u Italiji , koji je, odbacujući ustaljene forme, nastojao da spoljnim, mehaničkim sredstvima izrazi dinamiku i surovost savremenog života, posebno u gradu.	

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
H	459	615	hamletizam	1.hamletovsko shvatanje i držanje;	
		616		2. podražavanje, imitiranje Hamleta, glavnog junaka istoimene Šekspirove tragedije	
	460	617	hebraizam	jevrejski izraz, jevrejska jezička crta u nekom drugom jeziku.	
	461	618	hegelizam	v. hegelijanizam	
	462	619	hegelijanizam	fil. učenje nemačkog idealističkog filozofa Hegela i njegovih pristalica i nastavljača njegovih učenja	
	463	620	hegemonizam	težnja za hegemonijom ; sprovođenje hegemonije, prevlast jedne države, nacije, klase i sl. nad drugima	Ni jedna zemlja, ma koliko jaka bila, ne sme težiti da gospodari drugim zemljama.
	464	621	hedonizam	fil. filozofsko učenje, etički pravac po kojem je užitek i zadovoljstvo osnovni princip i smisao života.	Užitak i zadovoljstvo su osnovni princip i smisao života.
	465	622	helenizam	1. a. ist. period razvoja grčko-orijentalne kulture posle Aleksandra Velikog do početka nove ere.	
		623		b. ono što karakteriše Helene (kultura, običaji, umetnost, jezik i dr.); grčka kultura uopšte.	
		624		2. grčka reč, fraza upotrebljena u nekom drugom jeziku.	
466	625	heliotropizam	svoјstvo biljaka da se okreću prema Sunčevom svetlu, fototropizam		
467	626	hermafroditizam	pojava oba pola kad nekog buća, dvopolnost; postojanje ženskih u muških žlezda u organizmu jedne iste jedinke		
468	627	hermetizam	1. knjiž. pravac u poeziju između dva svetska rata, koji se razvio iz simbolizma, čije su glavne odlike lirično, višeznačno, tajanstveno izražavanje i isticanje emotivne vrednosti reči.		
	628		2. ist. u helenizmu rengiozno-mistična sekta koja je poštovala Hermesa Trismegista.		
469	629	heroizam	izvanredno junaštvo, heroјstvo; junačko, heroјsko delo, junački podvig.		

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
470	630		heteromorfizam	javljanje neke materije u više oblika (npr. ugljenika).	
471	631		hinduizam	rlg. religija Indusa, nastala početkom srednjeg veka postepenim zblizavanjem bramanizma i budizma	Verujem u reinkarnaciju – ponovno rođenje duše u drugom telu
472	632		hiperrealizam	um . umetnički, obično slikarski pravac koji teži savršeno verno prikazivanju predmeta, pojava	
473	633		hipnotizam	1. veština hipnotisanja;	
	634			2. pojave u vezi sa hipnozom	
474	635		hispanizam	1. nngv. osobenost španskog jezika;	
	636			2. španski jezički izraz u nekom jeziku.	
475	637		hitlerizam	nemački fašistički pokret pod vođstvom Adolfa Hitlera, nacizam.	Iako većina ljudi osuđuje učenje Adolfa Hitlera, ono je imalo i svojih dobrih strana.
476	638		holizam	1. biol. učenje, teorija da organizam kao celina usmerava fizičke i hemijske procese u živim bićima	
	639			2. psih. načelo da se pojedinačne psihicke pojave moraju posmatrati u sklopu psihicke celine.	
477	640		homoseksualizam	homoseksualnost, osobina onoga koji je homoseksualan, polna naklonjenost prema osobama istog pola.	Homoseksualnost je neprirodna i treba da bude zabranjena.
478	641		hrvatizam	lingv. jezički izraz, reč, termin i uopšte jezički element svojstven hrvatskom jezičkom području, kroatizam.	
479	642		hromatizam	1. fiz. svojstvo belog zraka da se raspada, razlaže na zrake različitih boja.	
	643			2. muz. v. hromatika	
480	644		huliganizam	huliganstvo, hunganske osobine, siledžijstvo; huliganstvo ponašanje, huligansko delo	Huliganstvo svake vrste treba da bude krivično delo sa ostrim zakonskim kaznama.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	481	645	humanizam	1. a. ist. ideološki, intelektualni i kulturni pokret nastao u sred-njem veku, u doba renesanse, iz studija grčke i latinske knji-ževnosti i kulture, koji, nasuprot srednjovekovnoj sholastici i verskoj dogmi, ističe univerzalne ljudske vrednosti, težeći slo-bodnom razvijanju čovekove ličnosti u duhu klasične prosvet-čenosti i svetovnog obrazovanja.	Ljudski život i sloboda su najvažnije vrednosti.
		646		1. b. bilo koji sistem mišljenja i delovanja koji u prvi plan stavlja čoveka i njegove potrebe: Njegošev -, socijalistički -	Ništa ne treba da bude važnije od čoveka, njego ve sreće i blagostanja.
		647		2. humanost, čovečnost, čovekoljublje, ljudskost.	<i>Ljudi moraju da se bore jedni protiv drugih da bi ostvarili svoje ciljeve.</i>
C	482	648	hungarizam	lingv. mađarska reč ili mađarski jezički izraz u nekom drugom jeziku.	
	483	649	cakavizam	jezička crta svojstvena cakavskom govoru.	
	484	650	carizam	politički poredak s neograničenom carevom vlašću, sistem neograničene carske vladavine: ruski -.	nrel
	485	651	cezarizam	autokratski sistem vladavine, oblik državne uprave u kojoj svu vlast ima jedna ličnost, car, monarhizam: rimski -, ruski -.	Verujem da je najbolje da sva vlast bude u rukama jednog vladara.
	486	652	cezaropapizam	oblik vladavine u kojem je i svetovna i duhovna vlast u rukama vladara (npr. u carskoj Rusiji)	Vladar jedne države treba da ima i svetovnu i duhovnu vlast.
	487	653	centralizam	1. sistem upravljanja ili organizacije u kome su niži organi vlasti potčinjeni centralnoj vlasti, kao i sve važnije organizacije i ustanove koje rade po direktivama centralne vlasti	Da bi država funkcionisala, niži organi vlasti treba da budu potčinjeni centralnoj vlasti.
		654		2. pol. rukovodeći lenjinistički princip organizacionog ustrojstva komunističke partije koji se zasniva na donošenju svih odluka za koje se izjasnila većina na demokratski način i sprovođenju tih odluka pod rukovodstvom jednog centralnog t ela (uz obavezno pokoravanje toga centralnog tela i svake organizacije, kao i svakog člana partije toj demokratski usvojenoj odluci).	spec

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
	488	RbT 655	centrizam	političko oportunističko načelo i delovanje u partijama II internacionale.	ninf, spec
	489	656	cinizam	1. ironična drskost, gruba otvorenost i zajedljivost, podsmušljivost; omalovažavanje i prezir društvenih običaja, morala i pristojnosti: govoriti sa cinizmom	Prema ustaljenim društvenim običajima treba se odnositi prezrivo i sa omalovažavanjem./ Za mene je vrlina najveće dobro kojem treba težiti.
	490	658	cionizam	2. fil. filozofsko učenje starogrčke škole cinika o vrlini kao najvećem dobru i o potrebi povratka prirodi uz odbacivanje društvenih konvencija	Verujem da je neophodno vratiti se prirodi i odbaciti sve društvene konvencije.
	491	659	čakavizam	jevrejski nacionalni pokret s ciljem stvaranja samostalne jevrejske države u Palestini (nazvan po brdu Cion ili Sion kod Jerusalima).	Svaki narod treba da ima svoju samostalnu državu.
Č	491	659	čakavizam	jezička crta svojstvena čakavskom govoru; čakavski dijalekatski tip	
	492	660	čartizam	masovni revolucionarni radnički pokret u Engleskoj u prvoj polovini XIX veka za dobijanje političkih prava i poboljšanje ekonomskog položaja radnika	
	493	661	čehizam	reč, jezički elemenat uzet iz češkog ili nastao pod uticajem češkog jezika, češki jezički izraz, bohemizam.	
	494	662	džainizam	religiozno-filozofsko učenje u Indiji nastalo u VI veku pre n.e. koje ima asketska načela slična budizmu.	Verujem u oslobođenje duše kroz samodisciplinu i nenasilje prema svim živim bićima.
Š	495	663	šamanizam	primitivna spiritičko-magijska religija raširena kod mongolskih naroda severne i centralne Azije, u Sibiru, kod Indijanaca i Eskima.	Svetom vladaju nepoznate sile i duše umrlih, s kojima samo pojedinci mogu da komuniciraju.

Slovo	RbT	RbD	Termin	Definicija	Stavke
496	RbT	RbD			
	664	šematizam		1. službeni popis, pregled ustanova i osoba koje pripadaju određenoj javnoj delatnosti; imenik.	
	665			2. v. shematizam.	
497	666	šovinizam		1. reakcionarni i agresivni oblik nacionanzma, zasnovan na ideologiji rasizma, koji pripisuje višu vrednost svojoj naciji a potcenjuje druge nacije raskirujući mržnju prema njima i težeći njihovom iskoršćavanju i porobljavanju (nazvan po imenu poklonika Napoleonove osvajačke politike francuskog vojnika Šovena)	Moja država treba da je država samo mog naroda i nijednog drugog. / <i>To što u mojoj zemlji žive različiti narodi čini naše društvo i naš život bogatijim.</i>
	667			2. • muški - pristrasnost muškaraca prema sopstvenom polu, nepriznavanje ravnopravnosti i emancipacije žena	Žene su po prirodi manje sposobne od muškaraca.

Značenje skraćenica u tabeli: **RbT** – redni broj tvrdnje; **RbD** – redni broj definicije; **ninf** – neinformativno, **spec** – previše specijalizovan sadržaj, **nrel** – nerelevantno za savremeni društveni život u Srbiji, **prek** – preklapanje sa drugim odrednicama.

Napomene: 1. Masnim slovima u prethodnoj koloni su označene definicije termina koje su od strane tri nezavisna procenjivača ocenjene kao socijalno-relevantne (pogledati poglavlje o metodologiji u okviru studije 1.); 2. Masnim slovima u poslednjoj koloni su označene stavke koje su ušle prvu verziju upitnika LSS/S; Masnim i nakošenim slovima označene su reverzno kodovane stavke.

Prilog 2. Instrument leksički socijalni stavovi Srbija - verzija 1 (LSS/S-1)

UPUTSTVO:

Molimo Vas da pažljivo pročitate ove instrukcije pre nego što počnete.

Poštovani,

Molimo vas da date doprinos realizaciji ovog istraživanja, koje ima za cilj da definiše prvi model bazičnih socijalnih stavova na srpskom govornom području, i, kao takvo, predstavlja prvo istraživanje ovog tipa u slovenskim zemljama uopšte, te je, stoga, od velikog naučnog značaja.

Ovaj upitnik sadrži rečenice koje izražaju različite stavove koje se tiču vaših verovanja i mišljenja, vaših ličnih stremljenja, vrednosti, i pogleda na vašu kulturu i naciju. Molimo vas da odgovarate **iskreno i tačno**. Podsećamo vas da su vaši odgovori anonimni.

Ovaj upitnik sadrži **289 tvrdnji**. Veliki broj tvrdnji je neophodan kako bi se obuhvatio što veći broj socijalnih stavova, i kako bi se stekla što potpunija slika o njima. **Stoga vas molimo da budete strpljivi i da izdvojite dovoljno vremena za popunjavanje ovog upitnika. Procenjeno vreme potrebno za popunjavanje upitnika je 30-45 minuta.**

Molimo Vas da pročitate svaku tvrdnju pažljivo i zaokružite onaj odgovor koji najbolje izražava Vase slaganje ili neslaganje.

Zaokružite „1” ako je tvrdnja potpuno netačna ili se sa njom nimalo ne slažete	☒ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	☐ 5
Zaokružite „2” ako je tvrdnja uglavnom netačna ili se sa njom ne slažete	☐ 1	☒ 2	☐ 3	☐ 4	☐ 5
Zaokružite „3” ako je tvrdnja otprilike podjednako i tačna i netačna , ili ako ne možete da se odlučite	☐ 1	☐ 2	☒ 3	☐ 4	☐ 5
Zaokružite „4” ako je tvrdnja uglavnom tačna ili se sa njom slažete	☐ 1	☐ 2	☐ 3	☒ 4	☐ 5
Zaokružite „5” ako je tvrdnja potpuno tačna ili se sa njom sasvim slažete	☐ 1	☐ 2	☐ 3	☐ 4	☒ 5

Ovde nema tačnih i pogrešnih odgovora i nije neophodno da budete stručnjak da biste kompletirali ovaj upitnik.

Ako ste napravili grešku ili promenili mišljenje, **nemojte brisati!** Precrtajte jednim „x” pogrešan odgovor i zaokružite onaj koji izražava vaše slaganje ili neslaganje.

Možda ćete uočiti da se neke teme javljaju više puta. Ovim ne pokušavamo da proverimo vašu iskrenost ili doslednost u odgovaranju, već pokušavamo da otkrijemo najtačniju sliku vaših stavova što zahteva vaš odgovor na više sličnih rečenica.

Tvrdnje koje su pred vama sadrže različite poglede na ličnu filozofiju, ljudsku prirodu, religiju, duhovnost i standarde ljudskog ponašanja.

1	2	3	4	5				
POTPUNO NETAČNO	UGLAVNOM NETAČNO	NISAM SIGURAN	UGLAVNOM TAČNO	POTPUNO TAČNO				
1.	Sve oblike ropstva treba ukinuti.			1	2	3	4	5
2.	Duboko verujem u skori ponovni dolazak Spasitelja na Zemlju.			1	2	3	4	5
3.	Uveren/a sam da se objektivni svet i njegove zakonitosti ne mogu suštinski spoznati.			1	2	3	4	5
4.	Aktivizam i preuzimanje odgovornosti svakog pojedinca mogu unaprediti život društva u celini.			1	2	3	4	5
5.	Uvek treba nesebično pomagati drugima, bez obzira na to ko su.			1	2	3	4	5
6.	Odrasli treba ponovo da se krste, čak i ako su kršteni kao mali.			1	2	3	4	5
7.	Nemam nikakva posebna osećanja prema svojoj naciji.			1	2	3	4	5
8.	Država i političke ustanove samo ometaju slobodu ličnosti i treba ih ukinuti.			1	2	3	4	5
9.	Samo ekonomskom, sindikalnom borbom, bez političkog organizovanja, ne može se unaprediti položaj radnika.			1	2	3	4	5
10.	Ni jedna država nema pravo da prisvaja teritorije druge države, čak i ako u njoj živi isti narod.			1	2	3	4	5
11.	Životinje nemaju dušu.			1	2	3	4	5
12.	Interesi radnika i bogataša će uvek biti suprotni i nepomirljivi.			1	2	3	4	5
13.	Treba zabraniti alkoholna pića.			1	2	3	4	5
14.	Svako treba da ima moralnu obavezu da se bori protiv fašizma.			1	2	3	4	5
15.	Žene ne treba da imaju ista prava kao muškarci.			1	2	3	4	5
16.	Velike i razvijene zemlje treba da podrže manje i nerazvijenije, a ne da ih podčinjavaju.			1	2	3	4	5
17.	Takozvani intelektualci nikad nisu doprineli razvitku društva.			1	2	3	4	5
18.	Crkva i sveštenici ne bi trebali da imaju ikakvog uticaja na političke odluke u državi.			1	2	3	4	5
19.	Komunisti nikada nisu bili u pravu.			1	2	3	4	5
20.	Važnija je jaka država nego sloboda pojedinca.			1	2	3	4	5
21.	Jevreji su krivi što nam država propada.			1	2	3	4	5
22.	Socijalizam nikada ništa dobro nije doneo.			1	2	3	4	5
23.	Čovek je središte i svrha sveta.			1	2	3	4	5
24.	Mnoge stvari u prirodi imaju ljudske osobine.			1	2	3	4	5
25.	Politika me ne interesuje, niti se njome bavim.			1	2	3	4	5
26.	Smatram da postoje izvesni elementi saznanja pre i nezavisno od iskustva.			1	2	3	4	5
27.	Samo zemlje u kojima vladar ima apsolutnu vlast su uspešne i prosperitetne zemlje.			1	2	3	4	5

1	2	3	4	5		
POTPUNO NETAČNO	UGLAVNOM NETAČNO	NISAM SIGURAN	UGLAVNOM TAČNO	POTPUNO TAČNO		
28.	Samo oni čije su porodice kroz generacije dokazale da su najbolje i najkvalifikovanije treba da upravljaju državom, u interesu ostalog stanovništva.	1	2	3	4	5
29.	U službi treba napredovati, ali ne po svaku cenu.	1	2	3	4	5
30.	Odricanje od telesnih zadovoljstava je jedini put do moralnog usavršavanja i višeg duhovnog života.	1	2	3	4	5
31.	Bog ne postoji.	1	2	3	4	5
32.	Vlast u državi treba da bude čvrste ruke.	1	2	3	4	5
33.	Ljudi koji se ponašaju kao tipični balkanci su mi uvek bili odvratni.	1	2	3	4	5
34.	Najveći problem moje zemlje je što su birokrate na najodgovornijim funkcijama.	1	2	3	4	5
35.	Mislim da je legitimno pravo osoba da imaju seksualne odnose sa pripadnicima oba pola.	1	2	3	4	5
36.	Sve stvari u prirodi su jedno s Bogom.	1	2	3	4	5
37.	U životu treba težiti razvijanju saosećanja prema svim bićima i spoznaji samoga sebe.	1	2	3	4	5
38.	Da bi država funkcionisala, niži organi vlasti treba da budu potčinjeni centralnoj vlasti.	1	2	3	4	5
39.	Verujem da je najbolje da sva vlast bude u rukama jednog vladara.	1	2	3	4	5
40.	Prema ustaljenim društvenim običajima treba se odnositi prezrivo i sa omalovažavanjem.	1	2	3	4	5
41.	Svaki narod treba da ima svoju samostalnu državu.	1	2	3	4	5
42.	Postojeće estetske vrednosti u modernom društvu su besmislene.	1	2	3	4	5
43.	Verujem da živa bića evoluiraju usled prirodne selekcije u borbi za opstanak.	1	2	3	4	5
44.	Neophodno je da se vlast i nadležnosti moraju preneti sa centralnih na niže organe uprave.	1	2	3	4	5
45.	U ovoj zemlji čovek ne može da uspe, pa se ne vredni ni truditi.	1	2	3	4	5
46.	Verujem da je bog stvorio svet, ali i da se ne meša u njegov dalji razvoj i postojanje.	1	2	3	4	5
47.	U vremenu u kojem živimo sve prave vrednosti su propale.	1	2	3	4	5
48.	Jednakost, sloboda i učešće u društvenom i političkom životu osnovna su prava svakog pojedinca.	1	2	3	4	5
49.	Verujem u duhove i natprirodna bića.	1	2	3	4	5
50.	Nijedan pojedinac ne treba da ima neograničenu vlast.	1	2	3	4	5
51.	Svaki događaj je u potpunosti određen događajima koji su mu prethodili.	1	2	3	4	5

1 POTPUNO NETAČNO		2 UGLAVNOM NETAČNO		3 NISAM SIGURAN		4 UGLAVNOM TAČNO		5 POTPUNO TAČNO		
52.	Nestručni i površni ljudi čine ogromnu štetu i sebi i društvu.					1	2	3	4	5
53.	Postoje stvari u koje ne treba sumnjati niti ih preispitivati.					1	2	3	4	5
54.	Ne treba slepo verovati u teorije, nego se držati stvarnog života.					1	2	3	4	5
55.	Sile dobra i zla se od iskona bore za prevlast u svetu.					1	2	3	4	5
56.	Verujem u oslobođenje duše kroz samodisciplinu i nenasilje prema svim živim bićima.					1	2	3	4	5
57.	Svi ljudi treba da budu potpuno jednaki i ravnopravni.					1	2	3	4	5
58.	Mislim da svi ljudi treba da gledaju samo svoje sopstvene interese.					1	2	3	4	5
59.	Pojedinac je autonomno biće odgovorno za autentičnost i iskrenost svojih izbora.					1	2	3	4	5
60.	Verujem da se može religijskim postupkom isterati zao duh iz tela osobe.					1	2	3	4	5
61.	Mislim da je sklonost ekstremnim i radikalnim stavovima korisna po društvo.					1	2	3	4	5
62.	Podržavam jedinstvo svih hrišćanskih crkava.					1	2	3	4	5
63.	Odlučivanje, upravljanje i vlast u jednom društvu mora biti u rukama njegove elite.					1	2	3	4	5
64.	Osnovu saznanja predstavljaju subjektivni osećaji i doživljavanja.					1	2	3	4	5
65.	Zadovoljstvo je najviše dobro i merilo svih vrednosti.					1	2	3	4	5
66.	Verujem da je umetnost najviša vrednost, veća i od same istine.					1	2	3	4	5
67.	Država uvek treba da ima odlučujuću reč u jednom društvu.					1	2	3	4	5
68.	Dobro je jedino ono što me čini srećnim.					1	2	3	4	5
69.	Podržavam propovedanje ideja iznetih u javanđelju.					1	2	3	4	5
70.	Mislim da je teorija evolucije tačna.					1	2	3	4	5
71.	Trebalo bi težiti evropskim vrednostima.					1	2	3	4	5
72.	Bio bih spreman da žrtvujem sve što je neophodno za svoje ideale i uverenja.					1	2	3	4	5
73.	Trebalo bi ukinuti ili bar u velikoj meri ograničiti ljudska prava ako će to dovesti do bržeg napretka i veće stabilnosti u zemlji.					1	2	3	4	5
74.	Ono što je sudbina predodredila ne može se promeniti.					1	2	3	4	5
75.	Za države je korisno da se ujedine, ali i da pri tom sačuvaju što veću samostalnost.					1	2	3	4	5
76.	Žene i muškarci treba da imaju jednaka prava.					1	2	3	4	5
77.	Čovekovom saznanju su dostupne samo predstave pojedinih predmeta i stvari, ali ne i njihova suština.					1	2	3	4	5

1 POTPUNO NETAČNO		2 UGLAVNOM NETAČNO		3 NISAM SIGURAN		4 UGLAVNOM TAČNO		5 POTPUNO TAČNO		
78.	Verujem da neki predmeti mogu imati čudotvorna i natprirodna svojstva.	1	2	3	4	5				
79.	Ljudi su po prirodi dobri.	1	2	3	4	5				
80.	Oslanjanje na prirodne resurse i proizvodnju, a ne promet, jedini su izvor bogatstva.	1	2	3	4	5				
81.	Naše celokupno saznanje je određeno načinom na koji mislimo.	1	2	3	4	5				
82.	Naš psihički život proizvod je delovanja podsvesti i nagona, posebno onih seksualnih.	1	2	3	4	5				
83.	Svako učenje koje nema čvrstu osnovu u Svetim knjigama treba odbaciti.	1	2	3	4	5				
84.	Borba bez upotrebe sile je borba koja daje najbolje rezultate.	1	2	3	4	5				
85.	Smatram da se vera zasniva na znanju.	1	2	3	4	5				
86.	Užitak i zadovoljstvo su osnovni princip i smisao života.	1	2	3	4	5				
87.	Ni jedna zemlja, ma koliko jaka bila, ne sme težiti da gospodari drugim zemljama.	1	2	3	4	5				
88.	Verujem u reinkarnaciju – ponovno rođenje duše u drugom telu.	1	2	3	4	5				
89.	Iako većina ljudi osuđuje učenje Adolfa Hitlera, ono je imalo i svojih dobrih strana.	1	2	3	4	5				
90.	Homoseksualnost je neprirodna i treba da bude zabranjena.	1	2	3	4	5				
91.	Huliganstvo svake vrste treba da bude krivično delo sa ostrim zakonskim kaznama.	1	2	3	4	5				
92.	Ljudski život i sloboda su najvažnije vrednosti.	1	2	3	4	5				
93.	Duh, ideja, osnova je svega što postoji.	1	2	3	4	5				
94.	Prirodno pravo država koje su bogate i moćne jeste da potčinjavaju slabije zemlje.	1	2	3	4	5				
95.	Čovek poseduje slobodnu volju i pomoću nje donosi svoje odluke.	1	2	3	4	5				
96.	Interesi individue uvek moraju da budu iznad interesa grupe.	1	2	3	4	5				
97.	Radnici različitih struka moraju biti solidarni ako žele da se njihov položaj u društvu popravi.	1	2	3	4	5				
98.	Vojne intervencije u zemljama gde su ugrožena ljudska prava su opravdane.	1	2	3	4	5				
99.	Suština sveta se ne može shvatiti samo pomoću razuma i logike.	1	2	3	4	5				
100.	Sve teritorije u kojima su Srbi većinsko stanovništvo treba da budu deo države Srbije.	1	2	3	4	5				
101.	Religijske vrednosti treba da se uvrste u pravne sisteme zemalja.	1	2	3	4	5				
102.	Naša zemlja ne treba da učestvuje u svetskoj politici već da se razvija odvojeno od velikih sila.	1	2	3	4	5				

	1 POTPUNO NETAČNO	2 UGLAVNOM NETAČNO	3 NISAM SIGURAN	4 UGLAVNOM TAČNO	5 POTPUNO TAČNO				
103.	Trebalo bi oduzeti imovinu onima koji su prebogat i rasporediti je ravnopravno među ljudima.				1	2	3	4	5
104.	Ne postoji jeres: sva religijska mišljenja su podjednako vredna.				1	2	3	4	5
105.	U potpunosti treba poštovati učenje naših verskih poglavara.				1	2	3	4	5
106.	Bog je stvorio svet i život na njemu.				1	2	3	4	5
107.	Ljudima je već na rođenju predodređen raj ili pakao.				1	2	3	4	5
108.	Naša država treba da što više robe izvozi a da smanji uvoz stranih proizvoda.				1	2	3	4	5
109.	Moje rodno mesto je najlepše na svetu.				1	2	3	4	5
110.	Prirodno je da manji broj ljudi kontroliše veliku količinu resursa i kapitala.				1	2	3	4	5
111.	Da bi čovek uspeo u karijeri ne sme da ima previše obzira prema drugima.				1	2	3	4	5
112.	Religijske vođe moraju da učestvuju u političkom životu države.				1	2	3	4	5
113.	Spoj fašizma i organizovane religije je naročito opasan.				1	2	3	4	5
114.	Dobrobit grupe uvek treba da bude važnija od dobrobiti pojedinca.				1	2	3	4	5
115.	Najvažnija sredstva za proizvodnju treba da budu pod kontrolom države a ne pojedinaca.				1	2	3	4	5
116.	Da velike zemlje nisu osnivale kolonije ne bi bilo ni progesa.				1	2	3	4	5
117.	Smatram da bi podela društvenih dobara prema individualnim potrebama dovela do nestanka klasnih razlika.				1	2	3	4	5
118.	Trebalo se prikloniti mišljenju većine jer tako čovek ima manje problema.				1	2	3	4	5
119.	Čovek je u suštini dobar a društvo ga može iskvartiti.				1	2	3	4	5
120.	Ustav jedne zemlje se mora bespogovorno poštovati.				1	2	3	4	5
121.	Ne treba biti otvoren prema novotarijama koje nam dolaze sa zapada.				1	2	3	4	5
122.	Udruženja radnika i poslodavaca treba da budu najvažniji činioci društvenog funkcionisanja.				1	2	3	4	5
123.	Ljudi različitih nacija se suštinski ne razlikuju između sebe.				1	2	3	4	5
124.	Najvažnije je da osoba kritički prosuđuje informacije sa kojima se susreće.				1	2	3	4	5
125.	Mudrost se stiče osamljenošću i razmišljanjem o Bogu.				1	2	3	4	5
126.	Kada čovek umre njegov duh se reinkarnira ponovo u novom telu.				1	2	3	4	5
127.	Umetnost je sama sebi svrha, ne mora da ima nikakav drugi cilj.				1	2	3	4	5
128.	Sve političke aktivnosti moraju da se odigravaju u zakonskim okvirima.				1	2	3	4	5

	1 POTPUNO NETAČNO	2 UGLAVNOM NETAČNO	3 NISAM SIGURAN	4 UGLAVNOM TAČNO	5 POTPUNO TAČNO				
129.	Kralj i njegovi potomci treba da vladaju državama.				1	2	3	4	5
130.	Država uopšte ne treba da se meša u ekonomiju i duštvne odnose u zemlji.				1	2	3	4	5
131.	Ne volim da se pridržavam stavova i normi kojih se pridržava većina.				1	2	3	4	5
132.	Logika i razum su najbolja sredstava za razumevanje sveta.				1	2	3	4	5
133.	Ne treba da brinemo za interese društva već isključivo za sopstvene potrebe.				1	2	3	4	5
134.	Uvek ću najviše voleti svoje rodno mesto.				1	2	3	4	5
135.	Država treba da aktivno radi na iskorenjivanju političkih ideologija koje se suprotstavljaju državnom poretku.				1	2	3	4	5
136.	Da bi nam državna vlast bila jaka, opravdano je da se političari služe svim, pa i najbezobzirnijim sredstvima.				1	2	3	4	5
137.	Važno je posedovati puno novca.				1	2	3	4	5
138.	Kroz celu istoriju čovečanstva može se videti večna borba između Dobra i Zla.				1	2	3	4	5
139.	Marksizam predstavlja najbolji oblik uređenja društva.				1	2	3	4	5
140.	Važnije je materijalno bogatstvo od nekakvih duhovnih vrednosti.				1	2	3	4	5
141.	Ljudski život se radom i voljom može učiniti boljim.				1	2	3	4	5
142.	Socijaldemokratske zemlje (poput onih u Skandinaviji) pružaju najbolje uslove za život i sreću ljudi.				1	2	3	4	5
143.	Država treba da podstiče izvoz i ograniči uvoz jer je spoljna trgovina jedini izvor bogatstva.				1	2	3	4	5
144.	Božiji izaslanik će ponovo doći među ljude.				1	2	3	4	5
145.	Vojska treba da ima vodeću ulogu u državnim poslovima.				1	2	3	4	5
146.	Postoje misteriozne sile u prirodi koje ne možemo opaziti našim čulima a koje utiču na naše živote.				1	2	3	4	5
147.	Važno je ići u korak s vremenom i pratiti najnovije trendove.				1	2	3	4	5
148.	Naša država bi trebalo da bude monarhija.				1	2	3	4	5
149.	Postoji samo jedan Bog.				1	2	3	4	5
150.	Svako ponašanje čoveka treba da bude vođeno njegovim moralnim vrednostima.				1	2	3	4	5
151.	Pozitivna strana nacizma je što zahteva etnički čistu državu.				1	2	3	4	5
152.	Volim svoju zemlju.				1	2	3	4	5
153.	Celokupan razvoj čoveka uslovljen je isključivo genima.				1	2	3	4	5
154.	Ne prikljanjam se mišljenju većine, čak i ako mogu ostvariti ličnu korist.				1	2	3	4	5

1	2	3	4	5		
POTPUNO NETAČNO	UGLAVNOM NETAČNO	NISAM SIGURAN	UGLAVNOM TAČNO	POTPUNO TAČNO		
155.	Holokaust se nikada nije dogodio, to je izmišljotina jevrejskog lobija.	1	2	3	4	5
156.	Ne opravdam ekonomske i političke pritiske razvijenih zemalja prema nerazvijenim.	1	2	3	4	5
157.	Nacisti su u mnogo čemu bili u pravu.	1	2	3	4	5
158.	Treba iskoristiti položaj da se pomogne rodbini ili sebi.	1	2	3	4	5
159.	Ne priznajem nikakve društvene norme, moralna načela niti tradiciju.	1	2	3	4	5
160.	Mislim da vrednost novca treba da bude uvek ista, bez obzira na njegovu stvarnu kupovnu moć.	1	2	3	4	5
161.	U redu je da se ljudi na plažama pojavljuju potpuno bez odeće.	1	2	3	4	5
162.	Olimpijski duh, duh sportskog prijateljstva i saradnje u svetu, treba održati i podržati.	1	2	3	4	5
163.	Uvek bih, bez obzira na druge, iskoristio povoljnu priliku da ostvarim svoje ciljeve.	1	2	3	4	5
164.	Stvari i događaje treba gledati sa njihove najbolje strane.	1	2	3	4	5
165.	Osudujem svaki rat, bez obzira na njegove razloge i ciljeve.	1	2	3	4	5
166.	Poštujem i praktikujem staru religiju mog naroda, stare bogove, pretke i sveta mesta.	1	2	3	4	5
167.	Treba težiti ka ujedinjenju svih evropskih naroda.	1	2	3	4	5
168.	Svi slovenski narodi treba da budu u jednoj državi.	1	2	3	4	5
169.	U restoranu, najslabše mi je da jedem kada neko drugi plaća.	1	2	3	4	5
170.	Parlament treba da ima zakonodavnu vlast i vlada treba za sve svoje postupke da odgovara parlamentu.	1	2	3	4	5
171.	Dobrobit lokalne zajednice je važnija od interesa države.	1	2	3	4	5
172.	Svet je takav kakav jeste i ne postoji ništa što bih ja mogao da učinim da bilo šta promenim.	1	2	3	4	5
173.	Našoj državi je neophodna pomoć neke razvijenije države.	1	2	3	4	5
174.	Volim svoj narod i svoju domovinu.	1	2	3	4	5
175.	Sve stvari imaju tendenciju samo da postaju sve gore i gore.	1	2	3	4	5
176.	Ideje su osnova i razlog svakog postojanja.	1	2	3	4	5
177.	Svet i priroda nisu jedinstveni, već su pre skup različitih svojih delova.	1	2	3	4	5
178.	Verujem da postoji više, a ne samo jedan bog.	1	2	3	4	5
179.	Verujem u činjenice i iskustvo, a ne u pretpostavke i apstraktne ideje.	1	2	3	4	5
180.	Praksa uvek ima prednost nad teorijom.	1	2	3	4	5
181.	Vladinim merama bi trebalo ograničiti plasiranje stranih proizvoda naštrb domaćih.	1	2	3	4	5

1	2	3	4	5		
POTPUNO NETAČNO	UGLAVNOM NETAČNO	NISAM SIGURAN	UGLAVNOM TAČNO	POTPUNO TAČNO		
182.	Sveštenik ne treba da bude posrednik između boga i ljudi.	1	2	3	4	5
183.	Svi su mi načini prihvatljivi da ubedim ljude da se učlane u moju stranku.	1	2	3	4	5
184.	Svaki oblik raskalašnosti i preterivanja za mene je neprihvatljiv.	1	2	3	4	5
185.	Kada su u pitanju moral i etički principi, ne treba praviti nikakve kompromise.	1	2	3	4	5
186.	Svet je racionalno uređen i može se racionalno shvatiti.	1	2	3	4	5
187.	Podržavam pokrete i političke stranke koje se zalažu za radikalnu promenu društva.	1	2	3	4	5
188.	Moja rasa je superiornija od drugih.	1	2	3	4	5
189.	Stvari se mogu objektivno spoznati, bez obzira na naša saznanja ograničenja.	1	2	3	4	5
190.	Nije neophodno da dođe do revolucije da bi se stvari u društvu promenile.	1	2	3	4	5
191.	Region u kome živim treba da ima svoj ekonomski, politički i kulturni život, nezavisan od države u celini.	1	2	3	4	5
192.	Ne postoji apsolutna, objektivna istina.	1	2	3	4	5
193.	Svaka država treba da bude uređena kao republika.	1	2	3	4	5
194.	Zemljama koje su nas pobedile u prošlim ratovima bi se trebalo osvetiti.	1	2	3	4	5
195.	Istorija kakva je sada bi trebalo da se preispita i promeni.	1	2	3	4	5
196.	Naša država bi trebalo da bude monarhija, sa Karađorđevićima na čelu.	1	2	3	4	5
197.	Svetom vladaju nepoznate sile i duše umrlih, s kojima samo pojedinci mogu da komuniciraju.	1	2	3	4	5
198.	Za mene je Satana vrhunsko božanstvo.	1	2	3	4	5
199.	Bolesti treba lečiti samo molitvom i verom u Sveto pismo.	1	2	3	4	5
200.	Nacionalne manjine treba da imaju pravo na samoopredeljenje i odcepljenje.	1	2	3	4	5
201.	Vojvodina treba da ima što širu autonomiju, pa možda i potpunu nezavisnost od Srbije.	1	2	3	4	5
202.	Sindikati i sindikalna borba su jedini način da se izborimo za svoja prava.	1	2	3	4	5
203.	Sumnjam da se istina i objektivna stvarnost mogu spoznati.	1	2	3	4	5
204.	Mrzim snobove.	1	2	3	4	5
205.	Potrebno je mnogo veća sredstva iz budžeta izdvajati za socijalno ugrožene grupe ljudi.	1	2	3	4	5
206.	Država i narod, a ne pojedinci, treba da budu vlasnici fabrika i drugih sredstava za proizvodnju.	1	2	3	4	5

1 POTPUNO NETAČNO		2 UGLAVNOM NETAČNO		3 NISAM SIGURAN		4 UGLAVNOM TAČNO		5 POTPUNO TAČNO		
207.	Moja država treba da je država samo mog naroda i nijednog drugog.					1	2	3	4	5
208.	Sa dušama umrlih se može komunicirati.					1	2	3	4	5
209.	Sve što postoji je, u svojoj suštini, duhovne prirode.					1	2	3	4	5
210.	I u dobru i u zlu treba biti miran i dostojanstven.					1	2	3	4	5
211.	Stvari ne postoje objektivno, već samo u našoj svesti.					1	2	3	4	5
212.	Ovaj svet su stvorile, i njima vladaju, neke natprirodne sile.					1	2	3	4	5
213.	Potrebna nam je vlada sastavljena ne od političara, već od eksperata i stručnjaka.					1	2	3	4	5
214.	Bog je stvorio svet i njime upravlja.					1	2	3	4	5
215.	Da bi se promenio politički sistem, ponekad je potrebno da i nevini ljudi stradaju.					1	2	3	4	5
216.	Voleo/la bih da se vrati vreme Titove vladavine.					1	2	3	4	5
217.	Država bi trebala da kontroliše sav javni i kulturni život.					1	2	3	4	5
218.	Neki predmeti, biljke ili životinje imaju svete moći.					1	2	3	4	5
219.	Tradicionalne vrednosti su prave vrednosti i od njih ne treba odstupati.					1	2	3	4	5
220.	Prava priroda stvari se ne može spoznati samo na racionalnom nivou, već i intuicijom.					1	2	3	4	5
221.	Ne sviđaju mi se ljudi koji se ponašaju oholo kad u nečemu budu uspešni.					1	2	3	4	5
222.	Neophodna je svetska revolucija i jedinstvo radnika svih zemalja da bi se radnici zaista izborili za svoja prava.					1	2	3	4	5
223.	Sve evropske zemlje bi trebale da se ujedine.					1	2	3	4	5
224.	U državi bi trebalo da postoji samo jedna suverena vlast.					1	2	3	4	5
225.	Postoje ideje i vrednosti zajedničke za sve ljude.					1	2	3	4	5
226.	Osnova ljudskog morala je ono što donosi neposrednu korist.					1	2	3	4	5
227.	Ne smeta mi kad vidim da se ruše i uništavaju spomenici i hramovi.					1	2	3	4	5
228.	Ne treba da uvodimo reči iz drugih jezika, već da koristimo one koje imamo.					1	2	3	4	5
229.	Vegetarijanska ishrana je zdrava isto koliko i ishrana u kojoj se koristi meso.					1	2	3	4	5
230.	Verujem u postojanje životne sile bez koje život ne bi bio moguć.					1	2	3	4	5
231.	Treba biti kritičan i javno demistifikovati lažne autoritete, i državne i religijske.					1	2	3	4	5
232.	Slobodna volja je osnova našeg ponašanja.					1	2	3	4	5
233.	Strogo se pridržavam pravila koja mi vera nalaže.					1	2	3	4	5

	1 POTPUNO NETAČNO	2 UGLAVNOM NETAČNO	3 NISAM SIGURAN	4 UGLAVNOM TAČNO	5 POTPUNO TAČNO				
234.	Svo znanje i iskustvo koje imamo treba da iskoristimo da bismo zadovoljili naše neposredne životne potrebe.				1	2	3	4	5
235.	Duša je osnova svega materijalnog.				1	2	3	4	5
236.	Ne samo razum, već i emocije, potrebe i motivi utiču na čovekovo prosuđivanje i zaključivanje.				1	2	3	4	5
237.	Za mene je vrlina najveće dobro kojem treba težiti.				1	2	3	4	5
238.	U radnim organizacijama ne bi trebalo da postoje vođe, nego svi ljudi treba da ravnopravno učestvuju u odlučivanju.				1	2	3	4	5
239.	Ništa ne treba da bude važnije od čoveka, njegove sreće i blagostanja.				1	2	3	4	5
240.	Svi su narodi ravnopravni, nijedna nacija nije bolja od druge.				1	2	3	4	5
241.	Treba ukinuti granice između nacionalnih država.				1	2	3	4	5
242.	Sloboda mišljenja i prava pojedinaca su najvažniji ciljevi kojima društvo treba da teži.				1	2	3	4	5
243.	Cilj opravdava sredstvo.				1	2	3	4	5
244.	Srbi su Božji narod.				1	2	3	4	5
245.	O čoveku treba suditi jedino na osnovu njegovih moralnih kvaliteta.				1	2	3	4	5
246.	Nacionalne interese mog naroda treba ostvariti čak i ako je to na štetu drugih naroda.				1	2	3	4	5
247.	Čak i u teškim vremenima, dobro je da postoje različita politička shvatanja.				1	2	3	4	5
248.	Pri zapošljavanju, prednost treba da imaju poznanici i ljudi za koje postoji lična preporuka.				1	2	3	4	5
249.	Sve je relativno.				1	2	3	4	5
250.	To što u mojoj zemlji žive različiti narodi čini naše društvo i naš život bogatijim.				1	2	3	4	5
251.	Iz svega treba izvući korist, bez obzira na okolnosti.				1	2	3	4	5
252.	Najvažniju ulogu u politici imaju specifični ljudi i pojedinci.				1	2	3	4	5
253.	Verujem da je neophodno vratiti se prirodi i odbaciti sve društvene konvencije.				1	2	3	4	5
254.	Ljudi moraju da se bore jedni protiv drugih da bi ostvarili svoje ciljeve.				1	2	3	4	5
255.	Ljudi treba da se zbližavaju bez obzira na nacionalnu ili versku pripadnost.				1	2	3	4	5
256.	Dobro je da ljudi imaju različite stavove, mišljenja, i opredeljenja.				1	2	3	4	5
257.	Žene su po prirodi manje sposobne od muškaraca.				1	2	3	4	5
258.	Društvo treba da se razvija spontano, bez intervencija organizovanih političkih snaga.				1	2	3	4	5

	1 POTPUNO NETAČNO	2 UGLAVNOM NETAČNO	3 NISAM SIGURAN	4 UGLAVNOM TAČNO	5 POTPUNO TAČNO				
259.	Gade mi se ljudi koji su preterano pobožni.				1	2	3	4	5
260.	Vladar jedne države treba da ima i svetovnu i duhovnu vlast.				1	2	3	4	5
261.	Iskustvo je jedini izvor saznanja.				1	2	3	4	5
262.	Materijalni svet je samo iluzija.				1	2	3	4	5
263.	Verujem u snagu i moć moje nacije, da zajedno možemo sve i da možemo bolje od drugih.				1	2	3	4	5
264.	Sve što postoji može se objasniti prirodnim uzrocima.				1	2	3	4	5

HVALA VAM NA UČEŠĆU U ISTRAŽIVANJU!

Prilog 3. Upitnik Leksički socijalni stavovi Srbija – 96 (LSS/S-96)

LSS/S-96

Ovaj upitnik, kao i sledećih nekoliko, sadrži rečenice koje izražaju različite stavove koje se tiču vaših verovanja i mišljenja, vaših ličnih stremljenja, vrednosti, i pogleda na vašu kulturu i naciju, ličnu filozofiju, ljudsku prirodu, religiju, duhovnost i standarde ljudskog ponašanja.

Molimo Vas da pročitate svaku tvrdnju pažljivo i zaokružite onaj odgovor koji najbolje izražava Vaše slaganje ili neslaganje.

Zaokružite „1” ako je tvrdnja **potpuno netačna** ili se sa njom **nimalo ne slažete**.

Zaokružite „2” ako je tvrdnja **uglavnom netačna** ili se sa njom **ne slažete**.

Zaokružite „3” ako je tvrdnja **otprilike podjednako i tačna i netačna**, ili ako **ne možete da se odlučite**.

Zaokružite „4” ako je tvrdnja **uglavnom tačna** ili se sa njom **slažete**.

Zaokružite „5” ako je tvrdnja **potpuno tačna** ili se sa njom **sasvim slažete**.

	1 POTPUNO NETAČNO	2 UGLAVNOM NETAČNO	3 NISAM SIGURAN	4 UGLAVNOM TAČNO	5 POTPUNO TAČNO
1.	Duboko verujem u skori ponovni dolazak Spasitelja na Zemlju.				1 2 3 4 5
2.	Mislim da je legitimno pravo osoba da imaju seksualne odnose sa pripadnicima oba pola.				1 2 3 4 5
3.	Mislim da svi ljudi treba da gledaju samo svoje sopstvene interese.				1 2 3 4 5
4.	Samo oni čije su porodice kroz generacije dokazale da su najbolji i najkvalifikovaniji treba da upravljaju državom, u interesu ostalog stanovništva.				1 2 3 4 5
5.	Neophodno je da se vlast i nadležnosti moraju preneti sa centralnih na niže organe uprave.				1 2 3 4 5
6.	Uvek treba nesebično pomagati drugima, bez obzira na to ko su.				1 2 3 4 5
7.	Verujem u duhove i natprirodna bića.				1 2 3 4 5
8.	Verujem u oslobođenje duše kroz samodisciplinu i nenasilje prema svim živim bićima.				1 2 3 4 5
9.	Trebalo bi oduzeti imovinu onima koji su prebogat i rasporediti je ravnopravno među ljudima.				1 2 3 4 5
10.	Država i političke ustanove samo ometaju slobodu ličnosti i treba ih ukinuti.				1 2 3 4 5

1 POTPUNO NETAČNO		2 UGLAVNOM NETAČNO		3 NISAM SIGURAN		4 UGLAVNOM TAČNO		5 POTPUNO TAČNO		
11.	Samo zemlje u kojima vladar ima apsolutnu vlast su uspešne i prosperitetne zemlje.					1	2	3	4	5
12.	Nemam nikakva posebna osećanja prema svojoj naciji.					1	2	3	4	5
13.	Bog ne postoji.					1	2	3	4	5
14.	Homoseksualnost je neprirodna i treba da bude zabranjena.					1	2	3	4	5
15.	Da bi čovek uspeo u karijeri ne sme da ima previše obzira prema drugima.					1	2	3	4	5
16.	Iako većina ljudi osuđuje učenje Adolfa Hitlera, ono je imalo i svojih dobrih strana.					1	2	3	4	5
17.	Socijaldemokratske zemlje (poput onih u Skandinaviji) pružaju najbolje uslove za život i sreću ljudi.					1	2	3	4	5
18.	Pojedinac je autonomno biće odgovorno za autentičnost i iskrenost svojih izbora.					1	2	3	4	5
19.	Verujem da neki predmeti mogu imati čudotvorna i natprirodna svojstva.					1	2	3	4	5
20.	Čovekovom saznanju su dostupni samo fenomeni pojedinih predmeta i stvari, ali ne i njihova suština					1	2	3	4	5
21.	Smatram da bi podela društvenih dobara prema individualnim potrebama dovela do nestanka klasnih razlika.					1	2	3	4	5
22.	Interesi radnika i bogatasa ce uvek biti suprotni i nepomirljivi.					1	2	3	4	5
23.	Vlast u državi treba da bude čvrste ruke.					1	2	3	4	5
24.	Ne priznajem nikakve društvene norme, moralna načela niti tradiciju.					1	2	3	4	5
25.	Verujem da se može religijskim postupkom isterati zao duh iz tela osobe					1	2	3	4	5
26.	U potpunosti treba poštovati učenje naših verskih poglavara.					1	2	3	4	5
27.	Zadovoljstvo je najviše dobro i merilo svih vrednosti.					1	2	3	4	5
28.	Prirodno pravo država koje su bogate i moćne jeste da potčinjavaju slabije zemlje.					1	2	3	4	5
29.	Trebalo bi težiti evropskim vrednostima.					1	2	3	4	5
30.	Čovek poseduje slobodnu volju i pomoću nje donosi svoje odluke.					1	2	3	4	5
31.	Verujem u reinkarnaciju i ponovno rođenje duše u drugom telu.					1	2	3	4	5
32.	Duh,ideja, osnova je svega što postoji.					1	2	3	4	5
33.	Udruženja radnika i poslodavaca treba da budu najvažniji činioci društvenog funkcionisanja.					1	2	3	4	5
34.	Najveći problem moje zemlje je što su birokrate na najodgovornijim funkcijama.					1	2	3	4	5
35.	Verujem da je najbolje da sva vlast bude u rukama jednog vladara.					1	2	3	4	5

	1 POTPUNO NETAČNO	2 UGLAVNOM NETAČNO	3 NISAM SIGURAN	4 UGLAVNOM TAČNO	5 POTPUNO TAČNO				
36.	Treba ukinuti granice između nacionalnih država.				1	2	3	4	5
37.	Podržavam propovedanje ideja iznetih u javanđelju.				1	2	3	4	5
38.	Religijske vođe moraju da učestvuju u političkom životu države.				1	2	3	4	5
39.	Užitak i zadovoljstvo su osnovni princip i smisao života.				1	2	3	4	5
40.	Prirodno je da manji broj ljudi kontroliše veliku količinu resursa i kapitala.				1	2	3	4	5
41.	Sloboda mišljenja i prava pojedinaca su najvažniji ciljevi kojima društvo treba da teži.				1	2	3	4	5
42.	Borba bez upotrebe sile je borba koja daje najbolje rezultate.				1	2	3	4	5
43.	Postoje sile u prirodi koje ne možemo opaziti našim čulima a koje utiču na naše živote.				1	2	3	4	5
44.	Ne postoji apsolutna, objektivna istina.				1	2	3	4	5
45.	Najvažnija sredstva za proizvodnju treba da budu pod kontrolom države a ne pojedinaca.				1	2	3	4	5
46.	Postojeće estetske vrednosti u modernom društvu su besmislene.				1	2	3	4	5
47.	Država uvek treba da ima odlučujuću reč u jednom društvu.				1	2	3	4	5
48.	Volim svoju zemlju.				1	2	3	4	5
49.	Božiji izaslanik će ponovo doći među ljude.				1	2	3	4	5
50.	Poštujem i praktikujem staru religiju mog naroda, stare bogove, pretke i sveta mesta.				1	2	3	4	5
51.	Iz svega treba izvući korist, bez obzira na okolnosti.				1	2	3	4	5
52.	Odlučivanje, upravljanje i vlast u jednom društvu mora biti u rukama njegove elite.				1	2	3	4	5
53.	Čak i u teškim vremenima, dobro je da postoje različita politička shvatanja.				1	2	3	4	5
54.	Za mene je vrlina najveće dobro kojem treba težiti.				1	2	3	4	5
55.	Sa dušama umrlih se može komunicirati.				1	2	3	4	5
56.	Stvari ne postoje objektivno, već samo u našoj svesti.				1	2	3	4	5
57.	Država i narod, a ne pojedinci, treba da budu vlasnici fabrika i drugih sredstava za proizvodnju.				1	2	3	4	5
58.	U ovoj zemlji čovek ne može da uspe, pa se ne vredi ni truditi.				1	2	3	4	5
59.	Sve teritorije u kojima su Srbi većinsko stanovništvo treba da budu deo države Srbije.				1	2	3	4	5
60.	Dobrobit lokalne zajednice je važnija od interesa države.				1	2	3	4	5
61.	Postoji samo jedan Bog.				1	2	3	4	5
62.	Vojska treba da ima vodeću ulogu u državnim poslovima.				1	2	3	4	5

1 POTPUNO NETAČNO	2 UGLAVNOM NETAČNO	3 NISAM SIGURAN	4 UGLAVNOM TAČNO	5 POTPUNO TAČNO				
63	Treba iskoristiti položaj da se pomogne rodbini ili sebi.			1	2	3	4	5
64	Pozitivna srtana nacizma je što zahteva etnički čistu državu.			1	2	3	4	5
65	To što u mojoj zemlji žive različiti narodi čini naše društvo i naš život bogatijim.			1	2	3	4	5
66	Stvari i događaje treba gledati sa njihove najbolje strane.			1	2	3	4	5
67	Sve što postoji je, u svojoj suštini, duhovne prirode.			1	2	3	4	5
68	Sve je relativno.			1	2	3	4	5
69	Marksizam predstavlja najbolji oblik uređenja društva.			1	2	3	4	5
70	U vremenu u kojem živimo sve prave vrednosti su propale.			1	2	3	4	5
71	Vladinim merama bi trebalo ograničiti plasiranje stranih proizvoda nauštrb domaćih.			1	2	3	4	5
72	Volim svoj narod i svoju domovinu.			1	2	3	4	5
73	Bog je stvorio svet i njime upravlja.			1	2	3	4	5
74	Naša država bi trebalo da bude monarhija.			1	2	3	4	5
75	Uvek bih, bez obzira na druge, iskoristio povoljnu priliku da ostvarim svoje ciljeve.			1	2	3	4	5
76	Moja rasa je superiornija od drugih.			1	2	3	4	5
77	Treba težiti ka ujedinjenju svih evropskih naroda.			1	2	3	4	5
78	I u dobru i u zlu treba biti miran i dostojanstven.			1	2	3	4	5
79	Neki predmeti, biljke ili životinje imaju svete moći.			1	2	3	4	5
80	Verujem da je neophodno vratiti se prirodi i odbaciti sve društvene konvencije.			1	2	3	4	5
81	Neophodna je svetska revolucija i jedinstvo radnika svih zemalja da bi se radnici zaista izborili za svoja prava.			1	2	3	4	5
82	Sve stvari imaju tendenciju samo da postaju sve gore i gore.			1	2	3	4	5
83	Ne treba da uvodimo reči iz drugih jezika, već da koristimo one koje imamo.			1	2	3	4	5
84	Nacionalne manjine treba da imaju pravo na samoopredeljenje i odcepljenje.			1	2	3	4	5
85	Strogo se pridržavam pravila koja mi vera nalaže.			1	2	3	4	5
86	Tradicionalne vrednosti su prave vrednosti i od njih ne treba odstupati.			1	2	3	4	5
87	Cilj opravdava sredstvo.			1	2	3	4	5
88	Žene su po prirodi manje sposobne od muškaraca.			1	2	3	4	5
89	Parlament treba da ima zakonodavnu vlast i vlada treba za sve svoje postupke da odgovara parlamentu.			1	2	3	4	5

	1 POTPUNO NETAČNO	2 UGLAVNOM NETAČNO	3 NISAM SIGURAN	4 UGLAVNOM TAČNO	5 POTPUNO TAČNO				
90	Slobodna volja je osnova našeg ponašanja.				1	2	3	4	5
91	Verujem u postojanje životne sile, bez koje život ne bi bio moguć.				1	2	3	4	5
92	Materijalni svet je samo iluzija.				1	2	3	4	5
93	U radnim organizacijama ne bi trebalo da postoje vođe, nego svi ljudi treba da ravnopravno učestvuju u odlučivanju.				1	2	3	4	5
94	Mrzim snobove.				1	2	3	4	5
95	Verujem u snagu i moć moje nacije, da zajedno možemo sve i da možemo bolje od drugih.				1	2	3	4	5
96	Vojvodina treba da ima što širu autonomiju, pa možda i potpunu nezavisnost od Srbije.				1	2	3	4	5

Prilog 4. Stavke Upitnika LSS/S-60 i njihova zasićenja na prvoj glavnoj komponenti

Religioznost	λ	Tradicionalizam	λ	Sebični hedonizam	λ	Socijalna dominacija	λ	Demokratske vrednosti	λ	Vera u ljudsku prirodu	λ
Bog je stvorio svet i njime upravlja.	.90	U potpunosti treba poštovati učenje naših verskih poglavara.	.79	Uvek bih, bez obzira na druge, iskoristio povoljnu priliku da ostvarim svoje ciljeve.	.77	Positivna strana nazna je što zahteva etnički čistu državu.	.74	To što u mojoj zemlji žive različiti narodi čini naše društvo i naš život bogatijim.	.60	Čovek poseduje slobodnu volju i pomoću nje donosi svoje odluke.	.64
Božiji izaslanik će ponovo doći među ljude.	.85	Tradicionalne vrednosti su prave vrednosti i od njih ne treba odstupati.	.77	Cilj opravdava sredstvo.	.68	Moja rasa je superiornija od drugih.	.61	Trebalo bi težiti evropskim vrednostima.	.52	Pojedinac je automno biće odgovorno za autentičnost i iskrenost svojih izjava.	.52
Duboko verujem u skorbi ponovni dolazak Spasitelja na Zemlju.	.81	Homoseksualnost je neprirodna i treba da bude zabranjena.	.70	Iz svega treba izvući korist, bez obzira na okolnosti.	.53	Iako većina ljudi osuđuje učenje Adolfa Hitlera, ono je imalo i svojih dobrih strana.	.48	Čak i u teškim vremenima, dobro je da postoje različita politička shvaćanja.	.47	Slobodna volja je osnova našeg ponašanja.	.50
Strogo se pridržavam pravila koja mi vera nalaže.	.77	Poštujem i praktikujem staru religiju mog naroda, stare bogove, pretke i sveta mesta.	.69	Treba iskoristiti položaj da se pomogne rodbini ili sebi.	.48	Prirodno pravo država koje su bogate i moćne jeste da potčinjavaju slabije zemlje.	.46	Sloboda mišljenja i prava pojedinaca su najvažniji ciljevi kojima društvo treba da teži.	.45	Za mene je vredna najveće dobro kojem treba težiti.	.48
Bog ne postoji.	-.76	Mislim da je legitimno pravo osoba da imaju seksualne odnose sa pripadnicima oba pola.	-.67	Da bi čovek uspeo u karijeri ne sme da ima previše obzira prema drugima.	.48	Prirodno je da manji broj ljudi kontroliše veliku količinu resursa i kapitala.	.44	Treba težiti ka ujedinjenju svih evropskih naroda.	.44	Stvari i događaji treba gledati sa njihove najbolje strane.	.44
Verujem da se može religijskim postupkom isterati zao duh iz tela osobe	.75	Vojska treba da ima vodeću ulogu u državnim poslovima.	.63	Zadovoljstvo je najviše dobro i merilo svih vrednosti.	.48	Žene su po prirodi manje sposobne od muškaraca.	.40	Parlament treba da ima zakonodavnu vlast i vlada treba za sve svoje postupke da odgovara parlamentu.	.39	Borba bez upotrebe sile je borba koja daje najbolje rezultate.	.40
Postoji samo jedan Bog.	.75	Religijske vođe moraju da učestvuju u političkom životu države.	.61	Užitak i zadovoljstvo su osnovni princip i smisao života.	.46	Odlučivanje, upravljanje i vlast u jednom društvu mora biti u rukama njegove elite.	.34	Socijaldemokratske zemlje (poput onih u Skandinaviji) pružaju najbolje uslove za život i sreću ljudi.	.31	I u dobrom i u zlu treba biti miran i dostojanstven.	.37
Podržavam propovedanje ideja iznetih u javandelju.	.75	Naša država bi trebalo da bude monarhija.	.50	Mislim da svi ljudi trebaju da gledaju samo svoje sopstvene interese.	.39	Samo oni čije su porodice kroz generacije dokazale da su najbolji i najkvalifikovaniji treba da upravljaju državom, u interesu ostalog stanovništva.	.30	Neophodno je da se vlast i nadležnosti moraju preneti sa centralnih na niže organe uprave.		Uvek treba nesebično pomagati drugima, bez obzira na to ko su.	.36

Lična duhovnost	λ	Filozofski idealizam	λ	Komunizam	λ	Anomija	λ	Etatizam	λ	Nacionalna privrženost	λ
Verujem da neki predmeti mogu imati čudotvorna i natprirodna svojstva.	.74	Stvari ne postoje objektivno, već samo u našoj svesti.	.64	Neophodna je svetska revolucija i jedinstvo radnika svih zemalja da bi se radnici zaista izborili za svoja prava.	.64	Sve stvari imaju tendenciju samo da potstaju sve gore i gore.	.45	Verujem da je najbolje da sva vlast bude u rukama jednog vladara.	.67	Volim svoj narod i svoju domovinu.	.93
Neki predmeti, biljke ili životinje imaju svete moći.	.74	Materijalni svet je samo iluzija.	.57	Država i narod, a ne pojedinci, treba da budu vlasnici fabrika i drugih sredstava za proizvodnju.	.58	Interesi radnika i bogatasa ce uvek biti suprotni i nepomirljivi.	.45	Samo zemlje u kojima vladar ima apsolutnu vlast su uspešne i prosperitetne zemlje.	.63	Volim svoju zemlju.	.86
Verujem u duhove i natprirodna bića.	.70	Duh, ideja, osnova je svega što postoji.	.48	Trebalo bi oduzeti imovinu onima koji su prebogat i rasporediti je ravnoopravno među ljudima.	.51	U ovoj zemlji čovek ne može da uspe, pa se ne vredi ni truditi.	.44	Vlast u državi treba da bude čvrste ruke.	.62	Nemam nikakva posebna osećanja prema svojoj naciji.	.78
Sa dušama umrlih se može komunicirati.	.67	Verujem da je neophodno vratiti se prirodi i odbaciti sve društvene konvencije.	.46	Smatram da bi podela društvenih dobara prema individualnim potrebama dovela do nestanka klasnih razlika.	.48	U vremenima u kojem živimo sve prave vrednosti su propale.	.44	Verujem u snagu i moć moje nacije, da zajedno možemo sve i da možemo bolje od drugih.	.54	Vojvodina treba da ima što širu autonomiju, pa možda i potpunu nezavisnost od Srbije.	.44
Verujem u reinkarnaciju i ponovno rođenje duše u drugom telu.	.65	Verujem u oslobođenje duše kroz samodisciplinu i nenasilje prema svim živim bićima.	.45	U radnim organizacijama ne bi trebalo da postoje vođe, nego svi ljudi treba da ravnopravno učestvuju u odlučivanju.	.45	Najveći problem moje zemlje je što su birokrate na najdugovornijim funkcijama.	.39	Država uvek treba da ima odlučujuću reč u jednom društvu.	.50	Nacionalne manjine treba da imaju pravo na samoopredeljenje i odeppljenje.	.39
Verujem u postojanje životne sile, bez koje život ne bi bio moguć.	.62	Čovekovom saznanju su dostupni samo fenomeni pojedinih predmeta i stvari, ali ne i njihova suština.	.34	Udruženja radnika i poslodavaca treba da budu najvažniji činioci društvenog funkcionisanja.	.41	Mrzim snobove.	.38	Ne treba da uvodimo reči iz drugih jezika, već da koristimo one koje imamo.	.49	Ne priznajem nikakve društvene norme, moralna načela niti tradiciju.	
Postoje sile u prirodi koje ne možemo opaziti našim čulima a koje utiču na naše živote.	.56	Ne postoji apsolutna, objektivna istina.		Najvažnija sredstva za proizvodnju treba da budu pod kontrolom države a ne pojedina.	.38	Postojeće estetske vrednosti u modernom društvu su besmislene.		Sve teritorije u kojima su Srbi većinski stanovništvo treba da budu deo države Srbije.	.49	Treba ukinuti granice između nacionalnih država.	
Sve što postoji je, u svojoj suštini, duhovne prirode.	.53	Sve je relativno.		Marksizam predstavlja najbolji oblik uređenja društva.	.36	Država i političke ustanove samo omeđuju slobodu ličnosti i treba ih ukinuti.		Vladinim merama bi trebalo ograničiti plasiranje stranih proizvoda na tržištu domaćih.	.34	Dobrobit lokalne zajednice je važnija od interesa države.	

Prilog 5. Deskriptivne karakteristike i interkorelacije ostalih varijabli

	AS	SD	Socijalni stavovi										Crte ličnosti										Osnovne ljudske vrednosti											
			Socijalni stavovi										Crte ličnosti										Osnovne ljudske vrednosti											
	α	β	γ	δ	ε	DD	EG	NO	Re	Sp	Kn	Tr	Au	Ma	H	E	X	A	C	O	D	Su	Mo	U	P	Si	St	Kf	T	H	B			
Sauter-ovi izmi	α	2.67	.94	.85	1																													
	β	2.30	.63	.75	.43**	1																												
	γ	3.37	.42	.52	-.11**	-.16**	1																											
	δ	2.98	.69	.71	.25**	.04	-.13**	1																										
	ε	3.28	.45	.51	-.22**	-.31**	.10**	.08	1																									
Socijalni stavovi	SDO Društvena dominacija	2.16	.79	.70	.26**	.46**	-.28**	.04	-.37**	1																								
	SDO Egalitarizam	3.82	.69	.68	-.12**	-.19**	.22**	-.06	.36**	-.37**	1																							
	Nacionalizam	2.91	.81	.88	.64**	.50**	-.10	.16**	-.21**	.33**	-.08	1																						
	Religionizam	2.42	1.04	.95	.85**	.35**	.00	.22**	-.17**	.19**	-.00	.59**	1																					
	Spiritualnost	3.44	.59	.88	.39**	.00	.24**	.54**	.13**	-.09*	.21**	.25**	.52**	1																				
	ACT Konzervativizam	4.46	.82	.85	.53**	.41**	-.10	.08	-.32**	.30**	-.18**	.46**	.42**	.12**	1																			
	ACT Tradicionalizam	5.73	.79	.85	.78**	.43**	-.08	.11*	-.17**	.25**	-.10*	.65**	.71**	.28**	.58**	1																		
	ACT Autoritarnost	4.87	.80	.87	.46**	.40**	-.01	.04	-.31**	.34**	-.12**	.49**	.33**	.09*	.43**	.54**	1																	
	SDO Makijavelizam	2.81	.70	.77	.07	.24**	-.12**	.09*	-.19**	.50**	-.19**	.22**	.02	-.05	.20**	.08	.27**	1																
		3.65	.62	.70	.06	-.25**	.08	-.04	.25**	-.38**	.21**	-.04	.02	.11**	-.11*	.06	-.05	.47**	1															
Crte ličnosti	Emocionalnost	3.31	.66	.75	.08	.01	-.02	.08*	.04	-.05	.13**	.06	.13**	.11**	-.02	.11**	.11*	-.01	-.03	1														
	Ekstraverzija	3.26	.65	.77	.11**	.07	.25**	.00	-.08	.02	.04	.09*	.12**	.27**	.05	.08	.09*	-.06	.03	-.09*	1													
	Saradljivost	2.97	.62	.72	.06	-.05	.01	.15**	.15**	.08	-.04	.03	.06	.11*	.05	-.13**	.21**	.23**	.14**	-.04	1													
	Savesnost	3.61	.63	.78	-.05	-.21**	.21**	-.09**	.01	-.15**	.05	-.11*	.05	-.06	-.04	-.01	.05	-.08	.22**	.02	.21**	-.04	1											
	Otvorenost	3.77	.70	.80	-.39**	.47**	.28**	.16**	.34**	.41**	.17**	-.36**	.31**	.15**	-.41**	.41**	.33**	.20**	.19**	-.05	.02	.05	.23**	1										
	Dezintegracija	2.28	.65	.77	.28**	.26**	-.24**	.25**	-.10*	.31**	-.04	.27**	.28**	.15**	.23**	.24**	.18**	.36**	-.18**	.12**	-.20**	-.10*	-.25**	.16**	1									
	PVQ Samousmerenost	4.64	1.02	.44	-.10*	-.21**	.17**	.02	.16**	-.16**	.20**	-.08	-.06	.19**	-.28**	-.13**	-.06	.18**	-.09*	.18**	-.06	.27**	.44**	-.08	1									
	PVQ Moć	3.00	1.10	.50	.01	.18**	.03	.00	-.19**	.27**	-.10*	.08	.04	.00	.07	.02	.15**	.37**	.51**	.06	.15**	.30**	.02	-.11**	.09*	.12**	1							
	PVQ Univerzalizam	4.81	.89	.57	-.12**	.32**	.26**	.09*	.33**	.43**	.41**	-.11**	-.07	.29**	-.24**	.12**	-.08	-.25**	.35**	.03	.10*	.19**	.20**	.43**	-.15**	.43**	1							
	PVQ Postignuće	4.18	1.19	.72	.03	.10*	.14**	-.03	.15**	.15**	.04	.05	.05	.11*	.01	.00	.15**	.26**	.29**	.16**	.26**	.26**	.18**	.02	.05	.33**	.50**	.09*	1					
PVQ Sigurnost	4.06	1.12	.51	.26**	.18**	.15**	.02	-.07	.07	.07	.28**	.24**	.13**	.21**	.30**	.35**	.10*	-.02	.28**	.06	-.09*	.12**	-.11**	.08	.12**	.22**	.18**	.34**	1					
PVQ Stimulacija	3.77	1.23	.75	-.01	.10*	.04	.13**	-.06	-.01	.03	.08	-.00	.17**	-.01	.08	-.05	-.10*	.15**	.29**	-.03	-.07	.15**	.04	.25**	.13**	.21**	.27**	.03	1					
PVQ Konformizam	3.33	1.11	.47	.33**	.21**	.05	-.06	.13**	.16**	.00	.28**	.34**	.04	.38**	.40**	.33**	.10*	-.09*	.14**	-.06	.01	.10*	.25**	.11**	.12**	.26**	-.01	.19**	.45**	-.09*	1			
PVQ Tradicija	3.12	1.17	.42	.57**	.21**	-.02	.15**	.02	.09*	.03	.45**	.55**	.32**	.37**	.59**	.33**	.00	.14**	.07	-.08	.14**	.01	-.20**	.15**	-.01	-.04	.12**	-.08	.32**	-.06	.41**	1		
PVQ Hedonizam	4.02	1.17	.70	.01	.17**	.13**	.02	-.09*	.10*	.05	.04	-.01	.11**	-.09*	-.06	.08	.10*	-.18**	.09*	.24**	-.15**	.10*	.01	-.02	.22**	.31**	.09*	.34**	.14**	.38**	-.11*	-.05	1	
PVQ Benevolentnost	4.97	.94	.67	.04	-.17**	.26**	.08	.18**	.30**	.30**	-.03	.08	.27**	-.15**	.02	.06	-.22**	.28**	.19**	.21**	.08	.23**	.22**	.14**	.34**	-.03	.58**	.23**	.25**	.16**	.09*	.18**	.17**	1

	AS	SD	Sosijske vrijednosti													Crte ličnosti													Osnovne ljudske vrijednosti												
			Socijalni stavovi																																						
			α	β	γ	δ	ε	DD	Eg	NO	Re	Sp	Kn	Tr	Au	Ma	H	E	X	A	C	O	D	Su	Mo	U	P	Si	St	Kf	T	H	B								
Konfliktni etos	Ciljevi	3.33	.87	.83	.50**	.43**	-.08	.10*	-.16**	.23**	-.06	.71**	.45**	.17**	.34**	.51**	.44**	.12**	-.02	.17**	.03	-.06	-.07	-.27**	.19**	-.06	.06	-.08*	.12**	.30**	.05	.24**	.33**	.09*	.06						
	Bezbednost	2.89	.60	.58	.47**	.46**	-.08	.07	-.22**	.34**	-.15**	.64**	.40**	.10*	.36**	.49**	.43**	.18**	-.08	.11*	.05	-.09*	-.09*	.34**	.23**	-.10*	.12**	-.11**	.17*	.30**	.08	.23**	.30**	.09*	-.03						
	Delegitimizacija	3.06	.60	.69	.37**	.34**	-.12**	.11*	-.16**	.32**	-.11*	.55**	.33**	.14**	.21**	.38**	.42**	.27**	-.13**	.12**	-.02	-.23**	-.07	-.29**	.20**	-.05	.11**	-.21**	.12**	.22**	-.02	.18**	.24**	.04	-.02						
	Patriotizam	2.56	.71	.72	.56**	.48**	-.10*	.11*	-.18**	.31**	-.08	.71**	.52**	.18**	.50**	.60**	.44**	.16**	-.02	.06	.09*	-.03	-.11*	.31**	.29**	-.11**	.08	-.07	.05	.29**	.04	.30**	.40**	.01	-.05						
	Zajedništvo	2.90	.56	.60	.48**	.35**	-.06	.07	-.23**	.29**	-.17**	.61**	.37**	.12**	.44**	.54**	.46**	.19**	-.04	.07	.06	-.07	-.11*	.31**	.19**	.09*	.08	-.15**	.07	.27**	-.01	.25**	.39**	.09*	-.00						
	Kolektivni self-koncept	2.60	.79	.79	.65**	.54**	-.19**	.14**	-.22**	.34**	-.12**	.77**	.58**	.22**	.43**	.63**	.47**	.14**	-.07	.10*	.06	-.06	-.15**	.43**	.30**	-.12**	.09*	-.21**	.05	.24**	.05	.27**	.41**	.06	-.12**						
	Viktimizacija	3.09	.67	.72	.49**	.37**	-.13**	.13**	-.17**	.26**	-.13**	.69**	.41**	.14**	.27**	.47**	.46**	.17**	-.06	.07	-.01	-.10*	-.11*	-.27**	.22**	-.04	.06	-.10*	.05	.25**	.01	.20**	.33**	.06	.01						
	Mir	2.72	.38	.34	.21**	.28**	-.26**	.04	-.12**	.23**	-.23**	.31**	.15**	-.08	.18**	.24**	.20**	.13**	-.13**	.00	-.09*	-.05	-.14**	.22**	.17**	-.13**	.06	-.27**	-.07	.02	-.07	.06	.15**	-.03	-.20**						
	Apologija nasilja	1.59	.59	.82	.25**	.29**	-.11**	.03	-.15**	.35**	-.11**	.27**	.23**	.09*	.30**	.25**	.11*	.26**	-.18**	-.02	.02	-.09*	-.09*	.25**	.26**	-.19**	.10*	.23**	.09*	.11*	.07	.22**	.11*	-.01	-.21**						
	MEMS	Zli svet	3.38	.81	.66	.25**	.14**	-.15**	.15**	.06	.14**	.05	.40**	.20**	.14**	.08	.32**	.32**	.20**	.09*	.13**	-.11*	-.02	-.02	-.06	.25**	.07	-.02	.05	-.02	.16**	-.07	.10*	.25**	.04	.15**					
Sveti cilj		2.39	.78	.78	.31**	.25**	-.06	-.03	-.14**	.28**	-.08	.27**	.33**	.06	.33**	.32**	.16**	.17**	-.07	.03	-.04	.06	-.14**	.30**	.25**	-.19**	.07	-.19**	.04	.09	-.02	.23**	.21**	-.01	-.12**						
Moralne osnove	Briga za druge	3.85	.74	.67	-.03	-.20**	.24**	.04	.23**	.30**	.33**	-.02	-.01	.21**	-.19**	.00	-.05	-.13**	.24**	.25**	.14**	.021	.17**	.23**	-.12**	.29**	-.06	.38**	.13**	.11*	-.02	-.08	.05	.18**	.41**						
	Pravičnost	3.82	.69	.65	-.14**	.23**	.25**	-.06	.32**	.31**	.37**	-.09*	-.11*	.11**	.31**	-.11*	-.02	-.13**	.22**	.19**	.08	-.05	.20**	.26**	-.19**	.29**	-.04	.41**	.14**	.08	.01	-.02	.00	.16**	.37**						
	Pripadnost grupi	3.00	.90	.71	.48**	.31**	.03	.11*	-.07	.20**	.01	.57**	.39**	.23**	.35**	.52**	.44**	.14**	.09*	.12**	.17**	.00	-.05	-.24**	.18**	.03	.04	.06	.12**	.28**	.09*	.27**	.43**	.11*	.22**						
	Autoritet	2.55	.95	.74	.60**	.42**	-.02	.10*	-.24**	.34**	-.12**	.56**	.48**	.19**	.58**	.65**	.57**	.22**	-.03	.13**	.12**	-.03	-.01	.39**	.25**	-.07	.09*	-.15**	.14**	.31**	-.00	.38**	.47**	.06	.05						
	Čistota	2.79	.94	.69	.64**	.29**	.05	.15**	-.05	.13**	.04	.52**	.58**	.35**	.39**	.68**	.44**	.05	.15**	.19**	.13**	.04	.01	-.25**	.16**	.02	.05	.03	.11*	.34**	-.07	.36**	.51**	.04	.19**						

Konfliktni etos

MEMS

Moralne osnove

(nastavak)

	Konfliktni etos							MEMS					Moralne osnove				
	Či	Bz	Dl	Pa	Za	Ksk	Vi	Mi	AN	ZS	SC	Br	Pr	PG	Au	Či	
Konfliktni etos	Ciljevi	1															
	Bezbednost	.56**	1														
	Delegitimizacija	.63**	.47**	1													
	Patriotizam	.56**	.60**	.41**	1												
	Zajedništvo	.58**	.50**	.48**	.57**	1											
	Kolektivni self-koncept	.71**	.61**	.60**	.65**	.59**	1										
	Viktimizacija	.71**	.52**	.67**	.52**	.56**	.70**	1									
	Mir	.32**	.28**	.33**	.25**	.30**	.35**	.36**	1								
	Apologija nasilja	.20**	.24**	.15**	.25**	.13**	.28**	.14**	.04	1							
	Zli svet	.36**	.27**	.29**	.27**	.36**	.28**	.39**	.15**	.12**	1						
MEMS	Sveti cilj	.19**	.24**	.10*	.30**	.20**	.30**	.11*	.08	.34**	.12**	1					
Moralne osnove	Briga za druge	.084	-.03	.01	-.05	-.06	-.08	-.03	-.15**	-.21**	.13**	-.19**	1				
	Pravičnost	-.01	-.10*	-.03	-.17**	-.15**	-.15**	-.05	-.23**	-.19**	.14**	-.23**	.67**	1			
	Pripadnost grupi	.47**	.45**	.37**	.54**	.44**	.49**	.43**	.10*	.10*	.30**	.16**	.31**	.20**	1		
	Autoritet	.48**	.47**	.40**	.55**	.48**	.53**	.40**	.12**	.23**	.25**	.26**	.15**	.02	.73**	1	
	Čistota	.43**	.38**	.33**	.44**	.42**	.48**	.40**	.09*	.14**	.31**	.26**	.30**	.19**	.64**	.67**	1

Značenje skraćenica u tabeli: **α** - Tradicionalni i religiozni izvori autoriteta. **β** - Sebični interesi. **γ** - Društveni racionalizam. **δ** - Spiritualnost. **ε** - Nejednakost/Averzija; **DD** - SDO Društvena dominacija. **Eg** - SDO Egalitarizam. **NO** - Nacionalistička orijentacija. **Re** - Religioznost. **Sp** - Spiritualnost. **Kn** - ACT Konzervativizam. **TR** - ACT Tradicionalizam. **Au** - ACT Autoritizam. **Ma** - SD3 Makijavelizam; **H** - Poštenje. **E** - Emocionalnost. **X** - Ekstraverzija. **A** - Sadržajnost. **C** - Savestnost. **O** - Otvorenost. **D** - Dezintegracija; **Su** - PVQ Samousmerenost. **Mo** - PVQ Moć. **U** - PVQ Universalizam. **P** - PVQ Postignućje. **Si** - PVQ Sigurnost. **St** - PVQ Stimulacija. **Kf** - PVQ Konformizam. **T** - PVQ Tradicija. **H** - PVQ Hedonizam. **B** - PVQ Benevolentnost; **CI** - Ciljevi. **Bz** - Bezbednost. **DI** - Delegitimizacija. **Pa** - Patriotizam. **Za** - Zajedništvo. **Ksk** - Kolektivni self-koncept. **Vi** - Viktimizacija. **Mi** - Mir; **AN** - Apologija nasilja. **ZS** - Zli svet. **SC** - Sveti cilj; **Br** - Briga za druge. **Pr** - Pravičnost. **PG** - Pripadnost grupi. **Au** - Autoritet. **Či** - Čistota; **AS** - aritmetička sredina. **SD** - standardna devijacija. **α** - Kronbahov alfa koeficijent pouzdanosti; * - $p < .05$. ** - $p < .01$.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.663:811.163.41
316.64:303

ПЕТРОВИЋ, Бобан Д., 1978-2019

Lexsički model socijalnih stavova: studija na srpskom jeziku / Boban D. Petrović.
- Beograd : Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, 2020 (Beograd : Pektograf). -
349 str. : ilustr. ; 24 cm

Tiraž 300. - Str. 7-9: Predgovor / Janko Međedović. - Prilozi: str. 271-349. - Abstract:
Structure, Determinants and Correlates of Lexically Derived Social Attitudes in Serbia. -
Bibliografija: str. 239-267.

ISBN 978-86-80756-26-4

а) Друштвени ставови -- Језичка анализа -- Социолошка истраживања б)
Вредносне оријентације -- Социолошка истраживања

COBISS.SR-ID 282866444